Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 70

Київ
ВАДЕКС, 2013

Редакційна колегія:

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К. : ВАДЕКС, 2013. — Вип. 70. — 472 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка , 2013

Зміст

Сторінки

І. Соціальна філософія

Андрущенко Т. В. Тероризм у сучасному світі: політико-психологічні аспекти [7–14]

Емельянова Ю. П. Теоретические основания изучения этноса как субъекта социокультурной реальности [15–23]

Сила В. Г. Соціально-філософська проблематика досліджень місцевої спільноти у західноєвропейській традиції [24–32]

Товмаш Д. А. Віртуальність громадянського суспільства [33–45]

Попович М. Д. Просвітництво як тип культури та втілення філософського типу світогляду [46–60]

Тещенко Т. П. Феномен ціннісної розколотості української цивілізації [61–74]

Сеник Р. М. Генеалогічна взаємозумовленість міфу та мови [75–86]

Семенюк Н. Специфіка розвитку інформаційного суспільства та особливості його генезису в Україні [87–96]

Брижнік В. М. Онтологія Теодора Адорно – теорія нетотожності суб'єкта та об'єкта соціального пізнання [97–109]

Фенно І. М. Екологічність чи антиекологічність християнства: амбівалентність дослідницьких підходів [110–122]

Прудникова О. В. Соціокультурна комунікація в контексті становлення та розвитку інформаційної культури [123–132]

II. Філософія освіти

Уваркіна О. В. Освіта в глобалізованому світі [133–140]

Панченко Л. М. Роль університетів у європейському цивілізаційному поступі [141–152]

Морозов В. В. Поняття і структура сучасного дослідницького педагогічного університету [153–163]

Левіт Д. А. «Культурна опозиція» радянських університетів [164–175]

Ярчук Ю. Г. Формування культури здорового способу життя в системі пріоритетів державної освітньої політики [176–180]

Дребніцька К. М. Українська мова для діаспори та патріотичного виховання молоді: проблеми розвитку та вжитку [181–191]

Куліненко Л. Б. Компетентність майбутнього педагога [192–199]

III. Теорія політики

Вонсович С. Г. Політичний транзит у контексті синергетиченого підходу [200–210]

Кресіна І. О., Явір В. А. Теоретичні та політико-правові засади етнокультурної консолідації [211–219]

Семко В. Л. Етномовний вимір українсько-російських етнополітичних відносин [220–231]

Баглікова М. С. Концептуальні засади дослідження «регіоналізму» в політичній науці [232–242]

Кудрявський І. В. Поняття «конкуренція» та «конкурентоздатність»: політологічний аспект [243–252]

Лященко І. А. Гра в політиці та гра в політику (український вимір) [253–263]

Лаврук Т. П. Геополітика в умовах інформаційного суспільства: проблема тексту і контексту [264–273]

Марченко Ю. В. Соціально-політичні перспективи розвитку системи безпеки великих підприємств в Україні [274–288]

Шматко І. В. Легітимуючі засновки права: раціональний індивід та свобода волі [289–293]

IV. Самоврядування

Кресіна І. О., Стойко О. М. Законодавча база здійснення громадського контролю в Україні [294–302]

Береза А. В. Співвідношення між децентралізацією та належним урядуванням [303–312]

Мармазова Т. І. Теоретичні аспекти принципу «субсидіарності» у місцевому самоврядуванні України [313–322]

Малкіна Г. М. Місцева влада в Києві: шляхи оптимізації [323–334]

Матвійчук А. В. Основні напрямки та форми взаємодії самоврядних організацій з державою в регулюванні соціальних процесів [335–346]

Тупиця О. Л. Профспілки як групи інтересів у системі соціально-трудових відносин трансформаційного суспільства [347–356]

V. Політичне лідерство

Бегаль В. М. Специфіка маніфестації політичної харизми в сучасному українському суспільстві [357–367]

Пустоловська О.О. Політична еліта в Україні: проблема формування та розвитку у науковому дискурсі років незалежності [368–376]

VI. Світова політика

Жолткевич І. О. Польський чинник у зовнішній політиці України [377–382]

Філенко Я. Г. Політика Німеччини щодо країн пострадянського простору [383–392]

Борисенко В. В. Турецька діаспора як «група інтересів» у зовнішній політиці ФРН [393–402]

Ільців Л. В. Вплив Алека Дугласа-Х'юма на зовнішню політику Великобританії [403–410]

Горобець Н. В. Завершення реінтеграції Франції в військовий механізм НАТО при Ніколя Саркозі і його наслідки для зовнішньої політики Франції [411–418]

Салтиков В. В. Участь Франції у врегулюванні ситуації в Афганістані за президентства Н.Саркозі [419–427]

Олянич І.М. Російсько-японські відносини у сфері безпеки у постбіполярній системі міжнародних відносин [428–438]

Зуєв Є. В. Зближення Росії та Китаю в контексті формування нового світового військово-політичного, економічного і культурного центру [439–445]

Сабадан О.О. Проголошення незалежності Тайваню як виклик регіональній безпеці [446–454]

Рой А. Т. Вплив Сан-Франциської мирної конференції 1951 року на міжнародні відносини повоєнного періоду [455–462]

Кравчук К.О. Дослідження механізмів співпраці країн Латинської Америки та Європейського Союзу [463–471]

Соціальна філософія

УДК 323.28

Андрущенко Т. В.

Доктор політичних наук, завідувач кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку НПУ імені М. П. Драгоманова

ТЕРОРИЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Розкриваються деякі політико-психологічні аспекти одного із найнебезпечніших явищ сучасного світу — тероризм. Особливо підкреслюється значення інформаційно-ідеологічних, соціально-психологічних, культурно-цивілізаційних аспектів протидії міжнародному тероризму, таких як — «діалог культур», «культура миру», «альянс цивілізацій».

Ключові слова: *тероризм, чинники тероризму, діалог цивілізацій, політична культура, суспільні конфлікти, глобалізація.*

Загострення кризових ситуацій економічного та соціально-політичного розвитку, конфлікти між владою і громадянами, значні прорахунки уряду у внутрішній і зовнішній політиці вкупі з недооцінкою історичних, регіональних, етнопсихологічних та інших важливих характеристик суспільного життя є основними джерелами, що живлять одне з найнебезпечніших явищ сучасного світу — тероризм.

Політичний енциклопедичний словник визначає, що терор є опозиційною діяльністю екстремістських організацій або окремих осіб з метою систематичного або одиничного використання насильства або його загрози з метою залякування будь-кого (уряду, партії, населення, групи, тощо) [1, с. 655].

Відповідно тероризм розуміється як ідеологія і політика, основною зброєю якої є терор, що полягає у системному застосуванні насильства, не пов’язаного із військовими діями, переслідуючи мету залякування і придушення політичних та інших супротивників. Терористи розрахо-

© Андрущенко Т. В., 2013

вують на психологічний ефект своїх дій, а не на військово-стратегічну перемогу [2, с. 543].

У сучасну епоху тероризм завдає могутнього удару по існуючій системі загальнолюдських цінностей. Він сіє страх та паніку, породжує недовіру до державних структур, які не здатні приборкати терористів. Важливо зазначити, що головною метою тероризму є не вбивство конкретних людей, а погроза убивством чи насильством, відтак жертвами стають не лише ті, хто загинув, а й ті, хто залишилися живими. Аби позбутися власного страху, терористичні угруповання прагнуть перенести його на інших. Часто у цій ролі виступають представники чужих народів, націй, країн і цивілізацій [3].

Представники різних галузей знань — політологи, історики, соціологи, психологи — по-різному, керуючись відповідними науково-методологічними підходами, досліджують явище тероризму. Так, політологи, соціальні політики і філософи розуміють терор, як, головно, політичні дії. Політичний терор зарубіжними та українськими політологами пояснюється як політика залякування, насильства, розправа з політичними супротивниками аж до повного знищення [1, с. 655]. Українські дослідники М. Головатий та М. Панасюк розглядають терор як політику (кінцева мета якої — розправа з політичними противниками), а також як особливу форму політичного насилля, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і вдаваною ефективністю [4, с. 439].

Екстремісти прагнуть нав’язати свою систему антицінностей, до якої належать, наприклад, агресивність та анархізм, всьому людству. Тому об’єктами тероризму в сучасному світі стають не тільки і не стільки окремі індивіди, скільки значні маси людей, громадські та урядові установи, транспортні та енергетичні системи. Терористичні дії щодо них являють своєрідну помсту за існування у світі нерівності і несправедливості у розподілі матеріальних благ між класами і націями. Тероризм відображає спротив натиску озброєної руйнівними науково-технічними досягненнями західної цивілізації, він спрямований проти проведення глобалізації в егоїстичних національних та класових інтересах. Проте він призводить до загибелі громадян, які не винні у прийнятті тих чи інших рішень держави, не несуть за них відповідальності [5, с. 46].

Терор, як засіб зведення політичних та інших рахунків, метод залякування або нав'язування своєї волі, у тому чи іншому вигляді існував в усі часи. У XX ст. відбулося перенесення тероризму на державний

рівень, а від початку XXI — на наддержавний. Сучасний тероризм — це вже не розрізнені індивідуальні дії, а серії різноманітних терористичних акцій, спрямованих проти широкого кола осіб та об'єктів, ретельно підготовлених, що здійснюються кваліфікованими кадрами і добре організованими угрупованнями. При цьому спостерігається різке кількісне зростання терористичних актів із численними жертвами і значними матеріальними збитками, а також об'єднання зусиль окремих екстремістських формувань і кримінальних структур на міжнародному рівні для досягнення своїх політичних цілей [3].

Перенесення тероризму на наддержавний, міжнародний рівень суттєво полегшено завдяки електронним мережам. Вони створюють якісно нові умови як для пропаганди терористами своїх ідей, так і для їх відкритої полеміки з офіційними державними структурами, дискредитації і заперечення заяв офіційної влади. Екстремісти різного штибу (неонацисти, скінхеди, расисти, релігійні фанатики) використовують Інтернет як ефективний засіб активізації своєї діяльності, поширення своїх поглядів, вербування прихильників. За допомогою глобальних інформаційних комп’ютерних мереж, недостатньо контрольованих через колосальний обсяг даних, значно спростилася система керівництва бойовими загонами, процедура адресного набору бойовиків і політичних адептів. Зокрема, у екстремістів та терористів з’явилася можливість розміщувати оголошення про вербування виконавців певних акцій, вести переговори з потенційними новобранцями, відфільтровувати підставних співробітників спецслужб, купувати зброю, переказувати гроші для оплати послуг бойовиків, контролювати замовлені операції. При цьому штаб екстремістів лишається практично невразливим для служб безпеки країни, проти якої готується диверсія [6].

Розглядаючи міжнародний тероризм в контексті проблем глобалізації Український політолог В. С Вознюк доходить висновку, що він спричинений: 1) зростаючою диференціацією країн на бідні та багаті, внаслідок чого створюється підґрунтя для формування терористичного «інтернаціоналу»; 2) регіональною нестабільністю, що провокує терористичні акти; 3) інформаційною революцією, поширенням електронних ЗМІ, які використовуються як інструмент маніпулювання масовою свідомістю; 4) загостренням суперечностей між західною системою цінностей, яка виявляється далеко не універсальною, та системою ісламського світу, яка є певним альтернативним варіантом [7, с. 8].

Низка авторів робили спроби дати психологічний аналіз терористичним угрупуванням та з'ясувати основні мотиви їх діяльності. Такі російські дослідники як О. Шестопал і Л. Гозман спробували визначити психологічні характеристики, притаманні терористам Палестини, Італії, Ірландії, Японії, проаналізувати індивідуальні психологічні особливості, що спонукають людей перетворюватися на терористів, вступати у терористичні організації.

На думку згаданих науковців, у терористи рекрутуються переважно соціально неадаптовані, малоуспішні одинокі люди, які не здатні до праці і навчання, не успішні в кар'єрі у порівнянні із своїми однолітками. Тобто ті, хто відчував себе відсторонено і в сім ї, і в колективі. Члени терористичних груп характеризуються високим ступенем агресивності і нейротизму. Їм притаманна схильність до пошуку гострих відчуттів, ризику, небезпеки. Вони не знайшли свого місця в соціумі — погано навчалися в школі, не мали друзів, мали значні труднощі у спілкуванні із протилежною статтю [8].

Таким чином участь в організації, а саме у терористичному угрупуванні, дає можливість таким людям задовольнити одну із базових потреб — потребу у приналежності. Саме там вони відчувають сприйняття іншими людьми, мають можливість (як їм здається) компенсувати свої невдачі.

Джерелом живучості сучасного міжнародного тероризму В. Івченко вважає симпатії окремих східних режимів, кошти як легальних, так і нелегальних ісламських фінансових структур. Хоча, слід зазначити, що тероризм як явище засуджується багатьма мусульманськими країнами. Неодноразово офіційні джерела цих країн оприлюднювали офіційні заяви про несумісність тероризму з релігією. «Релігія й тероризм — поняття, що взаємовиключають одне одного. Істинний іслам не має нічого спільного з екстремістами, такими, як, наприклад, таліби» — пише газета «Іран ньюс» [9]. Аналогічну думку висловлюють й західні фахівці. Зокрема, З. Бжезинський зазначає, що з релігійної точки зору іслам навряд чи можна вважати більш ворожим глобальній демократії, ніж буддизм, іудаїзм чи християнство. Головне, що стимулює терористичні загрози, так це, наголошує американський політолог, джерела та умови, які породжують фанатичні мотивації, настрої, переконання, рішення [10].

Аналіз положень ісламу, зазначає Агаіхаджек Паша Давуд, підтверджує висновок про те, що в ісламі немає і не може бути нічого, що

слугувало б основою для тероризму. Релігія і політика в ісламі — відносно самостійні області. Відстоювання ісламськими радикалами тези про їх нерозривність — свідчення поверхневого знайомства з шаріатом, що відкидає автоматичне перенесення його релігійно-догматичних і етичних постулатів на сферу політики, держави і права. Догматизм теорій і агресивність в діях різко критикуються навіть такими мислителями, кого радикальний ісламізм вважає своїми ідейними вождями [11, с. 6]. Проте труднощі розвитку та поляризацію, які переживає ісламський світ, підсилює екстремістські тенденції в ісламі, зумовлює появу політичних альянсів сил агресивного націоналізму з забарвленням в релігійній формі.

Заяви лідерів ісламських фундаменталістів підточують віру в мирні засоби вирішення проблеми тероризму. Саме тому переважна більшість країн, включаючи й близькосхідні, схиляється у боротьбі з однією з найбільших у світі небезпек до силових збройних методів. Проте форми і методи антитерористичних дій, які містять у собі військові, поліційні, розвідувальні та інші організаційно-обмежувальні заходи, як свідчать події останніх років, є також малоефективними. Збройна боротьба з тероризмом, зазначає М. Гуцало, стає безперспективною з багатьох причин. Одна з них полягає в тому, що збройне вторгнення на територію суверенних держав для ліквідації терористичних угруповань може сприйматися як військова агресія. Армійські і цивільні втрати, що постійно зростають, викликають роздратування громадянського суспільства як в країнах-нападниках, так і в країнах, що зазнали нападу. Тривалі воєнні дії, хай навіть і антитерористичного спрямування, стають серйозним конфліктогенним чинником [12].

Хоча таку думку підтримують далеко не усі фахівці. Багато хто, досвід неефективних збройних антитерористичних дій пов’язує з невикористанням новітніх засобів ураження, недостатнім об’єднанням зусиль держав. «Тільки випереджальними спільними діями мобільних підрозділів і частин з використанням новітніх засобів ураження, демонструючи непохитне прагнення до єднання зусиль, можна перемогти в боротьбі з цією загрозою» [13], зазначає державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки В. Леонов.

Впродовж останніх десятиліть розгортається дискусія про згуртування зусиль держав у боротьбі з тероризмом із застосуванням як військових, так і невійськових способів. За багато років переговорів держав з приводу трактування тероризму, засобів реагування на теро-

ристичні акти та заходів попередження цього лиха, результатів досягнуто не дуже багато, адже майже усі заходи з боротьби та попередження тероризму так чи інакше обмежують права і свободи людини. З цього приводу відоме висловлювання колишнього Генерального секретаря ООН П. де Куельяра про те, що іноді важко сказати, де закінчується тероризм і де розпочинається боротьба за самовизначення.

Сучасні українські і зарубіжні політологи, філософи, етнологи, досліджуючи тероризм як загрозу цивілізаційного розвитку, акцентують увагу на двох суперечливих тенденціях, притаманних цивілізації: перша пов'язана з глобалізацією, що найбільше уніфікує людство, інтернаціоналізує його; друга — з культурно-духовною диференціацією, регіоналізацією, етнічною само ідентифікацією. Пояснення справжньої сутності тероризму слід шукати і в осмисленні окремих складових, що його обумовлюють і стимулюють багато політичних сил. Серед цих складових можемо виокремити і етнічну, або етнополітичну. Цю думку зокрема обґрунтовує М. Головатий: етнонаціональні процеси, рухи, явища, які вони детермінують і з ними пов'язані,— зазначає він,— визначальний фактор розвитку сучасної цивілізації [14, с. 24].

На нашу думку, нині особливо зростає значення інформаційно-ідеологічних, соціально-психологічних, культурно-цивілізаційних аспектів протидії міжнародному тероризму. Йдеться, зокрема, про «діалог культур», «культура миру», «альянс цивілізацій», «ЗМІ проти тероризму» тощо.

Системність і комплексність застосування профілактичних антитерористичних заходів ґрунтуються на ухваленій ООН у вересні 2006 року Глобальної контр терористичної стратегії. У Плані дій до неї містяться заходи як ідеологічного, так і практичного характеру [12]. Проте й дана стратегія може залишитись лише черговим документом, як прийняті раніше 13 універсальних конвенцій ООН та 5 резолюцій Ради Безпеки з протидії тероризму, якщо не відбудеться якісних зрушень у свідомості населення і урядовців.

Втілення в життя комплексних заходів, зорієнтованих на протиставлення людиноненависницькій ідеології тероризму продуктивної гуманістичної альтернативи має підкріплюватись усвідомленням, що людство — єдина цивілізація, яка має спільну долю, і що її майбутнє залежить від кожної окремої людини

Список використаних джерел:

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
2. Анцупов А. Я. Словарь конфликтолога / Анцупов А. Я., Шипилов А. И. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Эксмо, 2010. — 656 с.
3. Печенюк І. Витоки та сутність міжнародного тероризму [Електронний ресурс] / Ігор Печенюк / / Воєнна історія. — 2004. — № 4–6. — Режим доступу: http: / / warhistory.ukrlife.org / 4_6_04_6.htm. - Назва з екрана.
4. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: термінол.-понятій. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К.: МАУП, 2005. — 560 с.
5. Денисов В. В. Философия насилия / В. В. Денисов / / Философия и общество. — 2008. — № 1. — С. 39–56.
6. Сіленко А. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції [Електронний ресурс] / Алла Сіленко / / Політичний менеджмент — 2005. — № 5 (14). — С. 61–74. — Режим доступу: http: / / www.politik.org.ua / vid / magcontent.
7. Вознюк В. С. Знаковий виклик цивілізаційному розвиткові?: монографія / В. С. Вознюк. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — 104 с.
8. Гозман Л. Я. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопал. — Р / нД., 1996.
9. Івченко В. Жорстокий. Кривавий. Багатоликий. Таким постає перед цивілізованим світом міжнародний тероризм [Електронний ресурс] / Володимир Івченко / / Політика і час. — 2000. — № 1–2. — Режим доступу: http: / / www.middleeast.org.ua / articles / 02.htm / . - Назва з екрана.
10. Илларионов С. И. Террор и антитеррор в современном мироустройстве / С. И. Илларионов. — М.: ООО «РИЦ «ПрофЭКО», 2003. — 592 с.
11. Агаіхаджек Паша Давуд Міжнародний тероризм і його вплив на світову політику: автореф. дис. … канд. політ. наук:

23.00.04 / Агаіхаджек Паша Давуд; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2006. — 19 с.
12. Гуцало М. Деякі теоретичні аспекти побудови сучасної антитерористичної парадигми [Електронний ресурс] / Марія Гуцало // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 155–163. — Режим доступу: http://www.politik.org.ua / vid / magcontent.php3?m= 1&n=69&c=1583. - Назва з екрана.
13. Леонов В. В. Проблеми організації антитерористичної боротьби [Електронний ресурс] / В. В. Леонов. — Режим доступу: http: / / www.niisp.gov.ua / vydanna.php?razdel=zbir&doc=11_sept&glava=vystup12. — Назва з екрана.
14. Головатий М. Етнополітичні процеси: суть і проблеми в сучасному світі/М. Ф. Головатий//Персонал. — 2006. — № 4. — С. 24–26.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2013 р.

Андрущенко Т. В. Терроризм в современном мире: политико-психологические аспекты

Раскрываются некоторые политико-психологические аспекты одного их наиболее опасных явлений современного мира — терроризм. Особенно подчеркивается значение информационно-идеологических, социально-психологических, культурно-цивилизационных аспектов противодействия международному терроризму, таких как — «диалог культур», «культура мира», «альянс цивилизаций».
Ключевые слова: *терроризм, факторы терроризму, диалог цивилизаций, политическая культура, общественные конфликты, глобализация.*

Andruschenko T. V. Terrorism in the modern world: the political and psychological aspects

Political and psychological aspects of one of the most dangerous phenomena of the modern world — terrorism are analyzed. It is especially emphasized the importance of information and ideological, socio-psychological, cultural and civilizational aspects of combating international terrorism, such as — the «dialogue of cultures», «culture of peace», «alliance of civilizations».
Keywords: *terrorism, factors of terrorism, dialogue of civilizations, political culture, social conflicts, globalization.*

Соціальна філософія

УДК 117

Емельянова Ю. П.

Кандидат философских наук, доцент кафедры философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОСА КАК СУБЪЕКТА СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Обоснована авторская позиция относительно теоретических оснований изучения этноса как субъекта социальной реальности.
Ключевые слова: *этнос, социальная реальность, субъект, культура, организация.*

Этнические процессы в современном мире доминируют над социальными, экономическими, по-новому освещают политическую и культурную составляющую социальной реальности. Такая ситуация позволяет говорить об «этнизации» социального пространства, а утверждение этнокультурного многообразия в глобализующемся мире приводит к мысли об этнической детерминации современных социальных изменений. При этом закономерности существования и воспроизводства этнических миров, их генезис, несмотря на многочисленные исследования,— остаются во многом не ясными. Изучение этнических явлений методами специальных дисциплин не привело к разработке их общенаучной классификации и созданию общепризнанной методологии исследования этноса. Традиционно этнос рассматривается как исторически «переработанный материал», который не может значительно влиять на процессы глобального строительства планетарного мира. Однако события, происходящие на рубеже столетий, указывают на наличие серьезного потенциала этнически мобилизованных общностей в государственном строительстве, экономических и культурных процессах, что указывает на их определенную субъектность.

© Емельянова Ю.П., 2013

Цель статьи — выявление теоретических подходов к исследованию этнических процессов, позволяющих объяснить источник их активизации и основания субъектности этноса.

В украинской философии существует давняя традиция исследования этнической проблематики, выходят работы, отражающие плюрализм концепций, направлений, подходов в изучении этнических феноменов. С 90-х гг. XX в. развернуты фундаментальные исследования этнических проблем в контексте социальной философии и философии истории (И. Бойченко и др.). Ярко заявил о себе этнополитический аспект исследований (Ю. Рымаренко, А. Майборода, М. Шульга, В. Евтух и др.); этнонациональные процессы изучались в рамках цивилизационного подхода: С. Крымский, Ю. Павленко и др. Уход от экономической детерминации этнонациональных процессов представлен в работах Ф. Канака, Е. Быстрицкого, В. Крысаченко, Б. Попова, М. Киселева, А. Нельги, И. Старовойт, О. С. Забужко и др. П. И. Гнатенко утверждает культурологический подход, который дает возможность через систему культурных, духовных ценностей раскрыть черты этнического и национального характера («Идентичность: философский и психологический анализ», 1999: в соавторстве с В. И. Павленко). В качестве самостоятельной духовной ценности, как образование «преимущественно культурно-духовное» этнос анализирует А. В. Нельга [1]. Этногенетическую реальность как неиссякаемый опыт человеческой жизнедеятельности выявляет М. Т. Степико, обосновывая альтернативу рационалистическому представлению о развертывании этногенеза [2].

В начале XXI в. этнические проблемы во всем мире обостряются, что актуализирует их дальнейшее изучение, требует комплексного философского анализа массивов получаемого знания с целью выявления методологической и аксиологической основы для дальнейших исследований. Однако анализ литературы свидетельствует о том, что этнос рассматривается фрагментарно; дискурс по проблеме этноса и этничности весьма слабо структурирован, понятийный аппарат — размыт; этническая проблематика трансформируется либо в проблему «этнической общности» как варианта «социальной общности», либо в проблему «коллективной идентичности». Отсутствует согласие относительно дефиниций этноса и этничности, что указывает на сложную природу изучаемого феномена, а также на противоречивость теоретических позиций исследователей. Необходимо также отметить, что многие работы сосредоточены не на комплексном решении указанных теоре-

тических проблем, а на отработке концептов (социальная реальность, социальное, культура, этнос, глобализация, социальная трансформация), которые являются элементами целостной проблемы осознания мира человека как мира этно-социокультурного. Отчасти это связано с тем, что современный этап существования украинского общества определяют идеи, связанные с утверждением государственности и созданием целостного социально-политического пространства, а не вопросы глубокого изучения самой природы социального мира.

Одной из стратегий изучения этнического может стать синтез имеющихся междисциплинарных достижений с привлечением для их обоснования эвристики общей картины мира. Логика исследования в таком случае будет определяться рядом как научных, так и социальных тенденций, и оказываться на пересечении нескольких ключевых для современной философии дискуссий. Это дискуссия о сущности и организации мира человека, которая задается онтологическим поворотом в философии: она обозначила стремление исследователей указать на ведущего субъекта изменений, важнейшего «конструктора» социального бытия. В этой дискуссии отразилась динамика изменений социальной реальности, показывающая важность выявления ее глубинных оснований, неизбежность попыток объяснения ее бытийственного своеобразия. В таком случае, для комплексного философского исследования социальной реальности, в которую включены этнические процессы, необходимо привлечь современную палитру подходов и объяснительных парадигм социального движения, прежде всего, эволюционно-синергетическую парадигму как ядро постнеклассической научности. Философское основание постнеклассической науки составляет единый конструкт философии процесса и эволюционной эпистемологии, и он становится ориентиром для конструктивного обсуждения многих поставленных временем задач.

Необходим также анализ подчас радикального расхождения позиций исследователей по проблеме соотношения социального и биологического в этнической проблематике. «Социально-биологическая проблема» была темой философских дискуссий в 70–80-е годы XX в., сегодня она становится частью блока вопросов не только в связи с «этническим парадоксом» (актуализацией этнических явлений во всех областях общественной жизни), но и в аспекте антропологического поворота современной философии. Антропологический ренессанс, выраженный в обостренном внимании к проблеме человека, способствует появлению

антропоцентристских по характеру исследований, возвращению индивидного и коллективного субъекта в философский дискурс, и в целом, поиску новых путей постижения человека и его мира. Однако не всегда ясна теоретическая позиция исследователей относительно взаимосвязи антропологического (социально-биологического) и этнического. В этом случае необходим интегративный подход, сегодня активно разрабатываемый в социальной философии.

Еще один аспект стратегии этнических исследований может быть сопряжен с дискурсом о сущности и значении культуры, благодаря которому статусом подлинной и тем более предельной реальности наделяется культура. В социокультурной концепции общества культура понимается как способ эволюционной самоорганизации сообщества, совокупность программ духовной деятельности людей и основание предметности. Поскольку социокультурная концепция не предложила идеи культуры, ее понимания как неструктурированного целого, предшествующего частям, уместно будет обратиться к «смыслогенетической» теории культуры (А. А. Пелипенко, И. Г. Яковенко), обнаруживающей конструктивный фундамент всякой культурной системы, всеобще-конкретное основание культурных феноменов — смысл. Изучается также совокупность тех условий, которые привели к зарождению и становлению культуры, способной сохранять единство социального в его многообразии.

О культуре сегодня говорят как общем механизме становления и существования человека и человечества. Общее в данном случае понимается как сходство, совпадение основополагающих аспектов механизма культуры, программирующих жизнедеятельность всех людей как вида, или наличие общих тенденций в многообразии культурных миров. Конкретные частные проявления общего механизма культуры и существование культур отдельных субъектов социальной реальности — этнических сообществ — с необходимостью выводят исследование к проблеме специфики глобализационных процессов современного мира, что связывает воедино все выше обозначенные теоретические контексты. Речь идет о том, что в спорах об особенностях глобализации на современном этапе отмечается радикальная качественная трансформация существующих социальных и культурных идентичностей как устойчивых форм социальной и культурной ориентации, — в том числе и этнических миров.

Важно отметить также, что существующие теории общества, устанавливая закономерности, этапы и формы, в которых оно осуществляется

и предстает, в том числе, как социокультурная реальность,— содержат одно важное ограничение: они либо упускают совершенно, либо недостаточно определенно характеризуют и оценивают принцип антропности в философии истории. В то же время, для решения проблем современного состояния социального мира, в том числе этнизации социальных отношений, придающих особую напряженность его существованию, представляется необходимым развернуть логико-онтологическое обоснование принципа «не случайности» человека. Необходимо эксплицировать человека как интегральное существо, уникальный результат эволюции Вселенной, носителя не только социальных, но и физических, химических, биологических сил, процессов, присущих им законов. В соответствии с «многослойностью» своей субстанции человек может быть претендовать на авторство и закономерное участие во «всемирной драме под названием «Эволюция Вселенной» [3], в том числе, и в этническом ее аспекте.

Очевидно, что все указанные аспекты проблемы осмысления этноса, как и анализ специфики этнического в социокультурной реальности, сосредоточены на проблеме понимания самой социальной реальности, ее структуры и качественного своеобразия. При отсутствии ее общепризнанной теории сложно решать не только актуальные практические задачи, но и теоретически обосновывать любые изменения исторического характера. Однако ход современного философского дискурса выявляет ряд теоретических и методологических противоречий и трудностей, характерных для современного социогуманитарного знания в целом, прежде всего,— дихотомию эссенциализма и конструктивизма. Гносеологическое противоречие не позволяет углубляться и быть продуктивной полемике о критериях выделения, а также о механизмах конструирования и воспроизводства социальных идентичностей. Поэтому любое социальное исследование стоит также перед необходимостью поиска возможностей для трансформации указанной дихотомии в методологический инструмент, действующий по принципу дополнительности.

Направление возможной стратегии познания этнического было дано в античности, когда термин «этнос» (от греч. ethnos — народ, племя, стадо) очертил поле рефлексии указанием на несколько важных моментов. В нем было отмечено естественное происхождение людей, которые «народились» и существуют как «род», идущий от «жены», «женщины». Были обозначены кровно-родственные отношения, лежавшие в основе этнических объединений людей древней эпохи. Наконец, четко отмеча-

лась определенная организация, которая создавалась благодаря присущей человеку как виду антропологической социальной связи — социальности. Однако, в силу специфики становления западноевропейской цивилизации, проанализированный еще Л. Морганом древний тип социальной организации, основанной на личных отношениях (роды, племена, этносы), — был практически разрушен в западном регоне уже к началу XIX в. Глубокие антропологические и социальные последствия этого рационального овладения человеком «материалом природы» — первыми по форме социальными общностями — проанализированы Э. Дюркгеймом в работе «Самоубийство» (1897). Специфика и универсальность этнических явлений, и, соответственно, соразмерность этнических и общесоциологических исследований, не были осознаны теоретиками в рамках европейской философии в силу прогрессистской общей тенденции понимания исторического процесса. Работы Л. Моргана, Л. Гумпловича, Ф. Тенниса, Ф. Конечны и ряда других исследователей специфики социальных форм и процессов, рассматривались лишь как дополнение к основополагающим социальным исследованиям универсалистского характера. Однако «этнический ренессанс», начавшийся в середине XX в. и охвативший все регионы планеты, показал определенную незавершенность теоретического познания, как этнического, так и социального в целом. Отсутствие конвенциональной модели социальной реальности, в которой этнические процессы получили бы свое релевантное объяснение, можно считать вызовом как исследователям в области специальных наук, так и культурологам, социологам, философам.

Сегодня в рамках философии может быть предложено определенное философское концептуальное обоснование версии этно-социокультурной реальности, позволяющей эксплицировать этнос как ее фундаментальный субъект и сущностное выражение специфики социальной материи. Реализация такой цели возможна в контексте современной методологической стратегии, в которой присутствует идея интегративного подхода в анализе феноменов человеческого мира. Этот подход является воплощением современной идеи философско-антропологической концепции человека, которая, с одной стороны, завершает описание всеобщей картины мира и места человека в ней, с другой стороны, предваряет переход от общефилософской теории человека к конкретно-философской его концепции.

Понимая человека как определенный результат развития Вселенной, а его историю как интегральный процесс синтеза природных сил и зако-

номерностей, исследователь получает возможность для расширения предметно-процессуальной базы философской концептуализации антропологических явлений и процессов, использования широкого научного и философского методологического контекста. Так, становление социальной материи можно рассматривать в виде многофакторного перехода, специфика которого проявляется в складывании новой упорядоченности структуры. Совокупность условий и предпосылок антропо-социогенеза предстает как интеграция обусловленных биологическими «алгоритмами» норм взаимодействия и связи живых существ — в социальные связи и отношения, обусловленные культурными воздействиями. Культура в данном контексте может быть представлена в качестве фундированного психикой механизма, имманентного определенному уровню организации (онтологического порядка) материального мира — социальной материи. Этот механизм по-новому организует «социальную связность» («социальное поле»), создает и меняет «социальные позиции», действует на человека принуждающе, указывая как на ограничения, так и на возможности, а в целом, «обрисовывает» границы социокультурной организации сообществ. Сознание рассматривается не только как предельная научная абстракция, но и культурно-историческое образование, относящееся к психической организации определенного человеческого коллектива. При таком понимании функции сознания могут быть опредмечены в конкретной культурно-исторической среде, и может идти речь об этнических особенностях их реализации. В результате такого подхода социальную материю необходимо понимать как особый уровень сложности объективной реальности, что проявляет себя (свою сущность) в существовании отдельных общностей — этносов, где видовая социальность конкретизируется в модусе этничности и предстает в различиях. Сущность социальной материи выступает в этнической общности как всегда «чья-то» конкретная, имеющая телесные формы своего бытия, всегда подвижная и процессуальная.

Современные представления о сложной иерархии уровней самой культуры в диапазоне «тело — смысл» (теории Н. А. Бернштейна, А. А. Ухтомского, Дж. Гибсона, радикальный конструктивизм) позволяют конкретизировать процесс создания знаково-смыслового пространства специфической социокультурной группы. Иначе говоря, позволяют указать на «геометрию» конкретной культуры, стремящейся к самовоспроизводству, саморасширению и усложнению. Указанный процесс подготавливает возникновение субъектности как способности

(готовности) давать адекватный ответ на внешние воздействия и внутренние процессы, угрожающие бытию первобытного коллектива. Формирование субъектности способствует проявлению и упрочению онтологических структур социальной реальности; на раннем этапе культуро- и субъектогенеза такая направленность может реализоваться только в групповом субъекте. Этнос выступает в таком случае как коллективный фундаментальный социальный субъект, в организации которого механизмы биологического типа интегрированы в социокультурные, что делает его сложным и одновременно уникально прочным. Биологическая его основа (кровно-родственные связи индивидов) коррелирует с социально-культурной, подчиняется ей. Под социокультурной «надстройкой» этнической общности можно понимать, вслед за А. А. Богдановым, функциональную организацию, динамический комплекс потока относительно «независимых» процессов,— процессов постоянных преобразований, связанных с непрерывной сменой состояний внутреннего равновесия. Организация как процесс — первична, а как система — вторична, поскольку является всегда результатом того или иного процесса организации. Это обстоятельство делает в некоторых случаях этнос «расплывчатым», «неуловимым», выступающим то небольшой по численности компактной группой родственников, то значительным конгломеративно-анклавным образованием, являющим смешение традиционных практик организации жизненного мира и целерационального современного поведения.

Таким образом, нами обосновывается стратегия исследования социальной реальности, в основе которой лежит эволюционная парадигма, а ее философским аналогом является концепция единого закономерного мирового процесса. Человек предстает как уникальное существо, итог развития всего Космоса. Его фундаментальная природная основа направляет социогенез; «природное» и его воплощения в виде телесной организации человека, закономерностей его движения в пространстве, особенностей психических проявлений фундирует сознание как актуальное «Я» в обширной психике человека. Сознание интегрирует и контролирует психическую жизнь человека и его «биологию» с помощью нормативного «механизма» — культуры, регулирующего становящиеся человеческие связи и отношения, «вещный» мир. Поскольку становление является не просто единством материи и движения, а конкретным единством, ведет к существованию, то в качестве «ставшего» мы рассматриваем этнические социокультурные миры,

особые общности людей, возникающие в период социогенеза, в отечественной традиции — этносы. Проведение исследования этнического мира с учетом указанных теоретических оснований и подходов позволит, по нашему мнению, выявить его фундаментальную укорененность в социальной материи, увидеть этнос в роли «конструктора» социокультурной реальности, сложного многоуровневого субъекта, находящегося в постоянном процессе «баланса» внутреннего и внешнего состояния (межсубъектного взаимодействия, взаимодействия с природной средой). Повышенную активность современных этнических миров можно рассматривать как дисбаланс этнической организации, однако анализ его источников должен быть темой отдельной работы.

Список использованных источников:

1. Нельга О. В. Теорія етносу: курс лекцій: навч. посіб. [Текст] / О. В. Нельга. — К.: Тандем, 1997. — 368 с.
2. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз / М.Т Степико. — К.: Знання, 1998.
3. Оконская Н. Б. Космос и эволюция общества [Текст] / Н. Б. Оконская // Вестник СевГТУ. — Вып. 4: Экономика, политика, философия: Сб. науч. тр./Редк.: А. А. Чемшит (отв. ред. и др.). — Севастополь: Изд-во СевГТУ, 1996. — 136. — С. 10–17.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013 р.

Ємель'янова Ю. П. Теоретичні підстави вивчення етносу як суб'єкта соціокультурної реальності

Обгрунтовано авторська позиція щодо теоретичних підстав вивчення етносу як суб'єкта соціальної реальності
Ключові слова: *етнос, соціальна реальність, суб'єкт, культура, організація*

Emelianova Iuliia. Theoretical grounds of studying ethnos as a subject of social-cultural reality

The author's viewpoint regarding the theoretical grounds of studying ethnos is proved in this article.
Keywords: *ethnos, social reality, subject, culture, organization.*

Соціальна філософія

УДК 159.9:36

Сила В. Г.

Аспірант кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки та управління

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ МІСЦЕВОЇ СПІЛЬНОТИ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Виокремлені площини соціально-філософського дискурсу місцевої спільноти як форми соціального буття та простору самоорганізації людей в умовах суспільних трансформацій.

Ключові слова: *місцева спільнота, громада, громадянське суспільство, глобалізація.*

Буття сучасного суспільства, що характеризується кризами, трансформаціями, змінами, виявляється процесуально, динамічно. Своєрідним фоном та важливим чинником сучасних суспільних трансформацій виступає глобалізація, «багатофакторний синергетичний процес зі створення глобальних економічних, фінансових, комунікаційних, політичних та науково-освітньо-інформаційних мереж, які пронизують весь планетарний простір та інтегрують цивілізацію у єдину цілісну систему» [8, с. 149]. Разом з важливими модернізаційними змінами, глобалізація несе в собі численні загрози екзистенційної напруженості буття, тотальної кризи ідентичності, соціальних негараздів, що виявляються в аналізі парадоксів глобалізації.

Саме тому, як слушно зауважують А. Мельник та Н. Шакун, «однією з найактуальніших проблем, що постають перед українським суспільством в умовах глобалізації, є потреба … вироблення таких стратегій та орієнтирів, які б спонукали український народ до самопізнання та самовизначення серед інших народів світу, сприяли ефективному державо-і націєтворенню» [9]. Однією з таких стратегій ми вважаємо розвиток територіальної громади як простору, в якому поєднуються історичні

© Сила В.Г., 2013

традиції та сучасні втілення української демократії, відбувається саморозгортання суспільного поступу в напрямі до громадянськості, яскраво виявляються тенденції глокалізації.

Природно, що суспільні трансформації знаходять відображення і у зміні тенденцій суспільно-гуманітарних пошуків. Приміром, саме у період суспільних трансформацій в напрямі до українського відродження XIX — початку XX століття спостерігаємо зародження та бурхливий розвиток громадівського руху (В. Антонович, П. Чубинський, О. Кістяківський, М. Драгоманов, С. Подолинський, І. Франко та ін.). На сучасному етапі вітчизняні та зарубіжні дослідники також відмічають своєрідний «світоглядний зсув», перехід до дослідження малих і середніх форм реальності [6; 13], серед яких важливе місце відводиться громаді, територіальній спільноті.

У сучасній вітчизняній соціально-філософській традиції громада досліджується в рамках надзвичайно актуальної для України тематики розвитку громадянського суспільства. Тут варто згадати ґрунтовні праці А. Карася, А. Колодій, Л. Рижак, Ю. Бойка [1; 5; 7; 10], присвячені вивченню європейських традицій громадянського суспільства та української історико-культурної спадщини.

Водночас, виступаючи предметом політологічних, соціологічних, історичних, правових, державно-управлінських наукових розвідок, «громадівська проблематика» не набуває належного філософського звучання, бракує праць, де територіальна громада виступає предметом окремих соціально-філософських досліджень. Недостатньо дослідженим є онтологічні, екзистенційні та аксіологічні виміри територіальної спільноти як форми соціального буття людини. Саме тому мета цієї публікації полягає у розкритті соціально-філософської проблематики досліджень та виокремленні площин соціально-філософського дискурсу територіальної громади як форми соціального буття та простору самоорганізації людей в умовах суспільного поступу.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Прослідкуємо ґенезу концепту громади в європейській традиції. Як зазначає А. Карась, маючи ідейне коріння ще в античній філософії, теоретична ґенеза громадянського суспільства пов’язана з філософськими теоріями Нового часу. Зокрема, в теорії А. Токвіля громада і громадське самоврядування є найважливішим чинником підтримки індивідуальної свободи і демократії: «Громада була тим місцем, яке об’єднувало й міцно зв’язувало людей і де вони могли … здійснити свої права й виконувати свої обов’язки» [5, с. 43].

У багатьох джерелах поява концепту громади/спільноти у соціально-гуманітарній літературі пов'язується з працею Фердінанда Тьоніса «Спільнота і суспільство» («Gemeinschaft und Gesellschaft») [11].

Німецький соціолог та філософ описує два протилежні типи соціального життя: Gemeinschaft (місцева громада, спільнота) та Gesellschaft (асоціація чи суспільство). Ці два прототипи є розташованими на полюсах континууму: суспільства, що беруть свій початок у дитинстві (Gemeinschaft) і стають зрілими (Gesellschaft). Ф. Тьоніс надає перевагу Gemeinschaft як ідеальному типу громади з її простим, сімейним, інтимним, приватним способом життя, члени якої пов'язані спільними традиціями і спільною мовою, де місцеві жителі усвідомлюють «ми-почуття». На іншому полюсі — Gesellschaft, що репрезентує стиль життя, пов'заний з реалізацією індивідуальних інтересів, конкуренцією, формальними взаємовідносинами. Спостерігаючи за впливами індустріальної революції та швидкої урбанізації у Європі, Тьоніс переконує, що Gemeinschaft можуть бути втраченими внаслідок спричиненої суспільними трансформаціями зміни відносин між людьми, оскільки людство стає більш зрілим. У працях Тьоніса помітна певна романтизація Gemeinschaft та заклик чинити опір його еволюції в напрямі до Gesellschaft.

Сучасник Тьоніса, Еміль Дюркгейм, також досліджував вплив індустріалізації у Європі та розвинув теорію суспільства-спільноти, що базується на двох протилежних типах: механічна солідарність та органічна солідарність. Дюркгейм вважав, що люди, які жили у маленьких містах на доіндустріальному етапі об'єднувалися, оскільки поділяли традиції, ритуали, вірування і були здатними до незалежного від зовнішніх груп існування. Тобто їм була властива «механічна солідарність», оскільки соціальні зв'язки були результатом їх подібності — вони єдналися автоматично. Спосіб суспільного устрою, властивий великим містам, що базувався на відмінностях, зумовлених поділом праці, коли люди більшою мірою залежали один від одного в реалізації своїх потреб, Дюркгейм вважав джерелом «органічної солідарністі». Тим самим Дюркгейм наголошував на важливості взаємовідносин у суспільстві та аналізі їх видозмін під впливом соціальних трансформацій в різних контекстуальних і часових вимірах [13].

На думку Г. Зіммеля, є два значення поняття суспільства, які слід чітко розрізняти. В одному випадку суспільством називають певну множину соціалізованих індивідів, які утворюють спільноту на ґрунті

певної історичної дійсності. В другому випадку йдеться про систему форм відносин між індивідами, завдяки якій проста множина їх перетворюється на спільноту. Тут предметом дослідження виступають сили, відносини і форми, завдяки яким індивіди соціалізуються, залучаються до суспільного життя. Він вводить поняття «соціації» — форми, завдяки якій індивіди на ґрунті різноманітних інтересів утворюють єдності, де вони реалізують ці інтереси. Зіммель підкреслює, що ні голод, ні кохання, ні праця, ні техніка, ні інтелект самі собою не можуть створити соціацію. Однак вони утворюють її, як тільки ізольоване співіснування індивідів стає взаємодією, набуває характерних ознак сумісного буття. Причому форми соціації повинні досліджуватися самодостатньо, самі собою, а не як функціональні елементи суспільного цілого. Власне, такого цілого, котре існувало б поза формами соціацій і незалежно від них, просто не існує [13].

Спробу подолати протиріччя «Gemeinschaft» та «Gesellschaft», пов'язати традиційність і модерн, індивідуалізм і колективізм знаходимо у «соцієтальній громаді» (societal community) Т. Парсонса, яка складається навколо «великої модерної тріади зі свободи, рівності і солідарності». Соціальний рівень організації визначається принципом асоціації громадян, які пов'язані взаємною солідарністю членів громадянського суспільства [5; 10].

У цьому зв'язку не можемо не згадати праці сучасного американського філософа, політолога Ф. Фукуями, який також надає великого значення соціальним зв'язкам, вартостям та нормам, які об'єднають людей у спільноти. Соціальний порядок настає не внаслідок розпоряджень влади, а внаслідок «самоорганізації децентралізованих індивідів» у процесі вирішення їх щоденних справ. І тому важливою проблемою сучасного інформаційного глобалізованого суспільства, в якому індивідуальний вибір та особистісна свобода набувають особливої ваги, вчений вважає втрату або суттєве послаблення зв'язків індивіда зі спільнотою. Втрата соціальних норм та соціальних зв'язків зі спільнотою породжує в індивідів почуття самотності й де зорієнтованості [14].

Автор зазначає, що спільнота — не ситуативна єдність, вона не формується щоразу тоді, коли люди з тих чи інших причин взаємодіють одне з одним. Справжні спільноти пов'язані вартостями, нормами та досвідом, які спільними для їх членів. І громадянське суспільство впорядковується за допомогою великою кількості моральних норм, навколо яких люди об'єднуються у спільноти [10; 14].

Ці думки співзвучні ідеям комунітаризму — соціально-філософської та соціально-політичної платформи, підтримуваної А. Етціоні, М. Сенделом, Ч. Тейлором, В. Галстоном та іншими американськими дослідниками, котрі розглядають спільноти як осередки моральності. В основу комунітаризму покладено критику лібералізму, зокрема в частині постулату щодо першоцінності індивідуальної свободи та незалежності особистості. Натомість пропонується розглядати спільноту як осередок моральності, де розгортаються цінності любові, мудрості, справедливості та самореалізації, коли здійснення потенціалу кожного сприяє досягненню спільних цілей [4].

Отже, комунітаристський підхід наполягає на розгляді людини як члена різних спільнот, а не в якості атомізованого та індивідуалізованого індивіда. Спільнота при цьому виступає як форма буття індивідів, в середині якої вони набувають соціальності, а також громадянських прав і свобод. Відтак, і громадянське суспільство варто розглядати як сукупність спільнот-громад, що реалізують та обстоюють свої інтереси.

У працях Р. Ольденбурга громада виступає у ролі «третього місця», після «першого» — домівки і «другого» — роботи,— публічного простору, що відіграє надважливу роль у розбудові громадянського суспільства і демократії шляхом соціального залучення та соціальної взаємодії індивідів. Саме повсякденні форми «третього місця», де розгортається дискурс навколо актуальних для спільноти питань, Р. Ольденбург називає «серцем соціального життя» (vitality) громади, вихідними засадами (grassroots) демократії [15].

Як бачимо, концепт громади «вплетений» у проблематику громадянського суспільства у західноєвропейській та американській соціально-філософській традиції, що знаходить логічне і закономірне продовження і у вітчизняних дослідженнях. Зокрема, за висловом А. Карася, територіальна громада — одна зі сфер соціокультурної активності, у якій розгортається громадянський поступ через формування громадського самоврядування [5, с. 457].

Дещо під іншим кутом зору постає спільнота у філософській феноменології. Особливого значення тут набуває «життєвий світ людини» який часто ототожнюється зі спільнотою у суб'єктивному вимірі та протиставляється суспільству. Вводячи поняття життєвого світу, Е. Гусерль вкладає в нього зміст сфери відомого всім безпосереднього й очевидного.

У фундатора теорії комунікативної дії Ю. Габермаса життєвий світ (Lebenswelt) постає як система соціокультурного знання інтерсуб'єктивного характеру. Життєвий світ осягається в ході його комунікативної інтерпретації; він організовується засобами мови і мовлення, що пов'язані з певною культурною традицією. Сукупність процедур та інституцій комунікації складається в систему репродукції підстав життєвого світу й виступає у вигляді суспільного світу повсякденності. Останній набуває сенсу через такі форми комунікативного вираження, як преса або засоби масової інформації, освіта, література, мистецтво,— вони є умовою опрацювання критично-раціональної дискусії, в ході якої формується публічна відкритість і громадська думка [5, с. 368].

Тобто, поняття «життєвий світ» застосовується для означення світу, взятого в його значущості для людини, горизонту людських потреб, турбот, цілей, дій, взаємин і бажань втілюваних тією чи іншою мірою і в тій чи іншій формі у предметах, реаліях та зв'язках людської культури [12, с. 220]. На рівні життєвого світу людина включена в спільноту як ланка ланцюга, що знаходиться в комунікативних взаємозв'язках. Життєвий світ — культурно-історичний образ світу, який виступає у свідомості спільнот та має певну динаміку. Саме життєвий світ є основою будь-якого пізнання, виступає своєрідним горизонтом і передумовою людської практики. Згідно з феноменологією, життєвий світ — це сукупність вірувань, до яких ставляться з довір'ям і які розглядаються як безумовно значимі й практично апробовані.

В етнометодології Г. Гарфінкеля та драматургічному підході Е. Гофмана довкілля виступає основою вироблення онтологічної безпеки, довіри, а тому кожний індивід «вкорінений» у буденному потоці простору, місця та часу, в «локальності» — фізичному регіоні, вплетеному в мережу соціальних взаємодій [2, с. 128–130].

Розуміючи буття як присутність у часі, а час як «перед-просторову місцевість», М. Гайдеггер усталює буттєву вкоріненість людини в рідні краєвиди, у «труди і дні» на своєму обійсті, серед землі і неба, що є горизонтами людського існування [3]. Відтак, розгляд територіальної спільноти з акцентом на локальності, буденності та репрезентації громади у життєвих світах її членів розкриває суттєві екзистенційні перспективи у соціально-філософських дослідженнях, що найяскравіше висвітлено у працях М. Гайдеггера.

Саме у місцевій спільноті розміщено топоси дійсного буття людини, що визначають горизонти її вкоріненості — екзистенціали Дому,

Поля, Храму. «Дім» позначає не лише домівку, а місце зустрічі поколінь, місце родинно-родової вкоріненості. «Поле» — це не просто довкілля, природне середовище, а «поле життя», той світ, у якому розгортається екзистенція людини у часопросторі природи. «Храм» — це топос Сакруму, місце зберігання духовних цінностей, присутність Неба на Землі [3]. Тобто територіальна спільнота виступає полем для реалізації важливих екзистенційних потреб людини: потреби у приналежності і прив'язаності (А. Маслоу); потреби у встановленні зв'язків та потреби в коріннях (Е. Фромм).

При цьому, «клеєм» спільноти виявляється не простір і не місце, а соціальний дискурс та діяльність з її задачами, програмами, цілями і результатами. Соціальна діяльність «плететься» як багатомірне павутиння, вона пов'язує людей через різноманітність їх настанов, створює для них нові позиції, посередництвом яких людина отримує можливість здійснювати вплив на суспільство [6]. Тобто спільнота виступає посередником між Людиною і Світом. Вона постає як внутрішня єдність певного кола індивідів, що спочатку сформувалася природно-історичним шляхом, а потім отримала здатність здійснювати вплив на Суспільство.

Місцева громада, виступаючи «серединною» реальністю у традиційному протиставленні «суспільство — індивід», надає соціальні, ціннісні, просторові ресурси для опосередкування загроз та вирішення протиріч, що несе в собі глобалізація.

Висновки. Отже, соціально-філософська проблематика досліджень місцевої спільноти у західноєвропейській та американській традиціях тісно пов’язана онтологічними перспективами, адже розглядається у площинах визначення місця універсального та локального у сучасному світі, опозиції уніфікованості чи гетерогенності соціального буття, а, відтак, пов’язана з характеристиками шляхів реалізації активності та суб’єктності сучасної людини. Тематика спільнот виступає полем дослідження процесів, у яких люди відтворюють та конструюють соціальну реальність.

Територіальна спільнота є простором реалізації екзистенційних потреб людини у приналежності та прив’язаності, потреби в коренях та приналежності.

В аксіологічному вимірі громада постає осередком формування та підтримки моральних цінностей довіри, справедливості, солідарності, свободи, відповідальності та самореалізації, навколо яких впорядковується громадянське суспільство.

Список використаних джерел:

1. Бойко Ю. А. Соціально-філософський аналіз становлення громади та громадянського суспільства як чинників духовного розвитку соціуму (на прикладі України): дис. … канд. філософ. наук: 09.00.03/Бойко Юрій Анатолійович. — К., 2007. — 190 с.
2. Заковоротная М. В. Идентичность человека: социально-философские аспекты/Заковоротная М. В. — Ростов-на-Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 1999. — 200 с.
3. Личковах В. А. Філософія етнокультури. Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури/Личковах В. А. — К.: ПАРАПАН, 2011. — 196 с.
4. Ліщинська О. Моральні цінності спільноти в комунітаристських концепціях/О. Ліщинська//Соціогуманітарні проблеми людини. — 2012. — № 6. — С. 121–128.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія/А. Карась. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 520 с.
6. Кемеров В. Е. Тема сообщества в динамике современной философии: материалы конференции [«Герменевтика сообщества»], отв. ред. С. И. Голенков [и др.]. — Самара: «Самарский университет», 2011. — С. 8–17.
7. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія/Колодій А. Ф. — Львів: Червона калина, 2002–272 с.
8. Мельник А. І. Визначення поняття «глобалізація» в сучасній науковій літературі/Анатолій Мельник//Освіта, наука та виробництво у регіональному розвитку: Міжнародний інноваційний форум (м. Чернігів, 21–23 травня 2008 р.): Матеріали доповідей та виступів. — Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. — С. 147–149.
9. Мельник А. Витоки світоглядно-філософського тлумачення історії в Україні/А. Мельник, Н. Шакун//Політологічний вісник. — 2011. — Вип. 54. — С. 50–60.
10. Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства: навчально-методичний посібник/Людмила Рижак — Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. — 518 с.

11. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство/Фердінанд Тьоніс; [пер. з нім.] — К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2005. — 262 с.
12. Філософський словник соціальних термінів/[ред.-упоряд. В. Андрущенко]. — 3-те вид., оновл. — Х.: Р.И.Ф., 2005. — 672 с.
13. Bruhn John G. The Sociology of community connections. — London-New-York: Springer Science, 2011. — 328 p.
14. Fukuyama Francis The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order. — New York: Free Press, 1999. — 354 p.
15. Oldenburg Ray. The Great Good Place. — New York: Marlowe and Company, 1991.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2013 р.

Сила В.Г. Социально-философская проблематика исследования местной общности в западноевропейской традиции

Вычленены ракурсы социально-философского дискурса местной общности как формы социального бытия и пространства самоорганизации людей в условиях общественных трансформаций.
Ключевые слова: *местная общность, общество, гражданское общество, глобализация.*

Syla V.H. Social and philosophical problems of the research of local community in Western European tradition

Perspectives of social and philosophical discourse of the local community as a form of social life and self-organizing in context of social transformations are analyzed.
Keywords: *local community, society, civil society, globalization.*

Соціальна філософія

УДК 316.32

Товмаш Д. А.

Кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВІРТУАЛЬНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються конструкти громадянського суспільства як вияв волі та уявлення на підставі постмодерної легітимації їх більш широкого смислового діапазону: від належного до бажаного, а також від удаваного до квазідійсного.

Ключові слова: *політична комунікація, громадянське суспільство, громадянська воля, віртуалізація, віртуальна реальність, кіберпростір, штучна реальність, віртуалістика, симулякр.*

Рефлексія громадянського суспільства як волі і уявлення має сенс тому, що сам характер волі і уявлень громадськості відчутно впливає на її дії і на спосіб самоорганізації. Адже ці дії, своєю чергою, породжують мрії, сподівання, зрештою,— рішучість, живлячи духовні сили суспільства, яке жадає свободи, справедливості та солідарності, зрештою — людяності. У зв'язку з цим, слід також зауважити, що дослідженню евристичного потенціалу теоретичних конструктів громадянського суспільства з усіма їхніми розбіжностями заважає те, що їх центральне поняття стало одним із ключових у сучасній політичній риториці. Оцінки і самооцінки національно-організованих соціумів, їхній розподіл на «добропорядні» й «недобрі», а відтак, і репутація, імідж країни останніми роками дедалі більше оцінюються за наявністю певних нормативних ознак громадянського суспільства.

На наш погляд, громадянське суспільство як соціальна реальність набуває цілісності лише із розвитком індустріального суспільства, що пов'язане із організаційними основами останнього [1]. Організаційні основи представляють систему способів (взірців) діяльності індивідів, підгруп і інститутів, засобів соціального контролю, соціальних ролей і систем цінностей, які забезпечують спільне життя членів спільності,

© Товмаш Д. А., 2013

гармонізують їх прагнення і дії, встановлюють допустимі способи задоволення потреб, вирішують проблеми і конфлікти, що виникають у ході спільного життя, тобто, забезпечують порядок соціального життя. Створення та забезпечення такого порядку соціального життя можна визначити як конструювання реальності, що є потребою та прагненням суспільства в цілому і кожного громадянина окремо, як носія даної реальності. Зазначена раніше проблема формування окремого громадянина як елемента громадянського суспільства, нами розглядається через формування віртуальної реальності компетентного громадянина та впровадження її образів у реальність повсякденного життя. Таким чином, повсякденне життя є реальність, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значимість в якості цілісного світу, відповідно до основ якого відбувається сприйняття та діяльність кожного. Використати потенціал явища віртуалізації суспільства, який, на думку російського дослідника Д. В. Іванова [2], має багато недосліджених об'єктів, ми можемо за допомогою новітнього підходу, що має назву віртуалістика.

Останні десятиліття людської діяльності породили поняття «віртуальної реальності». Дане поняття бере початок в інженерних технологіях. Авторство терміна належить американському дослідникові Д. Леньєру. Під «віртуальною реальністю» він має на увазі занурення й навігацію суб'єкта в штучно створене комп'ютерне тривимірне середовище, а також маніпулювання об'єктами в цьому штучному середовищі. Акцент робиться на нових засобах людино-машинної взаємодії, що дозволяють людям учитися діяти в умовах, якісно відмінних від умов тієї реальності, у якій вони живуть. В 1984 році Леньєр засновує фірму «VPL Research Corporation», першу компанію по виробництву технологій віртуальної реальності, які містять у собі програмні засоби, що забезпечують імітацію реального світу, і основні атрибути цієї технології (шолом і рукавички), які на рівні відчуттів створюють у людини ілюзію реальності.

Роком пізніше американський письменник Вільям Гібсон у романі «Neuromancer» вводить термін кіберпростір. Кіберпростір не тотожний реальному, але проявляє себе як реальний. Під кіберпростором у Гібсона розуміється єдина, погоджена галюцинація мільярдів людей. Він описує блискавичний світ, новий всесвіт електронної медіації, де факти сприймаються у своєму фізичному прояві, вони не тільки чуються й бачаться, але й відчуваються. Згідно американському досліднику М. Хейму,

кіберпростір — це основа, матриця, набір орієнтованих вузлів, за якими ми знаходимо наш шлях серед неймовірної кількості інформації. І комп'ютерна віртуальна реальність розглядається як явище всередині цього електронного простору [3, p.27].

Відзначимо, що історія віртуалістики починається набагато раніше. Багато дослідників вважають, що першим кроком до технологій віртуальної реальності стало створення кіно, що з'єднало в собі двомірне зображення, що рухається, і звук. Вже тоді технічними пристроями створюється достовірна ілюзія реального світу. На перших кіносеансах глядачі в жаху біжать від поїзда, що, як їм здається, їде з екрана прямо на них.

В 1929 році в США патентується літальний симулятор «Лінк Трейнер», що дозволяє імітувати політ [4]. Даним винаходом зацікавилося військове відомство, у результаті чого починаються розробки тренажерів подібного напрямку. Курсанти одержують первинні навички керування танком або літаком у віртуальному просторі. Інженерні технології ізолювали людини від навколишнього світу; для зорових образів служить монітор, для слуху — звукові датчики. Відбувається тактильна обробка оператора, він випробовує можливі вібрації й перевантаження. Оператор-Курсант випробовує максимально можливі переживання танкового бою або пілотування літака.

Але віртуальні образи у вигляді недосконалості технічних пристроїв тоді ще сильно поступались натуральним. Проводяться роботи зі створення тривимірного зображення. В 1955 році американський кінематографіст, фотограф, винахідник М. Хейліг публікує статтю про кінотеатр майбутнього. Зорове поле людини становить 155 градусів по вертикалі й 185 градусів по горизонталі. Щоб охопити поле пасивного зору, необхідно вийти за ці границі й Хейліг пропонує такий архітектурний пристрій кінотеатру, що дозволило б при відтворенні тривимірних зображень уникнути застосування спеціальних окулярів і інших пристроїв. Цей проект так і не був здійснений. Зате була побудована й в 1961 році запатентована «Сенсорама» — машина з нішею, куди, немов у театр для одного глядача, поміщався спостерігач. В основі цієї машини перебуває стереоскопічна кінокамера, що дозволяє передавати тривимірні зображення. До послуг глядачів були п'ять двохвилинних тривимірних кольорових фільмів, вони супроводжувалися звуками, подувами вітру в обличчя й запахами.

Подальший розвиток ідей Хейліга здійснює американський дослідник І. Сазерленд. Сазерленд формулює проблему так: екран — це вікно, дивлячись у яке ми повинні змусити штучний світ виглядати, діяти, звучати реально. В 1960-х роках у Гарварді він створює перший стереоскопічний головний дисплей. За задумом Сазерленда дисплей повинен забезпечити користувачеві відчуття повноцінного простору, що нічим не відрізняється від реального. Але перший дисплей був таким важким, що користувачі прозвали його «Дамокловим мечем». Надалі Сазерленд створює ряд корпорацій, які спеціалізуються в сфері комп'ютерно-графічної індустрії. Він багато працює в даному напрямку, і його по праву зараховують до «батьків» віртуальної реальності.

Англійського дослідника М. Крюгера також називають «батьком» віртуальної реальності. Він в 1969 році починає дослідження із взаємодії «людина — комп'ютер». Крюгера турбує сповільненість реакції на вхідний сигнал: «Я рухаю своєю рукою, і потім рухається моя графічна рука… З огляду на витрачені ресурси, це потрібно перебороти» [5]. Він мріє позбутися від приводів і збільшити швидкість процесів, що відбуваються. Крюгер випереджає час і знає, як зробити так, щоб штучний світ відтворювався більш реально. Недосконалість існуючих на той час технологій приводить його в розпач, він навіть висловлюється: «Правда полягає в тім, що віртуальна реальність — це не тріумф американської технології. Це трагедія американської технології. Мені дозволили зробити один відсоток того, що я міг би» [5, p.22].

Крюгера цікавлять і філософські аспекти проблеми, в 1972 він закінчив книгу «Штучна реальність». Термін «штучна реальність» (artificial reality) він вводить для позначення відеопростору, графічного світу, у який люди можуть увійти з різних точок, щоб взаємодіяти в ньому один з одним і із графічними створіннями. Створений світ не обмежений фізичними законами. У цьому світі закони створюються самою людиною й нею ж змінюються. Крюгер також відзначає, що люди більшою мірою є продуктами штучного досвіду, отриманого за допомогою театру, романів, фільмів та телебачення й ін. Створена реальність дає можливість отримувати штучний досвід. Дослідник уважає, що поява інтерактивного досвіду — це головна культурна подія, що може накласти на нашу свідомість настільки ж сильний відбиток, як всі, що відбувалися дотепер. Перед людиною відкривається прекрасна можливість для дослідження, у тому числі дослідження самих себе [5, с. 25].

Для Д. Дойча термін віртуальна реальність «відноситься до будь-якої ситуації, коли штучно створюється відчуття перебування людини в певному середовищі» [6]. Так, наприклад, літальний тренажер дає користувачеві широкий діапазон відчуттів польоту на літаку. Віртуальна реальність завжди включає створення штучних відчуттів. Дослідник уважає, що в цьому випадку потрібно говорити про технології штучного керування сенсорним відчуттям людини. У цей час основне завдання полягає у винаході більш різноманітних і більш точних способів стимуляції органів відчуттів. Головною установкою при цьому є те, що не існує можливого відчуття або ряду відчуттів, властивим людям, які в принципі неможливо було б передати штучно.

Варто підкреслити, що західні дослідники значно раніше, ніж російські та українські, підійшли до вивчення віртуальної реальності, тому вони розглядають віртуальну реальність переважно як продукт технічної системи. Зазначимо, що все-таки існують роботи, автори яких наголошують на філософських аспектах віртуальної реальності. Але для більшості західних дослідників: «віртуальна реальність — це тривимірне, що генерується комп'ютером, що імітує оточення, що пропонується користувачеві в реальному часі його поведінки» [7, p.57].

Західні наукові збірники з віртуальної реальності присвячуються головним чином розробкам технічних систем віртуальної реальності. Прикладом може служити таке визначення: «Віртуальна реальність (ВР) — засіб комп'ютерного моделювання й імітації, що дозволяє людині взаємодіяти зі штучним, тривимірним, візуальним, що відчувається також іншими органами почуттів, середовищем. Застосування віртуальної реальності занурює користувача в згенероване комп'ютером середовище, що імітує реальність за допомогою використання інтерактивних засобів (окуляри, шолом, рукавички або ж костюм для всього тіла), що посилають і приймають інформацію. У типовому ВР-Форматі користувач, одягнений у шолом зі стереоскопічним екраном для очей, бачить ожилі образи штучного середовища. Ілюзія присутності всередині середовища (телеприсутність) створюється завдяки сенсорним пристроям руху, які активізують пересування й регулюють відповідно йому погляд користувача, звичайно в реальному часі (у процесі актуального часу, коли щось має місце бути). Таким чином, користувач може робити подорож у штучно створеній анфіладі кімнат, експериментуючи зі зміною точки зору й перспективи, які відбуваються відповідно з поворотами його голови й зміною напряму руху. Надягнувши рукавички з

датчиками, оснащені пристроєм зворотного зв'язку, що передбачають відчуття дотику, користувач може навіть піднімати й маніпулювати об'єктами, які він бачить у середовищі віртуальної реальності. Термін віртуальної реальності також застосовується в галузі комп'ютерної науки, пов'язаної з розвитком подібних систем» [8].

Для західних дослідників віртуальна реальність — це переважно «віртуальні шоломи», «віртуальні костюми», «сенсорні рукавички», «окуляри», «стерео-дисплеї» та ін. Всі ці аксесуари йменуються окремими системами віртуальної реальності, які створені для виборчого впливу на органи почуттів людини. Інженерні досягнення в галузі віртуальної реальності — це технології конструювання бажаних відчуттів. У результаті в користувача створюється достовірна ілюзія знаходження всередині реальності, що генерується відповідним пристроєм. Серед зовнішніх почуттів більше інформативні зір і слух, вони вважаються максимально когнітивними. Для ілюзії присутності у віртуальному просторі потрібна, як мінімум, картинка предметного світу зі звуковим супроводом. У цей час віртуальна реальність більшою мірою аудіовізуальна й постає як тривимірне, об'ємне зображення, що супроводжується тривимірним звуком, що відрізняється від звичайного «стерео» тим, що містить таку характеристику, як глибина. Тривимірний звук набагато сильніше впливає на людину. Користувач не тільки чує звук, але й визначає віртуальне положення його джерела. Оскільки інформація отримується нами переважно зором і слухом, зазначених засобів досить, щоб створити необхідне почуття присутності у віртуальному просторі.

Саме такий аудіовізуальний світ доступний звичайним користувачам, цей світ не надто «віртуальний» (так, у ньому відсутня маса, тобто інерція й гравітація, немає смаків і запахів), і його майже не можна сприймати дотиком. Однак технології віртуальної реальності розширюють сферу свого впливу. Вже зараз з'являються системи віртуальної реальності, які доповнені периферійними пристроями, що створюють ілюзію дотику об'єктів, що зустрічаються у віртуальному просторі. Повною мірою відчути ілюзію віртуальної реальності можна тільки при наявності детекторів переміщення, що дозволяють відслідковувати зміни положення користувача в ув'язуванні із зображенням на екрані монітора й датчиків, що фіксують дії користувача.

Донедавна вартість таких систем перевищувала всі мислимі ціни. Але в результаті постійного зниження цін на комп'ютерне встаткування такі системи стають доступними для звичайних користувачів. Ці

системи віртуальної реальності по-справжньому здатні «відтворювати сни при пробудженні», можуть управляти нашими відчуттями, створюючи бажану ілюзію світу, у який захочеться потрапити. Технічні системи досягли такого рівня, що при впливі на оператора здатні викликати в нього різнопланові стани душі.

Отже із усього вище сказаного, можна зробити висновок, що більшість західних дослідників роблять акцент не на самій віртуальній реальності, а на технічних системах, що її породжують. Відбувається приховане ототожнення систем віртуальної реальності з нею самою.

Розглядаючи основні підходи до розуміння та інтерпретації віртуальної реальності, потрібно ще раз наголосити на тому, що якщо на Заході, як правило, займаються технічними системами віртуальної реальності, то більшість російських учених (Юдін Б. Г., Пронін М. А., Ушаков І. Б., Корсунцев І. Г., Жданов В. Ф., Луков В. А., Гіренок Ф. І. та інші) цікавиться філософськими аспектами віртуальної реальності. Формується віртуалістика, інноваційний підхід, заснований на визнанні існування двох або більше типів онтологічно самостійних реальностей, що не зводяться одна до одної. Цей підхід дає можливість аналізувати в єдиному плані реалії, які не замикаються на комп'ютерних технологіях і відносяться до різних сфер. Віртуалістика стає продуктивною методологічною основою для досліджень у багатьох галузях наукового знання, дає можливість осмислити багато явищ і процесів з інших позицій.

Останнім часом використання терміна «віртуальна реальність» у вітчизняних дослідженнях лавиноподібно зростає. Існують різноманітні й суперечливі точки зору щодо генезису й сутності самого поняття «віртуальна реальність». Різноманіття визначень віртуальної реальності вимагає їхнього впорядкування, класифікації. Повсякденні уявлення трактують віртуальну реальність як «можливу» або «нереальну». Деякі дослідники дотримуються західної точки зору й пов'язують віртуальну реальність із комп'ютерними технологіями й найчастіше ототожнюють їх з нею. Багато дослідників упадають в іншу крайність: намагаються помістити віртуальну реальність винятково у сферу психіки людини, у результаті виходить, що віртуальна реальність виступає як один із шарів психічної реальності. Домінують дві гіпотези: перша зводить віртуальну реальність до технічного феномена, друга — до психічного. Між ними перебуває весь інший спектр думок.

На даний момент віртуальна реальність розглядається в безлічі теорій. На думку російського філософа І. Г. Корсунцева, віртуальні

реальності — це буття самих суб'єктів: «Віртуальна реальність являє собою результат життєдіяльності суб'єктів. Вона, як продукт рефлексії, властива тільки суб'єктам, відбиває специфічні ознаки функціонування суб'єкта, його діяльності в галузі рефлексії» [9, с. 106–107] розглядає віртуальну реальність як суб'єктивний феномен у співвідношенні зі сферою об'єктивної реальності, оскільки остання також існує для суб'єкта й у його сприйнятті. Процес пізнання, будучи формою виживання суб'єкта, концентрує в ньому віртуальні ресурси [10].

Інший російський філософ Ф. І. Гіренок описує культурологічну віртуальну реальність. Він, розглядаючи культурологічну проблематику, намагається відокремити поняття віртуальність від сучасних інформаційних технологій і ототожнити з культурою взагалі [11]. Культурологічна інтерпретація феномена віртуальної реальності також здійснюється в роботах росіянки Т. Н. Свєтлічної, яка розглядає художню культуру як віртуальний простір людини: «Художня культура є моделлю віртуального розвитку людини як логічно можливими, детермінованими символами культури. Художня реальність уможливлює сполучення (зустрічі) таких елементів, які в реальному житті не зустрічаються, тим самим, створюючи «віртуальну реальність» [12, с. 70].

Соціальна віртуальна реальність розглядається у працях російських вчених В. М. Биченкова, Д. В. Іванова, Ю. Л. Недєліна, в яких актуалізується концепт соціальної віртуальної реальності. Спираючись на праці філософів-постмодерністів, дослідники пишуть про віртуальне суспільство з основоположною для нього системою образів і подвоєнь (штучних, паралельних, полі-дзеркально-відзеркалених, уявних, модельних) сутностей-симуляцій: «Людина епохи Постмодерн, занурена у віртуальну реальність, захоплено «живе» у ній, усвідомлюючи її умовність, керованість її параметрів і можливість виходу з неї» [2, с. 20].

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі співставляють структуру постмодерністського світоустрою з «різомою». Так позначається «розподілена» коренева система без стрижня, з безліччю хаотичних кореневих переплетінь. Причому вихід з ладу якої-небудь частини не веде до тотальної загибелі системи, вона здатна регенерувати, або розвиватися в інших, більш сприятливих напрямках [13, с. 51]. Д. В. Іванов менш емоційно оцінює ситуацію, на його думку, соціальне віртуалізується, але повністю не зникає. Він вказує: «Перспектива того, що відносини між людьми приймуть форму відносин між образами, і є перспектива віртуалізації суспільства» [2, с. 21].

У теперішній час активно відбувається заміщення симуляціями соціальної реальності. Цей процес тісно пов'язаний зі зростанням ролі в житті людей різного роду симулякрів — образів реальності. Ці образи вже самі стають «новою реальністю», вони все більше значимі й діючі, ніж сама реальність. Поняття віртуальності, відзначає Д.В. Іванов, застосовне до соціальних феноменів тоді, коли конкуренція образів заміщає конкуренцію дій. На даний момент боротьба за політичну владу — це переважно боротьба образів, а не конкуренція програм дій. Реальна особистість політика необхідна лише як відправна крапка для конструювання віртуальної реальності. Вірогідність віртуальної реальності не виступає обов'язковою умовою. Головне, що вона повинна бути ясною, грамотною, логічною. При її конструюванні немає обмежень, тут цілком застосовується постмодерністський принцип, введений ще П. Фейєрабендом — «можливо все», навіть саму пересічну людину можна зобразити героєм і зробити улюбленцем юрби [14].

У віртуальній реальності об'єктивний і суб'єктивний змісти переплетені і є рівноправними. Пріоритет образу над реальністю чітко проявляється в ході виборів. Відбувається інтенсивна боротьба іміджів, і віртуальна реальність явно превалює над об'єктивною реальністю. Іванов підкреслює величезну роль привабливого образа у сфері політики, «марка» — давня традиція, атрибути образу старанно підтримуються», навіть якщо від першоначальної ідеології не залишилося й сліду. Ця «марка» традиційно залучає електорат. Створення привабливого образу, як ніщо інше, забезпечує успіх у боротьбі за владу.

Вибори до владних органів всіх рівнів на сьогоднішній момент втратили свою колишню реальність, але постійно симулюються як зручне й звичне середовище для змагання політичних образів. За останні десятиліття відбулася явна диференціація професійних керівників і публічних політиків, і це один з ознак віртуалізації в сфері політики. У ході виборів відбувається зміна носіїв іміджу тих, хто в буквальному значенні слова працює на публіку. Тотальної заміни чиновників, які здійснюють рутинну роботу з управління, при цьому не відбувається.

Віртуальна реальність багато в чому прикрашає дійсність. Це один із засобів створення соціального оптимізму, стану щиросердечного комфорту. Коли реальність стає нестерпною, людина схильна заміняти її ілюзорною. Подібний психологічний захист найбільше часто застосовується під час обговорення екологічних проблем, плодяться ілюзії, міфи, проекти, нічим не обґрунтовані утопії. Неприйняття жахаючої, але

об'єктивно існуючої реальності і є основою для віртуалізації. Віртуальна реальність відводить від рішення проблем дійсності. У цьому випадку перебувати у віртуальній реальності так само небезпечно як спати в снігу. Людство біжить від реальності, біжить від проблем у віртуальну реальність, а тим часом ситуація не вирішується, а стає все гірше й гірше. Незважаючи на віртуальну «екологічну» активність людства, ці проблеми не знаходять належного рішення, а, навпаки, збільшуються з кожним прожитим днем.

Інша ознака віртуалізації суспільства — це рейтинги й маніпуляції з ними. Рейтинги являють собою своєрідний образ суспільної думки. Вони засновані на вибірковому опитуванні, громадянам пропонується вибрати з варіантів думок, які сконструйовані у свою чергу самими експертами. Опитувані пожвавлюють симулякри, і образи стають видимістю волевиявлення громадян, здійснення політичних рішень. Симулякри заміщають реальні вчинки політиків і волевиявлення громадян. Пріоритетним в останні роки став розвиток симуляційних технологій віртуальної реальності. Комп'ютерні технології виявилися ефективним інструментом симуляції соціального [2]. Віртуалізоване суспільство перетворює Інтернет у засіб і середовище політичної боротьби. Соціальний аспект розвитку комп'ютерних технологій переважає над аспектом технічним, підвищується швидкодія, удосконалюється графіка, звук, усе спрямовано на те, щоб досягти більшої подоби між роботою на комп'ютері й управлінням реальними об'єктами. На думку А. Бюля комп'ютери з обчислювальних машин перетворилися в універсальні машини по виробництву «дзеркальних» світів [15]. Комп'ютерні технології зберігають атрибутику реальності, симулюючи її на екрані. Маніпуляція з образами об'єктів створює ілюзію реальних дій. Розглядаючи феномен заміщення реальності образами, всупереч традиційній думці, можна сказати, що не комп'ютеризація життя віртуалізує соціальне, а віртуалізація соціального комп'ютеризує життя.

Технології Мас-медіа поряд з комп'ютерними також є інструментами симуляції соціальної реальності. Завдяки сучасним комунікаційним технологіям, віртуальна реальність, створювана ЗМІ, часто виглядає більш правдоподібною, привабливою і достовірною в очах масової аудиторії, чим справжня реальність. Зовсім очевидно, що ці технології є діючими засобами управління суспільною свідомістю. Управляють суспільною свідомістю ті структури, які мають найбільш якісні й діючі технології. Створюється деякий смисловий простір, що підтримується її авторами

в часі. У цей простір втягується як можна більша кількість людей для отримання зиску від цієї залученості з боку творця. Залучений суб'єкт не має можливості для самостійної референції віртуальної реальності на предмет її вірогідності, його свідомість пручається цьому, тому що залучена в це середовище цілком, захоплена психологічно на рівні щоденного існування.

Принциповою різницею, на думку Д. В. Іванова, є безмірна кількість комунікацій. Тиражування (не плутати із створенням) інтелектуального продукту, передача відомостей про нього за допомогою друкованих засобів, телеграфу, радіо, телебачення, лекцій і семінарів в межах системи загальної освіти, а тепер ще й сітки Internet — ось що корінним чином відрізняє сучасне як інформаційне. І за словом «інформація» криється саме комунікація, а не знання [2, с. 14]. Так автор стверджує, що більш інформована людина — це не та, що більше знає, а та, що бере участь в більшій кількості комунікацій. Таким чином, тільки як комунікація. А не як знання чи предмет, інформація здатна визивати нові операції. Люди діють, використовуючи інформацію, а комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як ресурс діяльності, подібно сировині або енергетичним ресурсам, а напроти — примножуються та прискорюються. Це відбувається тільки тому, що інформація не стільки ресурс, скільки стимул (мотив) діяльності [2, с. 15]. Не в знанні і не в його передачі, а в комунікації як створенні привабливий образів сила сучасного бізнесмена, вченого, політика і т. д. В суспільстві, де в діяльності людей, в їх стосунках один з одним образи важливіші реальних вчинків та речей, розвиток так званих інформаційних технологій не міг піти інакше, крім як в напрямку створення систем централізованого управління і програмування соціальних процесів, в напрямку накоплення та обробки даних з ціллю вичерпного знання характеристик і майбутньої поведінки об'єкта. Інформаційне суспільство, таким чином, виявляється фантомом постіндустріальної епохи. Відмова від некритичного сприйняття моделі інформаційного суспільства з характерним для неї технологічним детермінізмом відкриває перспективу більш адекватної інтерпретації комп'ютерної революції як однієї із тенденцій трансформації суспільства. В цій перспективі принципово важливим виявляється той факт, що пріоритетним в останні роки XX століття став розвиток не інформаційних, а симуляційних технологій — технологій віртуальної реальності.

Список використаних джерел:

1. Култаєва М. Громадянське суспільство як воля і уявлення/М. Култаєва//Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови.— К.: Міжнародний фонд «Відродження».— 2007.— 318.— С. 33–53.
2. Иванов Д. В. Виртуализация общества./Д. В. Иванов.— СПб.: «Петербургское Востоковедение», Версия 2.0., 2002.— 224 с.
3. Heim M. The Metaphysics of virtual reality/M. Heim//Virtual reality: theory, practice and promise.— London. 1991.
4. Hammet F. Virtual reality/F. Hammet.— N. Y., 1993.
5. Krueger, M. W. Artificial Reality: Past and Future./M. W. Kruger.— In S. K. Hesel & J. P. Roth (Eds.), Virtual reality: theory, practice, and promise. Merckler Publishing: London, U. K.— 1991.— P. 19–25.
6. Дойч. Д. Структура Реальности/Дэвид Дойч./Перевод с английского Н. А. Зубченко под общей редакцией академика РАН В. А. Садовничего РХД — Москва-Ижевск.— 2001.— 400 с.
7. Virtual Reality. Applications and Expiorations/Edited Alan Wexelblat, Academic Press Professional.— Boston, MA, 1993.— 245 p.
8. Britanica [Електронний ресурс]/Encyclopaedia Britannica, Inc, штаб-квартира в Чикаго, штат Иллинойс, является ведущим провайдером обучения и информационных продуктов//http://www.britannica.com.
9. Корсунцев И. Г. Прикладная философия: субъект и технологии: Учеб пособие по философскому образованию/И. Г. Корнилова. – ИПК госслужбы, Рос.филос.о-во, 2-е изд.— М.: Рос. филос. о-во, 2001.— 355 с.
10. Корсунцев И. Г. Субъект и виртуальная реальность. / И. Г. Корсунцев.— М., 1998.— 258 с.
11. Гиренок Ф. И. Культура как виртуальность: события и смысл/Ф. И. Гиренок//Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. Труды центра профориентаций.— Вып. 4.— М., 1998.— 256 с.
12. Светличная Т. Н. Художественная культура как виртуальное пространство человека/Т. Н. Светличная//Первые культурологические чтения: Сб. ст.— М., 1997.— С. 70.

13. Делез Ж. Платон и симулякр/Ж. Делез.//Новое лит. обозрение/Пер. с фр. С. Козлова. — № 5.
14. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки/Пол Фейерабенд; Перевод с англ. и нем. А. Л. Никифорова; Общ. ред. и вступ. ст. [С. 5–28] И. С. Нарского. — М.: Прогресс, 1986. — 543 с.
15. Bühl A. Die virtuelle Gesellschaft. Ökonomie, Politik und Kultur im Zeichen des Cyberspace./A. Bühl. — Opladen, 1997. — 397 s.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2013 р.

Товмаш Д. А. Виртуальность гражданского общества

Анализируются конструкты гражданского общества как проявление воли и представления на основании постмодернистской легитимации их более широкого смыслового диапазона от надлежащего к желаемому, а также от кажущегося к квазидействительному.
Ключевые слова: *политическая коммуникация, гражданское общество, гражданская свобода, виртуализация, виртуальная реальность, киберпространство, искусственная реальность, виртуалистики, симулякр.*

Tovmash D. A. Virtuality of civil society

The article proposes to analyze the constructs of civil society as the will and concepts on the basis of post-modern legitimation of their wider range of semantic be desired, as well as seeming to quasi real.
Keywords: *political communication, civil society, civil liberty, virtualization, virtual reality, cyberspace, artificial reality, virtualistics, simulacrum.*

Соціальна філософія

УДК: 1 (13.07.77)

Попович М.Д.

Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ТИП КУЛЬТУРИ ТА ВТІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТИПУ СВІТОГЛЯДУ

Розглянуто формування культури Просвітництва як пов'язане з утвердженням нового типу світогляду. Виявлено культурологічні та філософські аспекти проблеми становлення раціоналістичного світогляду.

Ключові слова*: людина, Просвітництво, світогляд, розум, культура.*

Просвітництво можна розглядати як історичний тип світогляду та певну культурну епохи, що знаменувалася його становленням. Однак, ми хочемо поглянути на нього під дещо незвичним кутом зору — не як на світогляд, який поступово сформувався під впливом все більшого розмаїття проявів культури Просвітництва, а саму цю культуру як результат втілення специфічного світогляду, а саме світогляду філософського, раціоналістичного.

Перш за все, треба відзначити, що у науковій літературі поширений стереотип, відповідно до якого просвітництво розглядають в якості радикальної опозиції релігії. Такі упередження культивуються «внаслідок ретроспективного погляду на історію просвітництва з позицій певної філософії чи інваріанту просвітництва» [7, с. 325]. Єдиним способом уникнути хвороби однобокого погляду на просвітницький рух є розгляд його в якості специфічного світоглядного та соціального проекту, що покликаний здійснити суспільні перетворення через радикальний поворот до людини, що знаменується емансипацією людського розуму. В цьому відношенні основною ідеєю Просвітництва є подолання догматизму мислення, що є тим чинником, який стримує справжній розвиток

© Попович М.Д., 2013

людини, а отже — суспільства, адже саме людина постає рушійною силою історії та культури.

Загалом, зародження ідейного підґрунтя Просвітництва відбувається значно раніше, в контексті реформаційного руху. Саме тут вперше радикально проблематизується тема ролі церкви в суспільному житті. Вона перетворюється із посередника між Богом та людиною у місце їх зустрічі завдяки втраті своєї монополії на вивчення та потрактування Святого Письма. Реформація вперше ставить питання про здатність та необхідність кожним віруючим здійснювати самостійне освоєння Біблії, тобто наголошує на рівності інтелектуальних можливостей будь-якої людини у справі вивчення та розуміння Одкровення. Власне, переосмислення ролі церкви, надання прерогативи у справі спасіння самим віруючим стало першим кроком в сенсі повороту до людини як найвищої цінності, яка відтепер досягає стану повноліття, не потребуючи наставників у процесі спілкування з Богом.

Крім того, сам характер Просвітництва в смислі ставлення до релігії не можна вважати однорідним, оскільки він перебуває під значним впливом культурної специфіки тієї чи іншої країни. Власне, можна говорити про раннє Просвітництво, де тема релігійного життя займає чільне місце, розгортаючись в контексті інтелектуальних пошуків, що спрямовані на, з одного боку, уникнення жорстоких баталій релігійної ворожнечі, а з іншого — радикальних раціоналістичних ухилів, що призводять до заперечення релігії як такої. Просвітництво розгортається як боротьба декількох фракцій, де одна з них виступає за пошуки нових форм релігійного життя, вбачаючи в цьому спосіб звільнення людини та розгортання її безмежних творчих сил, а інша розглядає реалізацію цієї ж мети через боротьбу з релігією як чинником, без подолання якого остаточне звільнення неможливе. В обох випадках маємо зафіксувати деяку спільну ідейну платформу цих двох течій, що визначається метою просвітницького руху, а також опозицією до клерикалізму церкви та її домінування у всіх сферах суспільного життя.

Говорячи про вітчизняний вимір Просвітництва, варто сказати, що перший його етап розвивається саме в релігійному контексті, де церковні діячі водночас пропагують просвітницькі ідеї. Одним із найяскравіших представників раннього Просвітництва можна назвати Теофана Прокоповича, який оригінальним чином поєднує просвітницький ідеал розуму, який позбавлений забобонів та різного роду упереджень, що призводять до хибного знання, та християнські ідеї духовного удоско-

нання людини як найвищої мети її життя. Власне, відома Беконова формула «знання — це сила» у нього зовсім не втрачає своєї актуальності, хоча і набуває дещо іншого змісту, уможливлюючи таким чином удосконалення не зовнішньої природи, а внутрішнього світу людини. Духовне зростання можливе не лише за умови віри, але і знання Святого Письма. Справжній розвиток внутрішнього світу людини можливий тоді, коли вона не тільки сприймає ціннісні настанови церкви, але й розуміє їх, адже лише таким чином діє свідомо. В іншому випадку — це не процес внутрішньої творчості як цілеспрямованого культивування певних рис, коли людина свідомо обирає свій шлях і несе відповідальність за його реалізацію не лише перед собою, але й суспільством загалом, а тільки формування певних принципів поведінки під впливом авторитету, саме останній несе весь тягар відповідальності за вчинки людини, позбавляючи її найменшої потреби осмислювати власні практики. В цьому відношенні відбувається втрата автономії людини щодо її оточення, тобто того чинника, який і дозволяє бути їй людиною, адже саме свобода, яка нерозривно пов'язана із знанням як підґрунтям критичного мислення, і є однією із сутнісних характеристик людини. Крім того, саме розуміння Біблії, що є зворотнім боком справжньої віри, дозволяє уникнути цілеспрямованого викривлення релігійних цінностей, перетворюючи останні на маніпулятивні засоби. Сліпа довіра авторитету, який через хибні потрактування релігії прагне досягти меркантильних цілей, часто приводила людство до найжахливіших злочинів. Історія знає немало таких прикладів. Лише розум може стати своєрідним запобіжником щодо таких маніпуляцій, саме в цьому відношенні слід розуміти ідею Т. Прокоповича про те, що «всякий повинен розуміти» [14, с. 379] Біблію, яка є підґрунтям як світських, так і духовних законів. Вже тут бачимо фундаментальну роль розуму у справі реалізації життя людини та суспільства, що є не менш значущим, ніж віра. Справжня віра безпосередньо пов'язана із розумінням та знанням Писання, лише так можна зберегти її істинні цілі, використовуючи Кантові рефлексії щодо феномену Просвітництва [9], можна сказати, що в цьому відношенні Т. Прокопович розробляє концепцію, що стосується повноліття віруючого, який єдиний є чинником розвитку не лише суспільства, але й чистоти церкви.

Повертаючись до загальноєвропейського контексту Просвітництва, ми б хотіли здійснити його розгляд крізь призму творчості І.Канта, який є, без сумніву, одним з найбільш яскравих представників цього періоду,

що дозволить з одного боку, окреслити в загальних рисах основні здобутки попередників, йдеться, передусім, про англійську та французьку версію просвітницького руху, а з іншого — вказати на концептуальну альтернативу, що її пропонує Кантова філософія.

Як ми вже зазначали вище, доба Просвітництва знаменується поворотом до людини, яка визнається рушійною силою поступу людства, що прямо залежить від «розгортання спроможностей суб'єкта» [15, с. 133]. Тобто удосконалення суспільства безпосередньо стосується удосконалення людини, що можливо лише через звільнення її від пут неосвіченості. Розум є інструментом та метою руху історії. Він дозволяє подолати різного роду забобони та ідоли суспільної свідомості, розчищаючи таким чином дорогу для критичного мислення. Тільки людина, що здатна сумніватися та формувати власні погляди, які є автономними щодо думки більшості, зможе реалізувати своє природне право бути повноправним членом суспільства. В іншому випадку проголошення її значущості у справі реалізації суспільного життя ризикує перетворитися не лише на профанацію, але і стати благодатним підґрунтям для деспотії, оскільки неосвічений громадянин, який бере участь у суспільному житті, стає зручним інструментом маніпуляцій. Будучи переконаним у своїй значущості, він залишається лише ретранслятором ідей, що їх продукують окремі особи. Цілком невипадково, що серед ідеологів просвітництва поняття «демократія» в більшості випадків використовується у негативних термінах, протиставляючись республіканізму. Така позиція характерна, зокрема, і для І. Канта [8]. В цьому відношенні він іде у фарватері Аристотелевого розуміння демократії як «правління недостойних», тобто неосвічених людей, які лише вимагають влади, не маючи можливості до її реалізації. Претензії на рівність та свободу, що їх висунула Французька революція, мають право на існування, однак лише за умови одночасного просвітлення мас, свободу в цьому відношенні слід розуміти, перш за все, в її ноологічному вимірі, як свободу висловлювати думки та свободу їх продукувати, в іншому разі мета емансипації людини ризикує обернутись на проект її знищення.

Власне, реалізацію розуму в історії ми знаходимо в контексті утворення держави, що протиставляється ірраціоналізму додержавного стану. Однак укладення символічного суспільного договору, різноманітні концепції якого розробляються саме просвітниками, означає лише перший крок до раціоналізації світу. Це своєрідне зародження розуму, акт його першотворення. Подальший розвиток стосується розгортання

свободи та рівності в державі, апогеєм якої є становлення громадянського суспільства. В цьому відношенні доволі симптоматично, що, скажімо, Дж. Локк, обґрунтовуючи свою версію суспільного договору на противагу Гоббсовій концепції, вживає для характеристики держави поняття громадянського суспільства [10, с. 175] як такого утворення, що не передбачає жодних переваг для будь-якого громадянина, це сфера принципової рівності. Внаслідок укладання договору кожен член суспільства не лише втрачає частину своєї необмеженої свободи, отримуючи натомість права, але й набуває певних обов'язків. Він має право на дотримання своїх природних прав, однак і повинен шанувати аналогічне право іншого. Це мінімальні вимоги до громадянина, дотримання яких не може бути реалізовано через примус, вони ґрунтуються на усвідомленні необхідності визнання іншого як умови збереження власних прав. Саме тут і знаходимо визначальну роль виховання у справі суспільного співжиття, яке розглядається в якості раціональних правил творення людини, адже люди, «одного разу поставлені на правильний шлях,.. швидко приведуть до ладу все інше» [11, с. 411], вони не тільки усвідомлюють ці свої мінімальні обов'язки, але і займають активнішу громадянську позицію, більше не задовольняючись можливістю лише спостерігати за суспільними процесами, мотивуючи свій внесок у суспільний стан згодою щодо його існування, а прагнуть реалізувати своє бачення суспільства, провокуючи зміни в ньому.

Однак така активна громадянська позиція є лише одним аспектом повноліття людини, інша ж її складова стосується не тільки сміливості «публічного використання власного розуму» [9, с. 29], але і відповідальності за наслідки своїх вчинків. В цьому відношенні І. Кант змінює топологію оціночної інстанції дій людини, переносячи її у внутрішній світ особистості. Це надзвичайно важливий крок, оскільки дозволяє остаточно реалізувати її автономію, що стосується не тільки критичності мислення, а перш за все, моральної сфери як здатності бути критичним до самого себе. Власне, відповідальність у цьому відношенні тісно пов'язана з іншим важливим для Кантової філософії поняттям, йдеться про обов'язок. Людина не просто приймає участь у громадському житті, вона має стосунок до певного його регіону, здійснюючи діяльність у визначеній сфері, прагнучи забезпечити тут максимальну її результативність. Це можливо лише за умови виходу за межі звичних принципів дії, використання свого фахового потенціалу для забезпечення поступу у даній сфері. Однак в такому разі стимулом для прогресу не можуть

бути жодні зовнішні чинники, адже можна імітувати інноваційну діяльність чи здійснювати новації, особливо не переймаючись їх наслідками у довгостроковій перспективі, фіксуючи ті позитивні зрушення, які виникають нині. Зовнішні інстанції контролю не здатні до глибинної оцінки дій людини, зосереджуючись на поверхневих результатах, вони у цьому відношенні легко піддаються маніпуляціям, що у підсумку може призвести до суспільних криз та потужних конфліктів, які здатні поставити під сумнів всі досягнення людства.

Доповнення ідеї ratio як рушійної сили історії етичною компонентою дозволяє виробити альтернативну перспективу погляду на прогрес, який в такому разі асоціюється не з революційними змінами як єдиним способом докорінних трансформацій суспільного життя, а з еволюційним рухом людства, яке через набуття моральної автономії саме виявляється запрограмованим на поступальний рух, що не зумовлюється жодними зовнішніми чинниками. Власне, це і є справжній прогрес, оскільки внутрішня мотивація особистості, її власна відповідальність за свої дії зумовлює максимально всебічний аналіз їх наслідків, що зменшує ймовірність різного роду катаклізмів у відповідному регіоні суспільного життя. В цьому відношенні ідея відповідальності як внутрішньої інстанції дозволяє остаточно оформити концепцію громадянського суспільства як одного з важливих здобутків Просвітництва, адже лише за цієї умови участь людини у житті спільноти матиме позитивні наслідки, оскільки для забезпечення реалізації свободи замало інтелектуальної розкутості, необхідним чинником є усвідомлення відповідальності за прийняті рішення, навіть якщо технічно встановити приналежність людини до них неможливо.

Загалом, філософський тип світогляду характеризується своєю критичною настановою, а також автономією мислителя щодо пануючих в суспільстві переконань та авторитетів. Власне, ця критична спрямованість стосується як зовнішнього світу, так і власних ідей та поглядів. Сумнів — саме це є одним із стрижневих методологічних засобів, що уможливлює розгортання філософських пошуків, щораз намагаючись подолати його і, в той же час, випробовуючи нове знання за допомогою нього. Саме він є умовою подолання догматизму як в науці, так і суспільному житті.

Власне, Модерн розвивається на основі філософського типу світогляду, здатність до критицизму, пошуку нового і спричинює його розрив із традиційним суспільством, породжуючи зовсім іншу динаміку

суспільного життя, адже справжньою цінністю тут стає новизна, швидко девальвуючись після свого відкриття, переходячи у розряд вже усталених, а значить таких, що потребують заміни, явищ.

Варто відзначити, що філософський тип світогляду зовсім не означає радикального розриву з релігією, в історико-філософській ретроспективі можемо навести чимало прикладів поєднання цих двох світоглядних перспектив, однак існує пункт, де вони відрізняються, він стосується ставлення до догми. Філософія принципово антидогматична, однак саме ця критична настанова часто ставала умовою розвитку і релігії, породжуючи нові її конфесії та напрями, дискусії щодо існуючих засадничих принципів, змушуючи при цьому зміцнювати фундамент догматики, знов-таки засобами філософії.

У попередньому пункті ми показали, що релігія залишається значущим культурним чинником і в модерному суспільстві, визначаючи специфіку кожної окремої спільноти, однак тут вона втрачає своє значення як інституту, що монопольно легітимує новизну. Звісно, вона вступає в дискусії щодо правомірності нового, про значення цих суперечок ми вже говорили вище, однак не у змозі стримати його появу. В цьому сенсі релігійний тип світогляду як чинник консерватизму спільноти є домінуючим у традиційному суспільстві.

Водночас, філософський тип світогляду із його орієнтацією на розум та автономію мислення ліг в основу появи громадянського суспільства — явища, що є фундаментальною умовою демократичного розвитку.

Розглянувши роль світогляду у формуванні специфіки та унікальності кожної культури, варто проаналізувати місце останньої у справі реалізації суспільно-економічного поступу. Тобто наше дослідження культури необхідним чином має бути здійснене також і в площині філософії господарства, адже лише таким чином можна виявити значення культури у контексті глобалізаційних змін, які стосуються, перш за все, економічної кооперації країн світу, чия діяльність через зростання впливу транснаціональних корпорацій все більше втрачає національні риси, перетворюючись на одну із ланок світової індустрії виробництва товарів та їх обміну. В цьому відношенні все частіше лунають думки про те, що епоха мультикультурності добігає кінця, перетворюючись на своєрідний релікт, який лише створює додаткові проблеми у справі розвитку глобальної економіки, що ґрунтується, перш за все, на раціональному розрахунку, який дозволяє максимально ефективно здійснювати господарську діяльність. У сфері глобальної

економіки превалює прагматична система цінностей, головні категорії якої — користь та успіх. Саме економіка стає підставою єдності людства, витісняючи на узбіччя ті чинники, що нагадують про його строкатість та різноманіття, постаючи базисом для появи глобальної культури. В цьому відношенні остання постає лиш надбудовою до холодного ціле-раціонального розрахунку, відтворюючи — явно чи приховано — марксистську ідею щодо ідеологічної природи культури як чинника обґрунтування способу виробництва, що чинить реакційний вплив стосовно нових принципів економічної діяльності, які далеко вийшли за локальні межі.

Власне, погляд на господарство як сферу компетенції винятково раціональної дії своїми коренями сягає ще економічних доктрин Нового часу. В цьому відношенні одними з перших, хто здійснив редукцію ціннісної складової в господарській діяльності, були меркантилісти, однак найпотужнішого розвитку ця ідея набула в епоху Просвітництва, знайшовши благодатний ґрунт в його обожненні розуму, про що ми вже говорили вище. Людина — меркантильна та егоїстична істота, вона навіть погоджується на суспільний договір, оскільки він для неї більш вигідний, ніж природний стан [12, с. 65]. Раціональний вибір як прагматична вигода в якості основного мотиваційного чинника є ознакою зрілості людини, ті, хто висувають альтернативні цінності, не до кінця усвідомлюють значення розуму як умови прогресу, потрапляючи під дію забобонів та емоцій. Одразу означимо, що така радикальна позиція щодо меркантильної природи людини притаманна не всім просвітникам, відома в цьому сенсі, скажімо, позиція, І.Канта, про що ми вже говорили, однак у галузі політекономічних пошуків домінуючим є саме такий підхід. На основі такого уявлення про природу господарської діяльності будує свою класичну концепцію «невидимої руки ринку» А. Сміт, вважаючи саме прагнення до вигоди основною рушійною силою дій людини, які і дозволяють оптимально узгодити попит та пропозицію.

Через британських політекономістів розуміння економіки як сфери суто ціле-раціональної дії успадковує і К. Маркс. Він розглядає її як поле боротьби за утримання та примноження капіталу, результатом чого «є накопичення капіталу в руках небагатьох» [13, с. 1], що і призводить до виникнення двох антагоністичних класів. Власне, весь його підхід ґрунтується на зведенні всього розмаїття суспільного життя до економічного базису, зміна якого є умовою історичного руху. Важливо відзначити, що така модель суспільно-історичного

розвитку людства відчутно страждає на недугу європоцентризму, будучи не релевантною для східних та азійських країн. Це означає, що ігнорування культурних особливостей тієї чи іншої країни або регіону під час побудови теоретичних конструктів такого рівня узагальнення завжди дорого коштує її творцям, стаючи чинником обмеженості теорії, ціна ж подвоюється, коли йдеться про практичне її застосування.

Власне, своєрідний поворот до культури відбувся у філософії XX століття. Не оминула ця тенденція і рефлексій щодо співвідношення культури та економіки. Одним з перших, хто присвячує увагу даному питанню, був М. Вебер. Він виходить з тези про багатогранність та багатоаспектність господарської діяльності, різко критикуючи аналіз цього феномену лише крізь призму погляду на нього з позицій Homo aeconomicus. Для ґрунтовного аналізу економічної діяльності необхідно здійснити фундаментальний аналіз того культурного тла, на якому вона реалізується, оскільки саме цей контекст визначатиме особливості економічних відносин. Навіть в межах одного типу суспільно-економічної формації можна виявити різні за функціональними особливостями господарські системи. Так, наприклад, реалізація капіталізму як економічного типу виявляється суттєво відмінною в достатньо близьких католицькому та протестанському культурних контекстах, вододіл між якими здійснюється саме на основі релігійних особливостей. Як показує дослідник, фундаментальним поняттям протестантської релігійно-філософської думки, що забезпечило специфічний розвиток капіталістичних відносин, демонструючи якісну відмінність від розвитку капіталізму в католицьких країнах, є поняття покликання. Тут воно постає як певна наперед визначена сфера діяльності людини, а «виконання обов'язку в межах мирської професії розглядається як найвище завдання моральнісного життя людини» [3, с. 97]. Власне, концепт покликання тісно пов'язаний із специфічним потрактуванням фаталізму в протестантизмі, згідно з яким людина ще до народження приречена на вічне страждання, або ж спасіння. Водночас, Господь дає можливість людині саме в контексті професійної діяльності, реалізації власного покликання, виявити, до якої категорії — приречених чи спасенних — вона належить. Саме фінансова успішність в реалізації покликання і є тим лакмусовим папірцем, який дозволить зрозуміти свою долю в справі спасіння. Поруч з цим, маємо також і особливе уявлення про мирську аскезу, яка виражається лише у задоволенні власних мінімальних потреб та вимозі інвестиції надлишків в діяль-

ність, пов'язану з покликанням, оскільки заощадливість розглядається як служіння золоту, тобто засліплення жагою до багатства, чого має уникати протестант. Чим успішніша діяльність людини протягом життя, тим більшими є її шанси на спасіння. Власне, саме в протестантизмі склалася «можливість виникнення етично раціональної регламентації життя — пов'язаної з технічним та економічним раціоналізмом» [5, с. 59]. Релігійні цінності як один із базових чинників формування та розвитку культури в даному випадку не лише не вступили в конфлікт з раціональним розрахунком як підґрунтям капіталістичного способу господарювання, але й надали йому унікальної форми.

Водночас, слід відзначити роль релігійних та культурних цінностей у справі формування символічного капіталу як довіри. Це надзвичайно важливий ресурс, який дозволяє здійснювати взаємодію суб'єктів господарської діяльності без вимоги додаткових гарантій щодо виконання взятих на себе зобов'язань, що дозволяє значно заощаджувати енергетичні та часові ресурси, уможливлюючи тим самим прискорення динаміки економічних процесів загалом. Також довіра стає важливим фактором господарського розвитку в контексті кризових ситуацій економіки, коли ризики інвестицій зростають, тож шанси отримати фінансові ресурси збільшуються у надійних партнерів. За рівнем значущості довіру в економіці можна було б порівняти із фінансами, а в багатьох випадках вона перевершує їх, стаючи ключовим фактором зростання. В цьому сенсі кредит довіри формується значно ефективніше за наявності відповідного культурного контексту та активного його використання і збереження. Так, скажімо, в деяких культурах, зокрема американській, приналежність до однієї з протестантських сект виявляється ознакою надійності та порядності людини в якості ділового партнера, така приналежність постає чимось на кшталт «моральнісного атестату особистості» [4, с. 277].

Такий аналіз взаємостосунку етико-релігійних уявлень та економіки дозволяє говорити про те, що культурний контекст, який неодмінним чином включає в себе і релігійні вірування, виявляться базисом, а економічні відносини постають лише як надбудова, що залежить від особливостей базису. Цікаво, що ця теза застосовна не лише до традиційних суспільств, але й виявляється цілком спроможною в контексті суспільств модерних. Навіть коли ми говоримо про надзвичайно секуляризовані сучасні європейські країни, то слід зауважити, що і тут контекст суттєво визначає особливості господарської діяльності, а релігійне

минуле як чинник його формування все ж здійснює свій вплив, однак опосередковано, через сформовані на його основі етичні принципи. Ще більш яскраво можемо продемонструвати взаємозалежність культурного контексту та економіки на прикладі потужного розвитку азійських країн, зокрема Китаю та Японії, де американський спосіб капіталістичного виробництва був успішно адаптований до пануючих традицій, що дозволило вийти далеко за межі суто фінансової мотивації робітників, для яких компанія стала чимось більшим, ніж просто місцем роботи, а її інтереси виявилися частиною особистого інтересу робітника. Адаптація успішної економічної моделі до власних культурних реалій дала надзвичайно плідні результати у справі модернізації цих країн, дозволивши у стислі терміни не лише надолужити відставання, але й зайняти провідні позиції у міжнародній економіці.

Тісний взаємозв'язок етико-релігійних уявлень та господарської діяльності, на які вказує М. Вебер, дозволяє нам характеризувати останню не в термінах ціле-раціональної дії, яка характеризується раціональним визначенням мети та засобів її досягнення, відкидаючи будь-які нераціональні чинники, в тому числі й етико-релігійні уявлення, як нерелевантні економічній діяльності, а розглядати її саме крізь призму ціннісно-раціональної дії, коли її смисл «полягає не в досягненні певної зовнішньої цілі, а в самій визначеній за своїм характером поведінці як такій» [2, с. 629]. В цьому сенсі етико-релігійні уявлення постають як первинний чинник, а економічна складова виявляється лише їх надбудовою. В даному відношенні можна говорити про концептуальну альтернативу Марксовій позиції, про яку йшлося вище, оскільки не економіка виявляється базисом, а культура постає в якості фундаменту, визначаючи особливості економічної діяльності, як зазначає в цьому сенсі В. Зомбарт, релігійні доктрини як частина культури «можуть заважати економічному розвитку чи, навпаки, стимулювати його» [6, с. 180], їх роль залежить від належної адаптації економічної системи до наявного тла. Використання найефективніших економічних моделей без їхнього підлаштування під особливості певної країни приречене на поразку. В цьому відношенні навіть запозичення є творчим процесом, що пов'язаний із трансформацією, доопрацюванням концепції відповідно до наявних умов, механічне перенесення господарської моделі з культурно чужорідних систем — а всі суспільства у більшій чи меншій мірі є чужорідними — ніколи не дасть бажаного результату.

Водночас, навіть на рівні економічних глобалізаційних процесів, що стосуються діяльності транснаціональних корпорацій, не можна недооцінювати культурну складову окремих суспільств. Освоєння певного ринку чи розгортання виробничої діяльності в тому чи іншому регіоні неодмінним чином вимагає врахування місцевих особливостей. Це, перш за все, стосується розробки рекламної кампанії, що спрямована на просування продукції, адаптації бренду до місцевих культурних умов та створення позитивного іміджу компанії загалом. В цьому відношенні міжнародні корпорації використовують «сировину для своїх глобальних символів з локальних культур» [1, с. 87], намагаючись зробити їх максимально пластичними та адаптивними до наявних умов. Прорив на ринок обов'язково передбачає адаптацію, власне, це є однією з версій конкурентної боротьби, що відбувається не на рівні технологій, які призводять до покращення якості продукції, чи ціни, що має привабити покупця, дозволяючи заощадити, а на символічному рівні. Це, варто сказати, найважливіше поле бою, перемога на якому передбачає отримання споживацьких симпатій.

Організація виробництва передбачає врахування не лише якості трудових сил, що пов'язана з рівнем освіти, дисципліни тощо, але й тими унікальними виробничими традиціями, що склалися в даному суспільстві. Руйнація вже усталених принципів здійснення виробничої діяльності є економічно неефективною стратегією, вимагаючи для своєї реалізації значних ресурсів, а також різко понижуючи, принаймні у короткостроковій перспективі, якість продукції та темпи її виробництва, адже освоєння нової виробничої культури вимагає часу для адаптації самих працівників, впливаючи на кількість відбракованої за цей час продукції. В цьому сенсі більш доцільним кроком буде вивчення вже наявної традиції, виявлення її негативних та позитивних рис, з подальшим намаганням мінімізувати перші та максимально використати можливість других. Тобто, тут йдеться про модернізацію, удосконалення вже наявної системи, а не цілковиту її побудову з чистого аркуша. Навіть за умов, що наявний контекст вкрай незадовільний, його удосконалення виявиться більш ефективним, ніж цілковита руйнація, надаючи не лише економічні, але й символічні дивіденди у формі довіри працівників, підвищення авторитету компанії як такої, що поважає місцеві традиції, у тому числі у виробничій сфері, тощо.

Таким чином, компанія, виходячи на міжнародний ринок, опиняється в ролі хамелеона, що змушений задля власної ефективності змінювати

колір частини тіла відповідно до оточення, в якому воно перебуває. Глобалізація необхідним чином виявляє свій другий бік — локалізацію, використання регіональних специфік для досягнення глобальних завдань. Цей діалектичний поворот має важливе значення у сенсі збереження ідентичності суспільств, нехай і у дещо видозміненому, глобалізованому вигляді. Намагання стерти абсолютно всі відмінності як одна із ліній глобалізму, про що ми вже говорили вище, є не тільки помилковою, але й економічно неефективною, породжуючи процеси різного роду радикалізму в регіонах задля збереження своєї окремішності, що, перш за все, позначається на обсягах торгівлі, часто переростаючи і в, більш активні форми протесту. Перефразовуючи відомий вислів С. Хантігтона [16], ми б сказали, що капіталізм унікальний, але не універсальний у сенсі одноманітності, він завжди включений в контекст, щораз набуваючи оригінальних форм, навіть у глобальну епоху. Значення культури у контексті модернізаційних процесів є ключовим, постаючи однією із базових умов успішних трансформацій.

Список використаних джерел:

1. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек; пер. с нем. А. Филлипова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер; пер. с нем. сост, общ. ред. Ю.Н. Давыдова, предисл П.П. Гайденко // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602-643.
3. Вебер М. Протестанская этика и дух капитализма / М. Вебер; пер. с нем. сост, общ. ред. Ю.Н. Давыдова, предисл П.П. Гайденко // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 61-344.
4. Вебер М. Протестанские секты и дух капитализма / М. Вебер; пер. с нем. сост, общ. ред. Ю.Н. Давыдова, предисл П.П. Гайденко // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 273-306.
5. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер; пер. с нем. // Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 43-77.
6. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт; пер. с нем. – М.: Наука, 1994. – 443 с.
7. Йосипенко С.Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті

/ С.Л. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.
8. Кант И. К вечному миру / И. Кант ; пер. с нем. под. ред. Асмуса // Сочинения в шести томах. Т.6. – М.: Мысль, 1966. – С. 257-310.
9. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? / И. Кант; пер. с нем. под. ред. Асмуса // Сочинения в шести томах. - Т.6. – М.: Мысль, 1966. – С. 25-36.
10. Лок Дж. Два трактати про врядування / Дж. Лок; пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. – К.: Основи, 2001. – 265 с.
11. Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк; пер. с англ. // Сочинения в трёх томах. Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 407-608.
12. Мандевиль Б. Басня о пчелах / Б. Мандевиль; пер. с англ. Е.С. Лагутина. – М.: Мысль, 1974. – 376 с.
13. Маркс К. Экономически-философские рукописи 1844 года // К. Маркс; пер. с нем. // Сочинения. Издание второе. Т.3. – М.: Изд-во Полит. литературы, 1955. – С. 41-174.
14. Прокопович Т. Розмова міщанина з селянином та півчим, себто дяком / Т. Прокопович; пер. з рос. В.Литвинова // Тисяча років української суспільно-політичної думки у дев'яти томах. Т. IV, кн. 1 (перша третина XVIII ст.). – К.: Дніпро, 2001. – С. 376-425.
15. Рьод В. Шлях філософії з XVII по XIX століття / В. Рьод; пер. з нім. В.Терлецького та О. Вєдрова. – К.: Дух і Літера, 2009. – 388 с.
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2013 р.

Попович Н.Д. Просвещение как тип культуры и воплощение философского типа мировоззрения

Рассмотрено формирование культуры Просвещения как связанное со становлением нового типа мировоззрения. Выявлены культурологические и философские аспекты проблемы становлення рационалистического мировоззрения.

Ключевые слова: *человек, Просвещение, мировоззрение, разум, культура.*

Popovych M. D. Enlightenment as a kind of culture and the embodiment of the philosophical worldview type

The formation of the Enlightenment culture as associated with the development of a new type of outlook. It is identified cultural and philosophical aspects of the problem of the formation of the rationalistic worldview.
Keywords: *man, Enlightenment, philosophy, reason, culture.*

Соціальна філософія

УДК 141.201

Тещенко Т. П.

Викладач кафедри військово-гуманітарних дисциплін, ВІТІ НТУУ «КПІ»

ФЕНОМЕН ЦІННІСНОЇ РОЗКОЛОТОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Досліджена цивілізаційна приналежність та ціннісна розколотість Української цивілізації у працях вітчизняних і зарубіжних вчених.

Ключові слова: *Міжцивілізаційний простір, ціннісний розкол, стрижневі держави, розколоті країни, розірвані країни, транзитні цивілізації, трансформація свідомості.*

Починаючи з 80-х років XX століття, у соціально-філософській та історичній науці все більшого значення як пояснювальний принцип історичного процесу набуває ідея цивілізації. Розповсюдженню поняття цивілізації як ключового в поясненні історичного процесу сприяла його концептуальна невизначеність. Ця невизначеність дає підставу використовувати його в різних ідейно-теоретичних системах, будувати з його допомогою альтернативні версії, моделі історичного розвитку окремих країн і народів, майбутнього людства в цілому, виховання і освіти особистості.

Мету статті становить дослідження цивілізаційної приналежності та ціннісної розколотості Української цивілізації у працях вітчизняних і зарубіжних вчених. Стаття актуалізує проблему самовизначення сучасної України, як окремої, самостійної цивілізації з власною історією, культурою, системою цінностей на світовому рівні.

Дійсно, у сучасних визначеннях цивілізації, які використовуються на Заході, ключовим словом залишається «культура», причому культура переважно духовна, що характеризує і спільності, і співтовариства людей. Отже, цивілізація розуміється як найвищий рівень культурної спільності різних суб'єктів: окремих людей, країн, соціальних груп, народів, націй тощо.

© Тещенко Т.П., 2013

На пострадянському просторі розповсюджене розуміння цивілізації як категорії, що пов'язана зі суспільством. Так, російська дослідниця Л. Семеннікова вважає, що цивілізації це спільності (людей) і суспільства. У своєму підручнику вона зазначає, що цивілізація як спільність характеризується однаковою ментальністю, ідеалами і цінностями, а як суспільство — стійкими рисами в економіці, політиці, культурі. Також автор припускає, що існує якийсь «генетичний код, що визначає магістральні потоки цивілізаційного розвитку. Останнє робить цивілізацію у певному сенсі містичним явищем» [2, с. 28]. На думку Л. Семеннікової, тип цивілізацій визначають такі ознаки: фундаментальні риси в ментальності; спільність і взаємозалежність історичної долі народів; взаємопереплетіння культур; сфера загальних інтересів.

Деякі суспільствознавці вважають ідеологію «найспецифічнішою» основою цивілізації, від якої вона цілком залежить як теоретична (релігійна або світська) форма існування базових духовних цінностей. Але в цьому випадку вона характеризує лише цивілізаційну еліту, меншою мірою інтелігенцію, а на рівні народних мас узагалі губиться. Залежно від характеру ідеології вони визначають такі цивілізації: релігійно-культові, релігійно-теологічні, релігійно-політичні, державно-етичні, а залежно від самостійності розвитку — первинні, вторинні, третинні [1, с. 44].

Важливою методологічною проблемою соціального пізнання, філософії освіти і виховання є розмежування понять «формація» і «цивілізація» відповідно до методологій аналізу соціумів, що з них випливають. Наприклад, С. Крапивенський розмежовує формаційний і цивілізаційний підходи де визначення суспільства і услід за іншими вважає, що цивілізація є власне соціальна організація суспільства, що характеризується загальним зв’язком індивідів і первинних спільностей з метою відтворення і збільшення суспільного багатства [2]. Досить ґрунтовно поняття «цивілізація» аналізують українські дослідники В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко, С. Кримський та Ю. Павленко.

Як видно з вище сказаного, визначення поняття цивілізації є досить складним завданням і має безліч акцентів у різних науках: антропології, історії, культурології, соціальній філософії. Про це, зокрема, писав і А. Тойнбі: «Наука не має методологічного інструментарію, що дає змогу виокремити сутнісні, визначні параметри цивілізаційних комплексів. У кращому випадку ми вміємо описувати конкретні цивілізації, але

не знаємо, в чому полягають їх системоутворювальні основи» [3, с. 210]. Для нього такою системоутворювальною підставою були релігія і Всесвітня церква.

Важливою причиною недостатньо чіткого розуміння сутності, структури і функції цивілізацій є досить суперечливе визначення тих вузлових понять, через які вони розкриваються: суспільство, формація, культура, ментальність, цінність тощо. Цивілізація не включає ознак що не є досягненнями даного народу в порівнянні з попереднім етапом або в порівнянні з іншими народами.

Отже, цивілізація — це значною мірою оціночна характеристика культури даного народу або групи народів, — це спосіб засвоєння культурних цінностей (матеріальних і духовних), який визначає все соціальне життя, його специфіку, що дозволяє судити про нього як про певну цивілізацію. І хоча цивілізація — цілісне соціокультурне утворення, її ядром виступає духовність у значенні буття самої культури та її впливу на все суспільне життя.

Історію людства можна розглядати як процес становлення, розвитку і загибелі цивілізацій. Щодо системи зміни однієї цивілізації іншою, то частина фахівців застосовують лінійно-екстраполяційний метод, який розглядає історичний процес як перехід від доіндустріальної цивілізаційної моделі до індустріальної, а потім до постіндустріальної та інформаційної. Такий підхід можна назвати, техногенним, оскільки основою розвитку цивілізацій, за такою логікою, є людина, що перетворилася на мислячу машину і здатна продукувати нові науково-технічні відкриття. Роль розуму у цьому випадку значно абсолютизується. Поряд з цим техногенним підходом до розвитку цивілізацій дослідники визначають і плюралістично-традиційний підхід, що більшою мірою розповсюджується на незахідні суспільства [4, с. 461]. Ю. Яковець у книзі «Глобалізація і взаємодія цивілізацій» пояснює зміну однієї цивілізації іншою двома напрямами в історичному поступі людства. Зокрема, він уважає, що такими напрямами є: прогрес (починаючи з неолітичної революції) світових цивілізацій як великих етапів у розвитку людства єдиної планетарної системи та зміна поколінь локальних цивілізацій, у якій проявляються особливості історичного розвитку, культури, системи цінностей окремих складових єдиного людства [5, с. 215].

Зовнішні природні та соціальні умови народжують виклик, у результаті якого з'являються цивілізації. Виклики бувають природного та соціального («людського») характеру. Організувавши народ, еліта може

дати відповідь на один, два виклики. Потім творчі сили еліти вичерпуються, народ перестає їй довіряти і наслідувати. Вона ж, не бажаючи йти від влади, перетворюється на «пануючу меншість», яка керує на основі сили, а не авторитету. Відбувається відчуження більшості від меншості. Суспільство розколюється на дві групи людей: домінуюча меншість, «внутрішній» та «зовнішній пролетаріат». Якщо «внутрішній пролетаріат» — народ певної держави, то «зовнішній» — народ околиць цивілізації, що розглядається. Цей процес Тойнбі назвав розколом, розпадом цивілізації, початком її загибелі.

Для обґрунтування різноманітних проявів конфлікту (розколу) цивілізацій американський вчений С. Хантінгтон у відомій праці «Зіткнення цивілізацій» дає класифікацію держав світу залежно від цивілізаційної належності. Виділяє:

стрижневі держави;

країни-одиночки, розколоті країни;

розірвані країни.

Нас цікавлять в даній класифікації країни ядрової (стрижневої) світової чи регіональної цивілізації — їх можна вважати — цілісними (Англія, Франція, Росія, США, Китай та ін.). Ті ж країни, які належать до пересічних зон декількох цивілізацій в т. ч. Україна, — розколотими. Найбільш серйозну небезпеку американський політолог вбачає з боку розколотих та розірваних країн, які є внутрішньо нестабільними.

У такому контексті, на нашу думку, характеристику розколотої країни С. Хантінгтона можна перенести на розколоту цивілізацію. Причому у публікації 1993 року Foreing Afairs С. Хантінгтон ще не дає класифікації країн світу відповідно до цивілізаційної приналежності, проте категорію «розколоті країни» застосовує. Він зазначає, що це відповідно однорідні у культурному плані системи, яких немає згоди серед населення стосовно того, до якої цивілізації точно вони належать. Керівництво таких країн, як правило, бажає примкнути до Заходу, але історія, культура і традиції цих країн нічого спільного зі заходом не мають.

Уже в книзі, наводячи означену вище класифікацію, С. Хантінгтон уточнює поняття. Мова йде про розколоті і розірвані країни. Розірвана країна має у себе одну панівну культуру, яка співвідносить її з однією цивілізацією, а її лідери прагнуть до іншої, а розколота країна розділена лініями розлому між цивілізаціями. В останній великі групи належать до різних цивілізацій. Такі розділення та напруга, що їх супроводжує,

зазначає автор, призводять до того, що основна група, яка належить до однієї цивілізації, прагне перетворити державу на свій власний політичний інструмент, а свою мову, релігію і символи — на державні [1, с. 44].

Якщо категорію розколотості застосовувати стосовно цивілізацій, то, на нашу думку, хантінгтонівські розколоті і розірвані країни відповідають розколотій цивілізації. Зокрема, в Росії як цивілізації історично зумовленій характерною ознакою розколу є постійна боротьба між західниками та слов'янофілами. Ця суперечка для Росії перманентна. С. Хантінгтон зазначає, що Б. Єльцин, здійснюючи прозахідну політику, стикався з опором щодо цього курсу з боку як частини російської еліти, так частини суспільства.

Однією з особливостей цивілізацій пограничного типу є поєднання трьох типів взаємодії з іншими культурами (безпосереднє протистояння, симбіоз, синтез) з превалюванням симбіозу. Іншими словами, такі цивілізації постійно і перебувають у стані незавершеного культурного синтезу. Сутнісною відмінністю пограничних цивілізацій від сучасної західної цивілізації є інтегратори, які вони використовують — держава та економічна діяльність відповідно. Тому достатньо чітко спостерігається перевага політики над економікою у Росії зворотнє співвідношення — на Заході. Така лінія поведінки в певній мірі характерна і для української цивілізації.

В Україні теж неоднозначно сприймають концепцію С. Хантінгтона, яка, за думкою М. Михальченка, має не тільки пізнавальний, але й ідеологічний потенціал, показуючи США країною, яка може зупиняти конфлікт цивілізацій на сьогоднішньому етапі історичного розвитку [6, с. 115].

З нашої точки зору, вищенаведена аргументація не знімає з порядку денного основну тезу С. Хантінгтона стосовно ролі і місця цивілізацій в історичному процесі. Концепція американського дослідника знайшла практичне підтвердження під час подій в Іраку, Афганістані, на Близькому Сході, в Північній Африці продемонструвавши, що зіткнення різних цивілізацій є реаліями сьогодення. Звісно, можна погодитися з тим, що провідниками нав'язування цивілізаційних цінностей є окремі держави або групи держав, які відстоюють свої економічні та геополітичні інтереси.

На думку С. Хантінгтона, розколота цивілізація може сформувати єдину культурну ідентичність, якщо будуть реалізовані три основні

умови. Необхідно, щоб політична і економічна еліта цієї країни в цілому підтримувала такий крок. Водночас народ повинен хоча б частково схилятися до прийняття нової ідентичності. І домінуючі групи тієї цивілізації, в яку розколота країна хоче увійти, повинні бути готові прийняти її у свої лави. У випадку з Туреччиною витримано перші дві умови. І зовсім не зрозуміла ситуація з Росією та Україною (доповнено — Т. Т.) продовжується коливання між двома системами цінностей [1].

Подолання стану розколотості тих або інших цивілізацій, на нашу думку, є довготривалим процесом, оскільки потребує зміни свідомості великих мас населення. На трансформацію свідомості повинні активно впливати економіко-політичні, духовні, інформаційні цінності, які врешті-решт стають домінуючими порівняно з цивілізаційними цінностями тієї або іншої групи населення, тобто виробляється певний тип ідентичності. З іншого боку, стан розколотості цивілізації може залишатися постійним при коливанні між двома полюсами цивілізаційної ідентичності, як це, скажімо, відбувається у сучасній Росії.

Необхідно зазначити, що розколотість властива й українській регіональній цивілізації, яка перебуває на межі культур і світів [6, с. 332].

Убираючи вплив двох світів — європейського і азійського, а значить світоглядів та світосприйняттів, формувалася українська регіональна цивілізація. Географічне розташування українських земель, відбиття пограничного становища в історії, культурі, ментальності, суспільному житті українського народу дає підстави для розповсюдженої останнім часом характеристики України як ціннісно розколотої держави. Поштовхом для розповсюдження таких характеристик послужила актуалізація у соціально-філософській думці цивілізаційного підходу, передусім, бурхливе обговорення робіт С. Хантінгтона.

Хоча ще задовго до того, як побачили світ праці С. Хантінгтона, український геополітичний фактор отримав осмислення у роботах теоретиків геополітичної глобалістики В. Андрущенка, З. Бжезінського, Відоля де Бланша, М. Вебера, Л. Губерського, В. Євтуха, У. Кірха, Г. Кісінджера, С. Коєна, І. Кураса, Ф. Ліста, Х. Макіндера, Д. Мейкінга, А. Мехена, М. Михальченка, Ф. Науманна, Ф. Науммок, Ф. Ратцеля, П. Савицького, Н. Спікмена, К. Франца, Ф. Фукуями, К. Хаусхофера, Р. Челлена, К. Шмідта та інших. Практично кожен з названих авторів підкреслював унікальність української культури, способу життя, виробництва і побуту, близькість української культурної традиції до середньоєвропейського

типу і колосальну значущість України для розвитку європейських народів і побудови спільного європейського дому [7, с. 81].

На відміну від підходів названих учених, у поле зору С. Хантінгтона Україна потрапила не лише в геополітичному, але й у цивілізаційному вимірі. Останні події у світі доводять, що цивілізаційний фактор спрацьовує усе потужніше, і підтверджують деякою мірою слушність хантінгтонівської концепції «зіткнення цивілізацій». У своїй класифікації американський вчений відносить Україну до так званої «розколотої» країни, тобто країни, що розташована по два боки ліній розлому між цивілізаціями. У таких країнах, згідно з Хантінгтоном, великі групи належать до різних цивілізацій та постійно йде протиборство між ними: кожні з них намагаються «визначити країну як свій політичний інструмент та зробити свою мову, релігію і символи державними». Окрім того, «сили відштовхування розколюють ці країни на частини та притягують до цивілізаційних магнітів інших суспільств». С. Хантінгтон вказує, що Україна згідно з Уолісом, розсічена східною межею західного християнства — найбільш важливою роздільною лінією в Європі. На північ і захід від цієї лінії мешкають протестанти та католики, а на схід та південь — православні християни та мусульмани [1].

Не дивлячись на те, що вчений у своїй роботі значно більше уваги приділяє не Україні, а іншим, за його класифікацією, розколотим та розірваним країнам, насамперед, Росії, Туреччині, країнам Балканського півострова тощо, сама постановка питання в контексті міжцивілізаційних взаємодій та далеко неоптимістичний його прогноз щодо долі України притягує увагу вітчизняних вчених та політиків, викликаючи зіткнення різноманітних точок зору, а відповідно — нові інтерпретації ролі України у міжцивілізаційному просторі.

Ми повинні зазначити, що задовго до обговорення концепції С. Хантінгтона — майже п’ятдесят років тому, уперше питання цивілізаційного статусу України підняв дослідник української історії І. Лисяк-Рудницький, визначивши Україні місце між Сходом і Заходом. Роль України у світовому цивілізаційному порядку та напрями цивілізаційного розвитку країни у своїх роботах прагнуть осмислити сучасні дослідники В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко, М. Михальченко, Ю. Павленко, Н. Ямко, Б. Парахонський, О. Новакова, О. Коппель, Ю. Пахомов, О. Черниш та інші. Усі ці автори визнають, що українські землі є об’єктом міжцивілізаційного впливу, вважаючи, що останній, маючи глибокі історичні корені, набув великого значення з моменту проголошення

державної незалежності і відіграє ключову роль у процесі утвердження та розбудови Української держави. Окрім того, уточнюючи положення С. Хантінгтона, вітчизняні дослідники звертають увагу на існування поряд із західною-римсько-католицькою — та східноправославною ще однієї цивілізації, до якої належать українські землі. В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко, В. Ананьїн, А. Міночкін, О. Пучков та О. Коппель говорять про ісламську цивілізацію, Ю. Павленко про мусульманську або мусульмансько-афроазійську. Усі дослідники мають на увазі вплив середземноморського простору та Близького Сходу, який в історії України проявлявся через експансію на українські землі Османської імперії, Золотої Орди та Кримського Ханства, а у сучасній Україні відбивається у так званому кримськотатарському факторі та наявності досить чисельних групувань решти національних меншин, які сповідують мусульманську релігію.

Ми відмічаємо, що як вітчизняні дослідники, так і представники національної еліти, не дотримуються єдиної думки щодо міри впливу тієї чи іншої цивілізації на розвиток України та ролі, яка належить нашій країні в міжцивілізаційному просторі. Тому коли ці проблеми переводяться в політичну площину, вони часто зводяться до запитання «З ким Україні бути?».Таке формулювання запитання, на жаль, залишає поза увагою інші аспекти між цивілізаційної взаємодії — як забезпечити консолідацію української нації, як зберегти цілісність Української держави, нарешті, на яких засадах будувати і внутрішню політику країни.

Розглянемо детальніше питання цивілізаційної приналежності у працях вітчизняних вчених.

І. Лисяк-Рудницький — перший вітчизняний дослідник, який визначив місце України між Сходом і Заходом, уважав ближчою до України східно-православну цивілізацію, підкреслюючи, що «релігія завжди відділяла поляків і українців, незгладною лінією розмежування», у той час, як «такої формальної демаркаційної лінії не було в українсько-російських взаєминах» і це ще одна з причин того, чому українцям важче національно відмежовуватися від росіян, ніж від поляків. Сучасний дослідник О. Коппель також підтримує таку точку зору, але обґрунтовує її, використовуючи категоріальний апарат цивілізаційного підходу. Він указує на те, що Україна не розміщена в епіцентрі жодної з трьох цивілізацій, а значить, не може повністю належати до жодної з них. Вона розташована у напівпериферії слов’яно-православної цивілізації, у периферійній зоні західної і у віддаленій зоні периферії ісламської

цивілізації. Тому автор робить висновок, що і спорідненість зі слов'яно-православною цивілізацією більша, ніж з іншими, а якщо взяти до уваги недалеке минуле і ступінь залежності від Росії, за останні більш як 350 років то стає повністю зрозумілим, чому значна частина території тяжіє до слов'яно-православної цивілізації.

Існує протилежна точка зору, згідно з якою вважається, що українські землі зі старих часів належали до західної цивілізації і лише завдяки Росії були насильницьки притягнуті до східної. Велика кількість історичних досліджень знаходить спільні риси на певних етапах розвитку Європи і України та протиставляє їх російським традиціям. Так, Н. Ямко приналежність українських земель до західної цивілізації доводить на основі аналізу культури давніх поселень на території України — Трипільської культури (III тис. до н. е.), Зарубинецької і Черняхівської культури і (кінець I тис. до н. е. — початок I тис. н. е.), цивілізаційних процесів, що відбувалися в VIII — кінці VI ст. до н. е — період «Великої грецької колонізації Північного Причорномор'я», в Київській Русі, а потім у Запорізькій Січі. Зокрема, автор звертає увагу, що східні слов'яни — пращури українців — увійшли до цивілізації одночасно з іншими народами Європи, а потім на усіх етапах її розвитку мешканці українських земель не відставали від європейців. Лише останні триста років, коли цивілізаційний рух України відбувався у межах Росії, спочатку самодержавно-кріпосницької, потім більшовистсько-тоталітарної, почалося відставання. Послідовники точки зору про історичну приналежність України до європейської цивілізації також часто посилаються на історичний приклад Галицько-Волинського князівства, яке було позбавлене впливу Московії, тому зараз його території, представлені трьома областями Західної України, ближчі до західної цивілізації.

Відомий український мислитель-консерватор В. Липинський звертав увагу на глибинні риси, які відображають своєрідність поєднання культурного генофонду із самобутнім соціально-політичним ладом. Він наполягає на тому, що «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра а інший, витворений віками устрій політичний, інший метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства».

Сучасний американський історик і політолог українського походження Р. Шпорлюк також наводить низку історичних аргументів щодо обмеженого впливу Росії на формування української нації.

Ми вважаємо, враховуючи всі точки зору, погляди Н. Ямко є більш обґрунтованими і відповідають історичним реаліям.

Проте підкреслимо, характерною рисою усіх історичних досліджень, які ставили за мету визначити цивілізаційну приналежність України, є тяжіння до двох протилежних полюсів — Європи і Росії. Хоча у більшості випадків, незалежно від того, проросійськи чи проєвропейськи налаштований дослідник, визнається пограничний стан України в міжцивілізаційному просторі. Визнаним історичним фактом є те, що лише наприкінці XIX століття народ, нині відомий як «українці», почав уживати слово «Україна» щодо своєї батьківщини, що до цього часу українців називали русинами в Австрії, русаками в Угорщині, малоросами або козаками в Росії.

Практично не викликає суперечок визнання того факту, що Україна розташована на окраїнах кількох націй, цивілізацій (буквальне значення слова «Україна» для російського і польського мовного вжитку «окраїна») і є суверенною спільнотою, здатною безпосередньо спілкуватися з ширшим світом. Цей прикордонний статус український земель визнавав англійський геополітик Х. Дж. Макіндер, який називав Україну «географічною віссю світу», «світовим островом»; «культурним кордоном» Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азійського тиску. Сучасні українські дослідники використовують схожі терміни. Зокрема, В. Дергачов говорить про «межову державу», де сходяться «краї» трьох геополітичних просторів, В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко вважають Україну країною проміжної цивілізації, О. Черниш, В. Ананьїн використовують термін «транзитна цивілізація», тобто перехідна, така, що ще не сформувалася, що включає у себе різнопланові ознаки як західної, так і східної цивілізацій.

Цікавим є спостереження М. Михальченко який наводить докази, що спростовують міфи про роль України в геополітичному просторі. Він, зокрема, зазначає, що на сьогодні Україна ще і не міст між Заходом і Сходом. Поки Україна — «лімітроф» для Росії і Європи, проміжний міжцивілізаційний простір між західною і російською цивілізаціями. Згідно з автором, Україна є лімітрофом у трьох вимірах: у геополітичному — вона опинилась між НАТО і Росією, в економічному — між країнами з переважно ринковою, соціальноорієнтованою економікою Заходу і хаотичною, по-здирницькому експлуатованою новим правлячим класом, економікою Росії, у духовно-моральному міжтоталітарним,

моноідеологічним і брехливо «моральним» минулим і невизначеним, навіть невідомим майбутнім, що функціонує у формі соціальної утопії (міфу) про багатопартійну, правову, демократичну державу, основ якої ще навіть не закладено. Окрім того, детальний аналіз соціально-філософських та соціологічних концепцій трансформації і модернізації України останньої чверті XX століття, що здійснений М. Михальченко у праці «Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?», його висновок про ідеологічну і політичну розколотість сучасного українського суспільства підтверджує наявність загрози, яку містить у собі статус «лімітрофу Європи». «Якщо народ «лімітрофу» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, зазначає дослідник, то самоутвердження цього народу у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію» [6].

Слід зазначити, що встановлення статусу України в і міжцивілізаційному просторі має не лише зовнішньополітичне значення для України та геополітичне значення для світового порядку, а передовсім відіграє ключову роль безпосередньо в українському державотворенні. Воно має практичне втілення у цивілізаційній ідентичності українського народу та переломленні її в національну ідентичність, яка відіграє ключову роль у консолідації будь-якого суспільства. Саме вихід на питання цивілізаційної ідентичності дає окремим дослідникам підставу стверджувати, що тривалий історичний шлях українського державотворення і проголошення незалежності Української держави долає колишній пограничний статус українських земель. Як зазначив український дослідник Ю. Павленко, «транзитною», «межовою», «порубіжною» й тим більше «проміжною» в цивілізаційному плані Україна не може бути вже тому, що стаж цивілізаційного розвитку східнослов'янських народів, який веде свій відлік від древнього Києва, перевищує тисячоліття. Навіть західні авторитети, зокрема А. Дж. Тойнбі та С. Хантінгтон, не заперечують наявності у нас власної цивілізаційної ідентичності» [8, с. 47].

Враховуючи останню точку зору про наявність власної української цивілізаційної ідентичності та визнаючи великий внесок усіх етапів українського державотворення у її формування, ми вважаємо, що в часи утвердження молодої Української держави не слід нехтувати ефектами міжцивілізаційних взаємодій та їх дезінтеграційним потенціалом, на який вказують зарубіжні і вітчизняні вчені.

Традиційно дослідники, які так чи інакше торкаються питань внутрішнього устрою України, територіальної цілісності, і регіоналізації, інтеграції і дезінтеграції українського суспільства виокремлюють низку факторів внутрішнього розколу українського суспільства цивілізаційного характеру. Зокрема Р. Шпорлюк завадою на шляху інтеграції держави розглядає етнічне роз'єднання між українцями та неукраїнцями, українофонами і русофонами, католиками і православними, комуністами і некомуністами; А. Міллер основну увагу приділяє етнічній і культурній різнорідності України; Л. Чекаленко-Васильєва виокремлює зовнішньополітичний фактор, який за своєю природою має етнокультурне походження; С. Власов і В. Поповкін виокремлюють етноісторичні і релігійні чинники регіоналізації; М. Шульга веде мову про історичні, етнокультурні передумови регіоналізму в Україні; О. Стегній, М. Чурилов указують на такі «параметри диференціації», як відмінності історичного розвитку, мовні, конфесійні; В. Шилов на основі етнічних, релігійних, історичних особливостей окремих регіонів виокремлює ментальні розбіжності; Т. Воропаєва етнопсихологічні тощо.

Інша група вчених фактори розколу українського суспільства досліджує через особливості масової свідомості населення різних частин країни шляхом аналізу та інтерпретації соціологічних даних. Зокрема вони фіксують розбіжності з питань соціальної, культурної, національної та регіональної ідентифікації, ідеологічних уподобань, пріоритетів розвитку України, оцінки ситуації у державі, ставлення до шляху соціально-економічного розвитку, довіри соціальним інститутам тощо. Відповідні питання розглядаються у роботах С. Оксамитної, С. Макєєва, О. Стегнія, М. Чурилова, Н. Черниш, М. Белецького, А. Толпиго, І. Прибиткової, А. Ручки, О. Вишняка, І. Бекешкіної, С. Краська, Л. Ази тощо.

Проаналізувавши перелічені дослідження першої та другої групи, ми відмічаємо, що найбільш істотні розбіжності як за об'єктивними історико-культурними, етнічними, мовними, релігійними характеристиками, так і за суб'єктивними і характеристики масової свідомості населення фіксуються між Східною і Західною, Лівобережною і Правобережною Україною, що цілком вписується у схему Хантінгтона та вітчизняних дослідників цивілізаційної проблематики. Західна Україна найчастіше характеризуються як переважно уніатська, україномовна, націоналістична та прозахідноналаштована, Східна — як переважно православна, російськомовна, «комуністична» та проросійськоналаштована.

Водночас переважна більшість дослідників відстоюють думку, що наявність ознак внутрішнього розколу української цивілізації, які фіксують численні дослідження, не прирікає її на безперспективність. Навіть С. Хантінгтон, який попереджує про небезпеку розпаду Української держави, стверджує, що для України, яку він уважає важливою другорядною регіональною державою, моделлю співіснування різних етнічних груп і цивілізацій, бажано залишитись єдиною, мати тісні стосунки з Росією і одночасно зміцнювати незалежність та розвивати дружні зв'язки із Заходом.

Таким чином, дослідивши, як стан розколотості світових цивілізацій впливає на формування цивілізаційних відношень в окремих державах, особливо в межових державах, або «транзитних цивілізаціях» (О. Черниш, В. Ананьїн), ми відзначаємо, що подолання цього стану є довготривалим процесом, оскільки потребує зміни свідомості великих мас населення. Відзначимо також, що на трансформацію свідомості повинні впливати економіко-політичні, духовні, інформаційні ціннісні фактори.

Список використаних джерел:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс]/Хантингтон С.; под общ. ред. К. Королева//ПОЛИС. — 1994. — № 1. — Phttp://www.twirpx.com/file/432
2. Семеннікова Л. І. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Учебник. [Електронний ресурс]/Л. І. Семеннікова. — Бердянск, 1996. — Режим доступу: http://www.booksiti.net.ru/boo
3. Хачатурян В. М. Проблема цивилизации в «Исследовании истории» А. Тойнби в оценке западной историографии/В. М. Хачатурян//Цивилизации. — Вып. № 1 — М. — 1992.
4. Кочетов Э. Г. Глобалистика: теория, методология, практика: учебник для вузов./Э. Г. Кочетов. — М.: Норма. 2002. — 672 с.
5. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций/Яковец Ю. В. — М.: ЗАО «Издательство Экономика», 2003. — 441 с.
6. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи/М. І. Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.

7. Губерський П. Культура. Ідеологія. Особистість: Методично-світоглядний аналіз./П. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. — К.: Знання України, 2002. — 580 с.
8. Павленко Ю. Східно-християнська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі/Павленко Ю.//Соціологія: теорія, методи, маркетинг, — 2001. — № 2.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2013 р.

Терещенко Т. П. Феномен ценносной расколотости украинской цивилизации

Исследована цивилизационная принадлежность и ценностная расколотость Украинской цивилизации в трудах отечественных и зарубежных ученых.
Ключевые слова: *Межцивилизационное пространство, ценностный раскол, стержневые государства, расколотые страны, разорванные страны, транзитные цивилизации, трансформация сознания.*

Tereschenko T. H. An innovative approach to the value worldview orientation forming by educational facilities under the split society circumstances

The civilizational identity and axiological disunity of Ukrainian civilization in the works of local and foreign scientists are investigated in the article.
Keywords: *inter-civilizational field, axiological disunity, core states, split countries, disjunctive countries, transit civilization, transformation of consciousness.*

Соціальна філософія

УДК 165.75

Сеник Р. М.

Здобувач Інституту вищої освіти НАПН України

ГЕНЕАЛОГІЧНА ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ МІФУ ТА МОВИ

Досліджується генеалогічна взаємозумовленість міфу та мови
Ключові слова: *природа мови, мовні засоби, міфологічні ресурси, розуміння, інтерпретація, смислові орієнтири, критеріальні маркери.*

Підкреслюючи творчу природу мови, В. Гумбольдт зазначав: мова — це не стільки продукт діяльності, не щось створене (ergon), скільки сама діяльність (energeia) духу, тобто безперервно здійснюваний процес породження смислу, «орган, який генерує думку», продукт «мовної свідомості нації». Існують різні засоби породження смислу, а оскільки міфологічний спосіб пояснення є найбільш поширеним і апробованим, то з прагматичних міркувань мова вдається до послуг міфологічної (міфопоетичної) інтерпретації. Інтенсивність експлуатації мовою міфологічних засобів залежить від соціокультурних, інтелектуальних, вікових, тендерних та інших особливостей аудиторії, на яку спрямоване мовне повідомлення. Водночас міф також використовує мову для поширення своєї інтерпретаційної експансії.

Сучасна мовна практика базується на принципах глобальної взаємозалежності, культурної і мовної багатоманітності, на особливостях і закономірностях поширення соціальних стереотипів, на взаємовпливі суспільства та мови, на зумовленості мови соціокультурним контекстом, на діалогічній природі мови, пізнання й особистості. У праці «Філософський дискурс сучасності» Ю. Габермас наголосив, що «мова є не способом змалювання дійсності, а її репрезентацією», тоді як розуміння — це «мелос мови». Мовний акт складається з двох частин. У першій (пропозиційній) суб'єкт повідомляє про значущі для себе аспекти. Друга частина висловлювання є ілокутивною: в ній суб'єкт

© ©еник Р.. М., 2013

віддзеркалює експресивне ставлення до пріоритетних смислових аспектів.

У західноєвропейській концептуалістиці найвагомішими є мовознавчі дослідження В. Гумбольдта, який уподібнив сутність мови «енергії». На переконання М. Гайдеггера, функціональне покликання мови полягає в наданні артикуляційної виразності [10, с.262]. Апелюючи до М. Гайдеггера, у праці «Істина та метод» Г. -Г. Гадамер стверджує, що «для людини світ — є «тут» у значенні світу; для жодної іншої живої істоти світ не має значення тут-буття. Проте це тут-буття є буття мовне. Щоб знайти правильний горизонт для розуміння мовної природи герменевтичного досвіду, ми — на переконання Гадамера — повинні дослідити зв'язок, що існує між мовою та світом; пізнання й досвід людини формує мова, у мові відкривається людині істина буття, у мові стає видимою та дійсність, яка підноситься над свідомістю кожної окремої людини. Тому на рівні мові не лише зберігається постійне, а й виражається мінливе. Мова не є продуктом рефлектуючого мислення, але бере безпосередню участь у реалізації відношення до світу, в межах якого ми живемо» [5, с.548–549].

Глобальні трансформації в системі наукового знання впродовж XIX — XX століть (зокрема, формування нового типу наукової раціональності й наукової картини світу, нові підходи до критеріальності істини і т. ін.) дають підстави стверджувати про формування нового інтегративного типу наукового мислення. Наше знання про навколишній світ має не лише фактичний, а й змалювальний, точніше — інтерпретативний характер. Взаємозв'язок гносеологічних та аксіологічних аспектів пізнання виявляється можливим завдяки розумінню, яке забезпечує не лише істиннісну, а й ціннісну основу людського знання.

Традиційно інтерпретацію витлумачують загальнонауковим методом із фіксованими правилами «перекладу» формальних знаків на змістовний рівень. У гуманітарному знанні інтерпретація розуміється як тлумачення текстів, як «смислозчитувальна операція» (Л. Мікешина); у лінгвістиці — як когнітивний процес встановлення сенсу мовних дій; у семантиці — як знак, символ, значення; у герменевтиці — як інтерпретація способу буття суб'єкта, який існує настільки, наскільки наділений здатністю розуміти.

Крізь призму антропологічної критеріальності потребує вимірювання широкий спектр феноменів, котрий позначаються поняттям «гуманітарне» — той континуум реальності, що оперує не лише

буттям людини в світі, а й внутрішнім світом індивіда. Інтерпретація в гуманітарному знанні — це фундаментальний метод роботи з текстами як знаковими системами. Текст як цілісна система відкритий для безлічі сенсів, народжених в середовищі соціальних комунікацій. Він складається з явних і неявних, вербальних і невербальних, буквальних і прихованих значень.

Відповідно, гуманітарні тексти мають яскраво виражену знаково-символічну сутність і з необхідністю припускають інтерпретацію, яка може варіюватися залежно від формальної або змістовної сторони текстів. Для розуміння природи інтерпретації необхідно враховувати всі когнітивні практики — екзистенційно-онтологічну (М. Хайдеггер, Г. Гадамер, П. Рікер), методологічну (Е. Бетті, К. Хірш), лінгвістичну (Ж. Дерріда) тощо.

Інтерпретаційна діяльність людини є невід'ємною складовою її буття, яке завжди тлумачиться певним чином. Потреба в цьому зумовлена не лише різним відношенням суб'єкта до світу, а й мінливістю самого світу. Для розуміння природи інтерпретації важливо, що людина сприймає світ не безпосередньо, а через знаковий взагалі і мовний зокрема символізм, який вимагає тлумачення не тільки пізнавальної, а й будь-якої іншої діяльності. Все в світі несе відбиток сенсу (сенсів), і людина, що перебуває в цьому світі, вписується в нього (у них), діє відповідно до нього (них), сама знаходить сенс (сенси). Це означає, що процеси інтерпретації і розуміння не є лише методологічними процедурами для роботи з текстами; вони — фундаментальна основа буття і пізнання.

Герменевтичний характер буття трансцендентальної суб'єктивності Е. Гуссерль і М. Шелер вбачають в її «мовності». Мова постає не лише системою знаків і їхніх значень у комунікативній та мислеоформуючій функції, а й горизонтом онтології в цілому, на рівні якого суб'єкт пізнання виявляє і артикулює свою особистісну сутність. Знайома нам з вимови, слухання, письма і читання мова лежить на поверхні. Однак її сутність, як відзначає Фрідріх-Вільгельм фон Херрман у праці «Фундаментальна онтологія мови», «яку слід філософськи виявити, себе не афішує». Вона залишається прихованою. Потаємний пласт сутності мови доступний лише філософії як фундаментальній онтології, яка «переводить досліджувану сутність зі статусу прихованості у статус явленості» [11, с.20]. Озвучувана мова має «коріння». Фр.-В. фон Херрман порівнює її з рослиною, яка своїм стеблом, квітами і листям зобов'язана певному ґрунту.

Але коріння приховане в ґрунті. Ця прихована частина є генеалогічною сутністю мови.

На передній план висуваються особливі властивості мовної системи, пов'язані з внутрішньою діяльністю суб'єкта, де мова постає не просто засобом для взаєморозуміння, а цілим світом опосередкувань між суб'єктом та предметами. Відзначаючи цю важливу особливість у В. фон Гумбольдта, М. Гайдеггер у статті «Шлях до мови» формулює запитання: чому суб'єкт позиціонує мову саме як світ і світогляд? І відповідає: «Тому, що його шлях до мови обумовлений не стільки мовою як мовою, стільки прагненням збагнути, осягнути і артикулювати сукупність духовно-історичного розвитку людства в його цілісності, а водночас і як його повсякчасної індивідуальності. Гумбольдтівський шлях до мови бере курс на людину, веде через мову і крізь неї до виявлення і зображення духовного розвитку людського роду» [9, с.263]. Здавалося б, цілком очевидно, що «сутність людини закодована в мові, що ми існуємо насамперед у мові і при мові» (М. Гайдеггер), але разом з тим ми далекі від мови, зводимо її до окремих функцій позначення і мовлення, а необхідно зрозуміти її цілісну, культурно-історичну, людську, онтологічну природу.

В. Гумбольдт інтерпретував мову «проміжним світом», котрий знаходиться між індивідами та реальністю. Відповідно до гіпотези «лінгвістичної відносності» Сепіра-Уорфа, мова подібна до фільтру, що розмежовує свідомість індивіда та реальність. Мова — одна з ключових детермінант сприйняття людиною навколишньої дійсності. Вона формує світогляд і структурує досвід. У праці «Про ідею концептуальної схеми» Д. Девідсон писав: щось є мовою в тому разі, якщо воно перебуває в певному відношенні до досвіду (природи, реальності, чуттєвих даних). Проблема полягає в необхідності з'ясування, що це за відношення.

Х.-Г. Гадамер у своїх працях про мову відштовхується від ідей В. Гумбольдта, розглядаючи мовну систему як горизонт герменевтичної онтології і досвід світу. Прагнучи, як і М. Гайдеггер, «дати слово мові», Х.-Г. Гадамер міркує про те, що мова для людини — це не просто «оснащення», на ньому засноване і в ньому виражає себе сам світ. Присутність цього світу, його тут-буття є буття мовне. Мова не існує самостійним буттям по відношенню до цього світу: справжнє буття полягає в тому, що в ньому виражається світ. «Споконвічна людяність мови означає разом з тим споконвічно мовний характер людського буття-в-світі» [5, с.513].

Розвиваючи тезу Е. Сепіра, Б. Уорф стверджує, що «мова організує досвід. Ми схильні думати про мову просто як про техніку вираження і не розуміємо, що мова насамперед є класифікацією та обробкою потоку чуттєвого досвіду, результатом чого є деякий світовий порядок… Іншими словами, мова робить те ж саме, що й наука… Ми ввели новий принцип релятивності, який передбачає, що спостерігачі не керуються однаковими фізичними даними для того, щоб прийти до однієї і тієї ж картини Універсуму доти, доки їхні лінгвістичні основи не є подібними або не можуть певним чином бути вивірені» [17, с.55].

Р. Лакофу належить авторство влучного афоризму: мова використовує нас в тій же мірі, в якій ми самі використовуємо мову. У. Матурана порівнює мовну діяльність (languaging) з танцем, якому притаманні не «ієрархія», «управління» та «конкуренція», а взаємодія, співпраця. У реальному процесі мовної взаємодії не відбувається «передачі інформації». Це — «невдала метафора» спільної діяльності. Насправді, як зазначав М. Мамардашвілі, не варто намагатися зрозуміти Іншого — натомість краще (перспективніше, продуктивніше, ефективніше) постаратися разом з Іншим зрозуміти щось загальне.

Важливим і доволі поширеним інструментом такого розуміння є стереотип, ключовою функцією якого вважається асиміляції нової (незрозумілої, суперечливої, амбівалентної тощо) інформації. Стереотипи — це активні універсальні комунікативні одиниці, що забезпечують процеси спілкування членів соціуму. Існування усталеної системи стереотипів у структурі свідомості індивідів детермінується наявністю психофізіологічних передумов, пов’язаних з необхідністю забезпечення стабільності життєдіяльності за допомогою захисту концептуальної картини світу. В межах певного соціуму при всіх можливих відмінностях можна говорити про істотну схожість інваріантної частини картини світу продуцента і реципієнта, де основною одиницею є конвенційний стереотип як діяльнісно орієнтоване знання.

Конвенційний стереотип утворюється за принципом динамічної функціональної системи, котра стабілізує соціально значущу діяльність індивіда. Актуалізація будь-якого компонента цієї системи призводить до актуалізації всієї структури. Показово, що інтегруючим компонентом здебільшого є емоційний. Стереотип як конвенційна норма постає водночас знанням та його оцінкою, що поділяється значною частиною індивідів даного соціуму. Стереотипи здійснюють функцію смислової, аксіологічної і загалом світоглядної стабілізації

суспільства, врівноважуючи прагнення людини до варіативності та багатоманітності.

Принагідно зауважимо, що сучасний етап розвитку українського суспільства відбивається за умов еклектичного симбіозу стереотипів, в межах якого співіснують старі стереотипи свідомості й поведінки, котрі значною мірою вже перестали виконувати свої функції, та нові, ще не усталені, інструментально ненадійні. Такий стан речей є перешкодою для адекватного сприйняття мінливої реальності.

Як зазначав Р. Барт, міф є скрізь, де є мова, мовлення, нарратив. Аналогічної точки зору дотримувався і О. Лосєв: «Міф — «поетичний», а не «живописний». За відсутності «поезії», точніше кажучи, за відсутності слова, міф ніколи не осягнув би глибин людської особистості. Він виявився б ув'язненим споглядально-пластичними формами і ніколи не зміг би виразити того, на що спроможне слово. Якщо образ і картина принципово споглядальні й зорові, то слово принципово розумне й ідейне» [6, с.134].

Аристотель визначав міф принципом і душею трагедії, одним із завдань якої є приведення старих понять в нові відносини, раціональне переформування міфу. Трагедія також формує нове розуміння долі — не сліпої сили, а виклику, який потребує відповіді людської волі й свідомості. Міф покликаний бути «пережитим» індивідом і соціумом, які мають захоплюватися надихаючою силою відтворених у ньому подій. Сутність відмінності, демаркаційна лінія між критично-рефлексійним та міфологічно-догматичним стилем мислення полягає в тому, що альтернатива чи опозиція домінуючому погляду в межах міфологічної свідомості є епатажною аномалією, натомість для раціонально-рефлексійної свідомості виявляється тривіальною умовою функціонування.

Сутнісними ознаками міфу є наявність конкретно-чуттєвих персоніфікацій і фантастичних істот, які сприймаються як справжні. Людські почуття і думки переносяться на предметний світ і природне середовище, а суспільно-родові зв'язки — на весь світ. Основними властивостями міфу як культурної форми є узагальнення, ідеалізація, нероздільність існування моральних, естетичних та релігійних уявлень. На відміну від раціональних форм свідомості, які виокремлює реальні суб'єкт-об'єктні зв'язки у світі, міф сприймає світ синкретично. В умовах браку емпіричної інформації для тлумачення світу, а також нестачі

рефлексії, він намагається задовольнити цю потребу компенсаторно, на рівні уяви, в суб'єкт-суб'єктних відносинах зі світом [17, с.55].

В умовах (в межах) міфу і міфології будь-яка критична аналітика та світоглядний скепсис неможливі в принципі [18, с.70]. Втім, неможливість вести полеміку на раціоналістичних принципах зовсім не означає неможливість вести полеміку взагалі: полеміка можлива, але вона має орієнтуватися на міфологічну, а не раціональну істинність. Міфологічна істинність підкріплюється в основному й насамперед особистим життєвим досвідом. «Нема нічого більш хибного, ніж спроби приписувати міфу статус чогось ірраціонального, а науку протиставляти йому як щось раціональне. Міф володіє власною раціональністю, яка реалізується в межах його уявлень про досвід і розум. Він оперує своєрідною формою гармонізації, впорядковуючи явища та їхні зв'язки, послуговуючись «логікою» власного «алфавіту».» [12, с.320].

Ґ. Гадамер здійснив «інтелектуальну реабілітацію міфу» (міфологічного способу розуміння і пояснення) як герменевтичної передструктури, невід'ємної і обов'язкової передумови будь-яких процесів пізнання і засвоєння знання, а Ф. Ніцше наполягав, що «лише горизонт, вибудуваний на основі міфу, може привести весь культурний рух до оптимумного завершення. Міфічні образи повинні бути тими непомітними всюдисущими вартовими, під чиєю пильною охороною зростатимуть молоді душі, під чиїм знаком відповідальності людина зважуватиме й оцінюватиме своє життя» [16, с.163].

Фундатор теорії «мовних ігор» Л. Вітгенштейн наполягав, що будь-яка мова «міфологічна», завдяки мові кожен народ осмислює символічний смисл ритуалів, а стародавня магія постає комунікативною формою мовної гри: «Весь процес використання слів у мові можна уявити однією з тих ігор, за допомогою яких діти оволодівають рідною мовою. Як такі «мовні ігри» утворюють «єдину цілісність», охоплюючи мову і дії… Термін «мовна гра» покликаний підкреслити, що говорити мовою — компонент діяльності або форма життя. Аналізуючи процеси, пов'язані з «іграми» (ігри на дошці, гру в карти, з м'ячем, боротьбу тощо), Л. Вітгенштайн зауважив, що дивлячись на них, ми не бачимо чогось загального, «властивого для всіх, але помічаємо подібність, спорідненість, низку таких загальних ознак. Чи всі вони «розважальні»? Варто порівняти шахи з грою в хрестики та нулики, згадати пасьянси. Чи у всіх іграх є виграш і програш, чи завжди присутній елемент змагальності між гравцями? В іграх з м'ячем є перемога й поразка. Але в грі

дитини, котра кидає м'яч в стіну й ловить його, ця ознака відсутня. Ми могли б перебрати чимало видів ігор, спостерігаючи, як появляються і зникають подібності між ними. Так можна простежити складну сітку подібностей, котрі накладаються одна на одну й переплітаються одна з одною» [4, с.110–111].

Якщо логіка розуму висуває вимогу несуперечливості під час аналізу смислів речей, то саме від них і відмежовується міфологічна свідомість, котра передбачає втілення загальних смислів. Герменевтично це пояснює, а генеалогічно (етимологічно) пояснюється тим, що «міфи визначають семантику парадигм усіх значущих дій людини» [15, с.18]. За великим рахунком, «міфічна абстрагованість є абстрагованістю від смислу, від ідеї повсякденного життя. За фактом, за своїм реальним існуванням дійсність залишається в міфові тією ж, що і в буденному житті, — змінюються лише її смисл та ідея» [6, с.62].

Р. Барт довів, що коли свідомість людини має справу з незрозумілим, то здебільшого використовує принцип символізації — наділення явища принципово новим смислом [1, с.65]. Звідси — дефініція І. Бахофена: міф — це екзегеза символу. Про це Р. Барт пише так: коли щось має аж надто дивний вигляд, коли якась річ чи явище здаються невмотивованими, то здоровий глузд кидає в бій стратегічний резерв — символізм, який, незважаючи на свою абстрактну природу, об'єднує зриме та незриме спільним знаменником кількісної рівності (одне означає інше). Арифметика врятована, а значить — світ не загинув. Річ, яка стала символом, вже є міфом.

За великим рахунком, «міф — це не лише схема чи алегорія, а насамперед символ, який може містити схематичні, алегоричні та ускладнено-символічні аспекти» [6, с.62]. Застосоване І. Гердером до міфу поняття символу полягає в наступному: символ виражає нескінченність у скінченому і чуттєвому образі; він — засіб одкровення. В античній філософії міф мислився символом деякої ідеї, а ідея — символом міфу. Міф для Платона, Ямвліха та Прокла є субстанційною (тобто буквальною, сутнісною) тотожністю ідеї та матерії. Міфології притаманна смислова розмитість і неструктурованість образів і засобів вираження, яка пояснюється прагненням не називати об'єкт уваги буквально, аби висловленням імені не спричинити його матеріалізації, реальної появи. Метафори міфу хоч і мають конкретний характер, проте є без'якісними утвореннями. Відсутність якісних ознак зумовлена неструктурованістю понятійної думки.

Міфу притаманна антропоморфізація як невиокремленість людиною себе з природи, ототожнення себе з природою [7, с.403]. Міфологія, користуючись визначенням Р. Барта, перетворює історію на природу. Історична самосвідомість сучасної людини є подібною чи навіть аналогічною міфологічній свідомості архаїчної людини [13, с.38]. Це виявляється, зокрема, в єдиній міфологічній логіці. Історична самосвідомість розуміється в широкому сенсі: це не стільки розуміння історії, скільки усвідомлення свого місця з точки зору історичної ретроспективістики, оцінки сучасної ситуації, ставлення до політичних сил, подій та ідеологій.

Міф того чи іншого об'єкта — це констатація істотності функціонально-інструментальних ресурсів, визнання наявності великої кількості прихованих у ньому властивостей і аспектів, котрі можуть істотно потенціювати як динаміку становлення самого об'єкта, так і тієї частини навколишнього світу, з якою міфологізований об'єкт взаємодіє. Як зазначав О. Лосєв, «треба бути безнадійно короткозорим у науці чи навіть зовсім сліпим, щоб не помітити: міф за своєю конкретністю є найвищою, максимально інтенсивною і надзвичайно напруженою реальністю. Це — не вигадка, а найяскравіша і найбільш достеменна дійсність. Він — абсолютно необхідна категорія думки і життя, котра безмежно далека від будь-якої випадковості й сваволі. Зауважимо: для науки XVII — XIX століть її власні категорії не настільки реальні, як для міфічної свідомості реальні її власні категорії» [6, с.24].

Р. Барт уподібнює сучасну мовну дійсність Імперії Знаків. У якості репрезентантів культурно-цивілізаційних знаків він розглядав такі об'єкти, як ритуали приготування страв, інтер'єр житла, забудову міста, облаштування вокзалу, види упаковок тощо [2, с.12–13]. Саме ці транслінгвістичні знакові системи Р. Барт зараховував разом із вербальними знаковими системами до складу поняття «дискурс». Творчість цього мислителя містить теоретичний аналіз найрізноманітніших видів дискурсу. У фокусі дослідницької оптики Р. Барта перебувають дискурси історії, медицини, звичаїв. Втім, особливу зацікавленість у нього викликають дискурси сучасних міфів, які продукуються масовою культурою — насамперед дискурси моди, реклами і предметів масового споживання.

Підкріплена безпрецедентними інформаційними ресурсами міфологія споживання призводить до того, що «в світогляді сучасної цивілізації річ-товар-продукт фетишизується. Бажання володіти річчю

випереджає усвідомлення її необхідності, тобто піраміда здорового глузду перевертається з ніг на голову: не попит породжує пропозицію, а пропозиція породжує попит. Будь-яка річ у рекламі наділяється надцінною значущістю, набуває сакральних рис культового персонажа. Реклама створює дискурс, який виправдовує вибір на користь речі: не річ для людини, а людина для речі. Людина потрапляє в замкнене коло безкінечного оновлення, в межах якого річ перетворюється на ікону вічності» [8, с.26].

В результаті «споживацького неврозу» цінність людини девальвується, заміщається надцінністю речей, якими вона нібито володіє, хоча насправді речі володіють їх формальними власниками. З творця культури, її суб'єкта людина перетворюється на споживача, в об'єкт маніпуляцій, суверенне буття котрого змінюється ефемерним володінням речами. Як слушно зауважив Ж. Базен, ми наближаємося до нового залізного віку, коли людині стане не до снаги зберігати індивідуальність і неминуче доведеться підлаштовуватися під нав'язані життєві норми.

Дискурси витлумачуються Р. Бартом соціальними знаками, наповненими суспільно значущими смислами і міфічним змістом. Соціальними знаками є не лише слова, а й образи, речі, які повідомляють нам щось значуще. Знак, згідно з Р. Бартом, набуває статусу символу тоді, коли між означуваним і тим, що означає, встановлюється особливо тісна залежність, котра перетворює їхній зв'язок в органічну єдність. «Візьмемо букет троянд — він означатиме мою любов. Хіба в ньому є тільки означуване і те, що воно означає, тобто троянди і моє почуття? В ньому є лише троянди, «просякнуті любов'ю. Троянди, сповнені любові, коректно структуризуються на троянди і любов; одне й друге існує окремо доти, доки не поєдналися разом, утворивши щось третє — знак. Або візьмемо чорний камінчик — я можу по-різному наділяти його значенням, але якщо вже я надав йому певне значення (наприклад, смертний вирок при таємному голосуванні), то він стає знаком» [1, с.237–238].

З появою масової культури і мас-медіа сімейство міфів істотно поповнюється міфами нової формації, в яких традиційна форма синкретизму означуваного і того, що означає, поступається місцем новим синтезам — міфам, які позначаються Р. Бартом поняттям «дискурс». Вся сучасна західна цивілізація, розглянута ним з позицій семіотики (сам Барт вважав за краще використовувати термін «семіологія»), тлумачиться ним як глобальний міфічний дискурс.

Навіть наука — принаймні, в своїх тактичних і прагматичних орієнтирах — вдається до послуг міфологічного інструментарію. Зокрема, одним із творців сучасного Міфу є економічна наука, яка потребує «об'єктивного» алібі для своєї діяльності і перетворюється внаслідок поширення інтерпретації міфологічного ґатунку в систему квазінаукової ідеології [14, с.102]. Як пише Ж. Бодрійяр, «тавтологія — це ідеологія, котра раціоналізує систему влади. Присипляюча здатність опіуму у вигляді принципу «це так, тому що це так» … чи магічний вислів: «Цей суб'єкт купує той чи інший предмет відповідно до свого вибору і вподобань», — всі ці метафори, діючи під прикриттям логічного принципу тотожності, насправді дають санкцію тавтологічному принципу певної системи влади, тієї доцільності, котра відтворює соціальний порядок або — як у випадку із потребами — доцільності порядку виробництва. Ось чому економічна наука, яка в своїх розрахунках цілком могла б обійтися без поняття потреби, оскільки вона діє на рівні закодованого попиту — навпаки — відчуває в ньому найсильнішу потребу як в ефективному ідеологічному забезпеченні» [3, с.64].

Список використаних джерел:

1. Барт Р. Мифологии. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. — 320 с.
2. Барт Р. Империя знаков/Пер. с франц. Я. Г. Бражниковой. — М.: Праксис, *2004*. — 143 с.
3. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. — М.: Библион-Русская книга, 2003. — 272 с.
4. Витгенштейн Л. Философские работы/Л. Витгенштайн: пер. с нем. М. С. Козловой и Ю. А. Асеева. — М.: Гносис, 1994. — Ч. I. — 612 с.
5. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики/Х.-Г. Гадамер: пер. с нем. — М.: Прогресс, 1988. — 704 с.
6. Лосев А. Ф. Диалектика мифа/Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. — М.: Правда, 1990. — 686 с.
7. Лосев А. Ф. Диалектика мифа//Миф. Число. Сущность. — М.: Мысль, 1994. — 919 с.
8. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. — М.: Восточная литература, 2000. — 407 с.

9. Хайдеггер М. Путь к языку//Время и бытие: Статьи и выступ./М. Хайдеггер: пер. с нем., вступ. ст. и коммент. В. В. Бибихина. — М.: Республика, 1993. — 446 с.
10. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступ./М. Хайдеггер: пер. с нем., вступ. ст. и коммент. В. В. Бибихина. — М.: Республика, 1993. — 446 с.
11. Херрманн Фр.-В. фон. Фундаментальная онтология языка/Фр.-В. фон Херрманн; Пер. с нем. — Мн.: ЕГУ; ЗАО «Пропилеи», 2001. — 218 с.
12. Хюбнер К. Критика научного разума/Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1994. — 326 с.
13. Черняк В. С. Мифологические истоки научной рациональности//Вопросы философии. — 1994. — № 9. — С. 37–52.
14. Элиаде М. Аспекты мифа. — М.: Инвест–ППП; СТ «ППП», 1996. — 240 с.
15. Eliade M. Myth and Reality. — New-York: Harper & Row, 1963. — 408 p.
16. Nietzsche F. Gessamelte Werke. — Munchen, 1982. — Bd. II. — 364 s.
17. Whorf B. L. The Punctual and Segmentative Aspects of Verbs in Hopi. — Cambridge; Mass: MIT Press, 1956. — 246 p.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2013 р.

Сеник Р. Н. Генеалогическая взаимообусловленность мифа и языка

Исследуется генеалогическая взаимообусловленность мифа и языка

Ключевые слова: *природа языка, языковые средства, мифологические ресурсы, понимание, интерпретация, смысловые ориентиры, критериальные маркеры.*

Senik R. M. Genealogical Interdependence of Myth and Language

We investigate the genealogical interdependence of myth and language

Keywords: *nature of language, language tools, mythological resources, understanding, interpretation, semantic benchmarks, criterion markers.*

Соціальна філософія

УДК 351.001

Семенюк Н.

Кандидат філософських наук, доцент (м. Хмельницький)

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ГЕНЕЗИСУ В УКРАЇНІ

Український шлях до інформаційного суспільства визначається її сучасними політичними, соціально-економічними і соціально-культурними особливостями.

Ключові поняття: *інформаційне суспільство, інформація, інтеграція.*

Концепція інформаційного суспільства визначає головним фактором розвитку суспільства виробництво і використання науково-технічної та іншої інформації. Концепція інформаційного суспільства є різновидом теорії постіндустріального суспільства, засновниками якої були З. Бжезинський, О. Белл, О. Тоффлер. Основу теорії інформаційного суспільства заклали Д. Белл, Т. Стоуньєр, А. Турен, У. Дайзард, Е. Тоффлер. Саме в їхніх фундаментальних працях 1970–1980-х років було окреслено основні риси цього суспільства [1, с. 62].

При розгляді розвитку суспільства як «зміну ступенів», послідовники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, який йде після сільського господарства, промисловості та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця, які є основою індустріального суспільства, поступаються місцем інформації та знанню у сучасному суспільстві. Революціонізуючі дії інформаційної технології приводить до того, що в інформаційному суспільстві класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами». При визначенні поняття «інформаційного суспільства», на думку Турена, найважливі-

© Семенюк Н., 2013

шим моментом є те, що робиться акцент на нові економічні стосунки, на особливу важливість перетворень інвестиційної та керівничої політики під час телекомунікаційно-інформаційної революції.

Інформаційне суспільство — це цивілізація, яка базується на нематеріальній субстанції, яке умовно слід назвати інформацією. Остання властивість особливо важлива для розуміння суті нового суспільства, оскільки інформація формує матеріальне середовище життя людини та виступає у ролі нових технологій, комп'ютерних програм тощо [2, с. 7–8].

У 1970-і роки доктрина постіндустріального (інформаційного) суспільства стала однією з панівних у західній соціології. Термін інформаційне суспільство», введений в науковий обіг на початку 1960-х, фіксує одну з найважливіших характеристик суспільства, об'єднаного єдиною інформаційною мережею. Розвиток інформаційних технологій у 1980-і, а особливо в 1990-і роки, почав визначати економічний потенціал будь-якої держави.

У сучасному світі знання й інформація породжують нові знання, їхні обсяги і вплив на продуктивний розвиток суспільства зростають у часі подібно сніжному кому. Цей виклик жадає від людства нових способів і засобів поширення і використання глобальних знань з метою подальшого прогресу, що і є головною властивістю суспільства знань і інформації. Пошук нової парадигми влаштування світу, що вимагає глобалізації знань і наукових досягнень, і став передумовою виникнення нової фази розвитку людства, пов'язаної з появою інформаційного суспільства і його найбільш розвиненої форми — суспільства знань.

В епоху інформаційного суспільства людство одержує могутній інструмент для об'єднання зусиль з метою одержання нових знань, спрямованих на рішення своїх глобальних проблем, економічного зростання і підвищення життєвого рівня населення. Становлення і розвиток інформаційного суспільства є характерною рисою XXI століття. Саме в інформаційному суспільстві активно розвиваються інформаційні і комунікаційні технології, створюються умови для ефективного використання знань в рішенні найважливіших завдань управління суспільством і демократизації суспільного життя. Світова спільнота, ставши на шлях постіндустріальної цивілізації становлення і розвитку інформаційного суспільства, формує різні шляхи його побудови [3, с. 12].

Характерними рисами і ознаками інформаційного суспільства є:

— формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору країни, як частини світового інформаційного простору, повноправна участь України в процесах інформаційної і економічної інтеграції регіонів, країн і народів;

— становлення і в подальшому домінування в різних сферах перспективних інформаційних технологій, засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій;

— створення і розвиток ринку інформації і знань як факторів виробництва на додаток до ринків природних ресурсів, праці і капіталу, перехід інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку, фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах;

— зростання ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва;

— підвищення рівня освіти, науково-технічного і культурного розвитку за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, національному і регіональному рівнях і, відповідно, підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму і здібностей до творчості як найважливіших характеристик послуг праці;

— створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне одержання, поширення і використання інформації як найважливішої умови демократичного розвитку.

Інформаційне суспільство вносить істотні якісні зміни і в методологію сучасної освіти: знання формують основу для реалізації потреб освіти і складають один з найважливіших виробничих чинників. В інформаційному суспільстві економіка країни зазнає зміни і трансформується в економіку, засновану на інформації і знаннях, інтелектуальних інформаційних технологіях, і підтримується всесторонньо розвиненою людиною. Ці тенденції в економіці вимагають нових видів освіти, етичної компетентності і інфраструктури, що підтримує процес постійного вдосконалення знань і умінь.

Термін «інформаційне суспільство» було прийнято використовувати щодо нової світової спільноти, яка базується на інформації. Загальноприйнятого визначення — що таке інформаційне суспільство — ще немає, хоча в розумінні кола проблем, які воно охоплює і які мають бути вирішені при цьому, є істотні просування. Приведемо нижче деякі найпоширеніші визначення даного поняття.

Інформаційне суспільство — ступінь в розвитку сучасної цивілізації, що характеризується збільшенням ролі інформації і знань в житті суспільства, зростанням частки інфокомунікацій, інформаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті, створенням глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їх соціальних і особових потреб в інформаційних продуктах і послугах.

В інформатизації суспільства є й негативні сторони:

— головна з них — втручання в приватне життя (не санкціонована електронна пошта, реклама, віруси);

— інформаційна криза — другий приклад негативного явища, пов'язаного з інформатизацією суспільства;

— відірваність тих, хто занадто захоплюється інформаційними технологіями, від реального життя [4, с. 321–325].

Визначення поняття «інформаційне суспільство» є доволі дискусійним в наукових колах. Як правило науковці намагаються окреслити основні, фундаментальні ознаки такого суспільства. Здебільшого, суспільство вважається інформаційним, якщо:

1. Будь-хто, будь-де й у будь-який час можуть одержати за відповідну плату чи безкоштовно на основі автоматизованого доступу і систем зв'язку будь-яку інформацію і знання, необхідні для їхньої життєдіяльності і рішення особистих і соціально значущих задач.

2. У суспільстві виробляється, функціонує і доступна будь-якому індивіду, групі чи організації сучасна інформаційна технологія.

3. Існують розвинені інфраструктури, що забезпечують створення національних інформаційних ресурсів у обсязі, необхідному для підтримки науково-технологічного й соціально-історичного прогресу, що постійно прискорюється.

4. Відбувається процес прискореної автоматизації й роботизації всіх сфер і галузей виробництва та керування.

5. Здійснюються радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких є розширення сфери інформаційної діяльності та послуг.

В. М. Врижко, ОМ. Гальченко, В. С. Цимбалюк визначають інформаційне суспільство як:

1. Суспільство, в якому більшість працівників займаються створенням, зібранням, відображенням, реєстрацією, накопиченням,

збереженням і поширенням інформації, особливо її найвищої форми — знань;

2. Суспільство, в якому діяльність людей ґрунтується на використанні послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій та технологій зв'язку.

Становлення інформаційного суспільства має об'єктивний характер, хоча значної актуальності надається питанню державного управління цим процесом [5, с. 6].

Юдін О. К. та Богуш В. М. зазначають про необхідність розроблення програми входження в інформаційне суспільство, під якою розуміють план діяльності держави з реалізації Концепції національної інформаційної політики, спрямованої на вирішення завдань формування інформаційної сфери, які забезпечують:

— розвиток засобів масової інформації;

— формування інформаційних ресурсів;

— надання інформаційних послуг;

— підготовку інформаційних продуктів;

— прийняття термінових заходів, спрямованих на створення єдиного інформаційного простору держави і його інтеграції в світовий інформаційний простір;

— встановлення жорсткого контролю за державними системами зв'язку та телекомунікацій.

Програма повинна передбачати розгляд таких напрямків:

— формування і розвиток інформаційної інфраструктури держави;

— реалізація права на інформацію в інформаційних мережах;

— захист особистості, суспільства, держави від неякісної, фальшивої інформації і дезінформації;

— захист інтелектуальної власності в інформаційних мережах;

— захист інформації, в тому числі персональних даних, даних в інформаційних мережах;

— застосування можливостей інформаційних технологій для розвитку нових форм трудової діяльності, освіти та виховання;

— захист прав споживачів та розвиток конкуренції в мережах;

— міжнародне співробітництво з проблем створення глобального інформаційного суспільства;

— координація робіт з реалізації програми.

У 1993 р. сутність інформаційного суспільства була розкрита Комісією ЄС: «Інформаційне суспільство — це суспільство, в якому

діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій та технологій зв'язку».

На думку Європейської Комісії, інформаційним суспільством слід вважати:

— суспільство нового типу, що формується внаслідок глобальної соціальної революції та породжується вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій;

— суспільство знання, тобто суспільство, в якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави стає знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею;

— глобальне суспільство, в якому обмін інформацією не буде мати ні часових, ні просторових, ні політичних меж; яке, з одного боку, сприятиме взаємопроникненню культур, а з іншого — відкриватиме кожному співтовариству нові можливості для самоідентифікації.

Одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвиткові та підвищуючи якість життя [6].

Орієнтація України на створення інформаційного суспільства й інтеграцію до європейського інформаційного суспільства вперше була передбачена Стратегією інтеграції України до ЄС (розділ 13), вперше ухваленою у 1998 р. Цей документ вимагав дотримання Україною нових вимог ЄС до сфери інформаційної політики та інформаційної безпеки.

Уже тоді було зрозуміло, що Українська держава не увійде до світового та європейського інформаційного простору на рівноправній основі без інтенсивного запровадження в усі сфери життя ІКТ, істотної перебудови системи державної інформаційної політики, необхідності зміцнювати прямі й зворотні зв’язки між владними структурами та суспільством, вирішення проблем ефективного розвитку національної інформаційної інфраструктури, створення інформаційно-аналітичних систем органів державної влади, прискорення процесів модернізації матеріально-технічної бази, надійного захисту інформаційних ресурсів.

Нині сфери ІКТ та розвитку інформаційного суспільства регулюються такими базовими законами України: «Про Концепцію Національної програми інформатизації»; «Про Національну програму інформатизації»;

«Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства України на 2007–2015 роки» [7] «Про електронні документи та електронний документообіг»; «Про електронний цифровий підпис»; «Про захист персональних даних» (уводиться в дію з 01.01.2011 р.) [3, с. 9–10].

Існує два шляхи створення інформаційного суспільства в Україні.

Перший варіант — повторення того шляху, який вже пройдений чи проходиться іншими країнами, в основному європейськими. Він потребує значних капіталовкладень, достатньо короткий по часу (не більш 7–10 років до виходу на середньоєвропейський рівень інформатизації при умові 2–3% темпу економічного росту). Швидкість руху по такому варіанту буде забезпечуватися виділеними засобами (не менше 5–7% ВВП). Крім того, це шлях буде вимагати істотної зміни українського менталітету і переорієнтації суспільної свідомості на цілі, пріоритети і напрямки розвитку, властиві американському чи європейському образу життя.

Другий варіант — це знаходження шляху, орієнтованого на чисто вітчизняні критерії і характеристики якості життя, соціокультурні особливості, що потребують мінімальних капіталовкладень зі сторони держави в певних соціо-економічних умовах. Цей шлях нетрадиційний, не апробований, який потребує хоча б мінімальних темпів економічного зростання, політичної стабільності і політичної волі, виконавчої і законодавчої влади, яка поставив перед суспільством задачу переходу до інформаційного суспільства як задачу високого пріоритету. Для реалізації першого шляху необхідно отримати основні об'єми інвестицій із зарубіжних джерел чи вітчизняних комерційних структур і населення.

Обидва варіанти не реальні сьогодні і в недалекому майбутньому ніхто такі фінанси не дасть, так як впевненості у їх поверненні у зарубіжних кредиторів немає, та й «вирощувати» за власні гроші конкурента ніхто не буде. Отримати засоби від власних комерційних структур і населення у найближчі роки не уявляється можливим, так як для цього необхідні істотно високий рівень розвитку цих структур, помітне оживлення ринкових перетворень і підвищення кості життя населення. Отже, для нас можливий тільки другий шлях [4, с. 324–327].

Основою українського шляху повинні бути наступні три стратегії розвитку інформаційного суспільства:

— інформатизація всієї системи загальної і спеціальної освіти — від дитячого садочка до закінчення вищої школи і наступних форм підготовки і перепідготовки спеціалістів;

— підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму і здібностей до творчості як важливішої характеристики людського потенціалу;

— формування і розвиток індустрії інформаційних і комунікаційних послуг, у тому числі домашньої комп'ютеризації, орієнтованої на масового споживача; забезпечення сфери інформаційних послуг духовним змістом, що відповідає українським культурно-історичним традиціям, у тому числі організація сильного україномовного сектора в Інтернеті [2, с. 9–10].

Основними напрямами розвитку інформаційного суспільства в Україні визначають:

1) формування та впровадження правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, технологічних, методичних умов розвитку інформаційного суспільства в Україні з урахуванням світових тенденцій;

2) всебічний розвиток загальнодоступної інформаційної інфраструктури на засадах сприяння вітчизняному виробництву новітніх ІКТ та інформаційно-телекомунікаційних систем, подолання технічної і технологічної залежності від зарубіжних виробників;

3) забезпечення вільного доступу населення до телекомунікаційних послуг, зокрема до мережі Інтернет, ІКТ та інформаційних ресурсів;

4) збільшення різноманітності та кількості послуг населенню та бізнесу, що надаються за допомогою ІКТ;

5) створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів на основі врахування національних, світоглядних, політичних, економічних, культурних та інших аспектів розвитку України;

6) надання кожній людині можливості для здобуття знань, умінь і навичок з використанням ІКТ під час навчання, виховання та професійної підготовки;

7) створення умов для забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності усіх верств населення, створення системи мотивацій щодо впровадження і використання ІКТ для формування широкого попиту на такі технології в усіх сферах життя суспільства;

8) забезпечення участі громадськості в побудові інформаційного суспільства, забезпечення конституційних прав людини, суспільства та держави в інформаційній сфері;

9) розробку та впровадження системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства в Україні з внесенням відповідних змін у систему

державних статистичних спостережень з узгодженням їх з міжнародними стандартами і методологією та щорічним їх оприлюдненням.

Український шлях до інформаційного суспільства визначається, як і для інших держав, її сьогоднішніми політичними, соціально-економічними і соціально-культурними особливостями.

До таких особливостей варто віднести:

нестабільність політичного й економічного становища в країні, що не дозволяє державі швидко й ефективно вирішувати економічні й організаційні проблеми забезпечення переходу до інформаційного суспільства, розрахованого на тривалу перспективу;

економічні умови, характерні для перехідної економіки України: відсутність вільних інвестицій для фінансування програм і проектів, що реалізують стратегію переходу до інформаційного суспільства;

ріст інформаційних потреб населення і суспільства в цілому в суспільне значимій політичній, економічній і соціальній інформації, у тому числі такої, що породжується державними і недержавними організаціями;

недостатньо високий (порівняно з розвинутими країнами) рівень розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури і промислового виробництва інформаційних засобів, продуктів і послуг, відсутність у держави засобів для їхньої модернізації і розширення;

динамічний розвиток українського ринку інформаційних і телекомунікаційних засобів, технологій, продуктів і послуг;

гранично високий рівень монополізації засобів масової інформації, слабка підконтрольність суспільству системи формування суспільної свідомості;

випереджальне, у порівнянні по темпах росту з розвинутими країнами, створення різних систем зв'язку — каналів передачі інформації, комутаційних комплексів, засобів зв'язку і т. п. — та індустрії надання інформаційних послуг;

наявність, в основному, високого наукового, освітнього і культурного потенціалу, створеного ще у СРСР і збереженого в Україні [4, с. 345].

Список використаних джерел:

1. Проскуріна О. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3. — С. 62–68.

2. Пожуєв В. І. Особливості переходу України до інформаційного суспільства / В. І. Пожуєв // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2012. — № 50. — С. 5–20.
3. Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д. В. Дубов. — К.: НІСД. — 2010. — 64 с.
4. Кудрявцева С. П. Міжнародна інформація: Навч. посібник / С. П. Кудрявцева, В. В. Колос. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2005. — 400 с.
5. Колодюк А. В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: Автореф. дис. … кандидат політичних наук / А. В. Колодюк / Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2005. — 12 с.
6. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 12. — ст. 102
7. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 12. — ст. 102.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013 р.

Семенюк Н. Специфика развития информационного общества и особенности его генезиса в Украине

Украинский путь к информационному обществу опреде ся ее современной политической мы, социально-экономическими и социально-культурными особенностями.
Ключевые понятия: *информационное общество, информация, интеграция.*

Semeniuk N. Specificity of development of information society and features of its genesis in Ukraine

At the same time Ukrainian way to the information society is defined by its modern political, socio-economic and socio-cultural features.
Keywords: *information society, information, integration.*

УДК: 141.7:165.4:165.212

Брижнік В. М.

Аспірант кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОНТОЛОГІЯ ТЕОДОРА АДОРНО — ТЕОРІЯ НЕТОТОЖНОСТІ СУБ'ЄКТА ТА ОБ'ЄКТА СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

В аналізі книги Т. Адорно «Неґативна діалектика» розглянуто залежність становлення соціального буття від активності індивідуальної свідомості. Експлікований основний арґумент онтології Адорно — відмінність «соціальної реальності» та «об'єктивної дійсності».

Ключові слова: *реальне, дійсне, тотальність, тотожність, дух, становлення.*

Теодор Адорно, представник філософії європейського неомарксизму (Франкфуртська школа), розпочинає свій головний філософський твір «Неґативної діалектики» (1966) (НД) такими словами: «Філософія, що здавалась уже давно знятою, тримається життя, позаяк момент її здійснення (ihrer Verwirklichung) був утрачений. Відтак, філософія лише пояснює світ. Зрікаючись реальності, вона калічить та знищує себе. Філософія перетворюється на безсилля розуму, після того як спроби змінити світ зазнають невдачі» [1, с. 15]. На думку Сібе Шаапа, сучасного нідерландського дослідника філософського спадку Адорно, цей уривок НД має вигляд концептуальної тези, яка з одного боку може здатися загадковою, з іншого боку, вона явно ідейно суперечить «марксистській ортодоксії», пропонуючи переосмислити ідею Марса про надмірність філософії, яку той умістив до одинадцятої тези про Фойербаха. Втім, Шаап схиляється застосувати думку Адорно не до цієї Марсової тези, а скоріше щодо роботи Маркса «До критики філософії права Геґеля» (1843), в якій ідеться про ідею здійснення та зняття ідеалістичної філософії. Шаап пише: «Спроби Маркса постулювати «знання філософії через

© Брижнік В. М., 2013

її здійснення», за Адорно, слід розглядати як такі, що зазнали невдачі. Про цей крах, а також про його наслідки, йде мова в Неґативній діалектиці» [2, с. 5]. Варто зазначити, що нідерландський учений у своєму дослідженні філософії Адорно сконцентрував свою увагу передусім на присутності в неї ідей Маркса, залишивши на маргінесах уплив інших європейських мислителів. Очевидність для Шаапа теоретичної нездатності філософії марксизму стосовно відображення сфери соціальної практики надало йому можливість доводити безпідставність та неактуальність філософського знання, запропонованого Адорно. Перед тим як перейти до розгляду ідейної позиції Адорно стосовно співставлення теорії та практики, необхідно звернути увагу на Марксову поняттєву диференціацію реальності та дійсності. Виявленню суті даної диференціації, властивої всієї філософії марксизму та неомарксизму, може прислужити «Ідеологія та утопія» (1986) — зібрання лекцій французького філософа-герменевта П. Рікера.

Рікер, аналізуючи ставлення Маркса до соціальної ідеології, звертає свою увагу на його критику того моменту ідеалістичного мислення як «дійсного», що було експліковано Геґелем у «Філософії права» (1821). Ця критика ґрунтована на відомому висловлюванні Геґеля про мислення як дійсне, що він виклав у § 262 цієї книги. Рікер указує, що це Геґелеве положення слугувало Марксу моделлю спекулятивного мислення у вигляді сприйняття як дійсного в ідеалістичному сенсі, позаяк Геґель «із ідеї, здійснення суті ідеалістичного мислення, виводить існування реальних суб'єктів». «Що ж має на увазі Геґель,— запитується Рікер,— коли говорить про ідею, що вона дійсна (wirkliche)?» Вона для Геґеля є такою у площині «інтелектуальної діяльності, суттєво відмінною від сфери щоденної практики». Рікер пояснює цю особливість так: німецькою мовою слово дійсна (wirkliche) похитить від wirken, що означає бути дієвим, бути активним в особливий спосіб (німецька мова має інше слово, смисловий корелят wirken — слово handeln, що означає чинити, фізично діяти). Слово дійсне, що передає сенс wirkliche, не просто представляє явне існуюче, суще, адже тоді слід казати німецькою Daseinde, а вживається в сенсі активного єднання до процесу історичного становлення духу, суть якого неможна охопити в безпосередній практиці. «Так у Геґеля «дійсна ідея»,— пише Рікер,— не ідеал у сенсі Платонової філософії, не емпірична даність, як сказав би Макіявеллі; це скоріше дещо, що існує в історії як зародок, що водночас є дійсним та реальним». На думку Рікера, Маркс не зрозумів цього вельми складного статусу ідеї

в Геґеля. «Для Маркса казати про дійсну ідею (wirkliche Idee), означає уявляти дещо більш високе стосовно нас (…), і для цього придумувати безкінечний розум або «Дух». Внаслідок усього цього Маркс і каже, що дійсні інституції реального людського життя — родина та громадянське суспільство — стають замінниками або втіленням ідеї, втілення відчуженої реальності, що підноситься над нами» [3, с. 38]. Можна переконатися, що Рікер чітко відрізняє суть соціальної реальності, простір практичного життя соціального утворення, від сфери дійсності, в межах якої практика вступає у взаємодію з певним теоретичним знанням.

Дана смислова диференціація понять реальне та дійсне в найкращій спосіб пояснює суть онтологічних основ соціальної філософії Адорно. Обравши теоретичним підґрунтям Марксову критику ідеалістичної філософії Геґеля, Адорно приєднується до цієї критики. Він указує на те, що Геґель, усупереч своєму вченню про Абсолютний дух, бачив у філософії простий момент «реальності» (Realität), різновид діяльності, ґрунтований на буржуазному розподілі праці й тим самим обмежував філософське знання. Звідси й виникає, вказує Адорно, диспропорція стосовно реальності, простору практичного діяльності людини, що властива й досі теоретичній обмеженості ідеалістичної філософії [1, с. 16]. Обравши цей уривок вихідним моментом дослідження онтології Адорно, приступимо до розгляду концептуальної основи його соціально-філософських поглядів.

Осмислюючи сучасні реалії соціокультурного життя західного суспільства, Адорно виявляє таку його особливість: суть практики суспільства не відповідає теоретичному відображенню її філософським знанням. Останнє, як носій критичної думки, необхідної для «світоперетворювальної практики», стає подоланим самим штибом цього життя. «Філософія,— говорить Адорно в лекціях «Проблема філософії моралі» (1963),— після того як порушила свої обіцянки втілитися в дійсність або безпосередньо передувати її творенню, була змушена безоглядно критикувати себе» [4, с.14]. Значення даної самокритики філософії Адорно вбачає у виявленні того, що наслідком віддалення її від практики та перетворення на «академічне виробництво» постає втрата «знання про світ, про світовий досвід, того бачення реальності (Realität), моментом якого є думка», як неодмінна складова «свободи духу» [1, с. 35]. Мислитель указує на необхідність «тісного єднання теоретичного моменту із практикою», що за сучасної фази розвитку суспільства стає нагальним як ніколи раніше. Він має на увазі таке

теоретичне знання, яке здатне в належний спосіб упливати на практичне життя, виокремлюючись стосовно нього та опосередковуючи своє ставлення до нього мисленням. Однак соціальні реалії, на думку філософа, вказують на напружений стан взаємин теорії та практики. Теоретичне знання, що втратило зв'язок із практикою, «в дійсності стає пустою грою, захопленою лише собою та байдужою до всього іншого». А найгірше те, на переконання Адорно, що вона «перетворюється на елемент чистої освіти, на мертве знання, байдуже нашим живим запитам і практичним інтересам» [4, с. 10]. Відтак практика, позбавлена опосередкованого моменту активного мислення, деґрадує до стану «простої виробничої діяльності», застигаючи в такому вигляді в межах даного. Така практика представлена діями людей, яким до вподоби організаційна діяльність, які вірять у те, що «якщо щось правильно організувати, щось правильно, з точки зору його практичного вживання, подати, то негайно виникне дещо істотне». Ці люди, вважає Адорно, «навіть не розмірковують і задаються питанням, чи має насправді те, що вони організують, будь-яку можливість реального існування» [4, с. 10]. Однак, на переконання філософа, в реальності суспільного життя теорія та практики не можуть існувати одна без одної, позаяк їхнє походження спільне. Вони виникають із «єдності життя». Адорно диференціює ці поняття. Практику він убачає втіленням «безпосередньої діяльної людської реакції за певних ситуаціях», що виражає природну спонтанність людини. Якщо цей момент людського буття теоретично не представлений у суспільності, то про справжню практику не можна вести мову. Тому теоретичне знання, на переконання філософа, якщо «не хоче перетворитися на цілковиту дурницю», має бути самообмеженим на користь такого практичного життя, яке стосується «сфери моральної дії», цікавої для Адорно передусім як така соціальна дія, що здатна реалізуватися перешкодою поширенню владних прагнень [4, с. 10–11]. В такому вигляді теорія здатна в достеменний спосіб опосередковувати стосунки людей, а також взаємини індивіда та суспільності.

Адорно зауважує Кантове бачення суті західної особистості, яка для Канта, засновника традиції європейської трансцендентальної філософії, та, як уважали представники старшої ґенерації Франкфуртської школи, вихователя буржуазного мислення, означає «абстрактну, загально понятійну єдність того, що представлено певною людиною». Філософ тлумачить ставлення Канта до даного поняття, який уважав особистість «сукупністю всіх визначень діяльної людини, що не описують її як лише

емпіричну, дану в дійсності, природну істоту, але (…) підносять її над дійсністю» [4, с. 19]. Адорно вказує, що у процесі історичного розвитку поняття особистості перетворюється на «ідею сильної людини». Такої людини, яка «тотожна сама собі й залежить лише від самої собі». Ця «сильна людина», втілення бюрґерського завзяття, у площині буржуазного суспільного життя нівелює сенс понять «етичне» та «норма», утверджуючи в соціальній дійсності свої власні переконання та вподобання. Відтак виникнення конфліктних ситуацій та соціальних протиріч здійснюється за важкості узгоджування «індивідуальних інтересів та претензій на щастя з деякими об'єктивними, пов'язаними з родовою спільністю нормами». А найголовнішим Адорно вважає те, що саме ця конфліктність ліквідується, отримуючи вигляд, що «наче б то людина потребує лише того, аби бути самою собою, аби бути тотожною самій собі — й усе це для того, аби, виходячи з цього, вести деяке правильне життя». Але, на переконання Адорно, відтепер «чиста ідентичність окремої людини із самим собою» стає недосяжною» [4, с. 20].

Адорно звертає увагу на історію використання поняття тотожність. Раніше це поняття означало єдність свідомості особистості, змістом усього досвіду якої є сама особистість «у всіх своїх проявах». Прикладом цьому для Адорно слугує Кантове бачення суб'єкта мислення, індивідуальні уявлення якого підпорядковані формулі «Я мислю». «В такий спосіб тотожність означає перетворення всіх розумних істот на однакових осіб, а мислення постає втіленням «логічної загальності». В такій епістемологічній моделі, на думку Адорно, «суб'єкт та об'єкт, завжди навзаєм опосередковані, збігаються». Філософ пише: «Більшою мірою тотожність означає позицію небачення різниці між психологічним та логічним моментів в ідеалізмі. Логічна загальність як загальність мислення пов'язана з індивідуальною ідентичністю, без якої загальність нездійсненна, позаяк інакше неможна зберегти минуле в сьогоденні, взагалі нічого не можна зберегти як рівне та подібне. Протест проти такої можливості має в якості своєї передумови логічну загальність; це протест мислення» [1, с. 143–144].

Адорно диференціює єдність особистісної свідомості, запропоноване Кантом, на індивідуальне та надіндивідуальне, на внутрішній та зовнішній виміри, що надає йому можливість виявити позицію трансцендентальної філософії щодо ототожнення індивідуального з надіндивідуальним. У такий спосіб, на переконання Адорно, здійснюється узаконювання «діалектичного сприйняття загального та

особливого в ракурсі теорії пізнання» [1, с. 144]. Це означає, що особиста присутність людини в соціальному бутті, суб'єкт якого отримує статус трансцендентального дієвця, теоретично усувається із розгляду сфери суспільного життя.

За Адорно, цей зразок трансцендентального мислення постає вихідним моментом інтелектуальної підтримки сучасного ідеологічного впливу на носія індивідуальної свідомості, інтелектуально знесилюючи суб'єкта та усуваючи його від пошуку суспільно-необхідних смислів. У просторі сучасної системної раціональності, організованої даним мисленням, суб'єкт постає інтелектуально нейтралізованим. Він відступає перед «безсиллям думки», перед лицем «множини світового процесу», відмовившись од його конструювання способами, «природно властивими розуму» [5, с. 18]. В такий спосіб, на переконання Адорно, системна інтеґрація суб'єкта здійснюється як соціальна дезінтеґрація. Її обєктивним наслідом стає «ірраціональність реальності, яка посилюється під впливом партикулярної раціональності». Філософ уважає, що цій раціональності «абсолютно леґітимна іманентно-субєктивна аргументація», що актуалізує авторитет зовнішньої влади. В її арґументах стає зрозумілою мета системного інтегрування дійсності (Wirklichkeit) — «мобілізація проти неї усієї її власної сили, узагальненої потуги партикулярної свідомості». Виразна неістинність взаємин системи та влади, здійснена як «іманентна раціональність», постає зрозумілою, на переконання Адорно, після значного відкриття: «світ, організований так системно, як наче він і є прославлений Геґелем Розум, утілений у дійсність і здійснений у ній, увічнює у всій своїй давній нерозумності безсилля духу, що представляється всемогутнім» [1, с. 40]. Можна дійти висновку, що інтелектуальне безсилля, яку спричинило системне знання, теорія, що кардинально діється взнаки суспільній практиці, здійснюється у вигляді втрати належної мети щодо практичних перетворень у вимірі соціального буття.

Адорно переконаний, що чим вище підносить об'єктивна філософія в її трансцендентальній версії чисте Я, сутнісний елемент людської самості, яку позбавили питомої активності індивідуального сприйняття, над сущім, тим більше дане Я набуває тенденцію перетворюватися на предмет названого мислення, пасивно відмовляючись од власної природної конститутивної функції. Це означає, що самість стає річчю, об'єктом владного маніпулювання. За Адорно, суть чистого Я, чиє опосередкування об'єктивним мисленням явно увиразнюється,

втілює трансцендентальний принцип, за допомогою якого ця філософія «сподівається й надалі утверджувати свій первинний та визначальний статус стосовно різноманіття буття» [1, с. 178]. Таким чином, сучасна трансцендентальна філософія у вигляді «онтології та філософії буття», інтелектуально сприяючи тиску зовнішньої влади на природне прагнення людини до індивідуальної свободи, потрапляє до «фатальної діалектики», активізуючи природну реакцію на дане вторгнення до суб'єктивного сприйняття. «Істина,— пише Адорно,— яка висилає людину з центру творіння нагадує їй про безсилля; істина, що посилює суб'єктивне ставлення до відчуття безсилля, спонукаючи людину ототожнювати себе з нею, призводить тим самим народження другої природи» [1, с. 75]. Мислитель, уживає поняття другої природи, категорії філософії життя, втілення індивідуального духу, вважаючи його природним чинником коґнітивної активізації [6, с. 356].

На переконання Адорно, сам хід європейської цивілізації першої половини XX-го ст. об'єктивно зумовив у сучасному інтелектуальному просторі теоретичний пошук підґрунття нового знання про необхідну взаємодію суб'єкта та об'єкта пізнання, ідейну альтернативу об'єктивному мисленню. Відтак це знання про людину повинно здійснитися теорією такого мислення, котре в належний спосіб буде позиціювати себе стосовно об'єктивної дійсності [1, с. 15].

Адорно повідомляє, що вихідним моментом розгортання своєї методи, необхідної для адекватного пізнання соціального буття, він обирає зразком діалектику Платона, в філософії якого діалектичний принцип був виведений із залежності реального світу від сфери умоглядний ідей, сутностей [1, с. 9]. Таким чином у межах оновленого мислення взаємини сущого та сутнісного повинні мати вигляд такого собі «поля битви», що реалізується як перманентний конфлікт між фактичним та мислимим, актуалізований як неподолане цільне протиріччя. «Протиріччя — це нетотожність із точки зору ідентичності; — пише мислитель,— примат принципу протиріччя в діалектиці означає співставлення ґетероґенного та єднісного мислення. Наштовхуючись на власні кордони, діалектика тим самим підноситься. Діалектика — це послідовне логічне усвідомлення нетотожності. Вона не випереджує мислення. До діалектики мислення спонукає його власна неспроможність, яку неможна уникнути, погрішність у мислимому» [1, с. 17]. Вимогу оновленої філософії про зняття понять об'єктивного світу Адорно постулює як неодмінну умову для здійснення своєї діалектичної

методи. Це понятійне подолання вможливлюється через протиставлення зовнішньої злагодженості, ідейно «легітимованої фетишистської загальності формального доведення та самоздійснення понять» цілісного буття, й альтернативного утворення понять [1, с. 23]. Дана метода мусить руйнувати цілісність поняття, котре охоплює лише сенс фактичного. Так зміст понять стає «як іманентним — в якості духовного, так і в якості онтичного — їм трансцендентним» [1, с. 23]. У протилежний спосіб, на думку Адорно, всі онтологічні поняття, опосередковуючи суще, здійснюються елементами такого соціального буття, котре активізується передусім для власного відокремлення від природного світу та оволодіння ним, сприяючи кількісному утворенню понять фактичного світу. На переконання філософа, цей процес уступає в явне протиріччя щодо філософського мислення, характерна риса якого — «не замикатися в безпосередньому сприйнятті фактичного». Філософ указує, що логіка — «орґанон мислення», котрий водночас є муром між спонтанним мисленням та тими, хто мають мислити, заперечує це прагнення. «Таке заперечення філософія не може уникнути, але й не може підпорядкуватися йому. Для філософії властиве зусилля долання поняття за його ж, поняття, допомогою» [1, с. 27]. Отже, оперуючи знанням про умоглядне, оновлена філософія здійснюється не для того, аби змінювати світ у революційний спосіб, що визначив завданням філософії Маркс в 11-й тезі про Фойербаха, а надавати достеменні пояснення фактам об'єктивної реальності та інтерпретувати їх.

Адорно визнає, що емпіричне посилення змістовності філософії сприяє осягненню сущого, яке ще не охоплене певними поняттями. Діяльне визначення існуючого не є чисто суб'єктивним, адже свідомість та мислення за своїм походженням зовнішні стосовно людини (переконання щодо останього ідейно поєднує погляди Адорно та Маркса на природу пізнання, існування якого неможливе поза соціальним буттям). Однак, у процесі творення категорій фізичного світу, на думку Адорно, суб'єкт інтелектуально «вичерпує» себе, наближуючись до спрощеної зовнішньої загальності. «Мислиме опосередкування (сущого; В. Б.) — це найзагальніше, але саме по собі недостатнє для його вираження» [1, с. 142], — переконує філософ. Ідейно відмовившись визнавати достеменність понять фактичного світу, носіїв постійних смислів, Адорно вбачає опосередкування сущого індивідуальним мисленням втіленням такої сутності, буття котрої можливе лише в її перманентній динаміці. «Рухомість (Beweglichkeit), — твердить Адорно, — сутнісне (essentiell),

а не випадкова властивість свідомості. Рухомість означає подвійний спосіб поведінки: ставлення та рухомість, орієнтовані на внутрішнє й від внутрішнього; й вільну, активну динаміку — аналогічну тієї, яка обумовлена діалектикою. Ці способи руху думки — не тільки сумісні. Нереґламентована думка споріднена діалектиці, яка нагадує про те, що може існувати поза системою; й сила, яку діалектичний рух породжує в пізнанні — це сила, що протестує проти системи» [1, с. 41–42]. Можна дійти висновку, що ця активізація критичної думки мусить реалізуватися завадою поширенню системного мислення.

Останнє спонукає філософа дати визначення поняттю сутності, чинника активізації необхідного філософського мислення. Це мислення Адорно визначає таким, що «у відповідність протилежному правилу самої несутності сховане від чуттєвого сприйняття». Невизнання сутності на умоглядному рівні та спроба приховати безперечність того, що вона є дійсною, це для Адорно означає пасивно «перейти на бік видимості, ідеології тотальності, на що перетворилося ось-буття (Dasein)» [1, с. 171]. В такий спосіб ця оновлена філософія, головний принцип якої — буттєве становлення, концептуально виокремлює роль сутності, необхідного орієнтиру коґнітивної динаміки. «Діалектичний розум,— пише Адорно,— слідує за імпульсом трансцендувати природну закономірність та серпанки, які її маскують (своє продовження вони набувають у логічних правилах), трансцендуючи, діалектичний розум не нав'язує природній закономірності своє панування; без жертв і без помсти. Його питома сутність (Wesen) — сутність становлення та плинності, як і антагоністичного суспільства» [1, с. 145]. Отже, критичне мислення, що методологічно використовує в пізнанні сущого сутність як буттєвий орієнтир, повинно аподиктично визначати суть явищ реального світу, не чинячи владного тиску на них.

Відмовившись концептуально спиратися на системну діалектику Геґеля, Адорно пояснює це тим, що засновник абсолютного ідеалізму позбавив свою діалектичну методу присутності елемента суб'єктивної критичності, здійснивши у своєму вченні співставлення «тотожності та позитивності». «Все тотожне та об'єктивне,— пише Адорно,— включається в суб'єктивність, розширену та піднесену до Абсолютного духу; за Геґелем, цим має бути осягнуто знання та примирення» [1, с. 145]. Останнє для Адорно — момент, який не сприяє перманентному становленню духу, достоту як один із принципів Геґелевої діалектики — закон подвійного заперечення, концептуально неприйнятні. Своє ставлення

до суті духовного становлення він виражає в такий спосіб. У коґнітивному процесі «все виникає не просто так або інакше, а обумовлено» [1, с. 58], тобто викликано множиною чинників та зв'язків внутрішнього та зовнішнього світів, а не панлогічно детерміновано. Визначивши Геґелеву діалектику позбавленою діалектичних протиріч, Адорно поставив під сумнів теоретичну дієвість принципу коґнітивного становлення, запропонованого Геґелем. Адже суперечливість, як категорія рефлексії, спонукає до конфронтації в мисленні поняття та явища, що призводить до осмисленого заперечення тих фактів об'єктивної дійсності, чия достовірність не витримує перевірки щодо актуальності. Накопичені протиріччя, як не зняті, на думку Адорно, заважають уведенню «неґативного до поняття» й у такий спосіб сприяють ідеї примирення з цілісністю об'єктивної дійсності. У протилежний спосіб, із привнесенням у реальність мисленням, ворожого примиренню з системною тотальністю, понять, які непримиримо «нищать» тотожність існуючого та мислимого, ця реальність отримує належний чинник буттєвого становлення — нонконформістську свідомість, цілком автономну від уречевлення тотальної суспільності. Адорно вбачає носія даної свідомості таким суб'єктом, який, крім іншого, через саморефлексію усвідомлює свою нетотожність зовнішньому світові й коґнітивно орієнтований на сутність свободи — ідеї стану «в якому індивіди володіють якостями, які тут і зараз не можуть бути приписані нікому іншому» [1, с. 154]. Так свобода, як сутнісне поняття, актуалізується в реальності у вигляді природного прагнення індивідуальної емансипації від тотальності системного устрою.

Адорно переконаний, що суб'єкт інтелектуально нездатний до критичного сприйняття без змін у своїй свідомості. Для філософа приписувати «діалектику виключно суб'єктові, як наче протиріччя будуть скасовані самі по собі, означає скасувати діалектику, розгортаючи її в тотальність» [1, с. 163]. Цим твердженням Адорно вказує на неможливості одночасної реалізації діалектичних перетворень в індивідуальній свідомості та змін у колективній свідомості, структурно відмінних одна від одної. Діалектичні зміни мають послідовно відбуватися у двох площинах: спочатку в суб'єктивному мисленні, через протиставлення сутнісних смислів поняттям емпіричного світу, а після того — активізацією соціального буття критичним мисленням, спрямованим на руйнування сталої раціональності, що формує на свій копил дійсність суспільного життя. Це здійснює носій індивідуального духу,

суб'єкт, який перманентно знаходиться у процесі автономного мислення [1, с. 139], спроможність якого осмислено заперечувати підготовлена оновленим філософським знанням — методою неґативної діалектики. Це означає, що в такий спосіб, відмінний од Кантового бачення ноуменального світу, вможливлюється формування соціально належного світу, сутнісної альтернативи об'єктивної дійсності.

Втім, присутність чуттєвого чинника в суб'єктивному сприйнятті Адрорно вбачає таким, що також виконує важливу роль. «Суб'єкт, позаяк він автономний і спонтанний, мусить володіти силою, владою, формуватися як даність, так і як її протилежність. Він не має жодної сили, допоки безпосередньо дане просто існує. Це та основа, на якій розташоване вчення про суб'єктивність, ядро якого — зміст суб'єкта як його володіння. Це пояснює в якій спосіб суб'єктивність в образі даності протистоїть об'єктивному, наче вказівник об'єктивності в суб'єкті» [1, с. 185]. Відтак, автономний суб'єкт, що здобуває здатність формувати самого себе, а значить і володіти собою, постає реальної загрозою для збереження зовнішньої влади системного устрою.

Адорно вважає, що «сучасна самокритика філософії» спонукає до творенню оновленої онтології, яка могла б у необхідний спосіб диференціювати суб'єкта та об'єкта пізнання, «не допускаючи надалі синтезу форми та змісту» [1, с. 104]. Суще як об'єкт, за Адорновим визначенням, протилежне по суті мисленню, яке лише і здатне виводити та використовувати діалектичні принципи як умови буттєвого становлення. Стосунки суб'єкта та об'єкта мислитель постулює такими, що виникають одночасно на «теоретичному рівні» та «розгортаються паралельно як залежні одна від одної категорії рефлексії». Для того, аби перманентно зберігатися в мисленні вони ніколи не повинні стати одним цілим. Ці категорії навзаєм негативні й виражають, на переконання мислителя, виключно нетотожність одна одній. Він указує на явну проблематичність стверджувати дану тотожність. Саме тому диференціацію того, хто «мислить та мислення може виконувати будь-яке поняття фактичного» [1, с. 176]. Ідеї позитивного синтезу суб'єкта та об'єкта мислення Адорно протиставляє свідоме відмежування того, хто мислить, од цілісного буття. Прикладом для того, на думку філософа, може слугувати об'єктивна динаміка диференціації «раціональних процесів», які в умовах сучасного товарного виробництва змушені даним виробництвом «розчленуватися та подрібнитися на складові» [1, с. 177]. Для Адорно є очевидним, що якщо процеси диференціації праці втілення єдності цілераціональної та

ціннісно-раціональної дії, реалізувалися у площині суспільної практики в цілком об'єктивний спосіб, зумовивши позитивність суб'єктивного мислення, то свідоме відокремлення суб'єкта критичного мислення, діяльність іншого рівня, від свого об'єкта — соціального буття, набуває статус соціальної дії. Саме як неґативна раціональність це мислення взаємодіє з об'єктивною дійсністю через методологічну орієнтацію в коґнітивному процесі на сутнісні умоглядні смисли. Однак, доповнюючи викладене, філософ указує на небезпеку відновення переважання «трансцендентальної якості» в суб'єктивному мисленні. Адже надмірність (das Mehr) трансцендентальних моментів у сприйнятті означає нестачу (das Weniger) самого суб'єкта — живої спонтанної істоти [1, с. 180]. За Адорно, цій тенденції можна протиставити духовну активність індивідуальної свідомості, носій якої себе усвідомлює такою живою істотою, чуттєва природа якого, особливо в сенсі однаковості відчувати страждання, подібна іншим людям. Слід зазначити, що дана подібність усуває теоретичний надмір абсолютної нетотожності.

Переосмисливши філософські ідеї Канта, Геґеля та Маркса, Адорно продуктивно використав у своїй онтології ті теоретично цінні елементи їхніх положень, які сприяли взаємодії суті оновленого філософського знання з моментами філософії життя. Метода критичного мислення, ним запропонована, надала можливість носію індивідуальної свідомості адекватно ставитися до практики суспільного життя, до тих соціокультурних явищ об'єктивної дійсності, які не витримують перевірки на статус суспільно-необхідних. Суб'єкт отримує від даної методи, чинника коґнітивної емансипації, здатність самостійно сприймати соціальне буття. Він у такий спосіб налаштовується осмислено заперечувати соціокультурний застій, наслідок ідеологічного тиску на суспільне життя, та здобуває наснагу самостійно формувати своє сприйняття зовнішнього світу. Відтак, уможливлюється поміняти місцями частини славетного Марксового виразу про те, що «не свідомість визначає буття, а буття визначає свідомість». За Адорно, саме носій індивідуальної свідомості, оснащеної теорією неґативної діалектики, визначає та формує соціальне буття. Він здійснюється продуцентом такої соціальної дії, яка виконує роль перешкоди будь-яким ідеологічним упливам на об'єктивну дійсність.

Список використаних джерел:

1. Adorno Theodor W. Negative Dialektik [Текст] / Theodor W. Adorno. — Fr. am M.: Suhrkamp, 1990. — 402 s.
2. Шаап С. Здійснення філософії. Метафізичні претензії у мисленні Т. В. Адорно [Текст] / Сібе Шаап. — К.: В-во Жупанського, 2011. — 255 с.
3. Рікер Поль. Ідеологія та утопія [Текст] / Поль Рікер: — К., Дух і літера, 2005. — 386 с.
4. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали [Текст] / Теодор В. Адорно. — М.: «Республика», 2000. — 239 с.
5. Adorno Theodor W. Zur Metakritik der Erkenntnisteorie [Текст] / Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, b.5. — Fr. am M.: Suhrkamp Verlag, 1990. — 387 s.
6. Adorno Theodor W. Die Idee der Naturgeschichte [Текст] / Theodor W. Adorno // Gesammelte Schriften, Band 1: Philosophische Frühschriften. — Fr. am M.: Suhrkamp Verlag, 1990. — 384 s.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2013 р.

Брижник В. М. Онтология Теодора Адорно — теория нетождественности субъекта и объекта социального познания

В анализе книги Т. Адорно «Негативная диалектика» рассмотрена зависимость становлення социального бытия от активности индивидуального сознания. Эксплицируется основной аргумент онтологии Адорно — отличие «социальной реальности» и «объективной действительности».
Ключевые слова: *реальное, действительное, тотальность, тождественное, дух, становление*.

Bryzhnik V. M. The social existence of Theodor Adorno is theories of unequality of subject and object of social cognition

In the analysis of book T. Adorno «Negative dialectics» is considered dependence of becoming of social existence on activity of individual consciousnesc. Basic argument of Adorno ontology is opened out — difference of «social reality» and «objective actuality».
Keywords: *real, actual, motality, equality, spirit, becoming.*

Соціальна філософія

УДК 261.6:141

Фенно І. М.

Кандидат філософських наук, асистент кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕКОЛОГІЧНІСТЬ ЧИ АНТИЕКОЛОГІЧНІСТЬ ХРИСТИЯНСТВА: АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПІДХОДІВ

Стаття присвячена аналізу основних дослідницьких підходів до питання екологічної та антиекологічної спрямованості християнства, досліджується аргументація обох позицій.

Ключові слова: *екологія, екологічний, антиекологічний, християнство, природа, Біблія.*

Усвідомленню загрози екологічної кризи, масштабності наслідків та виявленню її духовно-моральної основи сприяла діяльність Римського клубу і публікації його учасників, що викликало реакцію в наукових та громадських колах. До екологічного дискурсу долучились економісти, філософи, футурологи, релігійні діячі. Ними обґрунтовується необхідність оновлення духовних та етичних принципів і норм, мотивацій та формування нових, відповідних до сучасних реалій. Таким чином, екологічна етика, екологічне виховання та освіта стають пріоритетними, з огляду на складність ситуації, у якій опинилося людство.

Внаслідок активних спроб знайти світоглядні витоки стрімкого погіршення екологічного становища у філософсько-релігієзнавчих колах посилюється інтерес до питання співвідношення соціального вчення та етики християнства із засадничими принципами екологічної

© Фенно І. М.

етики. Таким чином, оформилось дві основні позиції дослідників щодо екологічної чи антиекологічної спрямованості християнської релігії. З огляду на це, метою даної статті є аналіз аргументації як критиків християнства за антиекологічність, так і «захисників», що обстоюють протилежну позицію.

У вітчизняному релігієзнавчому дискурсі дане питання не набуло належної уваги, як і дослідження взаємодії релігії та екології в цілому. Тому наукова новизна полягає в тому, що уточнено основні дослідницькі підходи у філософсько-релігієзнавчому дослідницькому полі щодо питання екологічності християнства. Це дало змогу проаналізувати й узагальнити аргументацію критиків антиекологічних настанов біблійного вчення та теоретичні концепції дослідників, які обґрунтовують природоохоронні мотиви християнського віровчення.

Перспектива руйнівних наслідків екологічної кризи стала для деяких філософів приводом для безжалісної критики християнства. Серед них виявилися відомі особистості, наприклад, Г. Йонас, А. Тойнбі, Е. Фромм та інші. Ці претензії стали активно висловлюватися на початку 70-х років XX століття і навіть трохи раніше. Саме антропоцентричність як характерна риса християнської етики та біблійного віровчення була серед критичних аргументів, які висувались як аргумент антиекологічної спрямованості християнства. На це ще звернув увагу А. Шопенгауер у своїй праці «Дві основні проблеми етики»: «Мораль християнства не стосується тварин, це її хиба, в якій краще зізнатися, ніж увічнювати» [1, с. 202].

Перша спроба ґрунтовної критики християнства за антиекологічність належить англійському історикові Л. Уайт, що в 1967 р. опублікувала статтю «Історичні корені нашої екологічної кризи». На думку Л. Уайт, вбачати джерело екологічних проблем лише в технічному й економічному зростанні означає проявляти поверхневий, обмежений підхід до проблеми, оскільки причини екологічних труднощів насправді духовні й беруть початок в іудео-християнській релігійній традиції. Християнство особливо в західному його варіанті є найбільш далекою природі релігією. Л. Уайт виявляє в християнстві насамперед два небезпечні моменти. Перший полягає в тому, що християнство — монотеїстична релігія, у якій Бог трансцендентний по відношенню до природи. Другий полягає в біблійному вченні про людину як вінець природи. У цих моментах біблійна релігія радикально відрізняється від європейського язичництва [2, с. 196–199].

Л. Уайт визначала переваги язичницького світобачення для формування відповідного шанобливого ставлення до природи, адже в епоху античності кожне дерево, кожен струмок, кожна гора мала свого духа-захисника, які були доступні людині й багато в чому схожі на неї. Будь-яка спроба зрубати дерево чи перекрити струмок наштовхувалась на незримий опір цих духів. Перш ніж зробити акт руйнування природного об'єкта, людина повинна була задуматися щодо його наслідків. Християнство, на думку Л. Уайт, позбавило людину цього стримуючого початку. Тому християнство несе на собі величезний тягар історичної провини. На думку історика, воно винне в екологічній кризі не тільки прямо, але й опосередковано, як релігія, що уможливила науково-технічний прогрес. Саме наука завдяки здобуткам техніки створила знаряддя, що дозволили людині масштабно і безжалісно експлуатувати природу. Л. Уайт вважає, що європейська наука має глибокі корені в іудейсько-християнській релігійній традиції [2, с. 199–202].

У цьому контексті особливої уваги заслуговують думки відомого англійського історика А. Тойнбі. У висвітленні даної проблематики особливо цікава його стаття «Релігійні основи сучасної екологічної кризи», опублікована в 1973 році. Аргументація А. Тойнбі багато в чому подібна до Л. Уайт, проте відзначається більшою радикальністю.

Проблеми екології А. Тойнбі розглядає у тісному взаємозв'язку з людською непередбачливістю, обумовленою тим, що монотеїстичні релігії своїм вченням порушили традиційні стосунки між природою та людиною. Наслідуючи ідеї Л. Уайт, відповідальність за екологічну кризу А. Тойнбі поклав на місця зі Святого Письма, що відводять людині роль вінця природи та її господаря. Іншим недоліком християнства він вважав трансцендентність біблійного Бога по відношенню до створеної Ним природи. На думку А. Тойнбі, в домонотеїстичний період природа була для людини не простим джерелом матеріальних благ, але самою Богинею — Матір'ю-Землею і, таким чином, «на рослинність, що виросла з неї, та на тварин, які, подібно людині, блукають на її поверхні, та на мінерали в її надрах розповсюджувався цей відблиск божественності» [3, с. 53]. У давньогрецькій релігії всі явища природи обожнювалися. Боги і духи були скрізь, тобто природа була вся насичена ними. Це, на думку А. Тойнбі, охороняло її від безжалісної експлуатації з боку людини. Обожнення природи, пише він, було першопочатковою релігією всього людства, що опинилось під нашаруваннями християнства. Монотеїзм зруйнував побожний страх перед природою.

Екологічність релігії, на думку А. Тойнбі, взагалі може розглядатись особливим критерієм її істинності. У своїй статті він застосовує цей критерій до християнства. Оцінюючи місця книги Буття, що наділяють людину статусом хазяїна природи, філософ приходить до наступного висновку. Сучасні проблеми засвідчують, що ордер, виданий людині Біблією на необмежену експлуатацію природи є уявним і веде до загибелі людства. «Шлях спасіння повинен лежати у зміні монотеїстичного світогляду світоглядом пантеїзму, котрий старший у часі та був колись всезагальним» [3, с. 54]. Завдяки таким своїм поглядам А. Тойнбі виявився одним з найбільш радикальних критиків в екологічній неспроможності християнства.

Антропоцентризм як найбільш вразливе місце традиційної етики, зокрема й християнської, за сучасних умов існування суспільства і темпів науково-технічного розвитку став предметом уваги Г. Йонаса у книзі «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації». Г. Йонас виокремлює недоліки традиційної етики, що робить її недостатньою за умов сутнісних змін людської діяльності: відсутність у її площині взаємин людини з навколишнім середовищем та з усією сферою techne (майстерність); антропоцентризм, зосередження лише на спілкуванні людини з людиною та ставленні її до самої себе тощо [4, с.17–18]. Постає питання спрямування етичного мислення. Обмеженість ближнім та одночасним має поступитися місцем розширенню каузального ряду у часі та просторі. Технічна практика збільшує масштаби людського впливу, тому врахування інтересу майбутнього є необхідним, навіть коли прагнуть досягти сьогоденних цілей. Але нова етика не повинна стояти на позиції виключно безоглядного антропоцентризму, як пише Г. Йонас, на кшталт традиційної та особливо еллінсько-юдейсько-християнської етичної традиції. «Закладені в сучасній технології апокаліптичні можливості навчили нас, що антропологічна винятковість може бути забобоном і потребує принаймні перевірки» [4, с.76].

К. М. Маєр-Абіх, продовжив розгляд антропоцентричності в контексті християнської теології та етики і пов’язаних з цим наслідків у своїй праці «Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту». Згідно цієї концепції, християнська традиція визначає існування людини у світі задля самих себе, навіть існування Божої волі не змінює цієї обставини. І хоча в цьому положенні чітко не сказано, що всі інші креатури створено задля нас, проте це логічно випливає з нього. Якщо

вони були б створені задля слави Творця, тоді це мало б значення і для нас, і на особливе становище людини, про яке тут йдеться, не наголошувалося б. А отже, це положення свідчить: ми існуємо задля самих себе, а решта світу існує задля нас [5, с. 140].

Достатньо близькою до Г. Йонаса та К. М. Маєр-Абіх є позиція П. Сінгера, що набула біологізаторського обґрунтування. Він засуджує християнство за «специсизм», тобто ідею про розділення видів, і характеризує його як впевненість у тому, що людина, будучи членом певного виду, «тим самим перевершує будь-яких інших істот, які не є членами даного виду». Він вказав на те, що християнська етика вчить не лише того, що представники людського роду мають душу, а тварини — ні, але і того, що люди створені за образом та подобою Бога, і тим самим Бог дав людському роду право домінувати над тваринами. П. Сінгер заявив, що його місією є протистояти «цій перевазі людського буття» [6, с. 78–79]. Він писав, що християнство висунуло ідею, що кожне людське життя і виключно людське життя є священним. Це стверджувало повне панування людини над іншими видами. Старий Завіт показував принаймні проблиски співпереживання до їхніх страждань. У Новому Завіті повністю відсутні які-небудь директивні повчання проти актів жорстокості до тварин або певні рекомендації щодо розгляду їх інтересів [6, с. 52].

Антиекологічні моменти християнського віровчення, що проявляються як настанови експансіоністського ставлення до природи, обґрунтовані панівним становищем людини, виявляли такі дослідники, як Г. Прехт, К. М. Амері, М. Шліт [7, с. 64].

Позиції критиків Біблії та християнства у екологічній перспективі намагався узагальнити Д. Кінслі у статті «Християнство та екологія: за і проти». Ті, хто висувають звинувачення Біблії та християнству в екологічній експлуатації, говорять, що Біблія та християнство відхиляють язичницький світогляд. Святе Письмо пронизує тема людського панування над природою. Згідно з цим розумінням, біблійна людина стоїть над природою і покликана нею управляти. У Біблії зображено світ, створений перш за все, якщо не виключно, для людини. Критики наголошують на біблійному антропоцентричному розумінні дійсності, в якій Бог передусім зацікавлений людьми. Саме це може призвести до людської зарозумілості щодо світу природи. Біблія, на думку її критиків з екологічної перспективи, є оповіданням, що показує драму людського порятунку. У цій драмі головною є людська етика і мораль. Відношення

між людьми і природою не такі важливі або цікаві для біблійних авторів. Образливі дії майже завжди розглядаються в рамках людських відносин або відносин Бога і людини. Гармонія виражається в поняттях відношення з Богом, а не із землею або духами, що населяють землю. Земля або природа є лише побічно священними, тому що були створені Богом. Шанувати землю саму по собі вважається ідолопоклонництвом в Біблії і християнстві. Ще одним аспектом екологічної критики християнства є його прагнення принизити природу зокрема і матеріальне в цілому. Християнське віровчення і біблійні постулати зосереджені навколо духовного вдосконалення людини та порятунку в аспекті зречення від всього земного і відходу від гріховної природи людини, де кінцевою метою земного існування людини є небесне життя у славі Божій, а земля — це лише тимчасовий притулок. Духовна людина націлена на небесне царство, яке істотно відрізняється, якщо не протилежне щодо земного. У такому погляді на людину, природу, світ в цілому, що обґрунтовується християнськими мислителями, земне життя людини постає тимчасовим місцем перебування, що сприяє формуванню неприйняття природи і матеріального світу. Тобто християнська традиція майже повністю позбавлена екологічного розуміння [8, с. 18–21].

Критичний аналіз Біблії і християнства, як каталізатору появи і розвитку сучасної екологічної кризи, не був явищем випадковим, малочисельним та несуттєвим, а ґрунтувався на цілій низці положень та узагальнень. Підсумовуючи основні положення критиків Біблії щодо екологічних питань, їх можна звести до наступних:

1. Безоглядний антропоцентризм християнської етики (Г. Йонас, П. Сінгер, Л. Уайт, Е. Фромм);

2. Трансценденція Бога і людини по відношенню до світу (Л. Уайт, А. Тойнбі);

3. Вчення про людину як вінець творіння та «специсизм», який призводить до глибокої прірви між людським суспільством та тваринами (Л. Уайт, А. Тойнбі, П. Сінгер);

4. Християнство стало духовною основою науки (Л. Уайт).

Основне положення, яке виступає предметом суперечки між критиками та захисниками християнства, є цитата: «Плодіться й розмножуйтеся, та наповнюйте землю, оволодійте нею і владарюйте над рибами морськими [та над звірами]…» (Бут. 1:28). Критики вважають, що саме воно і породило споживацьке ставлення до природи, наслідком чого і є екологічна катастрофа.

Десакралізація природи в Біблії, вважають прихильники критичного ставлення до християнства в екологічному ракурсі, привела до недоліку пошани природи. Необхідно відзначити, що Л. Уайт, кажучи про відповідальність християнства за екологічну кризу, докоряє лише певному напрямку, а саме західному християнству. Ситуація була істотно іншою у Візантії, де панувало православ'я, де технічний прогрес був явно вповільнений. Причину такої переваги католицького Заходу над православним Сходом Л. Уайт вбачає, зокрема у тому, що на грецькому Сході природа розумілася насамперед як символічна система, за допомогою якої Бог звертається до людини. На думку історика, на Заході, починаючи з XIII століття, натуральна теологія перестала займатися розшифровуванням алегоричних послань Бога, відбитих у природних об'єктах, чим і дала імпульс розвитку науки [2, с. 197–198].

Наука й технічний прогрес самі по собі ще не створюють непереборних екологічних проблем. Не менш важливу роль відіграє інструменталістська настанова, яка полягає у відношенні до природи лише як до засобу задоволення потреб людини, невизнання за природою права на володіння власною властивою їй цінністю. Тому з особливою важливістю постає питання про витоки і джерела інструменталізму в європейській культурі.

Р. Атфілд виявляє джерела інструменталізму скоріше в давньоримській ментальності [9, с. 207]. Прагнення бачити природу як об'єкт, що цілком призначений для потреб людини, дійсно можна знайти у багатьох давньоримських мислителів. Тут можна послатися, зокрема, на відомий трактат Цицерона «Про природу богів», у якому є наступний вислів: «Усе в цьому світі, чим користуються люди, саме для них створене» [10, с. 153]. Новий Час дав інструменталізму новий імпульс. Християнська ідея панування над природою при цьому була заміщена агресивною ідеєю її підкорення. Інструменталізм особливо помітно присутній у філософії двох знакових фігур Нового Часу — Р. Декарта й Ф. Бекона.

Люди в процесі духовного розвитку прийняли новочасну установку, згідно з якою природа має службове призначення і повинна використовуватись перш за все для власних цілей людини, що сприяло формуванню уявлення про підпорядкування природи людині, її безжальна експлуатація. Перекручення християнського ставлення до природи в Новий Час набуло завершеної форми. Проте заради виживання людства і світу в цілому повинна змінитись ця основоположна установка та етична

парадигма. Необхідно сформувати благоговійне ставлення до природи і відповідальність перед всім створеним.

Таким чином, детальний аналіз біблійних положень природоохоронного спрямування дозволить розкрити сутність християнського бачення ставлення до природи та навколишнього середовища, що відображається в етиці, космологічній концепції, есхатології та антропології.

Ідею, що можна проінтерпретувати як заклик до панування над природою, можна віднайти вже у першій главі книги Буття. (Бут. 1:28). Дещо подібне висловлено і в інших місцях Біблії. Наприклад, у заповіті Бога з Ноєм після потопу зазначається: «і благословив Бог Ноя та синів його і сказав їм: плодіться й розмножуйтесь, і наповнюйте землю, [і володійте нею]; нехай бояться вас і нехай тремтять перед вами всі звірі земні, і всі птахи небесні, усе, що рухається на землі, і всі риби морські; у ваші руки віддані вони» (Бут. 9:1–2). Також у Псалтирі стверджується, що Бог поставив людину владикою над творінням: «все положив під ноги її: овець та волів усіх, а також польових звірів, птахів небесних і риб морських…» (Пс. 8:7–9).

Відтак існують дві протилежні точки зору на місце людини у природному світу, висловлене у Біблії. Перша бачить у людині володаря природи і центр Всесвіту, інша розглядає людину як істоту, наділеною особливим статусом в порівнянні з іншими створіннями, що визначає її особливі обов'язки.

Таким чином, перше, до чого необхідно більш детально звернутись,— це до тлумачення слів «володійте» та «владарюйте», адже саме вони дають привід для критики Біблії в аспекті ставлення людини до природи.

Сучасні дослідники проводять лінгвістичні та етимологічні розвідки й інтерпретації давньоєврейського оригіналу книги Буття, особливо звертаючи увагу на єврейські дієслова «кабаш», що перекладається еквівалентом «володійте», та «радах» в перекладі «владарюйте».

М. Бунж, з посиланням на Дж. Лімбурга, професора і дослідника Старого Завіту, досліджуючи використання цього слова в різних книгах біблії, дійшла висновку, що воно найчастіше використовується в політичному контексті, коли йдеться про правління короля або нації, уточнюючи, що, коли обговорюється правління, біблійні тексти роблять наголос на гуманному і жалісливому правлінні, що має відповідальність за інших, і яке веде до миру і процвітання [11].

С. Хрібар, уточнюючи значення слів «володійте» і «владарюйте», виявляє, що обидва дієслова є синонімічними та говорять про «рабовласництво» (порівн. Лев. 25:46, 53; 26:17 тощо). Тому використаний переклад Святого Письма передає значення даного уривка цілком точно, що дає підстави вважати споживче (а по суті — руйнівне) відношення людини до природи санкціонованим Біблією. Проте, заслуговує уваги той факт, що релігія євреїв (для яких, у першу чергу, і була написана Книга Буття) жорстко регламентувала права господарів на експлуатацію рабів. Якщо хазяїн калічив раба, він зобов'язаний був дати йому волю (Вих. 21:26–27). Жорстокість до рабів засуджується у Біблії неодноразово (Єз. 22:29,31), тому виходить, наділення людини правами рабовласника стосовно інших живих істот зовсім не дає їй права виявляти до них деспотизм [12, с. 13].

Згідно з трактуванням Н. Лофінга давньоєврейське дієслово «кабаш» означає «топтати ногами», що у переносному значенні у ті часи вживався еквівалентно «накласти руку» чи «розпоряджатись землею». Щодо дієслова «радах» дослідник перекладає його як «панування над тваринним світом» [49, с. 21]. Пояснюючи устрій тогочасного життя, що описується у книзі Буття, автор говорить, що неможливо говорити ні про полювання, ні про вбивство тварин. Тому це дієслово не має конотацій з жорстоким та агресивним поводженням з тваринним світом, а означає «керувати, направляти». Ще один варіант перекладу пропонує Е. Зенгер. Він пов'язує переклад дієслова «радах» з турботою пастуха про своє стадо [13, с. 21].

Р. Атфілд справедливо зауважує, що деспотичне відношення до природи є можливою інтерпретацією Старого Завіту лише при тенденційному й вибірковому цитуванні [9, с. 212]. Це означає, що настанова «володійте та владарюйте» не є джерелом екологічної кризи. «Владарювання» над природою слід розглядати як дбайливе опікунство, турботливе піклування за тим творінням Божим, яке було довірено людям.

Таким чином, спроби проаналізувати давньоєврейські відповідники дієслів «володіти» та «владарювати» демонструють контекстний характер їх розуміння, проте дослідниками заперечується інтерпретація їх як санкціонування жорстокого поводження з тваринним світом. На цьому ґрунтується позиція дослідників, котрі обґрунтовують наявність екологічного потенціалу християнського віровчення (Р. Атфілд, С. Бергман, Т. Горічева, С. Хрібар). Вони наполягають, що настанову володіти та

владарювати над природою слід розглядати як дбайливе опікунство, турботливе піклування за тим творінням Божим, яке було довірено людям.

Варто розглянути процес творіння, адже саме цей уривок перших двох глав книги Буття описує утворення світу живої і неживої природи, що включає також і людину. Процес створення світу постає у Біблії як Божий акт, певне таїнство, акт Божої любові, що увінчується створенням людини. «У світлі віри в створіння у новий спосіб починаємо розуміти дійсність, приходимо до розуміння цілей природи, включно з людиною як Божим створінням, як єдиного організму — «дому життя», створеного Богом» [14, с. 103].

Християнська креаціоністська концепція формувалась на основі єврейських та грецьких джерел. Іудейська традиція, у якій Бог протиставляється світу, завдяки таким положенням забезпечувала неможливість прояву та впливу пантеїстичних та матріархальних тенденцій. Бог постає абсолютно трансцендентним, натомість світ — іманентний. Світ має кінець у часовому вимірі і він прямує до нього. Остання подія світу забарвлює всю людську історію, кінець світу для євреїв неминучий. З іншого боку, відчутним у християнстві є вплив давніх греків. У греків світ вічний і автономний. Космологічна грецька культура майже не цікавилася історією, яка була для неї сферою хаосу і безладу. Греки уявляли собі час у вигляді вічно повторюваних природних циклів. Як зазначає Іоанн Зізіулас, митрополит Пергамський: «Завдяки синтезу цих двох культур християнство прийшло до ідеї космологічного пророцтва, до книги Об'явлення. Християнський пророк піднімається над історією і з цієї висоти споглядає фактичність світу, споглядає не тільки Ізраїль, але і всю людську історію, і не тільки людську… Євхаристійне богослов'я розглядає світ як щось кінцеве, але здатне до виживання, до повернення в лоно Господнє. Найбільш ранні євхаристійні молитви благословляли плоди землі. Людина відповідальна за те, щоб світ знову прийшов до Творця. Вона — Первосвященик, створена за образом Божим» [15, с. 123]. Християнська космологічна концепція, антропологія, есхатологія, сотеріологія визначають статус людини, її права і обов'язків щодо інших творінь і Творця згідно з біблійним розумінням. Християнство, утверджуючи цінність буття, світу і людини, проголошує за цими постулатами визнання, виправдання та зміст свого вчення: буття як прояв всеблагої волі Бога, світ як результат творчої сили Творця і людина як образ Божий.

Як доказ прихильності християнства до ідеї рівноправності, єдності й солідарності людини й природи, згадується Франциск Ассізький, видатний християнський мислитель, який своїми ідеями та способом життя став втіленням любові до природи та всього живого. Він одним з перших не тільки в християнстві, але й західній культурній традиції наполягав на духовній рівноправності з природою.

Таким чином, амбівалентність в оформленні сучасних основних дослідницьких підходів щодо оцінки християнського вчення з еколого-етичної перспективи зумовлена герменевтикою біблійної космологічної та антропологічної концепції. Позиція мислителів, що визначають антиекологічну спрямованість християнства, аргументується антропоцентричністю етики, десакралізацією природи та привілейованим становищем людини у Біблії. Ці постулати спричинюють формування споживацького ставлення до довкілля та санкціонують право людини панувати над природою. Згідно з протилежною точкою зору космологічна концепція та теологічна система християнства виключають можливість зневажливого ставлення до природи як творіння Бога.

Список використаних джерел:

1. Шопенгауэр А. Две основне проблемы этики / А. Щопенгауэр // Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова, А. П. Сприпника. — М.: Республика, 1992. — С. 20–260.
2. Уайт Линн-мл. Исторические корни нашего экологического кризиса / Линн-мл. Уайт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Пер. с англ. и франц. / Сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева. — М.: Прогресс, 1990. — С. 188–202.
3. Тойнби А. Средство спасения? / А. Тойнби // Наука и религия. — 1974. — № 9. — С. 52–54.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; Пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка. — К.: Лібра, 2001. — 400 с.
5. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільно світу / К. М. Маєр-Абіх; Переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. — К.: Лібра, 2004. — 196 с.

6. Сингер П. Освобождение животных / П. Сингер; Сокращенный перевод А. И. Петровской. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2002. — 80 с.
7. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини — шанування природи. Монографія / А. М. Єрмоленко. — К.: Лібра, 2010. — 416 с.
8. Кинсли Д. Христианство и экология: за и против / Д. Кинсли // Гуманитарный экологический журнал. — К., 2003. — Т. 5. — Вып. 1–2. — С. 18–29.
9. Атфилд Р. Этика экологической ответственности / Р. Атфилд // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Пер. с англ. и франц. / Сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева. — М.: Прогресс, 1990. — С. 203–258.
10. Цицерон. О природе богов / Цицерон // Философские трактаты. — М.: «Наука», 1985. — С. 60–191.
11. Bunge M. Biblical Views of Nature: Foundations for an Environmental Ethic [Електронний ресурс] / Marcia Bunge. — Режим доступу: http://www.webofcreation.org/Articles/bunge.html — Назва з екрану.
12. Хрибар С. Ф. Экологическое в Библии. Формы религиозно-экологического мировоззрения / С. Ф. Хрибар. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2003. — 70 с.
13. Горичева Т. М. Святые животные / Горичева Т. М. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1999. — 56 с.
14. Шеремета В. Екологія: діалог науки та етики / В. Шеремета // Науковий вісник Івано-Франківської теологічної академії «Добрий пастир»: Збірник наукових праць. — Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківської теологічної академії, 2007. — № 1. Теологія. — С. 90–109.
15. Христианство и экология / Под редакцией Т. Горичевой. — СПб.: РХГИ, 1997. — 352 с.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2013 р.

Фенно И. Н. Экологичность или антиэкологичность христианства: амбивалентность исследовательских подходо

Статья посвящена анализу основных исследовательских подходов к вопросу экологической и антиэкологической направленности христианства, исследуется аргументация обеих позиций.
Ключевые слова: *экология, экологический, антиэкологический, христианство, природа, Библия.*

Fenno I. N. Ecological and antiecological orientation of Christianity: ambivalence of research approaches

The article deals with analysis the main research approaches to ecological and antiecological orientation of Christianity, is investigated arguments of both positions.
Keywords: *environment, ecological, antiecological, Christianity, nature, Bible.*

УДК 1:316.774

Прудникова О. В.

Кандидат філософських наук, асистент кафедри культурології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

СОЦІОКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Розглянута соціокультурна комунікація в контексті становлення та розвитку інформаційної культури. Показано, що суть комунікації полягає в діалоговій комплексності, у визнанні й розумінні, у кооперативному ефекті духовної інтеграції в конкретному інформаційному середовищі.

Ключові слова: *комунікація, діалог, інформація, інформаційна культура.*

Постановка проблеми. Розуміння динаміки культури неможливе поза вивченням процесів комунікації. Феномену комунікації (поряд з інформацією) в рамках сучасної культури як інформаційно-комунікативної системи надається онтологічне значення. Комунікація (від лат. communicatio — зв'язок, повідомлення) у традиційному розумінні означає процес соціальної взаємодії (спілкування), взятий у його знаковому аспекті.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що соціально-психологічний напрям досліджень ототожнює комунікаційний процес зі спілкуванням, розглядаючи спілкування як вид комунікації. Ми ж слідом за М. Каганом [1, с. 144] будемо концентрувати свою увагу не просто на інформаційних взаємозв'язках (контактах) між людьми, а на сукупності інформаційного обміну та аксіологічної складової.

Як підкреслюють багато сучасних дослідників, спілкування не зводиться ані до психологічної форми міжособистісного спілкування, ані

© Прудникаова О. В., 2013

тим більше до обміну інформацією. Сьогодні ні в кого не виникає сумнівів, що це, перш за все, філософська категорія, яка відноситься до усіх рівнів відносин між особистостями, групами, спільнотами, оскільки суть спілкування полягає у проникненні у внутрішні світи, життєві смисли його учасників [2–4].

Виходячи з цього, будемо визначати спілкування як необхідну передумову реального функціонування суспільної свідомості на основі подолання смислового простору культури суб'єктами соціокультурної комунікації, що і є метою даної статті.

Комунікацію у вузькому сенсі як процесу перекодування вербальної в невербальну сферу і навпаки, розглядає Г. Почепцов: «історично комунікацією було саме це: примушення іншого до виконання тієї або іншої дії. Тобто для комунікації істотний перехід від говоріння одного до дій іншого». І далі: комунікація «… дозволяє здійснювати обмін у фізичному просторі, по суті, не фізичними величинами» [5, с. 14–15].

Технологічний ракурс даного визначення цілком справедливий для певної сфери досліджень (наприклад, менеджменту), однак не вичерпує смислової багатоплановості даного соціокультурного феномена. Незвичайним для певних сфер соціального знання уявляється і визначення Т. Орлової, що характеризує комунікацію через обмін інформацією, знаннями та інтелектуальною власністю [6], хоча, на наш погляд, перераховані «обмінні одиниці» і є множинами, що пересікаються.

Як «трансплантація ідей», з акцентом на «силовому» впливі, поняття комунікація розглядається в деяких російських доробках з менеджменту [7–9]. У відомому, соціологічному словнику Н. Аберкромбі та ін, комунікація трактується як «передача повідомлень від однієї сторони до другої, … припускає циркуляцію значень», при цьому, масовий характер сучасної комунікації підкреслюється в її визначенні як «повідомлення багатьом від небагатьох» [10, с. 132–133].

Аналогічні визначення даються у спеціальній культурологічній літературі при характеристиці комунікації соціокультурної. Наприклад, у роботі І. Лисаковського «комунікація художня» — це «спілкування (взаємозв'язок) людей за допомогою мистецтва, яке фактично охоплює всі сторони функціонування культури» [11, с. 79], тобто спочатку передбачається, що комунікація набуває соціокультурного сенсу у зв'язку зі специфікою обміну інформацією (у даному випадку — художньою) в соціумі та культурі як соціальній системі.

М. Хоруженко розглядає соціокультурну комунікацію як «сукупність процесів соціальної взаємодії, в ході яких відбувається обмін інформацією, який зумовлює породження, зміну штучних об'єктів» [12, с. 209]. У даному визначенні увага концентрується на зміні штучних об'єктів, тоді як за межами дослідницького інтересу залишається сам суб'єкт «соціальної взаємодії», фізична й ідеальна буттєвість якого зумовлює саме існування культури та соціуму (звідси й термін — «соціокультурна комунікація»).

На нашу думку, максимальна структурованість і теоретична відповідність реаліям простежується у дослідженні російського вченого в галузі теорії соціокультурної комунікації А. Соколова, який визначає даний феномен культури як «рух смислів у соціальному часі й просторі» [13, с. 27, 39]. Відмітними особливостями соціокультурної, комунікаційної взаємодії дослідник виділяє осмислене повідомлення і соціальне середовище (на відміну від психологічного простору внутрішньоособистісної комунікації). А поняття «сенсу» визначає через такі продукти духовної діяльності людини, як знання, вміння, емоційні переживання, вольові впливи [13, с. 30]. У свою чергу, соціокультурна комунікація залежно від учасників поділяється на мікросоціальну (безпосередній контакт на психологічному рівні), мінісоціальну (суб'єкти — соціальні групи всередині соціуму), макросоціальну (суб'єкти — суспільство в цілому, держави, цивілізації).

Зрозуміло, при усій змістовній єдності (обмін смислами, духовними цінностями) перераховані види соціокультурної комунікації розрізняються за цілями й завданням, використовують різні комунікаційні засоби, є різними за специфікою і вимагають особливого розгляду. У дослідженні соціокультурної комунікації як «інструменту» перетворення загальнозначущого в індивідуально значуще в діяльності, наприклад, засобів масової інформації, особливий інтерес представляє макросоціальний рівень, коли комунікаційним суб'єктом виступає суспільство, нерозчленоване на групи.

З позицій концепції соціокультурної динаміки, множення інформації як визначального параметра епохи і внутрішньої властивості культури «створює основу і умови для вибору нової програми розвитку суспільства», позначаючи інформаційну культуру як «базовий параметр порядку соціальної системи, що розвивається» [14]. З цієї точки зору, інформаційна культура, за твердженням І. Рибакова, «вибудовується як частина загального соціокультурного простору, який

самоорганізовується у процесі діяльності індивідів за допомогою інформаційно-комунікативної взаємодії і наповнюється параметрами порядку, що виражають узагальнені культурні смисли інформаційного суспільства» [15, с. 282].

Акцентуючи увагу на тому, що формою руху інформації є комунікація, як взаємодія з приводу здійсненого смислового вибору, слід погодитися з точкою зору українського дослідника О. Дзьобаня, що поза обміном смислами неможливими є інформаційні множини, а, отже, і вибір, адекватний цільовим установкам суб'єкта. Комунікація (обмін смислами) в історичному вимірі (успадкування, соціальний досвід) — це трансляція, це відтворення й оновлення довготривалих параметрів порядку інформаційно-комунікаційної системи культури [16, 17].

Слід зазначити, що в синергетичній термінології культурні смисли можна розглядати як параметри порядку. Розробляючи концепцію параметрів порядку в культурі, О. Астафьєва пропонує виділити два типи: спеціальні та загальні [18]; І. Рибакова визначає параметри порядку як короткотривалі й довготривалі [19].

Ми вважаємо, що увага дослідників до категорії «трансляція» не є випадковою, оскільки саме трансляція підтримує гомеостатичне ядро культури, її традиції, довготривалі параметри порядку, є стабілізуючим регулятором суспільного устрою в контексті нескінченної безлічі випадкових взаємодій.

Трансляція в культурі — це особливий вид комунікації, сенс якої зводиться до руху знань і досвіду в соціокультурному часі, цілеспрямовано здійснюваного соціальним суб'єктом. У цьому процесі здійснюється трансляція інформації та успадкування певного досвіду, тобто трансляція й передача, засвоєння від покоління до покоління соціального досвіду, представленого зразками, традиціями, обрядами, нормами, принципами. Тут деяка однобічність «успадкування» не означає абсолютної пасивності реципієнта, консервативності простого відтворення інформації в силу того, що змінюється контекст інформації, що сприймається і впливає на її розуміння, пояснення. У процес трансляції включаються історично стійкі характеристики культури, довготривалі параметри порядку, які в період соціальних трансформацій піддаються впливу нових культурних смислів, що утворюються.

Враховуючи прийняте в контексті даної статті поняття культури як загальних принципів смислоутвореня й смислообміну, для визначення специфіки нової інформаційної культури необхідно виділити культурні

смисли сучасного суспільства, які трансформуються. До них слід віднести національно-культурний менталітет (систему світосприйняття, світорозуміння), традиції (здійснений відбір минулих і актуальних норм, цінностей, ідеалів як символів ідентичності) і тезаурус (попередню поінформованість, ступінь розвитку, здатність сприймати й генерувати інформацію).

Менталітет, як відомо, — є сукупністю архетипових догматів, символів, міфів, стереотипів національного мислення, особливостей глибинної психології й фундаментальних, стійких рис характеру даного етносу. Основні смисли, реальні якості менталітету, часто визначаються через соціальність, історичність, приналежність до конкретного соціуму, самоідентифікацію, багатошаровість.

Перераховані соціокультурні феномени (довготривалі параметри порядку), які реалізують історичну спадкоємність і підтримують соціальні системи в період становлення нової інформаційної культури, відчувають вплив короткотривалих параметрів порядку, до яких дослідники відносять фактори, пов'язані з віртуалізацією, мережевою логікою несформованого суспільства. Це — роль інформації (рівень технічного розвитку суспільства), миттєвий доступ до її джерел (звідси — значущість ЗМІ, Інтернету), що забезпечує інтеграцію та міжмережеву взаємодію, формування колективного інтелекту на основі діалогу культур, окремих індивідів. Це, у свою чергу, змінює співвідношення між традиціями й новаціями, сприяючи соціалізації інтелекту кожної особистості, розуміння нових норм і цінностей (причому, далеко не завжди кращих зразків).

Функціональна значущість перерахованих факторів полягає в їх комунікативності, що забезпечує інформаційні множини як умову для вибіркового відбору інформації. Передача випадково виниклої інформації поступово підвищує її цінність за допомогою посилення смислового навантаження (в силу природи мови) актуальних ідей та синергії інформації інших індивідів. У результаті механізм внутрішньої самоорганізації утворює нову системну впорядкованість, єдність інформаційної культури на основі узгодженої дії різноманітних культурних смислів; великої і все зростаючої кількості джерел інформації.

Національно-культурний менталітет, інтелект, культурні традиції й людина — це, на наш погляд, основоположні складові розвитку майбутньої інформаційної культури. Чим сильнішою є культурна традиція, чим довше вона зберігалася, тим більше можливостей для розвитку

конкретної спільноти. Дослідження діалогу інтелекту, культурних традицій і людини як моделі розвитку майбутньої інформаційної культури не тільки визначає особливості її розвитку, а й створює умови для з'ясування тих прийнятих нами обмежень у способах передачі інформації і моделювання зовнішнього світу, що і буде сприяти формуванню майбутньої інформаційної культури. У зв'язку з цим можна констатувати, що, на думку багатьох вчених саме ідея внутрішнього діалогу пов'язана з отриманням якісної повноцінної інформації та її засвоєнням. Можна припустити, що розвиток діалогічного суспільного інтелекту обумовлює, у свою чергу, й розвиток інформаційної культури.

Таким чином, розглянуті нами соціокультурні феномени існують і змінюються в інформаційній єдності, тобто в русі інформації, який здійснюється через комунікацію й трансляцію.

Соціально-філософський аналіз досліджуваної проблеми, на наш погляд, дозволяє умовно класифікувати наукові підходи на дві основні дослідницькі парадигми, два різних погляди на місце і роль комунікацій у соціумі. З одного боку, це парадигма функціоналістська, яка розглядає комунікаційну діяльність з суто утилітарних (користі або вигоди) позицій досягнення заданого результату. З іншого боку, парадигма соціокультурна, яка припускає розгляд комунікації як найважливішої складової соціальних процесів, як активну дію з перевлаштування світу, по суті, конституювання соціальності (а також відтворення і трансформацію соціальних зв'язків, структур). Таким чином, світ (і природний, і соціальний) є інтерсуб'єктивним, а наше знання про нього накопичується у процесі соціалізації [6]. У даному дослідницькому контексті, на наш погляд, комунікації приписується глобальна соціотрансформативна і навіть соціокреативна роль.

Підкреслюючи саморегуляцію комунікаційних суб'єктів, інтерсуб'єктивність буття і смисловий аспект соціальних взаємин, погодимося з точкою зору У. Матурани й Ф. Варели про систему комунікації як «певний тип взаємної координації поведінки» [20, с. 171–172], узгоджену взаємодію в контексті аутопоезису — «конституюючої ознаки життя» [20, с. 51–52].

Здатність системи до «самовідтворення» (аутопоезис) слідом за У. Матураною була розглянута Н. Луманом в руслі комунікативної парадигми. У контексті аутопоезису культура — що саморозвивається, постійно взаємодіє із зовнішнім середовищем, яке є більш комунікаційно насиченим. Тому, щоб не розчинитися у соціумі, система культури

спостерігає сама себе, фіксує те, що відбувається між системою і середовищем, а також всередині самої системи. Саме цю здатність системи Н. Луман визначає як соціокультурну комунікацію. Тобто комунікація є не просто акт відправки повідомлення і тим більше не його зміст як такий. Комунікація є триєдність інформації (змісту), повідомлення (передачі змісту) і розуміння [21]. Тому, підкреслює Н. Луман, обговорюючи питання про те, як мас-медіа маніпулюють інформацією і думками, важливо розуміти таку маніпуляцію не як ефект, вироблений ними у зовнішньому середовищі, а як внутрішню проблему самої системи. Слухачі й читачі беруть участь у мас-медіа, і розуміння — внутрішній елемент системи, це одна зі складових триєдності комунікації [21].

Аналогічну думку висловлювали У. Матурана і Ф. Варела: «феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається з тим, хто приймає передане, а це щось дуже відмінне від «передаваної інформації» [20, с.173].

Розуміння, стверджує В. Тарасенко, є результат комунікації як «синергійного поняття», як «механізму налаштування, узгодженості, що з'єднує, що створює спільність між тими, хто спілкується» [22]. У даних судженнях В. Тарасенка, на наш погляд, підкреслюється значущість феномена комунікації для громадського менталітету та соціальної поведінки, а також для дослідження аудиторії при аналізі системи ЗМІ.

Визначення комунікації як консенсусної взаємодії систем, що самоорганізуються, збігається з точкою зору А. Соколова [13], оскільки консенсус через розуміння в соціокультурній взаємодії досягається за допомогою обміну смислами (знаннями, емоціями, волею) між соціальними суб'єктами, які являють собою людинорозмірні системи, що саморозвиваються.

Розуміння або визнання є базовою цінністю гуманітарної культури, результатом спілкування суб'єктів будь-якого рівня і природи, який зумовлює статус, положення даного суб'єкта у світі інших суб'єктів. Стверджуючи ідею консенсусу через розуміння і визнання ми акцентуємо увагу на обміні інформацією, а не просто на її «передачі», яка в буквальному сенсі передбачає скорочення обсягів інформаційних, смислових одиниць у одного з взаємодіючих суб'єктів. Обмін — це взаємозбагачувальна інтеракція, зворотній зв'язок, що реалізується на основі загального соціального досвіду, мови, розуміння.

Цивілізація, як єдина світова культура, можлива, на думку О. Хілтухіної, «лише через порозуміння, яке досягається шляхом відкритості усіх форм існування думок і їх обміном» [23, с. 33].

У діалогічній філософії М. Бахтіна «бути — значить спілкуватися діалогічно». Як позначають сучасні дослідники, взаємообмін, діалогізм соціального буття триєдино проявляється у соціокультурній комунікації [3; 6; 13; 24]:

— як взаємодія «Я» і «Ти» як двох суб'єктів діалогу, що утворюють буття, яке самопізнається;

— як комунікації смислових позицій («субстрат» діалогу — інтелектуальна активність);

— як спільна вербальна комунікація суб'єктів («діалог реплік») у ситуації безпосереднього спілкування.

Представлені варіанти соціокультурної комунікації як внутрішня характеристика якості соціокультурної системи реалізуються в діалогічному відношенні суб'єктів (як діалог суб'єктів думки, так і діалог суб'єктів дії), що забезпечує єдність і гармонізацію соціальних структур і зумовлює цілісність системи культури.

Таким чином, як висновок, зазначимо, що суть комунікації полягає в діалоговій комплексності, у визнанні й розумінні, у кооперативному ефекті духовної інтеграції в конкретному інформаційному середовищі.

Список використаних джерел:

1. Каган М. С. Мир общения: Проблемы межсубъектных отношений / М. С. Каган. — М.: Политиздат, 1998. — 315 с.
2. Брижко В. М. Про концептуальні основи системного впорядкування суспільних відносин в інформаційній сфері України / В. М. Брижко // Інформація і право. — 2012. — № 2 (5). — С. 10–17.
3. Висоцька О. Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства): Монографія / О. Є. Висоцька. — Д.: Інновація, 2009. — 316 с.
4. Дзьобань О. П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору / О. П. Дзьобань // Інформація і право. — 2012. — № 1 (4). — С. 81–89.
5. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук: Ваклер, 2001. — 651 с.

6. Орлова Т. М. Коммуникация, информация, коммуникационный менеджмент/Т. М. Орлова: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://www.koism.rags.ru/publ/articles/18.php.
7. Кузнецов Ю. В. Основы менеджмента / Ю. В. Кузнецов, В. И. Подлесных. — СПб.: ОЛБИС, 1998. — 190 с.
8. Репин В. В. Бизнес-процессы: моделирование, внедрение, управление / В. Репин. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. — 511 с.
9. Каменюкин А. Г. Стресс-менеджмент/А. Г. Каменюкин, Д. В. Ковпак. — М.: Питер, 2012. — 206.
10. Социологический словарь/Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер; пер. с англ. И. Г. Ясавеева; под ред. С. А. Ерофеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Экономика, 2004. — 619 с.
11. Лисаковский И. Н. Художественная культура. Термины. Понятия. Значения: Словарь-справочник/И. Н. Лисаковский. — М.: Изд-во РАГС, 2002. — 238 с.
12. Хоруженко М. К. Культурология / М. К. Хоруженко // Энциклопедический словарь. — Р-н-Д.: Феникс, 1997. — 639 с.
13. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А. В. Соколов. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
14. Василенко Л. Л. Информационная культура в контексте глобальных изменений / Л. Л. Василенко, И. Н. Рыбакова: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://spkurdyumov.narod.ru/D48VasilinkoRybakova.htm.
15. Рыбакова И. Н. Параметры порядка социокультурного пространства формирующегося информационного общества / И. Н. Рыбакова // Нелинейная динамика и постнеклассическая наука. — М.: РАГС, 2003. — С. 282–290.
16. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: Монографія / О. П. Дзьобань. — Харків: Майдан, 2012. — 224 с.
17. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: Монографія/О. П. Дзьобань. — Харків: Майдан, 2013. — 360 с.
18. Астафьева О. Н. Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и пределы / О. Н. Астафьева. — М.: Изд-во МГИДА, 2002. — 295 с.
19. Рыбакова И. Н. Становление современной информационной культуры в системе государственного управления: автореф. дис. … канд. социол. н.: 22.00.08. — М., 2002. — 24 с.

20. Матурана У. Древо познания: биологические корни человеческого понимания/У. Матурана, Ф. Варела/Пер с англ. Ю. А. Данилова. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — 223 с.
21. Луман Н. Реальность массмедиа/Никлас Луман/Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2005. — 256 с.
22. Тарасенко В. Что такое организация — подходы Никласа Лумана и аутопойезиса/В. Тарасенко//Городское управление. — 2000. — № 7. — С. 28–32: Электронный ресурс. — Режим доступа: http://emsu.ru/um/default.asp?god=2000&nom=7.
23. Философия Всеединства в контексте проблемы «Восток-Запад» русских мыслителей/Е. Г. Хилтухина; отв. ред. М. Г. Каган. — Улан-Удэ: Изд. БГУ, 2002. — 198 с.
24. Виноградова Н. Л. Коммуникативные уровни социального бытия / Н. Л. Виноградова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ssu.samara.ru/philosophy/.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2013 р.

Прудникова О. В. Социокультурная коммуникация в контексте становлення и развития информационной культуры

Рассмотрена социокультурная коммуникация в контексте становления и развития информационной культуры. Показано, что суть коммуникации состоит в диалоговой комплексности, в признании и понимании, в кооперативном эффекте духовной интеграции в конкретной информационной среде.
Ключевые слова: *коммуникация, диалог, информация, информационная культура.*

Prudnykova O. V. Socio-cultural communication in the context of the emergence and development of information culture

We consider the social and cultural communication in the context of the emergence and development of information culture. It is shown that the essence of communication is interactive complexity, recognition and understanding in the cooperative effect of spiritual integration in a specific IT environment.
Keywords: *communication, dialogue, information, information culture.*

Філософія освіти

УДК 370:13.73

Уваркіна О. В.

Доктор філософських наук, доцент, учений секретар Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ОСВІТА В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Розглядаються проблеми глобалізації як руху до міжнародного, глобального, світового суспільства, в якому інформація, наука й освіта є найвпливовішими факторами соціальної динаміки.

Ключові слова: *глобалізація, модернізація, освітні технології, глобальна освіта.*

Динамічні зміни в суспільно-економічному та політичному розвитку України зумовлюють стратегічні завдання держави і визначають головні напрями оновлення і модернізації національної системи вищої освіти, спрямовані на підвищення якості надання освітніх послуг, забезпечення суспільних потреб у висококваліфікованих фахівцях, здатних адекватно реагувати на глобалізаційні виклики часу.

Починаючи з 1983 року поняття «глобалізація» почало активно вживатися у наукових працях Т. Левітта, Р. Робертсона, а протягом останніх двох десятиліть є найпопулярнішим багатоаспектним терміном під час наукових дискусій про перспективи розвитку всієї цивілізації й окремих країн. Дослідники геополітичного підходу дослідження проблем глобалізації представляють глобалізацію як посилення транспарентності й руйнування національних кордонів, що почалося зі сфери економічних відносин, а потім охопило соціальні, військові, політичні, культурні та інші відносини. Представники цивілізаційного підходу розглядають в широкому цивілізаційному контексті. Розглядаючи глобалізацію в соціологічному аспекті, дослідники розвивають транснаціональний підхід. У контексті розвитку світових ринків товарів, послуг, капіталу і праці науковці трактують глобалізацію з позицій економічного підходу. Екологічний підхід пов’язує глобалізацію з погіршенням екологічного

© Уваркіна О. В., 2013

стану на нашій планеті і необхідністю вироблення засобів для захисту навколишнього середовища. Політологи пов'язують глобалізацію з народженням нового світового порядку, який впливає на становлення світового громадянського суспільства, на ступінь інтеграції суспільства і реорганізацію політичного простору [1].

Найповніше визначення поняття «глобалізація» належить австралійському філософу освіти С. Канінгхему: «Під поняттям «глобалізація» як правіло поєднується ціла низка споріднених концептів, зокрема: інтернаціоналізація виробництва, торгівля та фінанси, розвиток мультинаціональних корпорацій, дерегуляція фінансових ринків; міжнародна мобільність людей, розвиток діаспорних та іммігрантських громад та зростаюча мультинаціональність суспільства у розвинених країнах; міжнародні комунікаційні потоки, що здійснюються за допомогою телекомунікаційних медіа технологій та забезпечують транснаціональне поширення культурних послуг, образів, предметів масового споживання; глобальна циркуляція ідей і понять, експорт «культурно-імперіалістичних» західних цінностей, розвиток міжнародних організацій… [2]».

В епоху глобалізації найвпливовішими факторами соціальної динаміки стають інформація, наука й освіта. Конкурентоспроможною в майбутньому буде людина, яка опанувала основи наук, володіє новітніми способами сприйняття й передання інформації, освічена і практично підготовлена, насамперед у професійному, мовному та світоглядному аспектах. Саме У такому ключі розгортаються світові трансформаційні процеси У системі освіти, науки та інформаційних технологій. Частково вони реалізуються і в Україні. Однак, незважаючи на певні зрушення, ситуація в гуманітарній сфері України залишається складною. Україна на сучасному етапі розвитку економіки, приєднавшись до Болонського процесу, прагне привести вітчизняну систему вищої освіти у відповідність до європейської [3].

Глобалізація світу, на думку авторів праці «Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз», має позитивні і негативні наслідки. З одного боку, добре, коли усі нації відчувають себе частиною людства, включені до глобальних інформаційних структур, до світової економіки і політики. Але глобалізація веде до диктату наддержав, транснаціональних корпорацій, звужує автономію національних держав [4].

Для відображання основних світових освітніх процесів у науці все більш утверджується поняття «глобальна освіта». Ініціаторами та лідерами в розвитку глобальної освіти є представники американської освіти, які ще у 1970 р. створили «The American Forum for Global Education» (Американський форум для глобальної освіти) — недержавну організацію, що залучала до започаткованого руху насамперед громадські, професійні, корпоративні організації. У квітні 1995 р. в Нью-Йорку за ініціативи «The American Forum for Global Education» та під егідою ЮНЕСКО міжнародна конференція «Bridges to the Future» (Мости у майбутнє) визначила роль та основні напрями розвитку глобальної освіти у XXI столітті. Вона була визнана одним із найважливіших напрямів розвитку сучасної педагогічної науки та практики, мета якого полягає в підготовці людини до життя у складному, мінливому світі, до розв'язання глобальних проблем [5].

Процес інституалізації глобальної освіти відбувається і в Європі. Зокрема, у 2001 р. за підтримки Ради Європи було створено Global Education Network Europe — GENE (Мережу глобальної освіти Європи), мета якої полягала в розвитку та підтримці теорії і практики глобальної освіти на континенті. Мережа включає представників національних державних установ, громадських організацій, вчених Діяльність GENE спрямована на те, щоб «настав той день, коли всі європейці здобуватимуть якісну глобальну освіту [5]».

Науковцями відпрацьовано концепцію глобальної освіти, яка реалізується на практиці в багатьох країнах. Наприклад, концепція глобальної освіти, розроблена фінськими фахівцями з урахуванням передової світової наукової думки та світового практичного досвіду, передбачає реалізацію таких педагогічних завдань:

рух у напрямі формування індивідуальної та спільної глобальної відповідальності етики світового громадянства, що базується на повазі прав людини;

підтримання в освітній та суспільній думці атмосфери практичного мислення та громадської солідарності;

сприяння міжкультурному діалогу в суспільстві, збудження інтересу та поваги до культурних надбань усіх народів, розуміння їхніх специфічних особливостей;

підтримка зусиль та умінь у збереженні хиткої рівноваги в системі «Людина — Природа», усвідомлення обмеженості ресурсів Землі;

поширення знань про особливості розвитку глобалізованої економіки, його соціальні та культурні наслідки;

заохочення будь-яких ініціатив, мета яких — праця на благо майбутнього всього людства;

сприяння органічному поєднанню всіх складових глобальної освіти (права людини, соціальна справедливість, рівність можливостей, міжкультурний діалог) [5].

Дослідники глобальної освіти вважають конкурентоспроможною в майбутньому таку людину, яка орієнтується в основах наук, володіє новітніми засобами сприйняття і передання інформації, є освіченою і практично підготовленою — насамперед у професійному, мовному і світоглядному сенсі.

Глобальна освіта, в свою чергу, виступає найефективнішим засобом позитивного розвитку процесів глобалізації, оскільки тільки освічене суспільство і освічене людство може критично і розумно протиставити позитивні процеси розвитку негативним, уникнути анархії і насильства. Саме глобальна освіта може забезпечити активну участь світової науки і громадськості в управлінні світом у новому тисячолітті. Людство, стурбоване своїм виживанням, все більше звертається до проблем освіти, її розвитку і вдосконалення, оскільки вже зараз з'ясовується, яким буде нове століття — поінформованим або неосвіченим, гуманним або агресивним. Тому актуальність цієї проблеми беззаперечна [6].

Глобалізація є процесом прагматичним. Вона стимулює, підживлює гігантські фінансові потоки і водночас споживає їх. Зміни в економіці, політиці, культурі, які відбуваються відповідно до вимог глобалізації, «поглинають» серйозні капіталовкладення. Те саме відбувається і в системі освіти. Якщо суспільство ставить перед собою завдання її адаптації до сучасних вимог, воно насамперед повинне подбати про фінансове забезпечення нововведень. Якими б патріотами ми себе не вважали, якщо найближчим часом держава і суспільство не змінять ставлення до освіти, зокрема до університетів, про високі інформаційні технології, конкурентноспроможнсть наших фахівців у міжнародному поділі праці, добробут населення, соціальний комфорт і національну безпеку — а саме ці речі загострює глобалізація — можна забути [5].

Глобалізація освіти — одна з фундаментальних тенденцій розвитку освіти, яка відображає формування єдиного соціального інформаційного й освітнього простору в масштабах усієї планети, зокрема через діяльність засобів масової інформації, канали Інтернет [3].

Питання глобалістики, реформування й удосконалення системи освіти знайшли широке відображення і в працях вітчизняних та зарубіжних авторів В. Андрущенка, В. Біблера, А. Бойко, С. Болла, Н. Бурбулеса, Е. Гідденса, С. Гессена, В. Давидова, В. Данильченко, М. Євтуха, І. Зязюна, В. Кременя, М. Лукашевича, М. Михальченка, В. Молодиченка, А. Панаріна, П. Скотта, Є. Суліми, М. Шепелєва та ін.

Сучасний процес навчання потребує використання нових досліджень проблеми розвитку в контексті глобальної освіти. Як результат — побачили світ низка книг, в яких трактують проблеми освіти в XXI столітті: «Інтеграція світової освіти — реальність третього тисячоліття», «Глобальна освіта — шлях до інтеграції світового освітнього простору», «Культурологічна складова інтернаціоналізації світової освіти», «Утворення майбутнього: глобальні проблеми — локальні рішення», а також колективні праці: «Теорія і практика глобальної освіти», «Організація навчального процесу в глобально-орієнтованій школі [6]».

Протягом останніх 10–15 років глобалізація значно вплинула на трансформацію національних систем освіти. Саме прагнення європейців консолідувати свої можливості і модернізувати систему освіти і знайшло своє вираження в Болонському процесі. Процес європейської інтеграції у сфері освіти одержав свою назву на честь найстаршого навчального закладу Європи (Болонський університет було засновано у 1088 р.). 19 червня 1999 р. він став місцем підписання Декларації про узгоджені дії щодо розвитку сучасної вищої школи і пошуку загальноєвропейських вимірів у вирішенні спільних проблем. Відповідна освітня політика має сприяти: створенню системи освіти, яка охоплює усі сфери життя; випереджальній ролі освіти; виробленню нових знань; зближенню освіти та економіки; зростанню ролі освіти у розвитку особистості; утвердженню усвідомлення рівної корисності інвестицій як в економіку, так і в освіту; подоланню проблем, які гальмують європейську мобільність. Болонська декларація значно прискорила процес реформування вищої освіти в європейських країнах. Насамперед, воно виявилося у перебудові національних систем вищої освіти, зміні програм та інституціональних перетвореннях [7].

Провідним національним соціально-економічним пріоритетом XXI століття має стати розвиток оновленої моделі вищої освіти, орієнтованої на перспективу, оскільки, по-перше, здебільшого фахівці з вищою освітою є ініціаторами інновацій, а по-друге, все більш помітним стає

вплив рівня та якості освіти на підвищення матеріального і культурного рівня населення. На нашу думку, вплив глобалізаційних процесів на освіту більш всього торкнувся використання наукової джерельної бази за допомогою різних інноваційних технологій. Наприклад, в НПУ імені М. П. Драгоманова у рамках проекту «Електронна бібліотека» був створений освітній портал, який об'єднує вже 35 сайтів університету і постійно розширюється.

Ресурси «Електоронної бібліотеки» в НПУ імені М. П. Драгоманова, яка доступна через інтернет і розміщена на порталі університету досягли відмітки 5000 книг. Вони систематично поповнюються і користуються великом попитом серед магістрів, аспірантів та докторантів університету, які зараз активно використовувають електронні ресурси у науково-дослідної роботі.

Викладачами університету активно розробляються електронні курси, які використовуються як для дистанційоного навчання, так і для підтримки навчального процесу.

Застосування нових інформаційних технологій для розвитку нових форм дистанційного навчання на базі Інтернету призводить до нового розуміння реального значення міжнародного рівня в освіті. У той час як реальна мобільність продовжує мати велике значення, вона починає розглядатися як один з елементів інтернаціоналізації (див. мал. 3).

Важливого значення набуває такий міжнародний вимір в освітній практиці, за якого мобільність здійснюється у віртуальному просторі або коли метою є створення міжнародних умов для обміну ідеями. Пошук нових, удосконалених, більш рентабельних засобів надання освіти та навчання зростає в усьому світі. Багато хто намагається применшити основні труднощі розвитку навчання в системі «он-лайн».

Для більшої частини планети підключення до системи сучасної дистанційної освіти є можливим тільки після залучення величезних інвестицій в інфраструктуру сучасних засобів зв'язку. Інтернет володіє необмеженим потенціалом і величезною силою, однак не можна дозволити, щоб він став новим джерелом світової нерівності.

Однак фахівці з маркетингу систем навчання в режимі «он-лайн» іноді применшують недоліки та складності, включаючи бар'єри технологічного характеру і грамотності, так само як і бізнесу, культури, мови і стилів навчання. У результаті найбільшого у світовій історії дослідження процесів глобалізації, проведеного компанією Environics International на замовлення Світового економічного форуму, було з'ясовано, що

шестеро з кожних десяти чоловік в світі вважають глобалізацію позитивним процесом.

Культурна глобалізація вищої освіти є нерівномірним, суперечливим і складним явищем. За підсумками звіту «Карта перекроюється: глобалізація й мінливий світ», підготовленого компанією «Ернст енд Янг» разом з Economist Intelligence Unit (EIU), було розраховано Globalization Index, що охоплює період з 1995 по 2013 рік. Місце в рейтингу визначалося на основі п'яти критеріїв: відкритість у сфері торгівлі, рух капіталу, обмін технологіями й думками, переміщення робочої сили й культурна інтеграція. Перше місце посів Сінгапур, останнє — Іран, 55 місце — Росія. Україна знаходиться на 41 місці в рейтингу глобалізації [1], що свідчить про її активне долучення до вирішення глобальних питань людства і хороші перспективи стати гідним членом світового співтовариства.

Список використаних джерел:

1. Суліма Є. М. Глобалістика [Текст]: підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепєлєв. — К.: Вища школа, 2010. — 544 с.
2. Енциклопедія освіти [Текст] / Акад.пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
3. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації [Текст] / М. Курко // Вісник Академії управління МВС. — 2010. — № 3 (15). — С. 115–120.
4. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз [Текст] / В. Андрущенко, Л. Губерский, М. Михальченко. — К.: Знання України, 2002. — 578 с.
5. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття [Текст] / В. П. Андрущенко. — К.: Знання України, 2011. — 1099 с.
6. Янчева Л. М. Комунікативно-інтегративна система організації та управління навчальним процесом в умовах ступеневої освіти [Текст] / Л. М. Янчева, О. К. Кухарьонок, А. В. Левченко, Т. В. Коновалова//Модернізація вищої освіти та проблема управління якістю підготовки фахівців.: матеріали. — Харків: ХДУХТ, 2010. — С. 3–6.
7. Орлова Т. В. Історія сучасного світу [Текст]: навчальний посібник / Т. В. Орлова. — К.: Знання, 2006. — 551 с.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2013 р.

Уваркина О. В. Образование в глобализированном мире

Рассматриваются проблемы глобализации как движение к международному, глобальному, мировому сообществу, в котором информация, наука и образование является наиболее влиятельными факторами социальной динамики.
Ключевые слова: *глобализация, модернизация, образование, технологии, глобальное образование.*

Uvarkina O. V. Education in the globalized world

The problems of globalization are analyzed as a movement to an international, global community in which information, science and education is the most influential factors of social dynamics.
Keywords: *globalization, modernization, education, technology, global education.*

Філософія освіти

УДК 101:378.4

Панченко Л. М.

Кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України

РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПОСТУПІ

Обґрунтовано вплив на університет факторів глобалізації та національних тенденцій. Висвітлюються системні реформування вищої освіти, розкриваються теоретичні засади розвитку вищої освіти України в XXI столітті, визначаються економічні складові, напрямок та порядок проведення системних реформ, обґрунтовується необхідність інтеграції вищої освіти України в єдиний простір європейської вищої освіти.

Ключові слова: *університет, університетська освіта, Болонський процес, європейський простір, науково-освітня діяльність, моделі університету, глобалізація, реформа.*

Дослідження університетської проблематики привертає все більше уваги вчених останнім часом у зв'язку з процесами перевизначення ролі та місця університетів у суспільстві, що глобалізується. Кардинальні зміни у соціальному світі на межі XX і XXI століть, що охопили всі сторони його життєдіяльності і закономірно призвели до актуалізації в свідомості світової спільноти проблем освіти як головної умови прогресивного розвитку країни у третьому тисячолітті. Ці зміни отримали своє адекватне віддзеркалення, насамперед, в університетській освіті. І це закономірно. Адже з часу виникнення перших університетів (Болонський, Парижський та ін.) не тільки знаходилася на вершині освітньої ієрархії, але й обумовлює пріоритети розвитку для всієї системи.

Зміни в університетській освіті трансформуються в нові вимоги щодо змісту та організації навчально-виховного процесу у загальноосвітній,

© Панченко Л.М., 2013

професійній і вищій школі. І хоча профільні вищі навчальні заклади за окремими предметно-науковими напрямами розвиваються відносно самостійно, вони не можуть не враховувати той приріст базового (фундаментального) знання, яке концентрується в класичних університетах і науково-дослідницьких інститутах академічного профілю.

Головне призначення університетів у всі часи полягало в збагаченні наукового знання, залученні до культури у виробництві інтелектуальної еліти держави і суспільства, підтримці наукових академічних традицій. Френк Ньюмен, керівник американського «Проекту майбутнього: політика в галузі вищої освіти мінливому світі» виділяв три атрибути, необхідних для збереження за університетами ролі служителя потребам суспільства: 1) підготовка/соціалізація студентів до їхньої ролі в житті суспільства, 2) забезпечення всім студентам шансів на соціальну мобільність та 3) захист університету як домівки для безкорисної наукової діяльності й розкріпачених дискусій [1].

Отже, першу функцію університету — підготовка молоді до її ролі в житті суспільства — можна розподілити на три типи: підготовка до життя в спільноті, підготовка до інтелектуального життя та підготовка до професійної діяльності. Соціалізація індивідів до життя в спільноті означає, передусім, підготовку до участі в громадських справах і демократичних процедурах, тобто це підготовка до громадянської участі в демократичному житті спільноти. Не зовсім зрозуміло, чи беруть відповідальність за цей тип соціалізації нові комерційні та віртуальні заклади освіти. Крім цього, переорієнтація традиційних університетів на ринок і їхнє залучення до прибуткових видів діяльності можуть применшити значення інших видів діяльності, безпосередньо не пов’язаних з навчанням кваліфікованої робочої сили, а надто якщо простір вищої освіти стане високо конкурентним.

Другий тип соціалізації студентів — підготовка до інтелектуального життя — полягає у їхньому знайомстві з інтелектуальними поняттями й виробленні здатності до критичного мислення (філософія, історія, література тощо). Оскільки нові постачальники університетських освітніх послуг мають дещо спрощене бачення інтелектуальних умінь, спрямоване, переважно, на підготовку студентів до успішного виконання обов’язків на робочому місці, існує небезпека атрофії цього типу соціальної функції [1].

Нарешті, третій тип соціалізації студентів — підготовка до професійної діяльності — також наражається на небезпеку з боку нових

постачальників освітянських послуг. Важко уявити адекватну соціалізацію до професії юриста або викладача у віртуальному просторі онлайнових курсів.

Друга функція університету, за типологією Ф. Ньюмена,— сприяння соціальній мобільності. Вища освіта відіграє стрижневу роль у визначенні шансів індивіда на висхідну мобільність; сьогодні доступ до вищої освіти, як ніколи раніше, визначає, хто братиме повноцінну участь у житті суспільства [1]. Схоже, за цим критерієм традиційні й нові університети нічим особливим не відрізняються один від одного, крім, хіба що, додаткового престижу, яким наділяють індивідів кращі з першого типу і який досі недоступний представникам іншого.

Зрештою, третя функція університету — слугування домівкою для безкорисної наукової діяльності й розкріпачених дискусій — опиняється під загрозою в новостворених університетах, котрі нехтують підтримкою громадських дебатів і об'єктивної дослідницької діяльності.

Отже, сучасна інтерпретація університетської ідеї як єдності ціннісних орієнтацій — навчання, дослідження і виховання — істотно розширює ці класичні уявлення, розглядаючи розвиток університетів не тільки як центрів освіти, науки і культури, але й комерційності.

Необхідно зосередитися на формуванні нової ролі (або ролей) університету як суспільного інституту в рамках нового дискурсу «Європи знання». Університет відіграє істотну роль у процесах, що відбуваються навколо формування спільних європейських просторів вищої освіти та науково-дослідницької діяльності, але в жодному з них університет не сприймають традиційно.

Інституційно університет змінюється разом із докорінними перетвореннями соціальних лаштунків, в яких він функціонує (виникненням лаштунків «глобалізації», «знаннєвої економіки» та «знаннєвого суспільства»). Формується новий світ, який набуває різних назв і форм, а відповідні соціальні, культурні й економічні процеси стають об'єктом дебатів, що точаться в науках про суспільство; проте останнім часом на нього все частіше дивляться крізь призму глобалізації.

Аналіз становлення та історичної ґенези університетської освіти у Європі треба починати із перших університетів, їх ролі у розвитку освіти, науки і культури в європейському просторі.

Загальновизнаним у науковому співтоваристві є факт, що Болонський університет — перший університет Європи.

Історія Університету Болоньї — це частина історії великих мислителів і учених, що робить згадку про університет неодмінною в оглядах європейської культури. Установа, яку ми сьогодні називаємо Університет, почала набувати сучасної форми в Болоньї в кінці XI століття, коли вчені граматики, риторики і логіки почали присвячувати себе викладанню.

Немає ніякого сумніву, що вслід за університетом Болоньї у XIII столітті одним із самих визнаних стає університет Парижу. У житті Паризького університету, як і в житті інших університетів, однією з важливіших подій стала побудова навчальних споруд, яку підтримували створені нещодавно релігійні ордени. Курс навчання в університеті, з огляду на сьогодення, продовжувався дуже тривалий час, та й студенти, які вступали до нього, були дещо молодші за сучасних.

Історія Сорбонни починається з 1215 р., коли декілька церковних шкіл об'єдналися у Паризький університет. Спочатку він мав 4 факультети: вільних мистецтв, канонічного права, медицини і теології. Вже в XIII столітті університет став одним з найбільших в Європі.

Наступним кроком у розвитку університету став дослідницький університет Гумбольдта.

У XIX ст. було обґрунтовано декілька концепцій розвитку університетської освіти європейського рівня, провідне місце серед яких по праву відводиться ідеї дослідницького університету Вільгельма фон Гумбольдта і теорії інтелектуального університету Джона Генрі Ньюмена [3, с. 3]. Дослідницький університет — це сучасна форма інтеграції освіти й науки, яка уже доволі давно визнана за кордоном і має там дуже добру репутацію. Сутність класичного дослідницького університету — інтеграція навчального процесу та фундаментальних наукових досліджень — уперше системно була визначена В. Гумбольдтом у XIX сторіччі. Девізом заснованого у 1809 році Вільгельмом фон Гумбольдтом університету в Берліні були слова: «Відданість науці».

Найістотнішим пунктом думки Вільгельма фон Гумбольдта є ідеал самокерованої науки як передумова будь-якої доцільної і успішної діяльності наукових установ як в області викладання, так і в області наукового дослідження. Освіта студента повинна проходить за наявності зовнішнього керівництва, але самостійно, у взаємодії з науковим дослідженням. Таким чином, студент повинен утворювати свій дух і характер і готуватися, кінець кінцем, і до трудового життя, яке в ті часи, як правило, означало вступ на державну службу [4, с. 25].

Університет Гумбольдта виглядає як продуктивне доповнення до державного апарату, наділене відомою долею ліберальної терпимості, як інститут діалогу з державою. Тому Гумбольдт твердо встановлює межі владних повноважень держави відносно університету: «Що ж до зовнішніх стосунків [університету] з державою і дій останнього в цій області, то воно повинне лише оберігати духовні ресурси університету (у всьому їх об'ємі і різноманітності) і його свободу, призначаючи для цього спеціальних посадових осіб [5]». План Берлінського університету, намічений Гумбольдтом, включав фундаментальну реорганізацію дискурсу знання, внаслідок чого університет повинен був перейняти на себе культурну функцію опосередкування, покладену на нього державою: пошук об'єктивного культурного сенсу держави як історичної величини і одночасне суб'єктивне етичне виховання громадян — суб'єктів як потенційних носіїв цієї ідентичності.

Хоча Гумбольдт поважає індивідуальне прагнення до пізнання і свободу науки, він формулює в тому ж контексті центральну для себе думку про те, що розумова діяльність в людстві розвивається лише як спільна діяльність. Гумбольдт вважає, що ця взаємодія необхідна не лише для різних учених і їх дисциплін усередині університету й академії. Він хоче сприяти також взаємодії між обома цими науковими установами, а перш за все між університетськими дослідниками і викладачами, з одного боку, і студентами — з другого. Гуманістичне уявлення Гумбольдта про людину характеризується тим, що він вважає дискусію між ученим, який викладає і студентом, що самостійно (критично) мислить, еліксиром наукового життя. Тому постійна єдність наукового дослідження і викладання є з часів Гумбольдта бажаним ідеалом і тривалий час специфічною ознакою німецького університету [4, с. 26].

Дослідницький університет — це добре зарекомендована сучасна форма інтеграції освіти і науки. До того ж, хоча університет нового типу у формі дослідницького вперше з'явився на європейському континенті, найбільший розвиток дослідницькі університети одержали в США.

Таким чином, основною ідеєю, головною місією моделі університету, яку створив Гумбольдт, — є наукове пізнання, але не як таке, здійснене у лабораторії, бо воно немає ні суспільного втілення, ні практичної реалізації. Для Гумбольдта головною ознакою університету є комунікація між викладачем та студентом на основі наукового дослідження, бо тільки так можливо створити нове знання та нових науковців водночас, тобто досягти подвійної мети. Часи міняються. Масові університети

сьогоднішнього дня і елітарні університети епохи Гумбольдта розділяє непрохідна прірва. Як би ми не відносились до цього, не можна забувати, що недаремно саме ті університети, які пропонують справжній діалог між дослідниками і студентами, будь-то Гарвард, Оксфорд або Кембридж, є найбільш престижними місцями для навчання в світі [4, с. 27].

Як вважав Гумбольдт, культурний принцип, втілений в університеті, сполучає поступальну ходу об'єктивної науки (культурне знання) з духовним і моральним вихованням (культивацією) суб'єкта. З цією метою університет був організований Гумбольдтом відповідно до правила спекулятивної філософії, яка роздумує над позитивними знаннями у пошуках їх джерела і мети і одночасно прагне створити такий метадискурс, який міг би легітимувати і організувати все знання загалом [5].

Зв'язок освіти та науки сьогодні не просто очевидна для всіх сентенція, не тільки необхідність, створена часом, а й єдиний шлях розвитку університету. Якщо прийняти за константу думку про те, що університет завжди відрізнявся від інших навчальних закладів, і відповідно до власного призначення повинен відрізнятися й надалі, то освіта через науку — єдиний шлях сучасного університету.

Наразі умовно виокремлюють дві моделі університету (але необхідно пам'ятати, що таке розподілення досить умовне): європейську та американську.

Європейська модель університету. Концепція національного (європейського) університету належить ректорові Берлінського університету, відомому соціологові, дипломатові Вільгельму фон Гумбольдту — братові Олександра Гумбольдта. Ця концепція ґрунтувалася на таких принципах [6, с. 25–34]:

1. Університет — носій і «ідентифікатор» національної ідеї (національній ідентичності), національної культури (тоді йшлося про культуру німецького народу, який на початку XIX століття лише переживав процес становлення).

2. Університет є свого роду гілкою влади. Його завдання полягає у формуванні владної еліти країни, в подальшому — провідника ідей держави. Тому статус університету був дуже високий.

3. Істотною, якщо не наріжною основою існування, місією і органічною функцією університету є, у зв'язку із сказаним, функція культурологічна, яка органічно поєднується з іще двома засадничими функціями — науковою і освітньо-просвітницькою.

4. Університетське знання консолідується з академічним через вільне право учених Академії викладати в університетах, право університетської професури на дослідницьку діяльність, до того ж переважно в новаторських, несталих сферах пізнання.

5. Університетська вольниця, автономність, незалежність від волі влади — характерні атрибути європейського університету.

Тобто в рамках цієї концепції університет, відповідно до статуту В. Гумбольдта — це осередок професури і студентів — носіїв культури народу, але зовсім не школа для підготовки фахівців як таких. «Про все — помалу», головне — володіти загальною культурою, бути енциклопедистом — така атрибутика класичного європейського університету. Треба сказати, що таке відношення до випускника університету ще збереглася в розумах людей, але на ділі, практично воно вже пішло в минуле [7, с. 5].

Істотно іншою є концепція американських університетів. На відміну від європейських університетів, американський університет орієнтується на професіоналізм, підготовку фахівців найвужчого профілю, але з глибинними практичними знаннями. Вони орієнтовані і адаптуються вже в навчанні до сфери управління, високих технологій військової справи, промисловості, аграрного сектора, медицини і т. д., навіть сфер інноваційної діяльності.

Відповідно до цього:

1. Американські університети — носії самої передової наукової думки. Вони істотно випереджають усі інші наукові інституції в країні.

2. Вони, насамперед, — науково-повчальні установи, де на базі високої лабораторної бази, що індустріалізувала, широких (практично необмежених) технічних можливостей студенти навчаються бути дослідниками і фахівцями в певній вузькій сфері навчання.

3. Виникла і культивувалася далі досить глибока спеціалізація університетів. Одні (Гарвард, наприклад), готують управлінську і військову еліту — і без відповідного диплома навіть дуже обдарованим фахівцям важко розраховувати на досягнення високого положення у відповідній сфері. Інші (наприклад Сан-Дієго) є законодавцями мод у сфері комп'ютерних технологій і сучасних методів управління тощо.

Тобто уніфікація навчального процесу відсутня; навчальний процес — органічна частина наукових досліджень; кожен університет будує свою концепцію освіти фахівців. Тому закінчити американський університет взагалі — це нічого визначеного не сказати. Треба закінчити

певний університет, аби «пробитися» або навіть бути бажаним в певній сфері діяльності [7, с. 7]. Все це свідчить ще й про те, що однією з головних функцій такої моделі університету є соціальна стратифікація, а кошти, час і сили, вкладені в освіту є соціальним капіталом людини, інвестицією у власне майбутнє. Це загалом відповідає прагматичному принципу.

Обидві моделі університету мають низку переваг та вад, але треба зазначити, що формувалися вони як віддзеркалення тієї чи іншої соціальної ситуації, водночас формуючи соціум навколо себе.

Наразі у всіх країнах, у яких відбуваються перетворення, пов'язані із формуванням постіндустріального та інформаційного суспільства, головною проблемою постає зміна парадигм філософії освіти. Питання про модернізацію, гуманізацію університетів, перетворення їх на щось інше жваво обговорюється навіть тими, хто не має відношення до освіти. Всі згодні з тим, що вищу освіту повинно перетворювати.

Єдиним невиборним фактом залишається те, що суспільство втрачає риси індустріального суспільства та переходить у постіндустріальну фазу із стрімким розвитком інформаційних технологій. Оскільки у постіндустріальному суспільстві головну роль відіграють розумові види праці, то освіта виходить на перший план. Отже, перехід від індустріальної цивілізації до постіндустріальної може бути значно прискорений змінами в освіті. Першочерговим завданням на цьому етапі є перегляд індустріальної парадигми освіти та формування нової — особистісної, що має виходити з факторного суб'єктивізму. У рамках індустріального типу цивілізації освіта побудована за нормами і стандартами інженерного мислення. Якщо суспільство — машина, людина — деталь, то освіта в остаточному підсумку є формою проекту чи технології, виробництва стандартизованої людини.

Така освіта базується на технократичному мисленні, відмітними рисами якого є примат засобу над метою, мети — над смислом і суспільними потребами, техніки — над людиною і її цінностями. Створення індустріальної цивілізації формує людину-функцію, обмежено пристосовану до технології конвеєрного поточного виробництва, алгоритм якого зводиться до тиражування заданої схеми. Для суспільства готують інженерів, лікарів, юристів та ін. в рамках досить вузької спеціалізації. Програми складають за принципом: навчити слід того, чого потребує практична діяльність. Внаслідок цього освіта стає духовно спустошеною,

що в умовах переходу суспільства від індустріальної до постіндустріальної, інформаційної цивілізації виявляється досить виразно.

Освіта дедалі відчутніше виявляє невідповідність тим вимогам, які ставить перед нею нинішній етап соціального розвитку. Її основні елементи (цілі, структура, зміст, методи навчання) перебувають у глибокій суперечності з соціальними умовами, які різко змінюються. Щоб вивести освіту зі стану кризи, в якому вона сьогодні перебуває, треба змінити парадигму освіти — вона має відповідати основним параметрам постіндустріальної цивілізації, яка постає [8, с. 235–236].

Як зазначають дослідники, суспільство потребує інституту, що поєднує в собі три часи: минуле, сьогодення і майбутнє. Забезпечити єдність таких чинників, як спадкоємність в культурі, успішна орієнтація людини в сучасному житті і його готовність увійти до завтрашнього дня, стало можливим завдяки об'єднанню в університеті трьох соціальних систем: освіти, культури і науки. На університет покладається місія бути механізмом досягнення стійкого розвитку суспільства. У ситуації середини XX — початку XXI століть, коли різко наростають процеси диференціації, пов'язані з розвитком розподілу праці і ідеологією індивідуалізму, проблема стабільності суспільства усвідомлюється як соціальна потреба. Оскільки інтелект включається в механізм еволюції, університет перетворюється на інститут, що існує для задоволення цієї потреби.

Отже, якщо згадати історію, у перекладі з англійського слово «університет» (university) дослівно означатиме «універсальне місто». Виникнувши в XI столітті, він спочатку включав значення університетського співтовариства: професорів, викладачів і студентів, які об'єднані загальним пафосом — пошуком універсального знання, універсальних істин, які, за їх переконанням, є передумовою отримання свободи, істини, правди, благодійного життя та врешті-решт — рятування. Зараз університет виступає дещо у новому сенсі. Вже ніхто не шукає універсальних істин, а феноменологія та екзистенціалізм, впродовж агностицизму Канта, взагалі відмовляються від універсальності заради індивідуальної думки та уявлення. У свідомості людини не існує усталених знань та зв'язків, є тільки внутрішня рефлексія на відповідні виклики буття. Інформаційний простір надає людині забагато для усвідомлення, користування знаннями має ситуативний характер. Тому не так давно у освітян з'явилась ідея не навчати фундаментальному знанню, бо воно здебільшого не потрібне, не навчати практичним навичкам — бо вони

застаріють раніше, ніж людина припинить навчання, а навчати самостійно здобувати знання та формувати мобільну особистість, яка при необхідності сама опанує певні навички та здобуде інформацію. Не критикуючи таких позицій, зазначимо, що для ідеї університету такий шлях виявився занадто хибним.

Тому пропонується повернутися до визначення університету як охоронця скарбниці знань. Оскільки загально визначено, що знання є загальним здобуттям, їх об'єктивність та всезагальність визначається самими принципами науковості, то зберігати та охороняти ці знання потрібно всезагальне. За умови глобалізаційних тенденцій розвитку цивілізації в останні десятиліття, коли розвинені країни Європи вступили в період становлення постіндустріального суспільства, висуваються принципово нові вимоги до організації університетської освіти. Виходячи з положень філософії освіти й концепції цілісності європейського педагогічного процесу, культурологічних ідей плюралізму й імперативу загальнолюдських цінностей, інтеграційні тенденції в реформуванні ланки вищої освіти заслуговують на особливу увагу.

Отже, досліджуючи роль університетів у суспільстві, розбудові держави і професійної освіти як соціального інституту її життєзабезпечення, можна зробити наступні висновки.

По-перше, університет виступає у цьому випадку відносно самостійним суб'єктом суспільних відносин і тому його розвиток термінується двома джерелами соціальних змін, а саме: а) підставою, тобто власним станом і б) зовнішніми умовами.

По-друге, зміни у функціонуванні та розвитку університетів обумовлені, як мінімум, двома видами чинників: внутрішніми і зовнішніми. До внутрішніх вважаємо за доцільне віднести: а) оновлення змісту професійної освіти, б) можливості сучасних інформаційних та педагогічних технологій; в) сталі університетські традиції; г) нову якість викладацького складу, кожен представник якого набуває властивостей науковця-дослідника. До зовнішніх чинників належать: а) новий поділ суспільної праці; б) розвиток фундаментальної і прикладної науки, у тому числі й соціогуманітарної; в) трансформацію загальнолюдських і національних цінностей культури; г) високий розвиток інтелектуальної спроможності сучасного студентства; д) освітню політику конкретної держави чи наддержавних утворень, наприклад Об'єднаної Європи або так званого Болонського процесу і Лісабонської стратегії європейських країн.

По-третє, сьогодні спостерігається докорінна зміна місця і ролі університету у сучасному суспільстві. Він дрейфує від головного чинника формування національної свідомості, національної культури і національної держави до автономної підприємницької структури, що є активним діячем і творцем сучасних ринкових відносин. Держава добробуту лише тимчасово утримувала його «на балансі» державного патерналізму.

По-четверте, більшість університетів не в змогли адекватно реагувати на вимоги сучасного етапу глобалізаційного процесу. Вони здебільшого намагалися виправдати своє існування в поняттях традиційної гумбольдтівської моделі університету: академічна свобода та інституційна автономія; безсторонні дослідження, керовані інтересом дослідника; ідея унікального суспільного інституту, в основі якого лежить спільнота вчених і студентів і т. д. Сьогодні набирає силу ідея автономності університету.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / В. П. Андрущенко. — К.: Знання України, 2011. — 1099 с.
2. Горенко Л. Болонський університет та його зв'язки з Україною (кінець XVIII — перша половина XIX ст. / Л. Горенко // Українознавство. — 2007. — № 2. — С. 323–328.
3. Дем'яненко Н. М. Європейський регіон вищої освіти: пріоритети розвитку університету / Н. М. Дем'яненко // Вісн. Черкаського нац. ун-ту імені Б. Хмельницького. — Вип. 125. — Сер. пед. науки. — 2008. — С. 3–8.
4. Дуда Г. Введение к меморандуму Вильгельма фон Гумбольдта «О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине» / Г. Дуда // Университетское управление. — 1998. — № 3 (6). — С. 24–27.
5. Рижак Л. Самодостатня особа як ідеал постнекласичної моделі освіти / Л. Рижак // Вісн. Львівського ун-ту. Сер.: філософські науки. — Вип. 9. 2006. — С. 12–24.
6. Гумбольдт В. Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні / Вільгельм фон Гумбольдт // Ідея університету. Антологія. — Львів: Літопис, 2002. — С. 25–34.

7. Черванев И. Г. Миссия университета и раздумья об Alma Mater / И. Г. Черванев // Наука и общество: науч.-попул. журнал. Университеты: Наука и просвещение. — 2006. — № 3. — С. 3–17.
8. Прокопенко А. Л. Зміна парадигми освіти: від традиційної до особистісно-орієнтованої (соціально-філософський аспект) / А. Л. Прокопенко // Мультиверсум. Філософський альманах; гол. ред. В. В. Лях. — Вип. 56. — К.: Український центр духовної культури, 2006. — 244 с.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2013 р.

Панченко Л. Н. Роль университетов в европейском цивилизационном продвижении

Обоснованно влияние на университет факторов глобализации и национальных тенденций. Освещаются системные реформирования высшего образования, раскрываются теоретические принципы развития высшего образования Украины в XXI веке, определяются экономические составляющие, направление и порядок проведения системных реформ, обосновывается необходимость интеграции высшего образования Украины в европейское образовательное пространство.
Ключевые слова: *университет, университетское образование, Болонский процесс, европейское пространство, научно-образовательная деятельность, модели университета, глобализация, реформа.*

Panchenko L. N. A role of universities is in European civilization advancement

An influence of globalization factors and national tendencies on the university, is grounded. System reforms of higher education are highlighted, theoretical principles of development of higher education in Ukraine in XXI century are revealed, economic components, direction and order of conducting system reforms are defined, necessity of integration of higher education of Ukraine into a united space of European higher education is grounded.
Key words: *university, university education, Bologna process, European space, scientific and educational activity, university models, globalization, reform.*

УДК 123.015.324

Морозов В. В.

Кандидат педагогічних наук, доцент Криворізького педагогічного університету

ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА СУЧАСНОГО ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

З огляду на сучасні вимоги розвитку вищої освіти в Україні пропонується нова модель модернізації структури університету як науково-дослідницького центру. Така його модель передбачає не тільки реформування підготовки бакалаврів і магістрів, але й змісту і структури науково-дослідницької діяльності викладачів та студентів. Не менш важливою є й модернізація організаційної структури педагогічного університету як науково-дослідницького центру.
Ключові слова: *університетська освіта, науково-дослідницька діяльність, науково-дослідницький університет.*

Ідея університету розкривається у самій назві Unieversitas, що в перекладі з латини перекладається як сукупність. Під поняттям «університет» («сукупність») розуміли різний зміст. По-перше, в організаційному аспекті університетом стали називати результат об'єднання різних типів вищих навчальних закладів. По-друге, і дуже важливо, що, як вважав А. В. Глузман, «основна місія університету полягає у залученні молодої людини до **сукупності усіх видів знання» [1, с. 217].**

Виокремлюють ще один аспект «сукупності», який відноситься до **принципів організації університетської освіти.** У першу чергу до них належать принципи, котрі забезпечують неперервність наукової творчості: викладання новітніх наукових знань і методів пізнання та залучення студентів до науково-дослідної діяльності. Тому головне завдання університету полягає у тому, щоб розбудити у юнацтва потяг

© Морозов В. В., 2013

до вогнику науки, допомогти випускникові переносити наукові ідеї в конкретні галузі знань та суспільної практики.

С.І. Гессен, узагальнивши історичний досвід, чітко сформулював головні принципи університетської освіти:

— «повнота, різнобічність та універсальність, пропонованих університетом знань;

— дух свободи і творчості у процесі викладання і учіння;

— здібність університету до самовідтворення шляхом підготовки викладачів і вчених із числа своїх студентів» [2, с. 250].

Ці принципи мають бути притаманні кожному університету, незалежно від історичної епохи і характеру його розвитку.

Що слід розуміти під повнотою і універсальністю університетського знання? З точки зору Г. Гельмгольца повнота наукового знання полягає у тому, щоб забезпечити повноцінну взаємодію дослідників зі всіх галузей знання, які ведуть до загальної мети. Саме в університеті повнота науки, яка розвивається, забезпечує, з однієї сторони, широту світогляду майбутнього фахівця, а з іншої — створює засади для розвитку окремих галузей знання. Повноту, різнобічність і універсальність наукових знань розкривають через зміст університетського курсу, безпосередньо через теоретичний, практичний та експериментальний напрями науки, що є основою навчальної дисципліни. Однак співвідношення між теоретичними та практичними компонентами університетської освіти є різним, що безпосередньо впливає на рівень і специфіку підготовки фахівця. Н.В. Бордовська і О.А. Реан підкреслюють, що в «умовах університету термін «повнота знань» містить знання основ гуманітарних і природничих наук, знання про природу, людину і суспільство, загальноосвітні знання та глибоку теоретичну підготовку в межах конкретної фахової спеціалізації» [3, с. 321].

Другою важливою особливістю університету є свобода викладання і учіння, яка полягає у свободі висловлювання наукових поглядів, свободі науково-педагогічної творчості, свободі думки та слова.

І.Г. Фіхте розглядає університет як вищу наукову школу, яка відкриває наукові істини і перевіряє результати новітніх відкриттів. Слід у той же час зазначити, що сучасні університети готують своїх випускників не тільки до науково-дослідної діяльності, але і до професійних обов'язків у конкретній практичній діяльності. При цьому традиційна — духовна і культурологічна місія університету повинна залишатися

незмінною. Отже, ідея, яка об'єднує всі університети світу, полягає в їх якості як наукового і інтелектуального центрів розвитку суспільства.

Третя особливість університетів це їх здібність до самовідтворення науково — педагогічних кадрів з числа власних студентів, що символізує потенціал саморозвитку і свободу науки.

Вищі навчальні заклади вищого рівня акредитації можуть здійснювати підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями, які забезпечують навчальні заклади нижчого **рівня** акредитації. Технікуми, училища, коледжі можуть бути структурними елементами вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Закінчивши загальноосвітню школу, громадянин отримує «атестат зрілості», що, як і після закінчення професійно-технічної школи (технікуму, училища, та ін.) з отриманням диплому молодшого спеціаліста, надає йому право вступу до ВНЗ. «Нині ступенева структура вищої освіти передбачає чотирирічну базову вищу освіту з отриманням сертифіката про базову вишу освіту і надання кваліфікації «бакалавр». При подальшому навчанні можлива часткова зміна напряму навчання чи спеціальності на другому циклі терміном в І рік, навчальний план якого містить переважно спеціальні дисципліни» [4, с. 39]. Продовжити навчання в магістратурі (1; 1,5–2 роки) можуть кращі випускники-бакалаври та спеціалісти, які відбираються для навчання на основі рейтингових показників та досягнень у науково-дослідній роботі. Успішне завершення навчання за магістерськими програмами та захист магістерської роботи дає право отримати диплом фахівця освітньо-кваліфікащйного рівня "магістр».

На даний час, вищими рівнями підготовки фахівця-професіонала є аспірантура та докторантура. До аспірантури на конкурсній основі зараховують магістрів (в окремих випадках фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст») для проведення самостійних наукових досліджень, підготовки і захисту дисертаційної роботи. Студії аспірантів передбачають обов'язковий супровід зі сторони наукового керівника і складання кандидатських іспитів. Успішний захист дисертаційної роботи у Спеціалізованій вченій раді.

Кандидат наук мас право продовжити навчання в докторантурі, захистити більшу за обсягом дисертацію у тій самій або іншій (зазвичай суміжній) галузі знань у Спеціалізованій вченій раді на здобуття наукового ступеня «доктор наук». «Доктор наук» є найвищим рівнем наукової

кваліфікації та дає широкі права на особисту автономію і зайняття вищих посад у науковій ієрархії.

Відповідно підписаних Україною Болонських угод у недалекому майбутньому планується перехід до наступних освітньо-кваліфікаційних рівнів: бакалавр — магістр — доктор філософії (PhD). Тобто у вищій школі фактично запропоновано запровадити три взаємопов'язані наскрізні цикли підготовки фахівців. «Перший — має зазвичай тривати 3–4 роки і завершуватися здобуттям академічного ступеню «бакалавр». Навчання упродовж другого циклу може передбачати отримання через 1–2 роки ступеня магістра. За умови загальної тривалості навчання не менше 8–9 років і захисту дисертації може бути отриманий ступінь «доктор наук» (доктор філософії в певній галузі наукових знань)» [5, с. 74].

Згідно вимог Європейського простору вищої освіти (ЄПВО) теперішнього часу пропонується нова модель модернізації структури освіти в Україні. Дана модель містить у собі і модель дослідницького університету.

При упровадженні пропонованої моделі необхідно досягти конкурентоспроможності бакалавра на ринку праці, як це має місце за кордоном. З цією метою необхідно сформувати громадську думку у кадрових агентств щодо достатньої компетентності бакалаврів, які мають достатній обсяг знань та умінь для виконання професійних обов'язків. Водночас слід урахувати що існують галузі техніки, економіки та суспільної діяльності, в яких бакалавр не зможе знайти свого місця (наприклад, ядерна енергетика, філософія та ін.).

До магістерських студій можуть залучатися студенти, які отримали високий рівень підготовки у першому циклі і здатні навчатися за магістерськими програмами. Магістерські програми у майбутньому пропонується модифікувати. Так, сьогодні в українській вищій школі пропонуються програма «Магістр наук» і програма, яка орієнтована на практичну діяльність. Нині обговорюється питання еволюції двох варіантів магістерських програм: магістра академічного і магістра професійного (наприклад, магістр наук та магістр інженерії для технічних спеціальностей). «За деякими напрямками, як зазначає Т. А. Алексеєнко, максимально зберігаючи прогресивний національний досвід, необхідно визначитися із підготовкою фахівців за програмою інтегрованих магістрів» [6, с. 9]. (Integrated Magister's Degree). Підготовка інтегрованого магістра має здійснюватися за окремими спеціальностями: педагогічна

освіта, медицина, фармація, філософія, мистецтво, транспорт, національна безпека тощо.

В руслі вимог Болонського процесу дискутується проблема реформування двох традиційних наукових ступенів (кандидат-доктор наук) в одну (доктора PhD), яку «слід розглядати під кутом сприйняття освітянським та науковим середовищем, ринком праці, соціального забезпечення та існуючих стереотипів» [7, с. 146].

Досвід свідчить, що розвиток наукових досліджень безпосередньо впливає на якість навчального процесу, оскільки вони змінюють не лише вимоги до рівня знань студентів, а й сам процес навчання і його структуру у вищій школі, підвищуючи ступінь підготовленості майбутніх спеціалістів, їхній творчий практичний кругозір.

Розвиток науки у вищій школі передбачає підвищення якості підготовки спеціалістів, здатних, у свою чергу, після закінчення навчання самостійно вирішувати серйозні наукові завдання, йти у рівень з передовими ідеями теорії і практики управління народним господарством в умовах ринкової економіки. Тому саме у навчальному закладі важливо прищепити студентам смак до наукових досліджень, привчити їх уже на цьому етапі мислити самостійно.

«Цілеспрямоване виконання наукових досліджень у гуртках студентського наукового товариства, аспірантів та молодих учених у вищому навчальному закладі сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості фахівця, науковця. Організовує наукову роботу студентів випускаюча профілююча кафедра, яка є базовим методичним центром з наукової роботи зі студентами. Для керівництва науковими дослідженнями вона призначає наукового керівника (одного на 6–7 студентів)» [8, с. 48].

Науково-дослідницька діяльність студентів включає в себе два взаємопов'язані напрями:

— навчання студентів елементам дослідницької діяльності, організації та методики наукової творчості;

— наукові дослідження, що здійснюють студенти під керівництвом професорів і викладачів за загально-кафедральною, загально-факультетською чи вузівською науковою проблемою.

Зміст і структура науково-дослідницької діяльності студентів забезпечує послідовність засобів і форм її проведення відповідно до логіки навчального процесу, зумовлює наступність її від курсу до курсу, від

кафедри до кафедри, від однієї дисципліни до іншої, від одних видів занять до інших.

Організаційна структура науково-дослідницького педагогічного університету може бути представлена в такому вигляді:

— проректор з наукової роботи;

— рада науково-дослідницької діяльності студентів інституту (університету) (РНДС);

— рада студентського науково-творчого товариства факультетів;

— студентські науково-творчі товариства кафедр.

Наукове керівництво студентським науково-творчим товариством здійснюється науковим керівником, який обирається Вченою радою вищого навчального закладу. Голова і члени ради призначаються наказами по інституту, факультету.

Науково-дослідницька діяльність студентів вищого навчального закладу здійснюється за основними напрямами:

— науково-дослідна робота, що є складовою навчального процесу і обов'язкова для всіх студентів (написання рефератів, підготовка до семінарських занять, підготовка і захист курсових, дипломних робіт, виконання завдань дослідницького характеру в період виробничої практики на замовлення підприємств тощо);

— науково-дослідницька робота студентів поза навчальним процесом. Нею передбачається:

— участь у наукових гуртках, виконанні госпрозрахункових наукових робіт у межах творчої співпраці кафедр, факультетів;

— робота в студентських інформаційно-аналітичних, юридичних консультаціях, туристських фірмах, перекладацьких бюро тощо;

— рекламна, лекторська діяльність;

— написання тез наукових доповідей, публікацій тощо.

Отже, головними **завданнями вищого закладу освіти** постають наступні:

1) проведення освітньої діяльності, яка зосереджує в собі навчальну, виховну, науково-дослідну, культурну, науково-методичну діяльність;

2) забезпечення набуття випускниками знань та умінь з конкретного наукового напрямку та підготовка їх до професійної діяльності;

3) проведення наукових досліджень або творчої, мистецької діяльності як основи підготовки майбутніх фахівців до науково-технічного і культурного розвитку держави;

4) забезпечення умов для оволодіння системою знань про людину, природу і суспільство; формування соціально зрілої, творчої особистості; виховання морально, психічно і фізично здорового покоління громадян; формування громадянської позиції, патріотизму, власної гідності, готовності до трудової діяльності, відповідальності за свою долю, долю суспільства, держави і людства; забезпечення високих етичних норм, атмосфери доброзичливості й взаємної поваги в стосунках між працівниками, викладачами та студентами;

5) підготовка молоді до самостійної творчої професійної діяльності.

Педагогічний процес — це система, в якій органічно поєднані процеси формування, розвитку, виховання й навчання з усіма умовами, формами, методами їх функціонування. Система — це виділена на основі певних ознак впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, поєднаних загальною метою функціонування і єдністю управління і, які перебувають у взаємозв'язку з середовищем як цілісне явище.

Педагогічний процес включає в себе як виховну, так і наукову складову. Як «просвітництво» педагогічний процес представляв Я. А. Коменський, який підсумував ідеї, висловлені мислителями минулого про прищеплення юному поколінню поміркованості, мужності, справедливості, щирості, чесності. Важливою умовою формування моральної особистості Коменський вважав виховання у неї звички до праці. Дану ідею також підтримував і Дж. Лок, який високо цінував роль виховання в житті людей. На його думку саме від виховання залежить наша вдача і характер.

Разом із загальним розвитком освітньої діяльності вперше постає питання теоретичного підходу до сімейного виховання. Так, французький історик Ф. Ерієс вважав, що до XVII ст. у європейському суспільстві не існувало концепції дитинства, до цього часу важко говорити про сімейне виховання як науку. Нові часи та епоха Просвітництва внесли зміни у ставлення до дитини, головне завдання у вихованні якої тепер визначалось так: підготувати дитину до співпраці з дорослими. Звісно, щоб гідно це зробити, треба володіти ґрунтовними знаннями з педагогіки, психології дитини, мати навички спілкування з нею. Період з XVII — по XVIII ст. характеризується виникненням одразу кількох теорій, які б могли сприяти вихованню дитини у дусі епохи. Це праці Дж. Локка, Я. Коменського, І.Песталоцці, та, насамперед, це робота Ж.-Ж. Руссо «Еміль, або про виховання». Суттю педагогічної концепції відомого французького мислителя є теорія природного вільного вихо-

вання у відповідності з законами фізичного, розумового і морального розвитку дітей.

Та для того, щоб вчитель зміг виховати високоморальну дитину, він повинен, по-перше, бути для неї прикладом, а по друге, володіти методом індивідуального підходу до кожної дитини, що стає можливим лише після здійснення наукового дослідження. Саме тому педагогічна діяльність не можлива без педагогічного дослідження.

Проводячи дослідження, вчитель підвищує рівень своїх теоретичних знань, систематично вивчаючи філософську, педагогічну, психологічну та методичну літературу; бере участь у семінарах і науково-практичних конференціях, набуває вміння об'єктивно аналізувати процес своєї діяльності й оцінювати його результати, подавати матеріали дослідження у формі наукового звіту, доповіді, статті, методичних рекомендацій. У підсумку все це призводить до істотного зростання творчого потенціалу вчителя та вдосконалення його педагогічної майстерності. Даний процес називається збільшення наукового потенціалу в педагогічній діяльності. На нього впливають багато факторів, зокрема й глобальний соціальний процес, особливість якого полягає в тому, що домінуючим видом діяльності в сфері суспільного виробництва є збір, накопичення, продукування, обробка, зберігання, передача та використання інформації, якф здійснюються на основі сучасних засобів мікропроцесорної та обчислювальної техніки, а також на базі різноманітних засобів інформаційного обміну.

Саме завдяки інформатизації з’являються нові способи для використання досвіду попередніх науковців і створюються дійсно нові наукові теорії, принципи та види наукових досліджень.

У підготовці та проведенні наукового дослідження, а також під час оформлення його результатів важливими є такі його складові: обґрунтування актуальності проблеми; формулювання теми; визначення предмета, об'єкта, мети й завдань, методологічної основи; організація педагогічного експерименту; вирішення проблеми вимірювань; формування наукової новизни, визначення практичного значення та предмета захисту.

Вибираючи проблему дослідження, потрібно враховувати реальний стан справ у системі освіти й можливість розв'язання проблеми існуючими методами педагогічної науки.

Вибираючи тему дослідження, слід зважати й на те, що її актуальність визначається не лише практичними потребами системи освіти, а й

не менш важливими потребами розвитку самої науки, логікою розвитку педагогічної теорії.

Визначаючи предмет дослідження, важливо конкретизувати, хто є його суб'єктом.

Мета і завдання дослідження конкретизують предмет. Що ж стосується методів наукового дослідження, то слід зазначити, що багато з них є дуже схожими з методами викладання предмету. Найпопулярнішими з них є метод узагальнення, метод бесіди, анкетування, метод педагогічного експерименту. Всі ці методи використовуються при дослідженні особистоті, яка навчається, з метою виявлення її пізнавальних та креативних можливостей. Дані методи використовуються в певному виді навчання, яке називається розвиваючим і сприяє розвитку учнів. Дане навчання провадиться вчителями-спеціалістами і полягає в в управлінні активною і свідомою діяльністю учнів над засвоєннями нового матеріалу. Вчитель надає допомогу учням при виникненні труднощів, піклується про виховання і розумовий розвиток учнів, здійснює контроль за навчальною діяльністю учнів. Таким чином, викладач досліджує учня (студента).

Загальні, принципи дослідження особистості, яка навчається розробили Коменський (свідомості, наочності, наступності, послідовності, міцності засвоєння знань), далі Руссо, Песталоцці, Ушинський (систематичність, доступність, посильність, наочність, свідомість, активність, міцність). Завдяки застосуванню даних принципів стало можливим залучення молоді (учнів, студентів) до проведення наукової роботи, створення нових дослідницьких навчальних закладів.

Це свідчить про те, що розвиток науки у вищій школі не лише змінює зміст і значення навчальних дисциплін, а й підказує нові форми та методи проведення навчального процесу. Результати науково-дослідної роботи відбиваються в нових курсах, лекціях і практичних (семінарських) заняттях. Як свідчить практика, залучення до наукової роботи робить для студентів дисципліни, які вивчаються, предметними, стимулюючи їх засвоєння. Причому науково-дослідна діяльність є органічною частиною і обов'язковою умовою успішної роботи вищих навчальних закладів. Студенти не лише отримують найновішу наукову практичну інформацію від викладачів на лекційних і семінарських заняттях, лабораторних роботах і виробничих практиках (особливо старшокурсники), а й беруть участь у наукових дослідженнях. Отже, підвищення ефективності вузівських науково-дослідних робіт, залучення до їх виконання

студентів підвищують і якість підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. За рахунок цього вузівська наука має можливість омолоджувати наукові кадри, оскільки приплив молодих учених здійснюється постійно. Ця особливість дає великі переваги вищій школі як з точки зору розвитку самих досліджень, так і з точки зору підготовки наукових кадрів. Тому специфіка роботи вищих навчальних закладів потребує не простого, а органічного поєднання навчально-виховної і науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів. Типовими у цій галузі є інтеграція і подальша спеціалізація наукової діяльності та прискорення темпів її розвитку.

Список використаних джерел:

1. Глузман А. В. Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования/А. В. Глузман. — К.: Издательский центр «Просвіта», 1997. — 307 с.
2. *Гессен С. И. Основы педагогики. Введение* в *прикладную философию/*С. И. *Гессен. — М.*: «*Школа-Пресс*», *1995.* — 448 *с*.
3. *Бордовская Н. В. Психология и педагогика/Н. В. Бордовская, С. И. Розум. — СПб*., Питер, 2000. — 432 с.
4. Костельна Л. І. Модульна організація навчального процесу у вищих професійних училищах/Л. І. Костельна//Теоретичні питання освіти та виховання: Збірник наукових праць КДПУ. — К. — 2000. — С. 146–148.
5. Журавский В. С. Болонський процес: головні принципи входження в європейський простір вищої освіти/В. С. Журавский, М. З. Згуровський. — К.: Політехніка НУТУ «КПІ», 2003. — 195 с.
6. Алексєєнко Т. А. Управління якістю підготовки фахівців в університетті в контексті болонського процесу/Т. А. Алексєєнко//Педагогічний процес: теорія і практика. Зб.наук. праць. Вип..1, 2004. — С. 7–18.
7. Кремень В. Г. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник/За ред. В. Г. Кременя. Авторський колектив: М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубенко, І. І. Бабан. — Тернопіль: Навчальна книга. — Богдан, 2004. — 384 с.

8. Козаков В. А. Самостоятельная робота студентов и ее информационно-методическое обеспечение/В. А. Козаков. — К.: Вища школа, 1990. — 248 *с*.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2013 р.

Морозов В. В. Понятие и структура современного исследовательского педагогического университета

Учитывая современные требования развития высшего образования в Украине предлагается новая модель модернизации структуры университета как научно-исследовательского центра. Такая его модель предполагает не только реформирование подготовки бакалавров и магистров, но и содержания и структуры научно-исследовательской деятельности преподавателей и студентов. Не менее важна и модернизация организационной структуры педагогического университета как научно-исследовательского центра.

Ключевые понятия: *университетское образование, научно-исследовательская деятельность, научно-исследовательский университет.*

Morozov V. V. **The concept and structure of contemporary research pedagogical university**

Given the current demands of higher education in Ukraine a new model of modernization of the structure of the university as a research center was proposed. This model assumes not only reforming of training bachelors and masters, but also the content and structure of the research activities of teachers and students. Equally important is the organizational structure and modernization pedagogical university as a research center.

Keywords: *university education, research activity, scientific and research university.*

Філософія освіти

УДК 1:37.015.2

Левіт Д. А.

Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

«КУЛЬТУРНА ОПОЗИЦІЯ» РАДЯНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

Аналізується колишня радянська система ідеологічного контролю за діяльністю університетів та їх культурологічної функції.

Ключові поняття: *людина, культура, освіта, університет, опозиція, ідеологія.*

Історичні та архівні свідоцтва доводять, що переслідувалися радянськими спецслужбами не просто молоді люди, які мали радикальні антирадянські переконання і настрої, а навіть будь-які ініціативні об'єднання, спрямовані на творче переосмислення соціалістичної ідеології виключно в рамках єдино правильного на той час марксистсько-ленінського вчення. «Потужним осередком опозиційності завжди був Київський університет. Перші повоєнні підпільні групи ще підтримували зв'язок із провідниками ОУН, але зброї не мали і терористичних актів не планували, хоча беріївці традиційно приписували їм підготовку замахів на перших осіб КПРС і держави, що дозволяло призначати ідеологічним супротивникам максимальні терміни ув'язнення в концтаборах і в'язницях для кримінальних злочинців. Окремі студентські організації були не тільки опонентами тогочасного режиму, а й пропонували конкретні кроки щодо демократичних змін у суспільстві. З такими пропозиціями виступив студент 4-го курсу факультету журналістики Київського університету молдаванин Борис Мар'ян (1936 р. н.). Натхненний ухвалами XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) щодо засудження культу особи Сталіна та політичних репресій, перспективами будівництва «світлого майбутнього», дорученням Центральному комітету підготувати нову програму КПРС, він вирішив допомогти партії в її розробці й написав свою «Програму-мінімум» з 28 пунктів. Вона перед-

© Левіт Д. А., 2013

бачала демілітаризацію країни, ліквідацію кастовості й привілеїв членів КПРС, оголошення бюрократизму кримінальним злочином, утвердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію політичної цензури, розширення суверенітету республік, вільний обмін інформацією з іноземними державами, скасування обмежень щодо в'їзду в країну та виїзду з неї громадянам СРСР та інших країн тощо. Мар'ян ознайомив із цією програмою друзів — однокурсників Івана Пашкова, Вадима Пепу, Володимира Дамаскіна, Галину Хоменко, Артура Гончара, Леоніда Міщенка. Звернувся за підтримкою також у партком КДУ. 28 грудня 1956 р. КДБ порушив щодо Мар'яна кримінальну справу. 4 січня 1957 р. його відрахували з університету. 12 січня під час обшуку в його кімнаті гуртожитку вилучили щоденник, 11 рукописів, зокрема роман, повісті, новели, вірші, наукову працю. На допитах затриманий твердив, що програму уклав самостійно. 25 квітня 1957 р. Київський обласний суд ув'язнив Б. Мар'яна на 5 років концтаборів. Після звільнення 1962 р. замешкав у родинному селі в Молдові. Реабілітований 19 квітня 1990 р. В. Дамаскіна, І. Пашкова і В. Пепу з університету відрахували. Двох останніх відправили до війська в Казахстан, Л. Міщенка — на комсомольську будову. Не витримавши психологічних перевантажень, А. Гончар повісився. Так закінчилася спроба студентів допомогти КПРС у демократизації після сталінського СРСР» [1, с. 554–555]. Такий приклад ілюструє, насамперед, небажання влади мати будь-яку, навіть таку, що розгортається в руслі офіційних вчень, альтернативну форму мислення, що, звичайно, призводило до небаченого зниження інтелектуального тонусу культурного простору радянських університетів. Переслідувалися будь-які спроби інтелектуальної молоді до самостійного культуротворчого та громадянського самовизначення, адже все мало вписуватися в стандартизовані межі офіційної ідеологічної матриці.

В такій ситуації, культуротворча діяльність всіх суб'єктів університетського культурного простору зводилася нанівець, адже відкидалася будь-яка можливість ціннісно-смислової творчості як такої. Переслідувалася не просто антирадянська позиція, але й будь-яке відхилення від жорстко сформульованої офіційної ідеологічної позиції. В цьому аспекті характерним є приклад студентів, які у м. Горькому у кінці 60-х років організували гурток молодих марксистів і влаштовували «колективні обговорення написаної ними праці «Соціалізм і держава». Вона базувалася на доступних радянських джерелах, була витримана

в марксистському дусі, але висновки розходилися з офіційними. Всі учасники обговорення були комсомольцями, і їх «справа» вирішувалася на комсомольському зібранні. Засудження зовсім не було одноголосним. Багато хто співчував «єритикам». Коли їх все ж таки виключили, студентка Клара Гельдман із солідарності заявила про вихід з комсомолу. Вона була виключена з університету перед самим захистом диплому. Автори крамольного тексту теж були вигнані з університету і одразу призвані в армію. Один з них вже після того, як відслужив в армії, був засуджений на 1,5 роки табору все за ту ж марксистську роботу» [2, с. 241]. Таким чином, можна стверджувати, що в університетському середовищі відбувалася деінтелектуалізація на принципі омасовлення та заборони будь-якої творчості, навіть в рамках марксистсько-ленінської ідеології, що тягнуло за собою фактичну стагнацію соціотворчої та культуротворчої активності молоді, загальна маса якої була або орієнтована на офіційні міфологеми та ідеологічні стереотипи, або боялася висловлювати власну позицію через небезпеку переслідування партійними органами та спецслужбами.

Все ж таки, не зважаючи на тиск тоталітарно-репресивної машини, саме культурний простір університетів ставав плідним підгрунтям дисидентських поглядів і гуртків, які організовувалися, починаючи з кінця 50-х років минулого століття, з різними цілями: відродження української мови і культури, літературні і мистецькі пошуки, висловлення громадянської позиції. «Українська інтелігенція доби «відлиги» — це ядро дисидентського руху та руху шістдесятників, учасники якого взяли на себе відповідальну і ризиковану на той час місію відродження національної культури та гуманізації і демократизації державно-політичної системи» [3, с. 110]. З одного боку, таким культурно-активницьким проявам інтелігенції сприяла «хрущовська відлига», але з іншого — ідеологічно-репресивний тиск з боку партійного керівництва і КДБ не припинився, що коштувало дисидентам, студентам і викладачам переслідувань, втрати місць в університетах, а часто і кримінального покарання.

Кінець 50-х — початок 60-х років XX століття відзначився в культурному полі України значним сплеском цікавості до національних культурних форм, до висловлення особливих громадянських позицій та мистецьких акцій, що зрештою отримало найменування дисидентських явищ, адже вони дуже швидко були засудженні офіційною владою. «Піднесення культурницької діяльності української інтелігенції спостері-

гається вже у другій половині 1950-х рр. Ця діяльність супроводжувалась народженням цілого ряду об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких формувань в різних регіонах республіки. Ініціатором їх створення ставала здебільшого літературно-мистецька молодь, чия свідомість була найбільш сприятливою до нових демократичних процесів, покликаних до життя курсом десталінізації радянського суспільства» [4, с. 87]. Найчастіше така активна і творча молодь була студентами університетів, а отже і їх місця зібрання, гуртки і спілки були безпосередньо пов'язані з функціонуванням культурного простору того чи іншого університету або навіть декількох одразу.

Літературно-мистецьке і національно-громадське дисидентство стало одним з найвизначніших проявів української культури у минулому столітті. Воно відіграло надзвичайно важливу роль у відродженні національної свідомості українців в наступних десятиліттях. Основна «діяльність учасників дисидентського руху — І. Дзюби, П. Григоренка, Л. Костенко, Є. Сверстюка, Ю. Бадзьо, Л. Лук`яненка, І. Світличного, В. Чорновола, В. Стуса, Н. Строкатої і ряду інших була спрямована на пробудження української національної інтелектуальної еліти для виконання природної своєї функції — формування національної свідомості» [5, с. 22]. Важливу роль в розвиткові національно-ідейного дисидентського руху відіграли саме студенти київських університетів, які складали молодіжне ядро всіх дисидентських гуртків та об'єднань, привносили в них культуротворчий духовно-енергетичний імпульс.

Наведемо декілька прикладів активної участі студентських спільнот українських університетів в культурно-мистецькому та громадянсько-ідейному дисидентському русі. Значну роль в єднанні шістдесятників відіграв клуб творчої молоді «Сучасник» (КТМ). Його витоки сягають осені 1959 р., коли студенти київських театрального інституту та консерваторії зорганізувалися у своєрідні фолькльорно-співочі групи. Наприкінці року вони ходили містом з новорічними імпрезами та колядками. Заходили також у гості до «старших» діячів української культури та мистецтва. Ця нерегламентована ініціатива викликала невдоволення міському партії. На організаторів посипалися нагінки. Ті, в свою чергу, спробували захищатися через московські «Известия». Міськком змушений був відступити [6, с. 19]. Намагаючись «легалізувати» такі ініціативи, серед учасників колядувань виникає ідея організуватися у молодіжний клуб. Як іронізував метр української сцени М. Крушельницький, «це вже справа групова, за групову більше дають». Однак, порадив своєму

учневі Л. Танюку створити молодіжний театральний клуб. При цьому до нього мали увійти студенти інших київських вузів. Ця розмова відбулася 12 березня 1960 р. Ймовірно, що на ній був присутній В. Чорновіл, якого захопила ця ідея, і він також почав шукати людей [7, с. 394]. Така передісторія майбутнього КТМу. Щодо мотивів його створення думки дослідників та учасників схожі. Це був негласний компроміс між комсомолом і молоддю. Влада, знаючи про настрої у молодіжному середовищі, хотіла скеровувати їх в сприятливе для себе русло. Молодь, у свою чергу, була зацікавлена в отриманні приміщення для зустрічей і дозволу на проведення мистецьких заходів. І. Дзюба писав: після XX з'їзду «молодь шукала публічних форм виявлення своїх інтересів, стихійно виникали групи позапрофесійного — широкого культурницького характеру, з помітною схильністю до ідейних пошуків. Звичайно ж «компетентні органи» уважно стежили за цими настроями. Оскільки це був період, коли партія, відповідно до обіцянок демократизувати громадське життя, сподівалася зберегти керованість суспільства, не вдаючись до очевидних репресій, то комсомолу було доручено перехопити ініціативу й очолити рух, скеровуючи його в потрібному напрямку» [8, с. 507]. Таким чином, деякий період українська інтелігенція і студентська молодь мали змогу реалізовувати власне прагнення до розвитку національного культурного простору, сподіватися на відродження національної літератури і мистецтва, підняття національного духу рідного народу. Однак період відносної свободи доволі швидко закінчився, якщо такий був взагалі.

Одним з найефективніших засобів підпільного функціонування дисидентського руху, в тому числі в університетських культурних осередках, був самвидав, завдяки якому розповсюджувалися ідеї і літературні твори, що переслідувалися офіційною цензурою та заборонялися не лише до видання, але й до прочитання. «Основним засобом боротьби шістдесятників з тоталітарним режимом був самвидав. У 1965–1972 роках український самвидав складався з художніх творів, документів та публіцистики. З січня 1970 р. в самвидаві почало виходити перше в Україні періодичне видання — «Український вісник» (УВ), на зразок московської «Хроники текущих событий» (ХТС). Але на відміну від ХТС, УВ містив не тільки інформацію про репресії та становище політв'язнів, а й подавав твори, поширені в самвидаві, — дослідження з історії, свідчення щодо геноциду українців, літературознавчі роботи, вірші, прозу. Видання відзначалося високим професійним рівнем. УВ був створений за ініціативою В'ячеслава Чорновола, який і став головним редактором

цього часопису» [9, с. 314]. Самвидав, будучи ефективним механізмом розповсюдження дисидентських ідей, жорстко переслідувався, відбувалися гоніння на прогресивну інтелігенцію, студентів-поетів, піснярів тощо. Особливо небезпечною для офіційної влади самвидавницькою тематикою була історична та громадсько-політична, яка жорстоко переслідувалася.

Середина 60-х років відзначилася і посиленням гонінь за ознакою участі у русі і заходах, присвячених популяризації української мови і культури. На початку 1963 р. Київський університет імені Т. Шевченка та Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР провели спільну конференцію з питань культури української мови. Учасники конференції рішуче засудили теорію двомовності, вимагали утвердження української мови в усіх сферах державного й громадського життя, зокрема в навчальних і дошкільних закладах. Конференція, у якій узяло учать понад тисячу осіб, перетворилася на відкриту демонстрацію протесту проти русифікаторської політики тогочасного політичного керівництва. Найпоширенішою формою протесту проти русифікації України стають листи керівникам УРСР і СРСР, які підписували представники української інтелігенції, зокрема І. Світличний, М. Коцюбинська, З. Франко, Є. Сверстюк, Б. Антоненко-Давидович, В. Стус, А. Горська та ін. У вересні 1965 р. під час показу фільму кінорежисера С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» виступили І. Дзюба, Ю. Бадзьо, В. Стус, В. Чорновіл, які повідомили, що в Україні почалися таємні арешти. У 1970 р. заарештовано В. Мороза, а в 1972 р.— Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, І. Дзюбу, В. Стуса, І. Калинця. Зазнають гонінь письменники О. Гончар, І. Білик, Б. Харчук, О. Бердник, Л. Костенко та ін. Як бачимо, певний поворот у культурній політиці влади, який щойно розпочався в 1962–1963 рр., відновивши традиції ждановщини. Власне, початок 70-х років відзначився особливо брутальним наступом на культуру та освіту [10, с. 109]. Таким чином, відлига змінюється новим періодом жорсткого переслідування вільнодумства, яке вийшло на новий рівень. Інтелігенція відчула смак творчості, свободи, національної духовності, що особливо відзначилося на ціннісно-змістовному наповненні культурного простору університетів. Натомість влада підсилює репресивний апарат, який спрямовується на гоніння прогресивної інтелігенції, на знищення дисидентських настроїв серед студентської молоді.

І все ж таки, не дивлячись на посилення діяльності репресивної машини, дисидентський рух залишає по собі духовно-натхненний слід, який з покоління в покоління передавався культуротворчою молоддю, в тому числі в рамках університетських культурних осередків. «Усе той же молодий запал, ентузіазм відкриття забутої культури, прагнення донести її до усіх прошарків суспільства. Об'єднання 1960-х рр. виявилися хоч не тривалою, але хорошою платформою для того, аби молоді митці відкрили для себе Україну, а себе — Україні. Ці об'єднання поряд із неформальним спілкуванням стали справжньою колискою тих, хто назвав себе шістдесятниками. Вони сприяли власній ідентифікації не як контркультури в межах офіційної радянської культури, а як покоління, свідоме свого покликання змінити весь офіціоз. У межах об'єднань відбувалося гуртування людей навколо спільних культурних цінностей при збереженні різних форм їх вираження» [11, с. 235]. Таким чином, навіть в умовах функціонування тоталітарної держави університетський культурний простір був осередком народження вільнодумства, нехай навіть в дуже прихованій і обмеженій формі, адже в тоталітарному суспільстві надзвичайно проблемною є реалізація свободи і творчості, на філософському аналізі чого ми далі й зупинимося.

Реалізація свободи культурної творчості передбачає вільне середовище обміну смислами і цінностями, які народжуються у духовній міжособистісній комунікації, що було неможливо за умов агресивної моноідеологічної системи в Радянському Союзі. При цьому офіційна ідеологія всіляко наголошувала на свободі, духовній і творчій силі справжньої радянської людини, будівника комунізму. Всіляко підкреслювалися зростаючі можливості «виховання нової людини, яка гармонійно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту та фізичну досконалість. Умови для всебічного розвитку особистості створені завдяки історичним соціальним завоюванням — звільненню від експлуатації, безробіття та злиднів, від дискримінації за ознаками статі, походження, національності і раси. Кожному члену суспільства надані рівні можливості для творчої праці та освіти. Зникають відносини залежності та нерівності між людьми в суспільному та сімейному житті. Особиста гідність кожного громадянина охороняється суспільством. Кожному гарантується рівний і вільний вибір роду занять та спеціальності з урахуванням інтересів суспільства. По мірі скорочення часу на матеріальне виробництво розширюються можливості для розвитку здібностей, обдарованості, талантів в галузі виробництва, науки, техніки, літератури і

мистецтва. Дозвілля людей буде все більше присвячуватися суспільній діяльності, культурному спілкуванню, розумовому та фізичному розвитку, науково-технічній та художній творчості. Фізкультура і спорт міцно увійдуть в повсякденний побут людей» [12, с. 122]. Таким чином, декларативно партія і керівництво держави постійно проголошували про розвиток сфери суспільної і особистісної культуротворчості, тоді як дійсні обмеження реалізації свободи і творчості в радянському суспільстві, в тому числі в культурному просторі університетів, були надзвичайно жорстокими.

В офіційній риториці постійно наголошувалося на тому, що комуністичне суспільство вибудовує новий тип культури, де буде досягнуто максимальної свободи культуротворчої самореалізації радянської людини, а її досягнення сприятимуть розвиткові і гармонізації як соціалістичного суспільства так і всієї світової культури. «Культура комунізму, вбираючи в себе і розвиваючи все найкраще, що створено світовою культурою, є новим, вищим ступенем в культурному розвитку людства. Вона втілить в собі все різноманіття та багатство духовного життя суспільства, високу ідейність та гуманізм нового світу. Це буде культура безкласового суспільства, загальнонародна, загальнолюдська. В умовах переходу до комунізму творча діяльність в усіх галузях культури стає особливо плідною та доступною для всіх верств суспільства. Радянська література, музика, живопис, кінематографія, театр, телебачення, всі види мистецтва досягнуть нових висот в розвитку ідейного змісту та художньої майстерності. Отримають широке розповсюдження народні театри, масова самодіяльність, технічне винахідництво та інші форми народної творчості. Піднесення художньо-творчої діяльності мас сприятиме висуванню нових талановитих письменників, художників, музикантів, артистів. Розвиток та збагачення художньої скарбниці суспільства досягається на основі поєднання масової художньої самодіяльності та професійного мистецтва» [12, с. 134]. Такі декларації офіційної влади щодо можливостей свобідної реалізації культуротворчої активності радянських громадян стосувалися виключно тих форм такої активності, які дозволялися партійним керівництвом, що означало відсутність будь-якої творчої ініціативи знизу, а лише виконання поставлених партією завдань. В такій ситуації надзвичайно складно було говорити про будь-які можливості реалізації культурної свободи і творчості особистості.

Проблемність реалізації свободи і творчості особистості в тоталітарному суспільстві полягає, насамперед, в тому, що декларації офіційної влади завжди стверджують високий рівень особистісних свобод і прав самореалізації, а реальна практика державного і партійного управління спрямована на всіляке придушення вільнодумства, свободи творчості та особистісної гідності. «У реальному радянському бутті «звучати гордо» людині дозволяла лояльність до діючого режиму, опосередкована численними умовностями, з огляду на які визначалася лінія необхідної чи припустимої поведінки. Відповідно, і освіта розвивалась у точно визначених напрямі та межах. Ось чому серед тогочасного навчально-виховного і філософського доробку даремно було б шукати праці, присвячені людині як такій — вона активно препарувалась, як «народжена Жовтнем», як «людина соціалістичного типу» тощо, у кращому випадку ненадовго поверталася до свого справжнього смислу в глибоких історико-філософських дослідженнях. Тому кожного разу, коли виникав інтерес до сутнісних людських характеристик, наукова думка потрапляла в глухий кут» [13, с. 135]. Дійсно, розробка проблематики свободи особистісної творчості в культурному середовищі радянського університету зупинялася на рівні офіційно-партійних формулювань про найсприятливіші радянські умови для всебічного розвитку соціалістичної особистості. Коли ж ці умови реалізовувалися шляхом репресій і переслідувань, риторика влади змінювалася на гостроту боротьби із внутрішніми і зовнішніми ворогами, а також недотриманням генеральної лінії партії.

Окрім того, розуміння особистості в Радянському Союзі виходило з набору соціально важливих рис і якостей людини при повному нехтуванні внутрішньо-духовної, феноменологічно-екзистенціальної природи особистості. «В наборі рис людини комуністичного типу акцентувалися науково-матеріалістичний світогляд, войовничий атеїзм, свідома дисципліна, більшовицька пильність, більшовицька воля тощо. Людина фактично зводилася до сукупності соціальних функцій носія якостей, що забезпечують укріплення устоїв тоталітарного суспільства» [14, с. 201]. Соціоцентричність у розумінні особистісних якостей людини, тоталітарне нав’язування єдиної вірної ціннісної системи соціалістичної функціональності сприяли тому, що навіть в інтелігентських університетських колах поступово складалася скептична позиція щодо розуміння людини в персоналістично-творчому, екзистенціально-вольовому руслі.

Творчість та реалізація особистісної свободи відсувалися на другий план навіть у питаннях морального самовизначення особистості, у яких перед правила знову ж таки офіційна мораль, кодекс будівника комунізму. Людина навіть в культурному середовищі вищого навчального закладу позбавлялася духовної автономії у питаннях морального вибору життєвої позиції чи поведінкової стратегії. Так, в Радянському Союзі, «приділяючи велику увагу формуванню ідейно-політичних якостей особистості, довгий час недооцінювали значення і роль моралі у цьому процесі. Неможна заперечувати той факт, що про комуністичну мораль говорилось і писалось дуже багато, а на практиці у виховній роботі переважав абстрактний, поверховий підхід до проблем моралі. Результатом такого виховання стала бездуховність, аморальність, деформація таких людських якостей, як віра, любов, дружба, відданість, співчуття, безкорисливість, відповідальність. Широкого поширення серед молоді набув соціальний негативізм, громадянська пасивність, індиферентність, інфантилізм, аполітичність» [15, с. 124]. Такі властивості культурного та морально-громадського простору радянського університету черговий раз підкреслюють проблемність реалізації свободи і творчості радянською студентською молоддю. Таким чином, філософія організації культурного поля університету в умовах тоталітарної держави не передбачала сприятливих умов для реалізації свободи і творчості студентської молоді, що за нормальних умов є її основною ознакою, адже студентська молодь є в демократичному суспільстві найактивнішим суб'єктом культуротворчості.

Список використаних джерел:

1. Зайцев Ю. Д. Український національно-визвольний фронт Зоряна Попадюка (1968–1973) — репрезентант молодіжного антикомуністичного руху/Ю. Д. Зайцев//Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. — Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. Випуск 10). — С. 549–568.
2. Пенская Е. Н. 1960-е годы. Молодежная политика и студенческие протесты в России/Е. Н. Пенская//Вопросы образования. — 2009. — № 1. — С. 238–264.
3. Кукуруза Ж. Б. Українська інтелігенція в умовах «відлиги»: аналіз сучасної вітчизняної історіографії/Ж. Б. Кукуруза//Наукові

праці: Науково-методичний журнал.— Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010.— Том 129. Випуск 116. Історія.— С. 110–114.
4. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр.)/Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан.— К.: Рідний край, 2000.— 616 с.
5. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Спеціальність: 23.00.05 — етнополітологія та етнодержавознавство/Микола Обушний.— К., 1999.— 35 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х — 80-х років/Касьянов Г.— К.: Либідь, 1995.— 224 с.
7. Танюк Л. С. Твори. В 60-и томах/Танюк Л. С.— Том 4. Щоденники 1959–1960 рр.— К.: Альтпрес, 2004.— 832 с.
8. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій/І. Дзюба.— Криниця, 2008.— 928 с.
9. Захаров Б. Є. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987)/Б. Є. Захаров//Дриновський збірник.— Харків — Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2011.— Том 4.— С. 310–322.
10. Ярмоленко М. І. Мовні деформації в УРСР як елемент конструювання радянського способу життя (40–80 рр. XX ст.)/М. І. Ярмоленко//Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки.— 2012.— Випуск 7.— С. 107–113.
11. Секо Я. Культурницькі об’єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників/Ярослав Секо//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.— Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011.— Випуск 1.— С. 230–236.
12. Программа коммунистической партии Советского Союза. Принята XXII съездом КПСС.— М.: Политиздат, 1974.— 144 с.
13. Гриценко В. Етика — естетика — культурологія: триєдність освітньої моделі/Валентина Гриценко//Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки.— 2011.— Випуск 14.— С. 134–140.
14. Степашко Л. А. Философия и история образования: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений/Лилия

Степашко. — М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. — 272 с.
15. Овчарова О. Особливості впливу історичних подій на моральне виховання радянської молоді у II половині XX століття/О. Овчарова//Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць. — Слов'янськ: СДПУ, 2012. — Випуск LIX, частина II. — С. 120–125.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2013 р.

Левит Д. А. «Культурная оппозиция» советских университетов

Анализируется бывшая советская система идеологического контроля за деятельностью университетов и их культурологической функции.
Ключевые понятия: *человек, культура, образование, университет, оппозиция, идеология.*

Levit D. A. «Cultural opposition» of the Soviet universities

Former Soviet system of ideological control over universities and its cultural functions was analyzed.
Keywords: *human, culture, education, university, opposition, ideology.*

Філософія освіти

УДК 37.015.324

Ярчук Ю. Г.

Викладач (м. Ізмаїл)

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В СИСТЕМІ ПРІОРИТЕТІВ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Аналізується місце та роль пріоритетів культури здорового способу життя в освітній політиці держави; підкреслюється необхідність мобілізації просвітницьких заходів для усвідомлення дитиною цінності здоров'я як однієї з головних цінностей людської життєдіяльності.

Ключові поняття: *людина, дитина, культура, освіта, здоров'я, виховання.*

Забезпечення здорового способу життя молоді — запорука стабільного розвитку держави, один із чинників її позитивного міжнародного іміджу. Світова спільнота під егідою ООН виробила низку декларацій, пактів, угод, які обумовили прийняття програмних документів ВООЗ, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО та Світового Банку глобального і європейського рівня, спрямованих на розвиток освітньої політики сприяння здоров'ю [1].

Термін «освітня політика» — це комплексне поняття, яке слід розглядати у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні термін визначає лише набір норм (закони та інші легальні права) і урядові концепції та стратегії, які регулюють систему освіти і встановлюють форму (кістяк) для роботи освітніх установ. Політика — це дії, спрямовані на досягнення мети чи завдань організації. Хоча насправді політика не обмежується встановленням мети і цілей. Люди і установи, які мають вплив на політику і керують нею, приймають багато рішень, які фактично формують зміст освітньої політики. Навіть у централізованій

© Ярчук Ю. Г., 2013

системі освітні установи мають багато свободи у досягненні заданих цілей. Таким чином, дуже вузьке окреслення освітньої політики може бути помилковим [2].

Сучасне бачення проблеми цінностей здоров'я розглядає освітню політику у сфері здорового способу життя як обов'язкову складову державної політики. Загальноприйнятим в останній чверті XX ст. стало економічне обґрунтування необхідності особливої державної освітньої політики з формування здорового способу життя, яка є набагато ефективнішим інструментом поліпшення ситуації у сфері охорони здоров'я, ніж боротьба з наслідками нездорового способу життя, що вимагає значних ресурсів для лікування хвороб, розширення мережі медичних закладів, підготовки медичних кадрів. Згідно з визначенням О. Шиян, освітня політика з питань забезпечення здорового способу життя являє собою «суму формальних і неформальних правил, норм і методів, що впливають на індивіда або інституцію у сфері сприяння здоров'ю і скеровують їх» [2].

Освітня політика розвивалася, щоб покращити процеси і результати у сфері освіти, покращити якість освіти, зменшити негативний вплив навчального процесу на здоров'я учасників навчально-виховного процесу, формувати здорову націю, збільшити релевантність освітніх пропозицій і т.ін. Відповідно освітня політика є сферою, яка зорієнтована на практику, спрямовану на вирішення проблем, які виникають у цій сфері, а також на можливості для подальшого розвитку. На відміну від соціології, педагогіки та інших дисциплін освітня політика є більш прикладною, яка намагається генерувати знання, що можуть бути негайно використані творцями політики. У практиці існують механізми, які можуть певною мірою вплинути на політичне рішення (кількість учнів у класі, кількість занять або предметів на тиждень, впровадження окремого предмета «Основи здоров'я»; гаряче харчування тощо). Однак ефективний вплив на освітні процеси можливий тільки за умови глибокого розуміння реальності. З цієї причини необхідно генерувати власний набір релевантних знань у формуванні теоретичних і емпіричних вчень. Така практика часто призводить до необхідності поглиблення теоретичної і методичної бази, тим самим стимулюючи розвиток основних досліджень [2].

Насправді освітня політика з питань забезпечення ЗСЖ є політикою, пов'язаною зі змінними поглядами, цінностями та інтересами. Конфлікти між цілями і результатами виникають доволі часто: «Чи

правильно, коли нововведений предмет «Основи здоров'я» викладають не фахівці?»; «Наскільки має відбуватися інтеграція неповносправних дітей з учнями школи у навчальному процесі?»; «Чи потрібно викладати статеве виховання у громадських школах?». На ці і багато інших запитань немає відповідей на рівні експертного аналізу, бо перед нами постає моральна дилема, що є правильним, бажаним і справедливим. Часті невдачі зумовили інше бачення реальності: політика — не позитивний засіб досягнення цілей, а діалектичний інструмент, що має стимулювати інші процеси, для яких треба розробляти вже нову політику [2].

Спосіб життя сучасних людей, у тому числі і учнів, дуже близький до «постільного режиму», що веде до гострої гіпокінезії. Сидіння за партою, за письмовим столом, за комп'ютером, перед телевізором — разом дають таку величину статичного навантаження, яке просто неможливо компенсувати рухливими, динамічними вправами, що тренують серце, судини, легені та інші органи. Єдина профілактика наслідків гіпокінезії — організація раціонального рухового режиму, який включає різні за характером і інтенсивністю фізичні навантаження, що приводять до активного руху тіла в просторі [3].

Фізична культура як суспільне явище займало важливе місце в житті людини впродовж всієї історії його існування. Ще Гіппократ сказав: «Гімнастика, фізичні вправи, ходьба повинні міцно увійти до повсякденного побуту кожного, хто хоче зберегти працездатність, здоров'я, повноцінне життя». Хронічний дефіцит рухової активності в режимі життя сучасних учнів та студентів став реальною загрозою їх здоров'ю і нормальному фізичному розвитку. Негативний вплив гіпокінезії на організм учнів дуже великий. У учнів та студентів руховий дефіцит приводить до того, що відмічається помітне зниження уваги, координації, точності та швидкості рухів, погіршення зору [4].

Нинішня концептуальна основа шкільного фізичного виховання полягає у формуванні рухової сукупності людини, яка виявляється в оволодінні руховими уміннями та навичками для досягнення визначеного результату з бігу, стрибків, метань тощо. Однак з цим результатом не видно рівня розвитку особистості школяра з його інтересами, потребами, прагненнями. У процесі фізичного виховання не враховується, що показники сили, витривалості, спритності — це тільки зовнішній бік, який не завжди зумовлений внутрішнім психофізичним станом дитини [5, с. 58].

Фізичне виховання визначається як цілеспрямований вплив на комплекс природних властивостей організму: стимулювання і регулювання їх розвитку за допомогою нормованих функціональних навантажень, пов'язаних з руховою діяльністю (фізичними вправами), а також шляхом оптимізації індивідуального використання природних умов зовнішнього середовища.

Фізичне виховання спрямовано на формування рухових навичок і фізичних якостей людини, сукупність яких вирішальною мірою визначає її фізичну працездатність.

Надлишок рухової активності не являє небезпеки для організму, якщо не перевищено межу адаптаційних можливостей. Перевищення цієї межі настільки ж шкідливо для здоров'я, як і гіпокінезія. Зрив адаптації проявляється у різноманітних формах — у вигляді перевтоми, вегето-судинній дистонії, зниженні імунітету, порушенні роботи шлунково-кишкового тракту. У важких випадках необхідна комплексна відновна терапія, що проводиться медиками.

Рухова активність може бути реалізована в різних формах. Вона може бути організованою (під управлінням викладача, тренера, батька тощо) і неорганізованою (самостійною). У неорганізованих формах найчастіше виявляється дозвільна, ігрова і релаксаційна рухова активність.

Заняття фізичними вправами в будь-якій формі удосконалюють фізичний розвиток і забезпечують стійкість до захворювань простудного типу і захворювань, пов'язаних з опорно-руховим апаратом.

Є ще чинник, що підкреслює необхідність фізичної розрядки в процесі розумової праці. Це значна кількість інформації, що отримується у навчальному закладі. Збільшене розумове навантаження прискорює стомлюваність, вимагаючи відповідного зростання фізичної активності. Дану роль виконує викладач фізкультури, основною метою якого є виховання здорових, соціально і психологічно активних учнів [3].

Сьогодні в нашій країні відбувається формування нової системи фізичного виховання, побудованої на уявленнях про цінність фізичної культури для гармонійного розвитку особи, створенні здорового способу життя, збереженні здоров'я. Фізична культура розглядається як найважливіша частина державної програми оздоровлення населення, зміцнення здоров'я, формування звичок здорового способу життя у студентів. Розробляються численні концепції щодо створення нової системи фізичного виховання й освіти.

Список використаних джерел:

1. ВООЗ. Інформаційна серія «Здоров'я в школі». Документ 9. Навички заради здоров'я.— К.: ВКТФ «Кобза»,— 2004.— 123 с.
2. Шиян О.І. Сутність державної освітньої політики з питань забезпечення здорового способу життя молоді [Електронний ресурс] / О.І. Шиян // Державне управління: Теорія та практика.— 2008. –2.— Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2008–2/doc_pdf/shyjan.pdf
3. Охріменко О.В. Фізичне виховання як засіб здоров'язберігального навчання // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua /portal/soc_gum/vchu/N155/N155p084–089.pdf
4. Агеевец В.У. Академия физической культури им. П.Ф. Лесгафта / В.У. Агеевец // Теория и методика физической подготовки.— 1994.— № 1.— С. 2–9.
5. Дубогай О. Навчання в русі: Здоров'язберігаючі педагогічні технології в початковій школі.— К.: Вид. дім «Шкіл. світ»: Вид. Л. Галіцина,— 2005.— 112 с.

Надійшла до редакції 26.02.2013 р.

Ярчук Ю.Г. Формирование культуры здорового образа жизни в системе приоритетов государственной образовательной политики

Анализируется место и роль приоритетов культуры здорового образа жизни в образовательной политике государства; подчеркивается необходимость мобилизации просветительских мероприятий для осознания ребенком ценности здоровья как одной из главных ценностей человеческой жизнедеятельности.
Ключевые слова: *человек, ребенок, культура, образование, здоровье, воспитание.*

Yarchuk J.H. Formation of a healthy lifestyle in the system of state education policy priorities

Pace and role of the priorities of a healthy lifestyle in the educational policy of the state were analyzed; the need to mobilize educational measures for understanding child health value as one of the core values of human life was stressed.
Keywords: *human, child, culture, education, health, upbringing.*

УДК 913.036

Дребніцька К. М.

Аспірантка НПУ імені М. П. Драгоманова

УКРАЇНСЬКА МОВА ДЛЯ ДІАСПОРИ ТА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ВЖИТКУ

Аналізується проблема поширення рідної мови в середовищі української діаспори.

Ключові поняття: *людина, культура, діаспора, освіта, виховання, мова.*

Особливої уваги в контексті нової парадигми філософії мови заслуговує проблема української мови для діаспори. Власне, українська мова є одним з найважливіших чинників національно-культурної єдності українців, що мешкають за межами України. Так, на думку Н. Мальованої, не зважаючи на те, що українці, як в Україні, так особливо поза її межами, проживають у досить відмінних умовах, як природних, так і соціально — політичних, культурних, усе ж їм всім значною мірою притаманні спільні якісні характеристики. До них відносять насамперед мову (принаймні у сфері сімейного побуту), володіння якою є необхідним чинником для збереження специфічних елементів матеріальної та духовної культури — обрядів, звичаїв, релігії, традицій, ментальності, етнічної самосвідомості. Володіння українською мовою стає необхідною умовою реалізації прагнення зберігати й розвивати національну освіту й культуру, не поривати зв’язків з історичною батьківщиною [1, с. 250].

В. Москалюк, акцентуючи увагу на значенні рідної мови для збереження національної пам’яті діаспори, підкреслює, що завдяки їй, підтримується і зміцнюється духовна культура окремого народу, визначається ідентичний простір цієї культури. За допомогою мови зберігається

© Дребніцька К. М., 2013

етнічна самосвідомість, чітке усвідомлення належності до свого етносу. Діаспора, котра попадає до чужого, іншомовного оточення, зберігає власну самість саме завдяки збереженню рідної мови, що постає тією непорушною, генетично успадкованою ланкою, котра цю самість забезпечує, незважаючи на географічну віддаленість людей від Батьківщини [2, с. 328].

Особливу актуальність проблема збереження рідної мови набуває для нових поколінь української діаспори. Як відзначає О. Кравченко, для молодого покоління закордонних українців українська мова виконує не лише навчальну, а передусім пізнавальну й виховну функції: стає засобом формування національної самосвідомості, плекання любові й поваги до історії, культури, звичаїв і традицій українців, їхнього духовного життя [3, с. 223].

Актуальність проблеми рідної мови в середовищі української діаспори потребує спеціальних заходів з боку української держави, спрямованих на підтримку національної ідентичності та самосвідомості українців зарубіжжя. Має рацію Л. Мазука, стверджуючи, що українці зарубіжжя є невід'ємною частиною світової української спільноти. Відповідно на сучасному етапі національні інтереси України потребують державної підтримки збереження української ідентичності діаспори, що включає забезпечення на належному рівні її прав і свобод, сприяння збереженню української мови та культури у середовищі діаспори, допомогу в реалізації освітніх програм та проектів у межах українських громад у країнах перебування, а також надання можливостей для отримання освіти в Україні [4, с. 125].

Подібну точку зору поділяє й І. Лопушинський, згідно з яким, після здобуття Україною незалежності перед державою постала проблема розгляду стану і статусу української мови в діаспорі (як східній, так і західній), особливо в освітянській сфері, який не завжди задовольняє духовні запити українців зарубіжжя. З огляду на це ним переконливо доводиться, що Українській державі слід по-справжньому піклуватися про українців діаспори, постійно дбати про їхню підтримку, тим самим забезпечивши самоідентифікацію українців закордоння, що, як відомо, постійно знижується, та консолідацію української нації [5].

В свою чергу В. Іванишин та Я. Радевич-Вінницький особливо підкреслюють, що держава повинна докласти максимум зусиль для підтримання та зміцнення духовних зв’язків українців, що проживають за межами України, з рідним народом. Головним знаряддям підтримання

цих зв'язків є національна мова, її культивування в діаспорі шляхом створення українськомовних шкіл і класів, бібліотек, преси, радіо- і телепередач, театрів, гуртків самодіяльності тощо [6, с. 165].

Нехтування мовною проблематикою суттєво впливає на саме існування української діаспори. Зокрема, як відзначає О. Газізова, однією з причин зменшення кількості українців у іноземних державах є те, що нове покоління закордонних українців, які народились не в Україні, починає втрачати зв'язок з Батьківщиною, а відтак й українську ідентичність. Одними з базових чинників збереження національної ідентичності є знання та використання рідної мови, збереження національної пам'яті й культурних традицій. Звідси випливає висновок про вирішальну роль української мови у формуванні української ідентичності підростаючого покоління зарубіжних українців, оскільки її вивчення сприяє не тільки засвоєнню лінгвістичних знань, але й формуванню духовних цінностей учнів, їхньої ідентичності [7, с. 45–46].

Сьогодні фахівцями констатується незадовільний стан забезпечення потреб української діаспори у вивченні рідної мови. За оперативними даними дипломатичних установ України за кордоном, що наводить Л. Мазука, у 2007–2008 рр. понад 48 564 учнів навчалися або вивчали українську мову та українознавчі дисципліни у 474 школах та 40 дошкільних закладах різних типів і форм власності 35 зарубіжних країн. При цьому за кордоном існує лише 10 загальноосвітніх навчальних закладів, де діти отримують освіту українською мовою. Найбільшою є кількість навчальних закладів, у яких українська мова вивчається як предмет. Проте, за словами окремих лідерів українських осередків, за кордоном ця кількість є недостатньою для охоплення українською освітою максимального числа етнічних українців.

Для вирішення означеної проблеми у системі Міністерства освіти і науки України створені й функціонують структурні підрозділи, основними векторами діяльності яких є допомога у відкритті та функціонуванні українських шкіл за кордоном, здійснення двосторонніх науково–дослідних проектів, підготовка фахівців-країнознавців з числа закордонних українців, організація спільних науково–освітніх видань, створення програм та методичних рекомендацій для осередків українського шкільництва, забезпечення їх навчально–методичною літературою. Такими підрозділами є: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України, Науково-дослідний Інститут українознавства, Центр українознавства філософського

факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою при Ніжинському державному університеті ім. М. Гоголя, Міжнародний інститут освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» [8, с. 127].

В той же час існує нагальна потреба в активізації зусиль держави щодо забезпечення інтересів української діаспори у галузі мовної освіти. Так, О. Газізова серед пріоритетних завдань державної політики відзначає більш активний вплив на забезпечення мовно-культурних прав зарубіжних українців, що передбачає належне фінансування освітніх закладів діаспори, формування повноцінного резервного фонду навчальної літератури, розроблення і випуск спеціальних навчальних посібників з української мови та інших українознавчих предметів (які б задовольняли потреби недільних та суботніх шкіл), надання матеріально-технічної підтримки відкриттю та функціонуванню українських шкіл і класів за кордоном, облаштування навчальних кабінетів, шкільних бібліотек тощо. Сприяння розвитку освітянських закладів зарубіжжя, вивчення в них української мови є запорукою духовного єднання українського етносу у світовому часопросторі, а також формування позитивного іміджу української держави в міжнародній спільноті.

Варто також відзначити методичний аспект проблематики вивчення української мови у середовищі українців, що перебувають за межами України. Зокрема, Б. Ажнюк, відзначаючи необхідність піклування держави про своїх громадян та представників українства, що перебувають поза її межами, наполягає на створенні навчально-методичного та дидактичного забезпечення мовних курсів для дітей емігрантів нової хвилі, українських громадян, які тимчасово виїхали з України. Потрібна також сучасна система дистанційного навчання для батьків, що бажають навчати української мови дітей у країнах поселення. МОН спільно з відповідним управлінням Державного комітету України у справах національностей та міграції мають систематично надавати допомогу українським школам, гімназіям, центрам науки і культури за кордоном у забезпеченні відповідною літературою українською мовою, практикувати проведення спільних з колегами в Україні конференцій і семінарів, підтримувати обмін фахівцями, інші заходи [9, с. 361–362].

В свою чергу, на думку О. Газізової, усе більшої актуальності набуває проблема нових методичних підходів до вивчення української мови, а також створення нових підручників для навчальних закладів

зарубіжжя. Якщо раніше підручники з української мови укладалися за принципом вивчення рідної мови, тобто власне лінгвістичним, то у сучасних підручниках методисти намагаються врахувати специфіку вивчення рідної мови в країнах проживання й української. Беручи до уваги умови освітнього середовища країни перебування, викладання української мови відбувається за методикою вивчення матеріалу домінуючої мови, тому більшість вправ мають творчий характер, спираються на досвід учнів, вміщують різноманітні тести, спрямовані на те, щоб спонукати пізнавальну активність дітей. Таким чином, чітко ставиться мета навчити дітей читати, писати, розмовляти та думати українською мовою, реаліями, поняттями.

Нова парадигма філософії мови також має враховувати та сприяти ефективному використанню виховного потенціалу державної мови, її ролі у формуванні патріотизму та державницької свідомості особистості. Адже значення мови в освіті не обмежується суто комунікативними аспектами, вона володіє значними можливостями виховного впливу.

Як зазначають О. Куць та В. Заблоцький, оскільки мова є провідником і супутником мислення, вона несе в собі та розповсюджує навколо усталену, глибоко ешелоновану систему цінностей у вигляді ієрархії понять. Вони формують численні семантико-лексичні мережі, за допомогою яких не тільки передаються, а й акумулюються у свідомості певні думки та поняття. У процесі спілкування такий мовний засіб дає можливість співпереживати, бути однодумцем, мати спільні переконання. Саме так завдяки єдиній мові, перш за все рідній, історично формується нація як спільнота ідентифікаційно переконаних однодумців, які закладають гарантію патріотичної одностайності розвитку власного політичного утворення, у нормативні акти і технологію діяльності державних інституцій. Одностайність думки та чину на ґрунті спільної мови уможливлює — за тих самих ресурсів й умов — багаторазове збільшення потуги народу завдяки вірі, надії і любові. У тому числі завдяки вірі один в одного, надії на спільне переборення труднощів і досягнення успіхів. Рідна мова — це основа народного «МИ» [10, с. 109].

Л. Нагорна особливо підкреслює роль консолідаційної функції мови у процесі націє- та державотворення. В кінцевому рахунку саме мова стоїть на сторожі суверенітету нації — державного, культурного, ідеологічного, інформаційного. Наявність впливової, багатої на виразові засоби державної мови формує національну свідомість,

відіграє вирішальну роль у становленні національної (громадянської) ідентичності [11, с. 234–235].

В. Москалюк вважає національну мову вирішальним фактором, котрий об'єднує людей у народ, націю. Така її важлива функція пояснюється тим, що мова сприяє взаєморозумінню, котре забезпечується використанням широкого кола понять, «вдягнених» у єдину матерію рідного слова. Кожна національна культура характеризується розвинутими у ній самій засобами розуміння світу, тим, що ми називаємо «рівнем світорозуміння», і цей рівень становить один з важливих сегментів загального світогляду нації. Світорозуміння нації — це сукупність понять, укорінених в її ментальності, притаманних цьому менталітету. Найважливішим фактором, який об'єднує різних людей в єдину спільноту — народ, націю, є мова, котрою забезпечується взаєморозуміння.

Аналізуючи ідентифікаційну (націєтвірну) функцію мови, Н. Мальована, зокрема, відзначає, що втрачаючи мову свого народу, людина значною мірою втрачає для себе і свій народ, а її народ втрачає таку людину. У мові кожного народу відображені властиві лише йому особливості культурно — історичної долі, світобачення, світовідчуття, світосприймання і світотворення. Часто слово позначає цілу історичну епоху чи подію даного народу, його питомі культурні, побутові, звичаєві чи інші ознаки. Генофонди кожного народу формувалися одночасно з особливостями його ментальності, що закріплюються і відтворюються в мові. Але така втрата є відчутною не тільки для процесу національної самоідентифікації а для можливості ідентифікації як такої. Утрата рідно-національної мови — суть денаціоналізації, тобто — розіндентифікації особи. Денаціоналізація суттєво послаблює й розбалансовує цілісну систему ціннісних орієнтирів, стимулів та мотивів діяльності, потреб та інтересів, емоцій та почуттів, прагнень та інших психологічних механізмів розвитку людини, органічно пов'язаних з її національністю. Денаціоналізована людина втрачає зовсім або послаблює одну з базових рушійних сил розвитку особистості — національну свідомість і гідність, а також пов'язаний з ними патріотизм.

Отже, в основі виховного потенціалу рідної мови лежить той факт, що саме через мову створюється певна мовна картина світу, що в свою чергу стає тією основою, на якій виникає спільна національна свідомість. Як про це писав класик соціолінгвістики Й. Л. Вайсгербер, «рідна мова створює основу для спілкування у вигляді вироблення схожого у всіх його носіїв способу мислення. Причому і уявлення про

світ, і спосіб мислення — результати процесу світоутворення, який постійно відбувається у мові, пізнання світу за допомогою специфічних засобів даної мови в даному мовному співтоваристві» [12].

Іншими словами, згідно з Ю. Апресяном, кожна мова відображає власний спосіб сприйняття та організації світу. Уся сукупність значень утворює єдину систему поглядів, що є обов'язковою для всіх носіїв мови і називається мовною картиною світу [13, с. 36–37]. В свою чергу, І. Голубовська національно-мовну картину світу (національно-мовну модель світу) розглядає як виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння певного етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі [14].

Н. Ашиток, розкриваючи роль мовної картини світу в філософсько-освітньому дискурсі, розглядає її як історично сформовану в повсякденному пізнанні спільноти та відображену в мові сукупність уявлень про світ, певний спосіб відображення і концептуалізації дійсності крізь призму культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретацію навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами відображення дійсності у свідомості етносу, які засвоюється дитиною у процесі її соціалізації.

Введення поняття мовної картини світу, на думку О. Скубашевської, дозволяє вбачати в мові спосіб осмислення дійсності з позицій конкретної культурно-етнічної спільноти, у полі національно-мовного, історичного та ментального концептів. В основу провідного у цьому плані етноцентричного принципу покладено розуміння мови як національно специфічного феномена, засобу виявлення і реалізації національного характеру, мовної концептуалізації світу [15].

У формуванні мовної картини світу, що сприяє формуванню патріотизму та державницької свідомості особистості, першочергове значення належить системі освіти. Так, С. Єрмоленко, розмірковуючи над шляхами поширення ролі української мови у процесах державотворення, зазначає, що люди по-різному приходять до усвідомлення державотворчої ролі української мови. Але для всіх найприроднішим мав би бути шлях — через дитячий садок, школу, через родинне й шкільне виховання, через засвоєння мови в дитинстві. Тоді мова стає атрибутом, ознакою належності людини до певного соціального, державного утворення, через мову відбувається ідентифікація людей з усією національною культурою [16, с. 102].

Н. Ашиток вважає освіту одним із потужних факторів стабілізації і збереження мовно-культурної самобутності, що здатний нарівні з сімейно-родинним формувати у процесі соціалізації культурно-національну самосвідомість особистості, сприяти засвоєнню нею неповторної картини світу, властивої лише для українства, виховувати почуття поваги і любові і, головне, єдності з усім, що належить до української культури [17, с. 432].

В. Шляхова на основі аналізу сучасних концепцій мовної освіти в загальноосвітніх середніх навчальних закладах робить висновок, що функціонування української мови як державної поставило перед методичною наукою завдання розробити технологію формування національно свідомої україномовної особистості, яка відчуває себе компетентною у таких аспектах: мовному, мовленнєвому, стратегічному, соціокультурному і, насамперед, українознавчому. Значення українознавчої компетенції зумовлене тим, що, послуговуючись українською мовою, особа сприймає, оцінює, створює мовленнєву продукцію, яка стосується різних аспектів минулого, сучасного й майбутнього співжиття соціуму в Україні, а значить, у неї мають бути сформовані українознавчі концепти як згустки інформації про реалії українського життя та адекватні їм мовні одиниці, які репрезентують національно-мовну картину світу [18, с. 219].

На зв’язок поняття мовної особистості з національною культурою, з національно-культурною самоідентифікацією, або самоозначенням, вказує також С. Єрмоленко, на думку якої, це передбачає вихід за межі розуміння мови як звичайного засобу, знаряддя спілкування, якого навчають через засвоєння інформації про словниковий склад (необхідний для спілкування лексичний запас) і граматичні правила побудови висловлювань. Конкретна мета засвоєння мінімального словника, використання мовних стереотипів для порозуміння на будь-якому рівні спілкування відрізняється від мети виховання мовної особистості з українознавчим світоглядом, яка володіє цілісною системою мовотворення усних і писемних українських текстів, вільно почувається в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях і здатна забезпечувати виконання стратегічної програми щодо розширення суспільних функцій і досягнення соціальної престижності української мови.

До подібних висновків приходить й Т. Донченко, з точки зору якої, формування національно свідомої, духовно багатої мовної особистості, виховання у школярів національно свідомого ставлення до української

мови, немислиме без усвідомлення ними своєї належності до народу, носія цієї мови і відповідно культури, тобто національного самоусвідомлення. Отже, вивчення української мови має сприяти усвідомленню учнем себе як представника етносу, народу, нації. Без цього формування національно свідомої, духовно багатої мовної особистості неможливе. Уроки української мови мають допомогти дітям шляхом роботи з текстами як дидактичним матеріалом до вивчення мовних і мовленнєвих тем пізнати свій народ, його культуру, розвинути почуття особистої відповідальності за рідну мову, усвідомлення своєї причетності до того, що відбувається з нею, до процесів її розвитку [19, с. 2].

Підбиваючи підсумки, ще раз підкреслимо необхідність формування та впровадження нової парадигми філософії мови в стратегії сучасної освіти як відповіді на зовнішні (глобалізація та інформаційна революція) і внутрішні (становлення держави, впровадження ринкових та демократичних відносин, відродження культури тощо) виклики розвитку сучасної цивілізації. Дана нова парадигма має, з одного боку, забезпечити потребу «ведення діалогу зі світом» шляхом реалізації завдань вивчення іноземної, насамперед, англійської мови, а з іншого, задовольнити потребу в самоідентифікацій українців, через вирішення завдання розширення сфери впливу української мови в структурі освітньої політики та системі українського державотворення.

Список використаних джерел:

1. Мальована Н. В. Мова як загальний чинник формування української нації/Н. В. Мальована//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2011. — Вип. 53. — С. 246–251.
2. Москалюк В. М. Українська діаспора: збереження національного естетичного простору через мову/В. М. Москалюк//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2010. — Вип. 41. — С. 326–334.
3. Кравченко О. Стан українського шкільництва за кордоном у контексті етнонаціональної ідентичності/О. Кравченко//Українознавство. — 2011. — № 1. — С. 220–224.
4. Мазука Л. І. Задоволення освітніх потреб закордонного українства як фактор збереження етнічної ідентичності/Л. І. Мазука//Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 124–131.

5. Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: Автореф. дис… д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02/І. П. Лопушинський. — К., 2008. — 36 с.
6. Іванишин В. Мова і нація/В. Іванишин, Я. Радевич-Вінницький. — Дрогобич, 1994. — 218 с.
7. Газізова О. Українська мова як фактор збереження національної ідентичності підростаючого покоління зарубіжних українців/О. Газізова//Українознавчий альманах. — Вип. 7. — К., 2012. — С. 45–48.
8. Мазука Л. І. Задоволення освітніх потреб закордонного українства як фактор збереження етнічної ідентичності/Л. І. Мазука//Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 124–131.
9. Ажнюк Б. М. Шляхи і методи розширення сфери застосування української мови: концептуальні й практичні аспекти/Б. М. Ажнюк//Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 343–366.
10. Куць О. М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження: [Монографія]/О. М. Куць, В. В. Заблоцький. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. — 300 с.
11. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики/Л. П. Нагорна. — К.: Світогляд, 2005. — 315 с.
12. Вайсгербер Й. Л. Язык и философия/Й. Л. Вайсгербер//Вопросы языкознания. — 1993. — № 2. — С. 111–112.
13. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описання/Ю. Д. Апресян//Вопросы языкознания. — 1995. — № 1. — С. 37–36.
14. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості: Автореф. дис… д-ра філол. наук: 10.02.15/І. О. Голубовська. — К., 2004. — 38 с.
15. Скубашевська О. С. Мовний контекст полікультурного середовища/О. С. Скубашевська//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2011. — Вип. 50. — С. 377–381.
16. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: Монографія/С. Я. Єрмоленко. — К.: НДІУ, 2007. — 444 с.

17. Ашиток Н. І. Мовна картина світу як феномен культури в інформаційному суспільстві/Н. І. Ашиток//Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 59. — С. 432–436.
18. Шляхова В. Українознавчі засади сучасної мовної освіти/В. Шляхова//Українознавство. — 2009. — № 4. — С. 216–221.
19. Донченко. Т. Мета навчання української мови як системне утворення та шляхи її реалізації/Т. Донченко//Українська мова і література в школі. — 2011. — № 1. — С. 2–6.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2013 р.

Дребницька К. Н. Украинский язык для диаспоры и патриотического воспитания молодежи: проблемы развития и потребления

Анализируется проблема распространения родного языка в среде украинской диаспоры.
Ключевые слова: *человек, культура, диаспора, образование, воспитание, язык.*

Drebnitska K. M. Ukrainian language for diaspora and patriotic education of youth: problems of development and usage

Problem of distributing native language among the Ukrainian diaspora was analyzed.
Keywords: *human, culture, diaspora, education, upbringing, language.*

Філософія освіти

УДК 123.015.324

Куліненко Л. Б.

Кандидат педагогічних наук, доцент, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова

КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

Формування компетентності майбутнього вчителя розглядається з огляду на необхідність продукування педагога нової генерації — здатного не тільки до передачі певної суми знань, але й до формування в учнях уміння жити суспільним чином, з високою мораллю і духовністю, зі світоглядом, орієнтованим на творчу самореалізацію.

Ключові слова: *людина, освіта, компетентність, компетентнісний підхід, культура, виховання.*

Компетентнісний підхід в освіті за правило протиставляється системі, спрямованої на механічне засвоєння знань, формуванню вмінь і навичок, недоліком яких є перевантаження інформаційного елементу освіти, недостатність застосування знань у різноманітних ситуаціях для виконання практичних і теоретичних завдань. Перехід до компетентнісної освіти означає переорієнтацію з процесу на результат у діяльнісному вимірі. Тому він тісно пов'язаний з особистісно орієнтованим і діяльнісним підходами до навчання. З метою формування у людини вмінь користуватися знаннями необхідно змінити в структурі навчання роль і значення освоєння способів діяльності, підвищити їх технологічність, створити умови для активної соціальної дії, проектної, дослідницької діяльності тощо [1, с. 179].

Взагалі орієнтація на формування компетентностей по новому розставляє акценти у відношенні до ролі знань у навчальному процесі. Серед безлічі причин, стримуючих оновлення освіти, на думку В. Болотова та В. Серікова, можна назвати її певну однобічність, дисгармонійність, коли замість цілісного соціокультурного досвіду учні фактично освоюють лише частину його, в першу чергу знаннєвий компонент. Автори

© Куліненко Л. Б., 2013

пропонують вести мову про кризу знаннєво-просвітницької парадигми, що обумовлена низкою причин. В першу чергу це зміни самого феномену знання і його співвідношення з суспільною практикою: здобуття інформації стає пріоритетною сферою професійної діяльності людини і умовою існування всякого сучасного виробництва взагалі. У цих умовах, як не парадоксально, знаннєве навчання стало втрачати сенс. Неймовірний потік інформації, яка застаріває швидше, ніж учень закінчить школу, вже неможливо «втиснути» в програми. Навчання «вічним істинам», зрозуміло, необхідно, але без уміння оновлювати оперативну частину свого культурного досвіду учень не може вважатися підготовленим до життя.

Інша причина кризи знаннєвої парадигми бачиться в тому, що відпадає необхідність перенавантажувати пам'ять дитини істинами «про запас», бо існують сховища інформації іншої природи. Треба лише навчити школярів користуватися ними. Пріоритет самостійності і суб'єктності індивіда у сучасному світі вимагає зміцнення загальнокультурного фундаменту освіти, розвитку умінь мобілізувати свій особистісний потенціал для вирішення різного роду соціальних, екологічних і інших завдань і розумного етично-доцільного перетворення дійсності. Потрібен фахівець, який не чекатиме інструкцій, а вступить в життя з творчим, проектно-конструктивним і духовно-особистісним досвідом, що вже склався. Структура ж знаннєвої освіти «не налаштована» на цю функцію [2, с. 8].

В свою чергу Д. Іванов відзначає, що компетентнісний підхід в освіті на противагу концепції «засвоєння знань» передбачає оволодіння учнями вміннями, що дозволять їм у майбутньому діяти ефективно в ситуаціях професійного, особистого та суспільного життя. При цьому особливе значення надається умінням, що дозволяють діяти у нових, невизначених, проблемних ситуаціях, для яких заздалегідь неможливо відпрацювати відповідних засобів. Їх потрібно знаходити у процесі вирішення подібних ситуацій і досягати потрібних результатів. Фактично при такому підході розуміння знання як нарощування суми предметної інформації протиставляється знанню як комплексу вмінь, що діяти та досягати потрібного результату, зокрема в невизначених, проблемних ситуаціях [3, с. 18–19].

З іншого боку, на думку С. Клепка, протиставлення «знаннєвої парадигми» освіти популярному «компетентнісному підходу» має певну тенденційність, адже поняття знання у сенсі відомого беконівського

«знання є сила» можна вважати «ключовою компетентністю», тому справжнє знання завжди є компетентнісним знанням, а «компетентність» завжди є «знаннєвою» [4, с. 147].

Подолання означених суперечностей сучасного навчального процесу через формування відповідних компетентностей стає можливим завдяки таким властивостям компетентнісної освіти, як практична спрямованість, орієнтація на результативні дії в контексті реальних проблемних ситуацій, стимулювання самостійності та ініціативності учнів.

Зокрема, як відзначає І. Гурняк, практично-прагматична спрямованість компетентнісного підходу відображає його скерованість на вирішення питань, які виникають перед людьми в різноманітних практичних ситуаціях, виключаючи важливу роль досвіду для набуття людиною компетентностей, підхід до знань як до інструменту ефективного розв'язання життєвих проблем. Відповідно одним із ключових дидактичних принципів компетентісного підходу є принцип спрямованості на результат, що передбачає розгляд результату освіти з погляду його затребуваності суспільством, забезпечення спроможності випускника школи відповідати запитам ринку праці, мати потенціал для практичного розв'язання життєвих проблем [5, с. 50–52].

За оцінками Д. Іванова, компетентнісний підхід є посиленням прикладного, практичного характеру всієї шкільної освіти. Його ключова ідея полягає в тому, що для забезпечення «віддаленого ефекту» шкільної освіти все, що вивчається, має бути включеним до процесу використання та вживання. Особливо це стосується теоретичних знань, які повинні перестати бути мертвим багажем і стати практичним засобом пояснення явищ і вирішення практичних ситуацій та проблем [3, с. 20].

Компетентність розкриває міру включеності в активну дію, здатність ефективно розв'язувати проблемну ситуацію життя, мобілізувати при цьому знання, досвід, уміння. Компетентність не зводиться ні до знань, ні до навичок; її можна розглядати як можливість установлення зв'язку між знанням і ситуацією, як здатність знайти, виявити процедуру (знання і дію), які підходять до розв'язання проблем [6, с. 140].

В свою чергу Л. Паращенко сутність компетентнісного підходу бачить у зміщенні акценту з накопичування нормативно визначених знань, умінь і навичок до формування й розвитку в учнів здатності практично діяти, застосовувати індивідуальні техніки і досвід успішних дій у ситуаціях професійної діяльності та соціальної практики. Перспективність компетентнісного підходу полягає в тому, що він передбачає високу

готовність випускника школи до успішної діяльності в різних сферах [7, с. 71–72].

В контексті вирішення проблеми співвідношення теоретичних знань і практичних навичок їх використання актуальним стає формування в учнів уміння самостійно вчитися. Так, О. Савченко, зіставляючи різні підходи до класифікації ключових умінь із новими цілями шкільної освіти, доходить висновку, що педагогічно доцільно виділити як об'єкт спеціального формування ключову компетентність «уміння учнів самостійно вчитися». Цей термін означає універсальне поняття, мета — уміння (мета — зверх, над), бо в розвиненому вигляді воно інтегрує психолого-особистісні характеристики учня зі змістовою та процесуальною основою учіння. Наявність цього вміння програмує індивідуальний досвід успішної праці учня, запобігає перевантаженню, сприяє пізнавальній активності, ініціативі, раціональному використанню часу та засобів учіння. Не менш важливо, що людина, яка звикла самостійно вчитися, не губиться в новій пізнавальній і життєвій ситуаціях, не зупиняється, якщо немає готових рішень, не чекає підказки, а самостійно шукає джерела інформації, шляхи розв'язання, бо вміння вчитися змінює стиль мислення та життя особистості [8, с. 38].

Взагалі здатність до самостійної і відповідальної дії виступає однією з ключових компетентностей, що лежить в основі успішного вирішення життєвих проблем, які постають перед сучасною людиною. Можна погодитися з думкою українських науковців, які підкреслюють, що сьогодні тільки та людина може повноцінно діяти в мінливому світі, яка здатна зробити самостійний вибір, прийняти самостійне рішення. Всі ці обставини зумовлюють потребу в оволодінні сучасними компетенціями, які дають можливість реалізувати в житті пізнавальний, духовно-моральний, творчий, комунікативний і естетичний потенціали. Такі потенціали грають роль динамічних домінант, які компетентнісно спрямовують процес розвитку і саморозвитку особистості [6, с. 139].

Сьогодні у педагогічній літературі можна зустріти велике розмаїття точок зору з приводу визначення основних груп компетентностей, необхідних для успішної педагогічної діяльності. Центральне місце в цьому комплексі посідає власне професійна компетентність майбутнього педагога. Розглянемо детальніше точки зору провідних науковців щодо її сутності та структури.

А. Маркова професійно компетентною називає таку роботу вчителя, у якій на достатньо високому рівні здійснюється педагогічна діяльність,

педагогічне спілкування, реалізується особистість учителя, у якій досягаються високі результати в навчанні і вихованні школярів (ці сторони становлять п’ять блоків професійної компетентності) [9, с. 8].

Л. Карпова вважає, що професійна компетентність учителя є інтегративним особистісним утворенням на засадах теоретичних знань, практичних умінь, значущих особистісних якостей та досвіду, що зумовлюють готовність учителя до виконання педагогічної діяльності та забезпечують високий рівень її самоорганізації. Професійна компетентність учителя не має вузько професійних меж, оскільки від нього вимагається постійне осмислення розмаїття соціальних, психологічних, педагогічних та інших проблем, пов‘язаних з освітою. Професійна компетентність, як особистісне утворення, є динамічним, оскільки його змістовне наповнення й якісний рівень залежать від багатьох чинників: рівня розвитку психології і педагогіки, антропології та культурології, соціальних та економічних причин тощо, а також багатоаспектним, тому що змінюється у відповідності з процесами, які відбуваються в освіті та суспільстві [10, с. 6].

С. Якушева, використовуючи в якості синонімів «педагогічну компетентність» та «професійну компетентність педагога», розглядає їх як особистісні якості вчителя, вихователя, що дозволяють йому самостійно і ефективно вирішувати педагогічні завдання, які формулюються ним самим або адміністрацією освітнього закладу. Це єдність його теоретичної та практичної готовності до здійснення своєї професійної діяльності [11, с. 31].

Структура професійної компетенції педагога, за Н. Кузьміною, включає п'ять елементів або видів компетентності: спеціальна і професійна компетентність в області дисципліни, що викладається; методична компетентність в області способів формування знань, умінь в учнів; соціально-психологічна компетентність в області процесів спілкування; диференціально-психологічна компетентність в області мотивів, здібностей, напрямів учнів; аутопсихологічна компетентність в області гідність і недоліків власної діяльності і особи [12, с. 90]

В свою чергу Л. Карпова структурними компонентами професійної компетентності вчителя вважає наступні три сфери: мотиваційна сфера особистості, яка є інтегральною якістю, що характеризується сукупністю соціальних настанов, ціннісних орієнтацій, інтересів, котрі складають основу мотивів, тобто все те, що включає поняття спрямованості особистості. Результатом її розвитку є сформованість таких ключових

компетентностей, як особистісно-мотиваційна, загальнокультурна, соціальна; операційно-технологічна сфера, яку характеризують: сукупність знань (професійних, з предмета, психолого-педагогічних, методичних, методологічних); умінь (гностичних, комунікативних, організаційних, діагностичних, проективних, конструктивних, управлінських); якостей (обов‘язкових, важливих і бажаних), які зумовлюють ефективність реалізації учителем професійно-педагогічних функцій; розвиток професійної компетентності відбувається лише при постійному осмисленні, аналізі власної педагогічної діяльності, вчинків, поведінки, а тому передбачає розвиток третьої сфери — саморегуляції, результатом якої є психологічна компетентність, самооцінка та аутокомпетентність [10, с. 14].

На думку В. Гриньової, професійна компетентність викладача включає професійно-змістовий, технологічний і професійно-особистісний компоненти. Професійно-змістовий компонент передбачає наявність у викладача цінностей-знань з предмету, який він викладає, суміжних дисциплін, з дисциплін, що виражають квінтесенцію спеціальності, якими має оволодіти студент, теоретичних знань з основ наук, які вивчають особистість людини, що забезпечує усвідомленість при визначенні педагогом змісту його професійної діяльності з виховання, навчання та освіти студентів. Технологічний компонент включає професійні цінності-знання, апробовані в дії, тобто цінності-уміння. Забезпечують цей компонент інформаційно-інноваційні технології, які ґрунтуються на комплексному діагностико-дослідному осмисленні педагогічної ситуації і перспективному її прогнозуванні. Професійно-особистісний компонент включає особистісні здібності-цінності [13, с. 25].

Окремої уваги заслуговує творчий компонент професійної компетентності педагога. Так, Л. Гриценко, вбачаючи загальну сутнісну рису компетентності у здатності людини вирішувати завдання не алгоритмічного типу, спираючись на свої особистісні якості, особливо підкреслює креативний компонент компетентності педагога. Педагогічна компетентність, відповідно до такої точки зору,— це здатність вчителя формулювати та вирішувати педагогічні завдання, що передбачають можливість декількох варіантів їх вирішення. В цьому й полягає специфіка та креативний характер педагогічної компетентності [14, с. 36].

В цілому ж масштабні завдання реформування освіти обумовлюють потребу в учителях нової генерації, які володіють творчим мисленням, інноваційною культурою, здатні генерувати нові ідеї. Педагогічна креативність є системо утворювальним фактором професійної ком-

петентності вчителя. Творчість передбачає наявність в особистості педагога здібностей, мотивів, знань, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю. Педагогічна творчість пов'язана із пошуком оптимальних і нестандартних педагогічних рішень, здатністю педагога до самовдосконалення і самоосвіти, розробки нових методик, форм, прийомів, до формування індивідуального стилю професійної діяльності [6, с. 105].

Список використаних джерел:

1. Хоружа Л. Л. Компетентнісний підхід в освіті: ретроспективний погляд на розвиток ідеї / Л. Л. Хоружа // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Збірник наукових праць. — К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2007. — № 7. — С. 178–183.
2. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. — 2003. — № 10. — С. 8–14.
3. Иванов Д. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании/Д. Иванов. — М.: Чистые пруды, 2007. — 32 с.
4. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. — Полтава: ПОІППО, 2006. — 328 с.
5. Гурняк І. А. Дидактичні засади компетентнісного підходу в освіті/І. А. Гурняк//Педагогічні науки. — 2008. — № 3. — С. 45–52.
6. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики/За ред.. І Г. Єрмакова. — Запоріжжя: Центріон, 2005. — 640 с.
7. Паращенко Л. І. Технологія формування ключових компетентностей у старшокласників: практичні підходи/Л. І. Паращенко // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи/За заг. ред. О. В. Овчарук. — К., 2004. — С. 71–84.
8. Савченко О. Я. Уміння вчитися як ключова компетентність загальної середньої освіти / О. Я. Савченко//Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / За заг. ред. О. В. Овчарук. — К., 2004. — С. 33–44.
9. Маркова А. К. Психология труда учителя/А. К. Маркова. — М.: Просвещение, 1993. — 192 с.

10. Карпова Л. Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи: Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. Г. Карпова. — Харків, 2004. — 20 с.
11. Якушева С. Д. Основы педагогического мастерства / С. Д. Якушева. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 256 с.
12. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. — М., 1990. — 119 с.
13. Гриньова В. М. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу як результат сформованості його педагогічної культури/В. М. Гриньова // Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля. — Педагогіка і психологія. — 2011. — № 1. — С. 21–26.
14. Гриценко Л. І. Професійна компетентність педагога: традиції і інновації / Л. І. Гриценко // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. — Вип. 8. — Ч. 2. — Полтава, 2011. — С. 35–42.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2013 р.

Кулиненко Л. Б. Компетентность будущего педагога

Формирование компетентности будущего учителя рассматривается с учетом необходимости выработки педагога нового поколения — способного не только к передаче определенной суммы знаний, но и к формированию у учащихся умения жить общественным образом, с высокой моралью и духовностью, с мировоззрением, ориентированным на творческую самореализацию.
Ключевые слова: *человек, образование, компетентность, компетентностный подход, культура, воспитание.*

Kulinenko L. B. Competence of a future pedagogue

Forming of competence of a future teacher was considered with a view to producing a new generation of pedagogue — able not only to transmit a certain amount of knowledge, but also to the formation in students the ability to live in a public manner, with high morals and spirituality, with the outlook, focused on creative selfrealization.
Keywords: *human, education, competence, competence approach, culture, education.*

Теорія політики

УДК 321.64

Вонсович С. Г.

Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧЕНОГО ПІДХОДУ

Йдеться про синегетичні впливи на процес політичного транзиту в умовах невизначеності. Провідне місце серед них займають: хаос, біфуркація, атрактор, флуктуація, фракталії і т. д. З'ясовано, що аналіз сучасної трансформації політичних процесів базується на некласичних теоріях розвитку: теоріях катастроф та хаосу, а також концепції дисипативних структур і синергетиці. Виокремлено специфіку процесів самоорганізації у суспільстві на трьох рівнях.

Ключові слова: *відкрита система, нелінійність, аттрактор, флуктуації*

Транзитивність характеризується тенденцію до повторення в історії розвитку кожної політичної системи. Тому незаперечним є той факт, що для аналізу транзиту в умовах першої третини XXI сторіччя, підходи, вироблені у 80-х — 90-х роках, мають бути доповнені новими теоретико-методологічними засадами.

В останні роки зазначена сутнісна особливість політичного транзиту наявна у більшості транзитологічних концепцій. Вона стала об'єктом спеціального розгляду. Певним чином на цю специфіку політичного транзиту вказували дослідники Г. О'Донелл, А. Пшеворський, С. Хантінгтон, В. Банс та інші. Вони вважали «невизначеність» однією із сутнісних характеристик політичного транзиту, що відіграє важливу роль в процесі переходу до демократії. Вченими пропонувалися різноманітні сценарії виходу із невизначеності у контексті саме демократичного переходу.

© Вонсович С. Г., 2013

Метою даної статті є аналіз категорії «невизначеність» у контексті синергетичного підходу стосовно дослідження політичного транзиту. Досягненню зазначеної мети покликано сприяти розв'язання наступних завдань:

з'ясувати вплив невизначеності на перебіг політичного транзиту;

проаналізувати ключові поняття синергетичного підходу, що мають важливе значення для транзиту.

Перехідні процеси, які відбуваються протягом останніх десятиліть XXI століття, показали, що підсумком транзиту необов'язково стає консолідована демократія. Це пов'язано з тим, що характерною особливістю політичного транзиту є невизначеність. Остання простежується у його процедурах і результатах. У царині пізнання філософська категорія «невизначеність» часто виступає синонімом «незнання», «невідомості»; вона робить акцент на описанні майбутнього.

Завдячуючи відкритому 1927 року Вернером Карлом Гейзенбергом «принципу невизначеності» відбувся перехід до квантової механіки. Принцип невизначеності витікає з того, що не тільки майбутнє невизначено, але й теперішній час немає точного виміру. Таким чином, принцип невизначеності є «фундаментальною обов'язковою властивістю нашого світу» [1, с. 82].

Як наслідок, привертає увагу те, що коли зміст транзиту у більшій мірі невизначений, то це свідчить про багатоваріантність можливих його наслідків. У цьому значенні практично всі варіанти наслідку транзиту визначаються сценаріями виходу із невизначеності, а також характером режимів, які були встановленні після цього.

Аналіз сучасних трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі неможливий, з нашої точки зору, без методологічних підходів некласичних теорій розвитку. Вони містяться в теоріях катастроф та хаосу, концепції дисипативних структур І. Пригожина, а також синергетиці, що синтезувала досягнення природничих і гуманітарних наук — кібернетичного і системного підходів [2; 3]. Це значно доповнило і поглибило категоріальний апарат соціально — гуманітарних дисциплін. Якщо творці нового напряму в науці І. Пригожин та І. Стенгерс [4] прагнули екстраполювати принципи самоорганізації на екологію, економіку, кліматологію і біологію, то останнім часом здійснюються активні спроби екстраполювати синергетичні підходи до вивчення посткомуністичних трансформацій (у тому числі моделей посткомуністичних транзитів) на пострадянському просторі..

Провідною ідеєю синергетичного підходу виступає єдність і системна організація всього світу; наявність загальних законів розвитку всіх матеріальних об’єктів і систем. Специфіку прояву процесів самоорганізації у суспільстві можна виокремити таким чином:

— на онтологічному рівні процеси самоорганізації простежуються у вигляді диференціації та інтеграції соціально-політичних інститутів;

— на гносеологічному — у формі диференціації та інтеграції знань (і методів синтезу та аналізу, індукції і дедукції);

— на аксіологічному — у вигляді диференціації та інтеграції соціальних цінностей, ідеалів.

. Для самоорганізації соціальних процесів існують різні форми чергування порядку і хаосу; наприклад, змінюваність домінуючої форми власності в конкретних суспільствах та їх інтеграції; тенденції до ієрархізації і деієрархізації соціальних відносин, їх інститутів та акторів. Тому соціальну синергетику деякі науковці виокремлюють як своєрідне відродження концепції прогресу. Однак, у рамках зазначеної парадигми прогрес характеризується нелінійністю, являючи собою коловерть «порядку» і «хаосу». За цього, кожна пульсація взаємодії хаоса і порядку утворює завершений синергетичний цикл становлення універсальної спіралі розвитку. Відповідно до засад синергетики, новий порядок, породжений з хаосу, не зводиться до суми частин, які його заснували.

Квінтесенцією зазначеного напряму є ідея єдності і системної організації світу, наявність спільних законів розвитку всіх матеріальних об'єктів і систем, нелінійність у значенні багатоваріантності і незворотності процесів, перебіг яких відбувається на всіх рівнях соціально-політичного буття системи. Світ розглядається як взаємопов’язаний, перманентно рухливий та змінюваний.

Виходячи з цього, можна констатувати, що в умовах глобалізації всі держави трансформуються у відкриті та взаємопов'язані системи; на них тисне багато різноманітних чинників, які важко прорахувати за допомогою лінійних підходів. Слушною вважається думка про те, що «ми повинні визнати, що не можемо повністю контролювати навколишній світ нестабільних феноменів, як не можемо повністю контролювати соціальні процеси …» [5. с,48].

Однак потрібно враховувати, що нестабільні феномени, виходячи з хаосу, прагнуть до стабільного стану через встановлення порядку. Динамічна ж стійкість складних процесів самоорганізації і саморозвитку підтримується завдяки слідуванню законам ритму, циклічної зміни

станів (за схемою «піднесення — спад — застій — піднесення»). Отже, ми спостерігаємо певну ритмічність у коливаннях, що поширюється і на перебіг соціально-політичних процесів. Ритміка простежується у безперервній зміні політичних і економічних піднесень та спадів, у перебігу електоральних циклів, циркуляції еліт тощо.

Для опису динаміки функціонування систем і трансформації хаосу в порядок синергетикою застосовується шерег ключових понять на кшталт: «відкрита система», «нелінійність», «хаос», «біфуркація», «атрактор», «дисипативні процеси», «дисипативні структури», «флуктуації», «нестійкість», «фракталії» і т. д. Зазначені поняття мають евристичне значення для вивчення політичних і соціальних процесів, у тому числі й політичного транзиту. Розглянемо їх детальніше.

Існують різні інтерпретації визначення поняття «хаос». Так, у стародавніх греків хаос — це безструктурна, безформна маса, яка не наділена ніяким порядком. Із неї виникає впорядкований всесвіт. У філософському напрямку даосизму хаос асоціюється із структурами які вкладені у структури. Хаос — це видима невпорядкованість за якою знаходяться регулярні (детерміновані) закони. У середині хаосу існує прихований порядок. Організація, структура можуть виникнути з хаосу або під впливом цілеспрямованого зовнішнього чинника, або під впливом сил самоорганізації — чинника внутрішнього. Постання з хаосу впорядкованих структур і форм руху; спочатку неупорядкованих, неврегульованих форм руху без спеціальних, впорядкованих зовнішніх впливів визначає появу самоорганізації. Також зазначимо, що проявом хаосу є фрактальні структури.

Відкрита система перебуває у постійній міжсистемній взаємодії і міжсистемному взаємовпливі. Водночас за цього системою зберігається також власна автономія, що убезпечує її від «розчинення» у подібних системах. Система, що перебуває у відносній рівновазі містить різноманітні зони живлення і розсіювання енергії. Це дозволяє їй відповідно реагувати на зовнішні подразнення, зазнаючи постійних змін — флуктуацій. При чому водночас із флуктуаціями у системі відбувається процес нарощування і зміни структурних неоднорідностей.

В умовах перехідного періоду розвитку суспільства, який супроводжується системними і глобальними кризами, відбувається як творення нових категорій, так і їхнє переосмислення. Зокрема це стосується поняття «біфуркація», чия інтерпретація вільно використовується у різних контекстах. Біфуркація — зміна якісної поведінки, динаміч-

ної системи при незначній зміні її параметрів. Якщо, еволюціонуючи система залежить від параметру, то сама система може змінюватися плавно. Однак, при переході параметрів через певне критичне значення, система та її динаміка теж може зазнати якісної перебудови. Значення параметрів, за яких відбувається перебудова встановлених режимів руху у системі, називається біфуркаційними значеннями параметру (або ж точкою біфуркації), а сама перебудова — біфуркацією. Зазначимо, що за безперервних змін параметрів виникатимуть каскади біфуркації. Водночас, каскад біфуркації може бути одним із типових сценаріїв переходу від порядку до хаосу.

Власне у синергетиці біфуркація являє собою критичний стан системи, точку переходу від хаосу до порядку, час оформлення, виникнення нового порядку, завершальний період розвитку системи, а також вибір однієї із цілого спектру тенденції як домінуючої і визначаючої новий порядок у після біфуркаційний період.

Зазначимо, що теорія біфуркацій динамічних систем вперше була розроблена вченими А. Пуанкаре і А. А. Андроновим. Розуміння синергетичних процесів буде неповним, якщо не розкрити зміст основних підходів теорії катастроф. Дана теорія, розроблена вченим Томом Рене (1972 р.), увібрала основні філософські і методологічні ідеї теорії хаосу. Вона відображає різкі якісні перебудови: перехід у стан детермінованого хаосу, фазові переходи і самоорганізацію. Тобто «стрибки» у поведінці нелінійних динамічних систем, які змінюються. Якщо розглядати біфуркацію крізь призму теорії катастроф, то вона являтиме собою якісну стрибкоподібну перебудову системи під час повільної зміни параметрів. Отже, до точки біфуркації система розвивається по — іншому, її поведінку можна повністю передбачити. Однак під час біфуркації відбувається конфліктний зрив, катастрофічний стрибок між коливаннями і незворотністю. У політичній науці саме невизначеність майбутнього, переломний характер змін називають «точкою біфуркації» [3.с,36], якій властива принципова непередбачуваність. За цього відсутньої є відповідь на питання, чи буде утворена нова система і яка саме, чи у системі буде домінувати хаос (як спонтанність розпаду або ж народження спонтанного порядку нового рівня).

Безперечно, одним із значущих понять теорії самоорганізації є точка біфуркації. Точку біфуркації можна позначити як період в історії системи, коли вона перетворюється із однієї системної визначеності в іншу. Її якісні характеристики після виходу на точку біфуркації зазна-

ють принципових змін, що трансформують і саму систему. Зі стану нестійкості і хаосу система може пройти одразу декілька станів, поступово набираючи найоптимальнішу модель самоорганізації і порядок структурних елементів. Вибір оптимальної моделі самоорганізації здійснюється на обмеженому полі еволюційних можливостей. Це поле можливостей обумовлюється такими чинниками: історією країни, культурними матрицями і традиціями, геополітичними факторами, що разом формує поле можливостей. Наявність детермінант, з одного боку, безумовно, звужує поле можливостей, але з іншого — сприяє як збереженню природи системи, так і її особливостей. За межами цього досить обмеженого детермінованого поля можливостей залишається ширше поле поєднання «недетермінованих детермінант», тобто факторів і причинних залежностей, які ще не проявили себе. Це поєднанні являє собою, за І. Валлерстайном [6. с,134], «не виключене середнє», або ж «детерміністський хаос» за І. Пригожиним. Можна зазначити, що стан нестійкості, від якого можливий такий перехід, є точкою біфуркації.

Також точкою біфуркації визначають як особливі моменти у розвитку системи, коли сталий, лінійний, передбачуваний шлях її розвитку стає неможливим. Це — точка критичної нестійкості розвитку, в якій система перебудовується, вибираючи один із можливих шляхів подальшого розвитку. Таким чином, відбувається певний фазовий перехід.

Біфуркаційні сценарії процесу розвитку і соціальної зміни суспільства можна визначити таким чином:

1. Виходячи із наявних процесів самоорганізації і організації виокремлюються такі фази. Перша фаза — протобіфуркаційний період, за якого соціально-політичні зміни мають локальний характер і не стосуються загальносистемних параметрів. Друга фаза — біфуркаційний період — організаційні сили придушуються самоорганізаційними. Також відбувається вихід у точку біфуркації, що означає перехід до біфуркаційних, самоорганізаційних механізмів позитивного зворотного зв'язку. Оскільки система нездатна функціонувати у попередній якості, то розпочинається процес самоорганізації. Третя фаза — пост-біфуркаційний період — виникає порядок який має само організаційний характер. Розмаїття можливих нових станів визначається сутністю соціальної системи, а вибір одного із можливих варіантів пов'язаний із випадковою флуктуацією. Сценарій розвитку соціальної динаміки у третій фазі називають циклічним [7. с,135].

2. На основі уявлень про роль цінностей.

3. На основі уявлень про комплекс факторів, таких як: детермінізм, індетермінізм, вибір суб'єкта, ціннісні орієнтації, оцінки. У цьому випадку, аналіз складних, само організуючих систем передбачає не просто якусь причинно-наслідкову залежність як перехід від однієї системи до іншої, а глибше співвідношення між причинною і наслідком, причиною і вірогідністю, причиною і необхідністю.

Випадкові відхилення миттєвих значень величин від рівновагомого стану позначається поняттям «флуктуації». Флуктуація у відкритій системі є свідченням хаосу на її мікрорівнях. Причому, інтенсивність флуктуації може бути незворотною, оскільки система або починає якісно змінюватися з перспективою формування нової, або ж цілковито руйнується, створюючи умови для появи нової системи. Отже, зміни можуть породжувати нелінійні залежності, адже вони відбуваються під впливом різноманітних чинників, і стають незворотніми. Незворотність є атрибутом будь-якого політичного і соціального процесу. Вона «починається тоді, коли складність системи, що революціонізує, перевершує якийсь поріг» [8. с,373]. Приміром, згаяні у часі реформи не спричинять потрібного очікуваного ефекту.

Біфуркація стимулює відкидання певного набору варіантів розвитку суспільства і кожна зміна, навіть на мікрополітичному рівні, тільки зменшує альтернативність вибору. Однак за цього зберігається невизначеність наслідків вибраного шляху, що зумовлено особливістю соціально-політичних процесів, а саме — нелінійністю. Що ж розуміється під цим поняттям? Нелінійність можна розглядати як незвичайну реакцію на зовнішній вплив. Прикладом прояву нелінійності у політичних процесах можна назвати розпад СРСР. Він встояв перед агресією гітлерівської Німеччини, але розпався під впливом значно менших факторів іншої природи.

Домінування тієї чи іншої тенденції багато в чому визначається також сукупністю чинників, які утворюють акумулятивний ефект. Множинності точок, до яких притягуються траєкторії динамічних систем, являють собою так звані атрактори (від англ.. attractive — залучати). Атрактор — це активний стійкий центр еволюції системи. Він здатен «притягувати» і організовувати хаотичне навколишнє середовище. У синергетичному підході під атрактором розуміється можливий набір відносно стійких станів системи, які можуть реалізуватися в залежності від різноманітних початкових умов. За цього стан хаосу не є чимось наперед шкідливим і руйнівним. Саме в цей час система вибирає різні

варіанти самоорганізації і зупиняється на оптимальному варіанті. Буржуазні революції XVII-XVIII рр. в Європі являли собою стан хаосу, що супроводжувався руйнацією структур феодального суспільства. Хаос змінився новим порядком; порядком, з більш оптимальним «типом рішення». Атрактор є базовим поняттям теорії самоорганізації і визначається множинністю для системи.

У процесі аналізу політичних процесів виокремлюється атрактор як ідеал, і атрактор як реальність. Атрактор як ідеал вибудовується з нереалізованих можливостей національних проектів державного устрою, до яких різні актори процесу час від часу повертаються. Атрактор — реальність — це найбільш оптимальна модель порядку для того чи іншого суспільства на даному історичному відрізку часу, вибудована в результаті взаємодії різних чинників.

Отже, у точці біфуркації система перебуває в стані вибору, який і визначає її подальшу еволюцію, оскільки всі можливі варіанти мають рівні шанси реалізації. За цього в результаті вибору відсікаються всі інші альтернативи на користь лише однієї траєкторії руху. У цій точці працюють не тільки випадкові чинники, але й включається «механізм свідомого вибору». За його допомоги відсікаються інші альтернативи, і тоді «реалізовані шляхи постають в оточені нереалізованих можливостей». Відомий вчений-семіотик Ю. Лотман справедливо зазначає, що «вибір того шляху, який дійсно зреалізовується, залежить від комплексу випадкових обставин, але, ще більшою мірою, від самої свідомості актантів. Не випадково в такі моменти слово, мова, пропаганда знаходять особливо важливе історичне значення. При цьому, якщо до того, як вибір було зроблено, існувала ситуація невизначеності, то після його здійснення виникає нова ситуація, для якої зроблений вибір був уже необхідний, ситуація, яка для подальшого руху виступає як даність. Випадковий до реалізації, він (вибір — С. В.) стає детермінованим після реалізації. Ретроспективність підсилює детермінованість. Для подальшого руху вибір — перша ланка закономірності» [9. с,125].

У момент біфуркації вибір шляху здійснюється під впливом ланцюжка факторів, підбір яких може бути цілком випадковим. Тому і вплив виявляється не довільним, а в контексті рішень, яких необхідно ухвалювати. Система, поступово втрачаючи свої властивості, може непомітно і неухильно рухатися до межі рівноваги, і, досягнувши критичної точки, отримує високу ступінь втрати стійкості.

Загалом, рух до рівноваги може визначатися випадковими чинниками. Вибравши оптимальну для конкретних умов форму самоорганізації, система «скидає» у навколишній простір зайву, непотрібну для утворення і функціонування нової структури енергію. Остання у політичних процесах проявляє себе у формі постреволюційного терору, що знищує всіх, хто відмовилися сприйняти утворений революційний порядок. Так вимальовується формула: «революція пожирає своїх дітей». Процеси, у результаті яких відбувається «скидання» зайвої енергії, називаються дисипативними, або «порядком через флуктуації», за І. Пригожиним. Функції скидання енергії формують зони стоків системи. У цих процесах беруть участь дисипативні структури, які виникають в результаті самоорганізації цієї системи. Особливістю цих структур є їх властивість стабілізуватися. У той же час до процесів самоорганізації активно залучаються нестаціонарні структури, які виникають під впливом флуктуації. Нестаціонарні структури здатні розвиватися і трансформуватися в середовищі або ж переноситися в середовище зі збереженням форми.

Наступним важливим поняттям синергетичного підходу є фракталії. Фракталіями називаються такі об'єкти, які мають властивість самоподібності, або так званої масштабної інваріантності. Це означає, що малий фрагмент структури такого об’єкта подібний до іншого, більшого фрагмента або навіть структури загалом.

Таким чином, аналіз категорій синергетичного підходу дозволяє розкрити загальні, універсальні механізми самоорганізації об'єктів і систем, моделювати можливі структури самоорганізації. Він стверджує, що всі структури мають еволюційний характер, тобто представляють собою певні стадії розгортання процесів. Водночас за синергетичного підходу переглядається роль випадковості у розвитку систем. Це означає, що за певних умов випадковість може визначити загальний напрямок у подальшому розвитку системи. Інакше кажучи, коли система знаходиться в стані нестійкості (в точці біфуркації), яка-небудь необов’язкова (однозначно не визначена) зовнішня подія (вплив) може зіштовхнути систему в стан «творчого хаосу» і визначити ту структурно-організаційну форму, якої вона досягне у подальшому.

Список використаних джерел:

1. Хокинг С. Краткая история времени: от Большого взрыва до чёрных дыр / С. Хокин. Пер. с англ. Н. Я. Смородинской. — СПб.: «Амфора», 2001. — 268 с
2. Арнольд В. И. Теория катастроф / В. И. Арнольд. — 3-е изд. доп. — М.: Наука. — 1990. — 128 с.
3. Пригожин И. Р. Природа, наука и новая синергетика рациональность / И. Р. Пригожин // Философия и жизнь. — 1991. — № 7. — С. 36–41
4. Пригожин И. Время. Хаос. Квант/И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1994. — 266 с.
5. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. — 1991. — № 6. — С. 46–52
6. Валерстайн Е. Время и деятельность: неисключенное средние / Е. Валерстайн // Человек перед лицом неопределенности / Под. ред. И. Р. Пригожина. — М., 2003. — С. 134–135
7. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 437 с.
8. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой/И. Пригожин, И. Стенгерс. — М., 1986. — 432 с.
9. Лотман Ю. М. Изъявление Господне или азартная игра? Закономерное или случайное в историческом процес се/Ю. М. лотман // Искусство кино. — 1994. — № 1. — С. 126–132.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2013 р.

Вонсович С. Г. Политический транзит в контексте синергетического подхода

Речь идет о синергетическом влиянии на процесс политического транзита в условиях неопределенности. Ведущее место среди них занимают: хаос, бифуркация, аттрактор, флуктуация, фракталии и т. д. Выяснено то, что анализ современной трансформации политических процессов базируется на неклассических теориях развития: теориях катастроф и хаоса, а также концепции диссипативных структур и синергетике. Выделено на трёхуровневую специфику процессов самоорганизации в обществе.

Ключевые слова: *открытая система, нелинейность, аттрактор, флуктуации*

Vonsovych S. H. Political transit in the context of synergistic approach

The article deals with the impacts on process of political transit in conditions of uncertainty in –between. The dominant middle place is taken by chaos, bifurcation, attractor, fluctuation, etc. It has been found out that the analyses of modern political transformations is based on non — classical evolutional theories: the teory of catastrophe and caos, the concepcion of dissipative structures and discipline of synergetics. The specific features of social self — organization have been determined at there levels.

Keywords: *open system, nonlinearity, attractor, fluctuations*

Теорія політики

УДК 323.1

Кресіна І. О.

Доктор політичних наук, професор, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, чл.-кор. АПрН України

Явір В. А.

Кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

(Стаття підготовлена в рамках наукового проекту «Політико-правові засади етнокультурної консолідації українського суспільства» в межах державної цільової програми «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в українському суспільстві»)

Досліджено розуміння поняття «етнічна консолідація» у вітчизняній та зарубіжній етнополітології. Проаналізовано особливості феномену консолідації, представленого в етнонаціональному законодавстві України, вказано на розбіжності з усталеним науковим трактуванням та запропоновано шляхи їх усунення.

Ключові слова: *національні меншини, етнокультурний розкол, етнокультурна консолідація.*

Дослідження політико-правових засад етнокультурної консолідації українського суспільства неможливе без ретельного вивчення базових термінів, їх розуміння у вітчизняній та зарубіжній етнополітології, а також в етнонаціональному законодавстві. Усвідомлення необхідності інтенсифікації процесу етнокультурної та етнонаціональної консолідації українського суспільства та імплементації цього завдання у внутрішню етнонаціональну політику України потребує наукового обґрунтування, визначення та структурування.

© Кресіна І. О., Явір В. А., 2013

Як свідчить аналіз чинного етнонаціонального законодавства, в Україні немає чіткого розуміння, і відповідно, визначення терміну «консолідація» в етнополітичному контексті. Поняття вживається довільно, частіше в політичних документах (заявах з нагоди певних подій, деклараціях, зверненнях, щорічних посланнях), ніж у законодавчих актах. Незважаючи на те, що в українських політиків усіх ідеологічних напрямків не виникає сумнівів щодо того, що Україна належить до етнічно, мовно, культурно, регіонально та політично розколотих держав, застосовувати позитивний досвід етнокультурної консолідації на практиці шляхом впровадження поняття в українське етнонаціональне законодавство та практику етнонаціональних відносин, вони не квапляться.

Консолідація етнокультурно неоднорідних компонентів на основі громадянської належності та інших ідейних, політичних та культурних констант, здатних об'єднати поліетнічне українське суспільство в згуртовану політичну націю,— тамуватиме внутрішні конфлікти та тенденції розколу, що в свою чергу сприятиме забезпеченню національної безпеки та збереженню територіальної цілісності України. Характерно, що загрозу етнополітичної дезінтеграції усвідомлюють та відчувають навіть пересічні українці, які, як правило, детально не вдаються в аналіз етнополітичних процесів у державі. Так, соціологічні опитування засвідчили, що в 2012 році порівняно з попереднім роком майже у 1,5 рази зросли побоювання громадян щодо розколу країни (з 9% до 13%). Актуалізація цієї загрози характерна як для Заходу, де побоювання можливого розколу України зросли (з 8 до 18%), так і для Сходу (з 5 до 13%) країни [1].

Тим не менше, в базових законодавчих актах етнонаціонального законодавства України, на основі якого відбувається формування етнонаціональної політики, поняття «консолідація» практично не зустрічається, не обґрунтовується і, щонайголовніше, не запроваджується в практику міжнаціональних відносин Навпаки, після детального вивчення навіть складається враження, що більшість основних законів України сфери етнонаціональних відносин акцентують увагу на моментах, що роз'єднують українське суспільство, впроваджуючи захист етнічних, мовних, культурних відмінностей громадян, а не спільних цілей. Відмінності утверджуються інколи за рахунок спільних інтересів та стабільного розвитку цілого етнополітичного організму — держави Україна. Базові законодавчі акти етнонаціональної сфери спорадично і несистемно згадують про необхідність формування спільних цінностей,

здатних об’єднати та згуртувати політичну українську націю, безвідносно до національної належності, культурних, мовних релігійних уподобань. Традиційно такі згадки зустрічаються хоча б у преамбулах до найважливіших нормативно-правових актів, якщо не в текстах.

Однак уже перший етнополітичний документ незалежної України — Декларація прав національностей України 1991 року навіть у преамбулі більше концентрується на роз’єднавчих моментах, ніж на інтеграційних. Верховна Рада України прийняла Декларацію, беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять п'ятдесятидвохмільйонний народ України та прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України [2]. Це виокремлення, певною мірою навіть протиставлення громадян інших національностей, національних меншин з одного боку та українців, представників української етнічної нації з іншого є одним з головних наскрізних роз’єднавчих чинників, притаманних українському етнонаціональному законодавству. Адже інші національності також є українцями в політичному сенсі, маючи громадянство України.

Подібну картину зустрічаємо також в базовому спеціалізованому Законі України «Про національні меншини в Україні». В преамбулі до нормативного акту зазначається, що Верховна Рада України прийняла його, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей в справі розбудови незалежної демократичної держави [3]. Для уникнення такого послідовного протиставлення української етнічної нації та складових неукраїнського етнічного походження в документах етнонаціональної сфери слід було б напрацювати єдиний консолідуючий термін, чого за понад 20 років незалежності зроблено не було. Частково роль цього терміну виконує «український народ», однак не завжди законодавці та політики дотримуються такого категоріального апарату, що вносить плутанину та хаос у розуміння понять «українська нація», «український народ» та їх складових. Це в свою чергу ускладнює інтеграційні тенденції в середовищі політичної поліетнічної української нації й роз’єднує її складові за етнічної ознакою.

Термін «народ» досить поширений синонім політичної нації. У сучасній етнополітичній науці та повсякденній політичній практиці так позначають політичний вимір нації, яка намагається за його допомогою консолідувати всіх громадян, незалежно від національного, етнічного

походження. Це поняття у сучасному етнополітичному лексиконі відродилося як відповідь на спроби відмежування етнічного чинника від політичного об'єднання громадян у межах однієї держави.

Однак навіть Закон України «Про національні меншини в Україні» протиставляє національні меншини українському народові, не вважаючи їх складовими цього поняття. Ст. 2 Закону зобов'язує громадян всіх національностей дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин [3]. Згадок про необхідність консолідації всіх етнокультурних складових українського суспільства, про інтеграцію їх у українську політичну націю цей нормативно-правовий акт не містить.

Конституція України вносить ще більшу плутанину в розмежування термінів, розуміння української політичної та етнічної нації і її складових. В преамбулі до Основного Закону зазначається, що Верховна Рада приймає його від імені Українського народу — громадян України всіх національностей. Здавалося б, ось нарешті чітко визначено консолідуючий термін «український народ», що включає в себе громадян України всіх національностей. Однак і у Конституції зустрічаємо небезпечне з етнополітичної точки зору протиставлення української нації та національних меншин, що містить потужний етноконфліктогенний та етнороз'єднуючий потенціал. Адже в преамбулі до Основного Закону також згадується про багатовікову історію українського державотворення на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення.

Остаточно крапки над «і» розставляє ст. 11, не залишаючи сумнівів щодо протиставлення понять «української нації» та «національні меншини». Цією статтею держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Виходячи з цього незрозуміло, про захист прав яких саме українців йдеться у Основному Законі та інших нормативно-правових актах: українців як представників української нації, яка не включає в себе національні меншини чи українського народу, до складу якого входять національні меншини.

В контексті досліджуваної проблематики найдеструктивнішим є те, що поняття «консолідація» стало заручником такого протиставлення.

В Конституції консолідація згадується лише один раз, в ст. 11, в якій йдеться про консолідацію української нації як етнічної нації, до складу якої не входять представники інших національностей. Очевидно, що таке розуміння поняття є небезпечним і потребує негайного уточнення в сенсі розширення консолідації на всі складові українського суспільства. Адже при консолідації лише представників однієї нації в поліетнічній державі звужується зміст поняття, його потенціал не використовується повною мірою. Навіть більше — такий однобокий вектор консолідації може стати причиною розколу, міжетнічних конфліктів та дезінтеграційних тенденцій.

Хоча таке тлумачення консолідації й відповідає загальнонауковому, етнополітологічному розумінню терміну «етнічна консолідація». Серед науковців практично не спостерігається його відмінних різночитань. Російській науковці Г. Денисова та М. Радовель, досліджуючи основи етносоціології, дають наступне визначення етнічної консолідації — як внутрішнє об’єднання досить великого етносу, під час якого згладжуються відмінності між локальними групами та об’єднуються територіально розрізнені частини. Консолідуватися можуть і кілька близьких культурно і мовно сусідніх етносів, об’єднуючись в один і формуючи новий етнос [4, с.83]

Український етнополітолог О. Картунов розглядає етнічну консолідацію як один із типів етнооб’єднавчих процесів, поряд з етнічною асиміляцією та етнічною інтеграцією. Дослідник поділяє етнічну консолідацію на два види: внутрішньоетнічну і міжетнічну. Під внутрішньоетнічною консолідацією розуміє процес внутрішнього зміцнення й збільшення якогось великого етносу завдяки поступовому зникненню культурно-мовних відмінностей між субетносами та/чи етнографічними групами, а також зростанню загальноетнічної свідомості. Під міжетнічною консолідацією розуміються процеси об'єднання кількох споріднених етнічних спільнот в одну, нову, більш велику спільноту [5, с.183]. О. Картунов наголошує, що масштаби, швидкість і глибина процесів етнічної консолідації різні, що обумовлено багатьма факторами — історичними, геополітичними, соціально-економічними, культурно-мовними.

Послуговуючись теорією українського етнополітолога, можемо зробити висновок, що Конституція України передбачає лише внутрішньоетнічну консолідацію, об’єднання субетнічних груп в середовищі української нації, наприклад бойків, лемків, гуцулів та ін. Однак нині

загрозливого роз'єднання в середовищі української етнічної нації не спостерігається. Практично всі субетноси, за винятком хіба що карпатських русинів, визнають себе частиною української нації, володіють українською мовою, є носіями української культури. Набагато актуальнішим викликом для етнополітичної стабільності є міжетнічна інтеграція — української етнічної нації та інших національностей в єдину політичну націю.

Однак в цьому випадку ми почасти можемо покластися на теоретичну базу, запропоновану О. Картуновим. Річ у тому, що дослідник, окрім етнічної консолідації, виділяє також етнічну асиміляцію та етнічну інтеграцію. Якщо з асиміляцією все зрозуміло, то під етнічною інтеграцією мається на увазі процес взаємовідносин і взаємодій між різними етнонаціональними спільнотами поліетнічної держави, внаслідок якого ці спільноти зближуються й об'єднуються, формуючи політичну націю, виробляючи почуття спільного громадянства й державного патріотизму, але не втрачаючи при цьому своїх етнічних властивостей, етнічної свідомості, а отже національної самоідентифікації. Представники національних меншин можуть продовжувати себе ідентифікувати з національними меншинами, але при цьому бути складовими української політичної нації. Не випадково, в попередніх працях нами пропонується розрізняти етнічну свідомість та національну свідомість, яка містить окремі параметри етнічної свідомості. Національна свідомість є рефлексією буття поліетнічної політичної спільноти (нації), їй не завжди притаманні ознаки та цілі, характерні для свідомості різноманітних етнічних груп, складників нації [6, с.84].

Тому і О. Картунов стверджує, що процес міжетнічної інтеграції веде не до виникнення якоїсь нової суперетнічної чи міжетнічної спільноти, а до формування політичної нації [5, с.187]. Наразі активно відбувається процес формування політичних націй в пострадянських державах. Досить часто для уникнення міжетнічних протиріч, влада країни відмовляється від назви формотворчої нації на користь нейтрального терміну для означення політичної спільноти — росіяни, казахстанці. В Україні ситуація ускладнюється тим, що термін «українці» збігається з назвою етнічної нації і підсилюється протиставленням української нації та національних менших, закладеним в етнонаціональному законодавстві.

Однак формуючи теоретичну основу етнокультурної консолідації українського суспільства, ми пропонуємо не розводити внутрішньоетнічну, міжетнічну консолідацію та етнічну інтеграцію, вважаючи

ці терміни проявами широкого процесу етнокультурної консодації. Тим більше, що міжетнічна консолідація та етнічна інтеграція близькі за суттю та змістом — міжетнічна консолідація має більше етнічний вимір, тоді як етнічна інтеграція — більше політичний. У контексті досліджуваної проблематики ближчим є розуміння етнічної консолідації, присутнє в російській етнополітології. Так, етнопсихологічних словник подає два значення етнічної консолідації:

1. Різновид об'єднавчих етнічних процесів, злиття мовно, культурно близьких етносів або частин етносів в більшу етнічну спільноту або включення у вже сформований етнос близької до нього етнічної групи.

2. Внутрішнє об'єднання, посилення однорідності етносу за рахунок зміцнення спільної свідомості та згладжування культурних, мовних відмінностей між етнічними групами, особливо за рахунок процесу формування нації. Фактором прискорення етнічної консолідації є політичне об'єднання етносів в межах однієї держави або територіальної автономії [7].

Таким чином, в цьому визначенні вже з'являється політична складова етнічної консолідації. Крім того доказом на корить нашої теорії, якою ми пропонуємо об'єднати етнічну консолідацію та етнічну інтеграцію в одне ціле — етнокультурну консолідацію — слугують також реалії української етнополітики. Адже у більшості заяв та політичних документів сучасної України поняття «консолідація» вживається також у значенні етнічної інтеграції етнічних компонентів у політичну націю. Підтвердженням цьому може слугувати Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 року, що визначає у ст. 10 серед основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей [8]. А також оновлена редакція Стратегії національної безпеки «Україна у світі, що змінюється», яка серед ключових завдань політики національної безпеки у внутрішній сфері передбачає створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей. Це означає, зокрема, реалізацію комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави, а також усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [9].

Очевидно, що в обох нормативно-правових актах під консолідацією українського суспільства розуміється набагато ширше явище від етнічної консолідації в науковому етнополітологічному сенсі, яке включає елементи етнічної інтеграції. Тому ми пропонуємо не ігнорувати виклики української етнополітичної ситуації. Сучасна етнонаціональна політика потребує впровадження та реалізації одночасно етнічної консолідації та етнічної інтеграції у вигляді етнокультурної консолідації всіх етнічних, культурних, мовних компонентів українського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Рейтинг загроз: липень 2012 [Електронний ресурс]/Соціологічна група «Рейтинг».— Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14014/.
2. Декларація прав національностей України//Відомості Верховної Ради України.— 1991.— № 53.— ст. 799.
3. Закон України «Про національні меншини в Україні»//Відомості Верховної Ради України.— 1992.— № 36.— ст. 529.
4. Денисова Г.С. Этносоциология: [учеб. пособие для студентов ун-тов и пед. вузов]/Г.С. Денисова, М.Р. Радовель.— Ростов-н/Д: Изд-во ООО «ЦВВР», 2000.
5. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: [наук.-навч. посібник]/О.В. Картунов.— К.: Ін–т етнополітики, управління та господарського права, 1999.
6. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз)/І.О. Кресіна.— К.: Вища школа, 1998.
7. Этнопсихологический словарь [Електронний ресурс].— М.: МПСИ.— 1999/Национальная психологическая энциклопедия.— Режим доступу: http://vocabulary.ru/dictionary/1067/word/konsolidacija-yetnicheskaja.
8. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»//Відомості Верховної Ради України.— 2010.— № 40.— ст. 527.
9. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» [Електронний ресурс]/Верховна Рада України.— Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/paran10#n10.

Стаття надійшла до редакції 5.03.2013 р.

Кресина И. О., Явир В. А. Теоретические и политико-правовые основы этнокультурной консолидации

Исследовано понимание термина «этническая консолидация» в отечественной и зарубежной этнополитологии. Проанализированы особенности феномена консолидации, представленного в этнонациональном законодательстве Украины, указано на расхождения с устоявшейся научной трактовкой и предложены пути их устранения.
Ключевые слова: *национальные меньшинства, этнокультурный раскол, этнокультурная консолидация*.

Kresina I., Yavir V. The theoretical, political and legal basic of ethnocultural consolidation

The interpretation of ethnocultural consolidation term in domestic and foreign ethnopolitology is studied. The peculiarities of consolidation phenomena in Ukrainian ethnonational law are analyzed, the difference between it and scientific interpretation is pointed and the ways of it's elimination are proposed.
Keywords: *national minorities, ethnocultural split, ethnocultural consolidation.*

Теорія політики

УДК 323.15

Семко В. Л.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

ЕТНОМОВНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Аналізується мовна площина українсько-російських етнополітичних відносин у пострадянську добу, її сучасний стан, тенденції розвитку та фактори, що впливають на неї.

Ключові слова: *українська мова, російська мова, регіони, суспільство.*

Українсько-російські етнополітичні відносини в пострадянську добу набули у мовній площині своєрідної високої конфліктогенності, що виникла на ґрунті не вирішених проблем у сфері національної освіти та етнокультурного розвитку. Особливо гостро постало питання задоволення мовно-етнічних інтересів національних меншин, що мешкають в Україні, зокрема етнічних росіян та російськомовного населення.

Сутність українсько-російських етнополітичних відносин у мовній площині полягає у стійкій тенденції, яка склалася ще в радянський період і характеризується високим рівнем інтегрованості етнічних українців в російську культуру і слабкою інтегрованосттю росіян в українську культуру.

Так, відсоток етнічних росіян в Україні, які своєю рідною мовою визнали українську, за підсумками переписів 1959, 1970 та 1979 років поступово зменшувався, складаючи, відповідно 1,84, 1,48 та 1,34%. Але, починаючи з 1989 року, частка росіян які вважали рідною мовою українську, почала поступово зростати, і склала: за переписом 1989 року — 1,56%; за переписом 2001 року — 3,94%. Відсоток росіян, які визнали рідною мовою іншу, також зростав, хоча і значно повільні-

© Семко В. Л., 2013

шими темпами, і складав з 1959 по 1979 рік 0,02%, у 1989 році — 0,05, і в 2001 році — 0,08% [1, с. 15–16].

Загалом ці показники збігаються з загальносоюзними мовними тенденціями. Наприкінці існування СРСР із загальної кількості неросіян 67% вільно володіли російською і лише 3% етнічних росіян вільно володіли мовою інших народів Радянського Союзу. Проте, питома кількість росіян, які володіли українською, значно перевищувала загальносоюзний рівень володіння росіянами іншими національними мовами. Так, майже 35% росіян, які проживали у 1989 році в Україні, вважали, що достатньою мірою володіють українською. До того ж, як свідчить аналіз матеріалів переписів, починаючи з 1970 року частка таких росіян має чітку тенденцію до зростання [2, с. 59].

За даними перепису 1989 року, лише 1,6% росіян в Україні вважали українську своєю рідною мовою, і тільки 32,8% вільно володіють нею. Але вже у 1991 році соціологічні дослідження засвідчили що 46,6% опитаних росіян вільно володіють українською мовою, 32,8 відчували в користуванні нею певні труднощі і 20,6% зазначили, що володіють нею достатньо. Загалом, рівень знання росіянами української мови можна характерізувати як мінімальний. Лише незначна частина росіян користується українською у побутовому спілкуванні. Проте російська мова посідає домінуючі позиції у національній свідомості росіян, що підтверджується результатами соціологічних досліджень. Так, за даними А. Орлова, 58,9% росіян України вважають, що найбільше єднає їх з людьми своєї національності саме мова. Водночас літературу та мистецтво об’єднавчою рисою назвали 34,3%, історію народу — 30,8, риси характеру — 27,6; народні звичаї, обряди, пісні — 23,8% [3, с. 13]. За даними соціологічного опитування, проведеного у 1998 році Інститутом соціології НАН України, загалом по Україні російську мову визначили як рідну 36,5% респондентів, постійно спілкуються нею в родині 33,4% опитаних (виключно українською — 37,6%) [4, с. 78].

За висновками Київського міжнародного інституту соціології, в Україні існує три основні етнолінгвістичні групи: україномовні українці — 40% населення, російськомовні українці — 33, російськомовні росіяни — 21%. Водночас, якщо при спілкуванні в родині спостерігається невелика перевага української мови, то на роботі російською мовою спілкуються більше половини опитаних (українською — 30%, українською чи російською залежно від обставин — 15%) [5, с. 615–616].

Співвідношення володіння та користування українською, російською мовою, обома мовами («змішаною» мовою) та суржиком в Україні має характерну регіональну закономірність. За висновками О. Вишняка, у фактично двомовному українському суспільстві сформувалось чотири типи етномовних регіонів:

1) майже суцільно україномовна Західна Україна в приватному спілкування за деякого поширення двомовних практик і «суржику» в громадській та виробничій сферах;

2) переважно україномовний центр та Північний Схід у приватному та громадському спілкуванні, за дуже значної частки «змішаної» мови та російськомовності в містах (особливо в Києві);

3) практично суцільно російськомовний Донбас і Крим, як в приватних, так і в публічних практиках, навіть у сільській місцевості;

4) переважно російськомовні інші області Півдня та Південного Сходу за дуже значного поширення двомовності, особливо у громадській сфері і на виробництві [6, с. 39–40]. Як бачимо, російська мова та двомовність поширені переважно у Південно-Східних регіонах, які відрізняються високим рівнем урбанізації та відсотком міських жителів, а, звідсіля, високою концентрацією закладів освіти, науки та культури, індустріально виробництва. Очевидно, що переважна більшість споживачів інформаційно-культурного продукту мешкає саме у цих областях.

На тлі поширення української мови у сфері освіти на всіх рівнях аж до дошкільного виховання, на початку 2000-х років російська мова домінувала у наступних сферах:

— на книжковому ринку: 90–92% було зайнято російськомовною літературою;

— на ринку періодики за станом на 1998 р. лише 17,5% газет і журналів видавалось українською мовою;

— у FM — ефірі російська мова має абсолютну перевагу в російськомовних регіонах, наприклад в Одесі, усі передачі звучали російською мовою;

— на телебаченні: україномовні канали включали все більше різноманітних російських розважальних програм та телесеріалів;

— в електронній пошті FIDO українська мова практично не використовується. Повідомлення українською мовою є виключенням [7, с. 351–352].

За даними Ю. Бестерс-Дільгер, загальний наклад усіх газет в Україні у 2006 році становив 90 мільйонів примірників щодня, з яких 34,4% друкувались українською мовою, а, 65,6% російською [8, с. 243].

Особливий інтерес представляє мовна ситуація у Києві. За результатами перепису населення 2001 р. етнічні українці складали 82,2% киян, а росіяни — 13,1% [9, с. 151]. Серед вказаних 53% російськомовних киян дві третини вважали себе українцями, одна третина росіянами [10, с. 352].

Однією з особливих ознак українського телебачення й радіо є змішування мов. Немає телевізійних станцій, які вели б трансляцію лише українською мовою; так само немає жодної станції, що вела би передачі виключно російською мовою унаслідок встановленою законом вимоги транслювати рекламу українською мовою. Завдяки цьому складається враження, що українське суспільство є двомовним, де розмежування двох мов відбувається хаотично, а тому часто відбувається їх змішення. Особливо глибокий негативний вплив ця обставина має на підлітків [8, с.247]. До того ж багато українських інтелектуалів заперечують можливість лояльності стосовно незалежної української держави в російськомовному контексті засобів масової інформації [8, с. 248].

В цілому ж сутність етномовного виміру українсько-російських відносин складається з декількох великих проблемних блоків.

Перший з них пов'язаний з реакцією етнічних росіян та значної кількості російськомовних українців на позбавлення російської мови офіційного привілейованого статусу. Цей аспект етномовного виміру українсько-російських відносин є багатогранним і таким, що торкається глибинних етнопсихологічних механізмів особистості та спільноти і набуває політичного характеру. Власне, першопричина загострення мовного питання в Україні у пострадянські часи полягає у тому, що саме російська мова була головною ознакою передового становища росіян у союзних республіках, адже упродовж тривалого часу росіяни могли спілкуватися своєю мовою у будь-якому куточку держави. Російська мова та її поширення сприяли формуванню свідомості росіянина як носія більш передової культури. Причому цей статус сприймався як «передовий» і значною частиною українців, особливо тими, хто переїхав із села до міст — для них оволодіння російською вважалось ознакою залучення до більш престижної міської культури. М. Рябчук вважає, що домінування російської мови в Україні — це «домінування російськомовного населення над україномовним — домінування «першого світу»

міської, модерної російськомовної цивілізації над «третім світом» цивілізації сільської, відсталої, україномовної» [10, с. 141].

Цікавими в контексті даного питання, на нашу думку є висновки Є. Погорєлої — придністровської дослідниці етномовних процесів на пострадянському просторі, оскільки саме Придністровський конфлікт виник безпосередньо на ґрунті мовного питання. На її думку, якщо етнічність титульних народів пострадянських країн посилювалась завдяки зростаючим уявленням про власну державність, то зміцненню етнічних уявлень росіян у нових геополітичних і соціокультурних умовах сприяло прагнення зберегти власні мову та культуру як духовну основу своєї ментальності [11, с. 361]. «Не маючи власної державності, зазнаючи цілеспрямованого тиску радянської ідеології, яка прагнула інтенсивно трансформувати російську етнічність у «радянську» російський етнос ототожнював свою національну культуру передусім зі своєю високо розвинутою мовою. Емоційна реакція на акт законодавчого закріплення статусу державних лише за мовами титульних націй у ході мовної реформи кінця 80-х — початку 90-х років була природним вираженням етнічних почуттів місцевих росіян, які об'єктивно розцінили ці дії як зазіхання на базовий компонент системи їх етнічної ідентичності і спробу трансформації лингвокультурної основи соціальних потреб» [11, с. 361].

Саме тому заходи, спрямовані на розвиток української мови, нерідко сприймаються росіянами як образа їхніх національних почуттів. Реакцію її неприйняття викликають не стільки власне дії, скільки їх сприйняття з позицій стійкого стереотипу панівної нації. До того ж більшість росіян, особливо на Сході і Півдні, сприймають Україну своєю країною, російську — природною мовою даної місцевості, а двомовність — природним станом речей.

Сутність мовного питання на пострадянському просторі і відтак у сучасній Україні на думку Є. Погорєлої полягає у перетворенні мовних процесів на етномовні. Механізм перетворення мовних процесів в етномовні полягає у наступному: «мова як феномен не може витримати перенавантаження, яке стрімко зростає в процесі реалізації головної вимоги мовного законодавства — змінити формулу міжетнічної взаємодії, форсовано нарощуючи функціональний спектр державної мови в сферах суспільного та офіційного життя» [11, с. 361].

Другий аспект етномовного виміру українсько-російських етнополітичних відносин полягає у тому, що незалежні пострадянські держави

історично успадкували таку модель міжетнічної культурно-мовної взаємодії, яка була обумовлена процесами модернізації радянського суспільства. Усвідомлюючи усі позитивні та негативні наслідки «модернізації по-радянські» Є. Погорелая вважає, що об'єктивно «національно-російська» двомовність відповідала необхідності прискореної адаптації неросійських народів до соціально-культурних перетворень які відбувались в країні. «Знання російської мови забезпечувало їм можливість реально змінити свій статус, порівняно швидко вписавшись у новий культурний простір. <…> Чім активніше йшов процес опанування російської мови, тим соціально мобільнішими ставали його носії — білінгви, для яких він став не лише засобом міжетнічної взаємодії, а й способом збагнення і опанування нового світу» [11, с. 365–366]. Є. Погорелая підкреслює, що «нові соціальні потреби з одного боку актуалізували процес залучення білінгвів до широкого інформаційного поля російської культури, в світі якої багато з них домоглись високого рівня творчої самореалізації; з іншого боку, опанування і активне використання російської мови змушувало білінгвів до необхідності трансформувати свої соціокультурні потреби, задоволення яких об'єктивно завершувалось позитивною модифікацією системи їх традиційних уявлень» [11, с. 366]. Інакше кажучи, відбувалось те, що прийнято називати асиміляцією. У той же час Є. Погорелая зазначає: «Така діалектика формування системи соціокультурних потреб особистості не могла, як іноді це намагаються представити окремі лідери «титульної» еліти країн нового зарубіжжя, бути штучною і носити виключно вимушений характер. Практична домінанта пов'язана із глибинними основами мотиваційно-ціннісної сфери особистості і не може бути створена адміністративним шляхом. Конструктивні засади за визначенням не пов'язані з елементами примусу, тому позбавлені наукових підстав твердження про масову примусовість вивчення та засвоєння російської мови, яка продовжує виконувати свою позитивну функцію, виступаючи найважливішим елементом системи соціокультурних потреб титульного населення нових незалежних держав й дотепер» [11, с. 366].

Є. Погорелая робить висновок: «Знання російської мови було і залишається для більшості білінгвів однією з соціально значущих, проте, як уявляється, все ж ситуативних потреб, задоволення якої спричинило якісні зміни і розширення загального спектру можливостей адаптації до нового життя. Позитивний результат освоєння російської мови був не стільки визначений державною ідеологією,

скільки очікуваний самою особистістю і суспільством, потреби яких на певному етапі розвитку збіглися. <…> Реальна двомовність численних представників нині титульних народів є підтвердженням природної життєздатності національно-російської двомовності як відображення соціокультурної потреби неросійського населення що склалась історично» [11, с. 366–367].

Схожу концепцію історичної ролі російської мови та двомовності на теренах СНД висуває та обґрунтовує відомий російський історик та письменник Рой Медведєв. Російську мову він ставить у перелік найбільш поширених (світових) мов поряд із англійською, арабською, іспанською, португальською, китайською, німецькою, французькою, хінді та японською. На його думку, російська мова на пострадянському просторі історично відігравала і буде відігравати ту саму роль, що і англійська у країнах колишньої Британської колоніальної імперії, французька у Канаді та низці африканських країн, іспанська у країнах Центрально та Північної Америки, тощо. Переваги цих мов, і російської у тому числі, на думку Р. Медведєва очевидні і їх неможна ігнорувати: вони є робочими мовами більшості міжнародних заходів, майже всі вони є офіційними мовами ООН, ці мови відкривають шлях до оволодіння багатствами великих і розвинених культур, ці мови є мовами спілкування для величезних контингентів людей різних національностей в усьому світі (хоча останніми десятиліттями тут спостерігається стійкий дисбаланс у бік англійської мови) [12, с. 74]. На прикладі письменників, зокрема таких як Василь Биков, Чингіз Айтматов, Олжас Сулейманов, Расул Гамзатов, Фазіль Іскандер Р. Медвєдєв доводить, що їх творча самореалізація відбулася саме завдяки тому, що свої твори вони писали одночасно двома мовами — рідною та російською. Це дозволило їм стати популярними авторами та впливовими суспільними діячами не лише у себе на батьківщині а й у межах усього російського культурного простору.

Р. Мєдвєдєв не схильний ідеалізувати національну політку радянської влади і справедливо піддає її принциповій критиці. Проте, аналізуючи мовну політику пострадянських країн на протязі дев'яностих років, він доходить висновку, що всі намагання визначити мову титульної національності єдиною державною та штучно витиснути російську мову з офіційної, наукової та культурної сфери мали наслідком культурний та науково-технологічний «відкат» цих країн. На прикладі пострадянської Киргизії він вказує на те, що наслідком обмежень у застосуванні росій-

ської мови став відтік з країни не лише етнічних росіян а й освіченої та кваліфікованої молоді титульної національності, яка не бачить шляхів своєї професійної самореалізації поза межами російськомовного простору [12, с. 66].

І, нарешті, третій аспект етномовного виміру українсько-російських етнополітичних відносин полягає у посилення ролі так званого суржику — розмовної форми української мови у якій міститься велика кількість російських лексем, і яка може у майбутньому стати літературною нормою. У зв'язку з цим Ю. Мельник навіть визначає мовну ситуацію у сучасній Україні як «українсько-російську двомовність з елементами діглосії» [7, с. 351].

Окрему увагу дослідники приділяють конфліктогенному потенціалу мовного питання в Україні та ймовірним наслідкам надання російській мові статусу другої державної. В українському суспільстві етнонаціональна і мовна більшість не співпадає і це є серйозною етнополітичною проблемою і джерелом можливого конфлікту на мовному ґрунті. Б. Парахонський оцінює наслідки визнання російської мови в Україні другою державною мовою як досить непередбачливі і загрозливі, і формулює їх наступним чином:

— значною мірою буде втрачена національна ідентичність Української держави, і вона поступово перетворюватиметься на «другу російську»;

— це стане підставою для введення «подвійного громадянства», а згодом — і порушення питання про інкорпорацію України або її областей до складу РФ, оскільки існування двох російських держав не виглядає логічним;

— потерпатиме міжнародний імідж України, оскільки інші держави та міжнародні структури в очікувані змін у державному статусі України поступово переорієнтують свою політику знову на Москву;

— буде збурений внутрішній конфлікт між російськомовним і україномовним населенням, що матиме наслідком дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в державі та стратегічної перспективи й, незважаючи на деякі тактичні переваги, в цілому призведе до погіршення українсько-російських взаємин [13, с. 111].

Аналіз етномовної складової українсько-російських етнополітичних дозволяє зробити наступні висновки та прогнози щодо них.

1) Російська мова, не дивлячись на відсутність будь якого офіційного статусу й досі посідає позиції мови більш престижної та перспективної

у порівнянні з українською. Такий стан речей природно обумовлений тим, що російська мова в наслідок як природних етнокультурних та історичних процесів, так і цілеспрямованої політики русифікації посіла на пострадянському просторі позиції універсальної мови міжнаціонального спілкування, домінуючі у культурній, науковій та економічній сферах життя пострадянських країн.

2) Чисельні показники російськомовних громадян України (як етнічних росіян, так і російськомовних українців) різняться в залежності від політичної ангажованості джерела або автора, і це дає підстави для чисельних політичних спекуляцій з боку представників певних політичних кіл Російської Федерації. Однак усі дослідники сходяться на тому, що вказані категорії населення України значні за своєю чисельністю.

3) Стрімке зростання частки росіян, що володіють українською мовою яке спостерігалось відразу після набуття Україною незалежності у порівнянні з тенденцією попередніх десятиліть навряд чи можна пояснити початком активного опанування ними української мови, адже мовна політика України не була такою жорсткою як, наприклад в колишніх прибалтійських радянських республіках. Протягом 1990-х років не існувало жодних вагомих мотивів для вивчення української мови та переходу до спілкування нею — культурна, освітня, наукова, державно-управлінська сфери були значною мірою російськомовними, а у фінансово-економічних та бізнесових колах російська мова панує й досі. Найбільш вірогідним нам уявляється наступне пояснення цього явища: значна частка етнічних росіян — жителів України природно володіла українською мовою і за часів СРСР завдяки етнокультурній та мовній близькості обох народів, тривалого терміну спільного проживання та значній частці змішаних родин. Проте вони не бачили необхідності демонструвати знання української мови та користуватись нею в наслідок широкого розповсюдження російської мови та її більшої престижності. Ця гіпотеза пояснює результати досліджень, відповідно до яких етнічні росіяни та російськомовні українці з одного боку вважають Україну своєю батьківщиною і себе — невід'ємною частиною її народу, а з іншого, демонструють прагнення і надалі залишаться у російському культурному і мовному полі.

4) Серйозною проблемою з важко передбачуваними наслідками є поширення серед населення України, і, передусім, серед етнічних українців суржику, який з часом може перетворитись на літературну мову (спроби надати суржику статусу мови вже мали місце). Наслідком цього

може стати цілий комплекс етнополітичних проблем пов'язаних передусім з загрозою регіоналізації, сепаратизму та етнічних конфліктів. Окрему увагу слід звернути на той факт, що практично всі дослідження з етномовної проблематики аж до Всеукраїнського Перепису населення 2001 р. ігнорують факт існування суржику автоматично зараховуючи його численних носіїв до категорії україномовних. Це, у свою чергу, неприпустимо спрощує та викривляє етнополітичні реалії сучасної України та робить тією чи іншою мірою хибними усі теоретичні побудови на ґрунті подібної статистики.

Список використаних джерел:

1. Котигоренко В. О. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) / В О. Котигоренко//Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 12–24.
2. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Рудницька Т. М. — К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. — 170 с.
3. Орлов А. В. Этнокультурные параметры национального самосознания русских в Украине / А. В. Орлов // Русская культура в контексте социально-исторических реалий Украины (конец XX столетия). Материалы междунар. науч.-практ. конф. (22–23 октября 1993 г.). — К., 1993. — С. 11–15.
4. Паніна Н. В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.). Соціологічні показники: Таблиці, ілюстрації, коментар / Н. В. Паніна, Є. І. Головаха. — К., 1999. — 151 с.
5. Аза Л. А. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві / Л. А. Аза // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. — К.: Інститут соціології НАН України, 1999. — С. 607–622.
6. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (Соціологічний аналіз) / О. Вишняк. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — 176 с.
7. Мельник Ю. В. Языковая ситуация на фоне глобализации в Украине и в среде постсоветских эмигрантов / Ю. В. Мельник // Глобализация-этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2 кн.; Науч. Совет РАН «История мировой

культуры»; Ин-т славяноведения РАН. — М.: Наука, 2006. — Кн. 1. — С. 351–364.
8. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації/Ю. Бестерс-Дільгер // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації [В. Кулик, Б. Баурінг, Л. Масенко та ін.]; за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 234–277.
9. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К.: Держкомстат України. — 2003. — 245 с.
10. Рябчук М. Від Малоросії до України: правничий та культурологічний аспекти / М. Рябчук. — К.: УАННП «Фенікс», 1997. — 214 с.
11. Погорелая Е. А. Русская языковая личность в контексте социокультурной динамики постсоветских государств / Е. А. Погорелая // Глобализация-этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы: в 2 кн.; Науч. Совет РАН «История мировой культуры»; Ин-т славяноведения РАН. — М.: Наука, 2006. — Кн. 2. — С. 360–386.
12. Медведев Р. Русский язык на просторах СНГ. К постановке проблемы / Р. Медведев // Свободная мысль XXI. — 2005. — № 12. — С. 64–83.
13. Парахонський Б. О. Українська ідентичність і консолідація країни. Національна ідея / Б. О. Парахонський // Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. — Т. 3. Новітній український державотворчій процес. — К.: Наукова думка. — 2004. — 325 с. С. 98–111.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2013 р.

Семко В. Л. Этноязыковая плоскость украинско-российских этнополитических отношений

Анализируется языковая плоскость украинско-российских етнополитических отношений в постсоветский период, её современное состояние, тенденции развития и факторы, которые влияют на неё.
Ключевые слова*: украинский язык, русский язык, регионы, общество.*

Semko V. L. Ethnolinguistic plane of the Ukrainian-Russian ethno-political relations

Analyzes the linguistic plane etnopoliticheskih Ukrainian-Russian relations in the post-Soviet period, its current status, trends and factors that affect it.

Keywords: *Ukrainian language, Russian language, regions and society.*

Теорія політики

УДК 332.135 (4)

Баглікова М. С.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ «РЕГІОНАЛІЗМУ» В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Основна увага сконцентрована на визначенні поняття «регіоналізм» у зарубіжній та вітчизняній політології, виокремлено спільні положення, які уточнюють суть цього складного феномену сучасності.
Ключові слова: *регіон, децентралізація, регіональні рухи, регіоналізм, етнорегіоналізм, регіоналізація, ідеологія.*

Сучасні інтеграційні процеси актуалізували тенденції м'якого узгодження інтересів центру й регіонів у контексті сучасного прагнення до переорієнтації ЄС від ідеї «Європи — вітчизни» на «Європи регіонів». В результаті, змінилась конфігурація ролі регіону, який прагне до розширення своїх прав та підвищення статусу як у національному так і у наднаціональному вимірах. Цей складний, багатовимірний процес і породив феномен регіоналізму. Саме поняття «регіоналізм» є неусталеним, йому властива термінологічна та концептуальна суперечливість, яка породжує суттєві розбіжності серед науковців. Часто в це поняття вкладається протилежний зміст, починаючи від від акцентуванні на прагненнях до збереження власної самобутності і закінчуючи обґрунтуванням сепаратистських нахилів. Плюралізм тлумачень та полісемантичність терміну засвідчують його теоретико-наукову значимість і обумовлюють потребу в подальшому вивченні.

Метою статті є узагальнення існуючих концептуально-теоретичних підходів з виокремленням спільних положень, здатних уточнити та розкрити сутність регіоналізму в рамках політичної науки.

Розуміння суті регіоналізму неможливо без розгляду такої категорії як — регіон, у визначенні якого також домінує поліаспектність суджень.

© Беглікова М. С., 2013

Поняття регіон має безліч синонімів, які водночас здатні виступати і як антоніми. Регіон як географічний ареал, регіон як господарсько-економічна спільність, регіон як адміністративно-територіальна одиниця, регіон як культурно-історична територія, регіон як історично складена територіальна спільнота, регіон як самостійний політичний простір, регіон як периферія, регіон як провінція, регіон як прикордоння, регіон як об'єднання кількох держав [1, с. 28]. Останнє тлумачення наповнювалося географічним, територіальним змістом та домінувало в середині XX століття, і стало підґрунтям для філософської концепції, яка надалі отримала назву «старого регіоналізму» або «глобального регіоналізму». Професор Б. Хеттне наголошує, що ця концепція стала віддзеркаленням біполярності міжнародних відносин, була сформована «зверху» під контролем США та СРСР, мала протекціоністський характер і орієнтувалась виключно на вирішення економічних проблем або проблем безпеки між суверенними державами [2, с. 6]. З часом додались і інші інтегративні чинники: подібність культур, політична орієнтація, оборонна взаємодія, морально-ціннісні і релігійні аспекти [3, с. 20].

Другий підхід до розуміння регіоналізму пов'язаний із діяльністю фахівців Коледжу Федералістських досліджень та Міжнародного центру європейського формування Ніццького університету, які заклали основи так званого «нового регіоналізму». Особливістю їх досліджень є наголошення на негативному характері централізму як одного з головних принципів побудови нації-держави. Зокрема, А. Марк вважає, що централізований державний устрій залишається функцією етатизму, притаманною для тоталітарних режимів двадцятого століття. Централізація політичної системи призводить до того, що політичні інститути, які мають «безособовий» характер, практично виявляються позбавленими відповідальності. Децентралізація ж здається вченому засобом деетатизації суспільства. Найбільш адекватною по відношенню до сучасних умов формою державного устрою, на його думку, є федерація, яка є кроком до зникнення держави у майбутньому. А. Марк наголошує, що існуюча «Європа-націй» має суттєві вади, які обумовлені дисбалансом сил різних держав, що мають неоднакові розміри та кількість населення. Її альтернативою є федерація європейських регіонів, яка побудована на наступних принципах: автономія регіонів в рамках існуючих держав і в рамках ЄС; транскордонне співробітництво сусідніх регіонів; принцип субсидіарності, що передбачає делегування до центру певних повноважень з обмеженого кола питань, розв'язання яких неможливе

на регіональному рівні; забезпечення максимально можливої участі у політичному процесі за рахунок наближення влади до виборців [4, с. 153]. Була окреслена й схема організації влади в Євросоюзі, яка передбачала п'ять рівнів ієрархії: комуна, яка налічує від 5 до 50 тисяч чол. населення; асоціація комун, або кантон — відповідно до 100 тисяч чол. мешканців; регіон, під яким розуміється одиниця, яка і є осередком політичної влади Євросоюзу [4, с. 154].

Інший представник ніццької школи Ф. Кінскі пояснює появу регіоналізму як негативу реакцію на централізацію держави. На його думку, централізм не приніс ані більшої рівності, ані більшої ефективності управління; навпаки, він містить у собі репресивні, а отже і антиегалітарні витоки. «Централізм заснований на презирстві та недовірі до людини, провокуючи… корупцію та безлад» [5, с. 151]. Ф. Кінскі критикує здобутки представницької демократії у централізованих державах. На його думку, на практиці, у більшості західних країн встановлений режим «партократії», який являє собою механізм, за допомогою якого партія, що перемогла на виборах, узурпує право виступати від імені усіх виборців країни. Самі інтереси громадян підмінюються інтересами тієї чи іншої політичної еліти. Влада фактично відчужена від своїх виборців, від імені яких вона приймає рішення. Виходом з цієї ситуації є регіоналізація, під якою він розуміє наближення центрів прийняття державних рішень до рядових громадян. На практиці це означає передачу повноважень на нижчі рівні державної влади, які виборці здатні контролювати більшою мірою. Чим нижчим є рівень влади, тим більше можливостей для впливу існує з боку громадян. Тобто, регіоналізація за Ф. Кінскі є неминучим кроком до демократизації суспільства.

Вчені Дортмундського університету і, зокрема, професор Л. Ремхельд зводить поняття регіоналізму до «інтегрального федералізму», який має пронизувати усі управлінські рівні. Основною одиницею є регіон, як певна географічна зона із соціально-економічною та етнокультурною спільністю, з населенням від двох до п'яти мільйонів чоловік і діаметром не більше 150 кілометрів [5, с. 153]. До таких регіонів вчений відносить Бургундію та Нормандію (Франція), Баварію та Саксонію (Німеччина), Кастилію та Андалузію (Іспанія) та невеликі країни, які не можуть бути поділені (Норвегія, Данія, Греція). А, В. Дресслер-Холохан під регіоналізмом розуміє процес створення і функціонування регіонів з адміністративної точки зору. Регіоналізм вона протиставляє принципам унітаризму, який «нездатний функціонувати належним чином в рамках

європейської інтеграції» [6, с. 26]. Узагальнюючи, бачимо, що представники Ніццької школи під регіоналізмом розуміють певну політичну доктрину, яка передбачає поєднання світових інтеграційних процесів із процесами внутрішньодержавної децентралізації, які мали б сприяти демократизації суспільства.

Поява чисельних регіональних рухів в Європі обумовила формування третього підходу з численними напрямками вивчення. Зокрема, польський політолог М. Котер трактує регіоналізм як форму державного устрою, яка є проміжним типом між федералізмом та унітаризмом. Він ототожнює поняття «регіоналізм» із унітарним децентралізованим державним устроєм, а країни, що мають саме такій устрій, позначає терміном «регіональні держави» [7, с. 6].

Інші вчені, наприклад фінський політолог П. Юкарайнен стверджує, під регіоналізмом можуть бути сховані такі різноманітні процеси, як рух за етнічні права, сепаратизм, децентралізацію, транскордонне співробітництво сусідніх адміністративно-територіальних об'єднань, регіональна мережева інтеграція тощо. На його думку, регіоналізм — це природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних та культурних процесів. В цьому значенні він аналізується у таких категоріях, як:

— соціальна єдність етнічних, расових та мовних груп, що проживають спільно;

— взаємна доповнюваність тих господарських та промислових одиниць, які працюють в межах даної території;

— спільність загальних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями;

— політична солідарність.

У тій чи іншій формі він присутній у будь-якому типі сучасних суспільств, але форми його прояву залежать насамперед від лінії поведінки держави й регіональних еліт, а також від масових суспільних настроїв. При ігноруванні його на офіційному рівні регіоналізм існує у пасивній формі та проявляється у різних звичках, звичаях, типах менталітету, публічній активності, культурних особливостях тощо. Цей вид регіоналізму визначається спільною ідентичністю, культурою, історією, географією. Якщо ж він заохочується, то призводе до свідомої підтримки різних центрів регіонального тяжіння і у політичному сенсі веде до децентралізації влади [8, с. 71].

Ряд вчених розглядають регіоналізм як сукупність соціально-політичних рухів з певною ідеологією. Зокрема, американські вчені Д. Гоулд та В. Колб під ним розуміють — регіональний рух, який може мати культурний чи політичний вимір, з прагненням до збереження та охорони власної культури, з вимогою розширення повноважень інститутів у регіонах, або як адміністративна течія, що потребує створення демократизованої та інтегрованої структури управляння на середньому рівні між державою та традиційними органами місцевого самоврядування [9, с. 56].

Аналогічної точки зору дотримується і британський дослідник Е. Томсон який у праці «Регіони, регіоналізація і регіоналізм у сучасній Європі» вважає, що регіоналізм належить до способу, яким окремі політичні партії та інші організації сприймають ідеї специфічності (відокремленості) регіону. Тобто він одночасно є і ідеологією, і стратегією, яка використовується з метою забезпечення переваг для регіону, межі якого до речі, не завжди співпадають з адміністративно-територіальними одиницями в тих чи інших країнах [10, с. 29].

З ним погоджується і політолог Б. Яловецький, визнаний експерт з питань регіональних політичних рухів в Польщі. В його розумінні, регіоналізм — це масовий політичний рух, спрямований на збереження історично сформованої культурної самобутності та регіональної ідентичності. Відповідно до регіональних рухів, він виділяє і певні види регіонів:

— архівні;
— політичні;
— етнічні регіони.

Архівні або реліктові регіони — це певна територія, для якої притаманна власна назва та культурна самобутність. Вони не позиціонують себе як самостійний та єдиний суб’єкт політики, не схильні до сепаратизму, хоча й мають певний потенціал. Такими регіонами, на його думку, є Бургундія (Франція) та Мазовію (Польща).

Політичні регіони — це регіони, які зберегли певну самостійність під час формування національних держав та існують наразі як більш чи менш автономні одиниці федеративних чи регіоналізованих унітарних держав. Класичним прикладом такого регіону є Баварія (Німеччина). Іншим критерієм, за яким регіон відноситься до політичного є почуття територіальної ідентичності. Від архівного політичний регіон відрізняється своїм історично визначеним статусом та чітко окресленими

межами. Політичний регіон є більш сприятливим середовищем для виникнення регіональних рухів.

Для етнічного регіону домінуючою рисою є етнічна індивідуальність з лінгвістичною та культурною специфікою. Мешканці цих територій частіше за інших відчувають недооціненість, депривацію чи дискримінацію, а отже і загрозу власній ідентичності. Поява етнічних рухів часто є результатом політизації регіону. Б. Яловецький також розрізняє «сильні» та «слабкі» етнічні регіони. Мешканцям «сильних» регіонів властива чітка національна ідентичність, тоді як, населення слабких регіонів взагалі не може визначитися із своєю приналежністю і ідентифікує себе переважно за відмінностями від інших регіонів. Отже, вчений однозначно стверджує про те, що регіоналізм як масовий рух виникає насамперед у тих регіонах, які мають свою етнокультурну специфіку та традиції власної державності. Його колега К. Кваснєвський під регіоналізмом, вбачає прагнення регіону до культурної інтеграції спільноти, а З. Стащак — концентрацію зусиль етнічної групи, спрямованої або до автономії, або до сепаратизму згідно з істотними культурними особливостями, або економічним партикуляризмом заможних територіальних одиниць [11, с. 381–382].

Аналогічної з ними точки зору дотримується і німецький дослідник Г. Люббе, який наголошує, що регіоналізм — це націоналізм малих націй, котрі протистоять натиску великих націй. Його виникнення він пов'язує з оприлюдненням прихованих раніше суперечностей між національними державами та їхніми титульними етносами, з одного боку, і тими переважно бездержавними етносами, які були включені до складу цих держав і вважалися вже начебто повністю асимільованими. За сучасних умов, самоствердження «малих» націй, на його думку, може відбуватися як через творення незалежної держави, так і через здобуття права на самоврядування апелюючи до наднаціональних структур [12, с. 217]. Отже бачимо, що чимало дослідників зводить розуміння регіоналізму до спротиву субетнічних та етнографічних груп уніфікаційній політиці національних держав. Визначальна риса етнолінгвістичного компоненту і визначила появу терміну «етнорегіоналізм», який до наукового обігу ввів канадський етносоціолог Д. Рудольфом. На його думку, етнорегіоналізм — це, прагнення етнічної спільності до здобуття ширшого самоврядування для території свого компактного проживання, а також відповідний політичний рух [7, с. 7].

Інші вчені наголошують на провідній ролі регіональних еліт в процесі розгортання регіоналізму. Зокрема, російська дослідниця І. Бусигіна визначає регіоналізм як стратегію регіональних еліт спрямовану на розширення ними своїх прав («рух снизу»), процес самоструктурування суспільства, політичної і економічної мобілізації регіонів. Він проявляється у вигляді висування регіональними елітами вимог до вищих органів державної влади. Вимоги можуть мати різну мету і характер, у зв'язку з чим розрізняють різні види регіоналізму. Культурний регіоналізм виникає у випадку формування вимог щодо розширення прав населення регіону стосовно навчання рідною мовою, збереження і підтримки культурних традицій етносу чи релігійної громади. Економічний регіоналізм виникає на основі закликів еліт до надання більшої свободи у виконанні економічних функцій і забезпечення економічної самодостатності регіонів. Якщо ж метою є розширення політичних прав, досягнення політичної автономії, то це — регіоналізм політичний, який цілком відповідає регіональній стратифікації політичного простору [13, с. 40]. Аналогічної точки зору дотримується і польський вчений П. Сліві, який також виокремлює у регіоналізмі суспільно-культурний, економічний та політичний виміри [14, с. 45]. Окрім іншого, регіоналізм спрямований на згладжування контрастів між центром та периферією регіонами, виконуючи, таким чином, стабілізуючу функцію. А. Дахін додає, що імпульси регіоналізму дозволяють ще й трансформувати прагнення в певні досягнення. І. Бусигіна наголошує, що складовими елементами регіоналізму є: регіональна самосвідомість і регіональна ідентичність та їх втілення в суспільно-політичні феномени — поодинокі, особисті чи масові, більш чи менш радикальні. Останнім компонентом є визнання регіону як повноправної форми самоорганізації суспільства, і як наслідок — перерозподіл влади між центральним та регіональним рівнями на користь останнього, який і означає регіоналізацію. Дослідниця наполягає на тому, що регіоналізм не тотожній сепаратизму. Він нейтральний сам по собі і не має деструктивного потенціалу притаманного сепаратизму. У своїх крайніх проявах регіоналізм може переходити в сепаратизм, але в цьому випадку він набуває нових рис, і змінює назву на сепаратизм [13, с. 11].

Іншу класифікацію запропонував уельський дослідник Дж. Луфлін, який під регіоналізмом розуміє політичний напрям, що намагається посилити контроль регіонів за своїми політичними, економічними та соціальними справами створенням політичних та адміністратив-

них інституцій із законодавчими повноваженнями. Відповідно вчений виділяє три основні форми регіоналізму:

— державний громадський регіоналізм, який виявляється у вимогах справедливого ставлення держави до всіх без винятку регіонів на засадах рівноправності та неупередженості;

— поміркований автономний регіоналізм, при якому місцева еліта намагається перебрати на себе більшість повноважень, аби контролювати справи регіону, зазвичай обґрунтовуючи свої вимоги правом етнічних і мовних груп на автономію;

— радикальний сепаратистський регіоналізм, який полягає у прагненні регіональної спільноти утворити незалежну державу за принципом права на національне самовизначення: фактично ця форма регіоналізму рівнозначна сепаратизму [14, с. 47].

Переважно всі запропоновані класифікації ґрунтуються на теоретичному доробку шотландського дослідника М. Кітінга, який виокремлює два основні типи регіоналізму: низхідний та висхідний. Низхідний регіоналізм, як правило, ініціюється, отримує вирішальний імпульс для розвитку «згори» та спричинений потребою в інституційній модернізації, при цьому ініціативними центрами можуть бути як держава, так і наднаціональні структури. Він, на його думку, зумовлюється загалом двома чинниками: відповіддю на вимоги національно-культурної автономії або необхідністю знайти більш ефективне організаційне рішення для забезпечення регіонального розвитку. Висхідний регіоналізм, за М. Кітінгом — це політичний рух, ініційований регіонами чи регіональними елітами і спрямований на отримання важелів контролю в межах конкретного регіону [15, с. 78].

Отже, у сучасному баченні регіоналізм виступає, з одного боку, як противага уніфікації, надмірному централізмові, засіб обстоювання традиційної самобутності, а з іншого — як пошук і пропозиція більш ефективних форм управління і самоорганізації. Досить, влучно, на нашу думку, його сутність визначає український дослідник Р. Калитчак, який наголошує, що регіоналізм це система поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб’єкта політичного процесу, та діяльність що спрямована на досягнення цієї мети [14, с.226]. В ідеалі він спрямований на прагматичне використання регіонального потенціалу для забезпечення сталого розвитку та загального добробуту відповідної територіальної спільноти.

Сучасний неорегіоналізм виступає як актуалізована форма усіх попередніх різновидів регіоналізму, як «м'яка і виважена відповідь на посилення регіоналістських тенденцій». Як зазначає, норвезький вчений Н. Веггеланд, неорегіоналізм як політична доктрина ґрунтується водночас і на традиційних етнокультурних регіонах, і на функціональних регіонах, межі яких головно визначені економічною системою. Вихідним пунктом неорегіоналізму слугують взаємоузгодження глобального та регіонального векторів розвитку, економічна автономізація територіальних структур, утвердження інституційного плюралізму як основної ознаки становлення демократичного суспільства. За Калитчаком, він вирівняється прагненням поєднати в собі нові суспільні цінності, залучити цивілізаційні здобутки, врахувати зміни, спричинені ставленням економіки знань, щоб адаптувати свої ідейні настанови до нових реалій. Якихось особливо оригінальних ідей неорегіоналізм не пропонує: йдеться радше про осучаснення наявного ідейно-політичного каркасу [14, с. 44].

Отже, проаналізувавши теоретичні підходи можемо констатувати багатовимірність тлумачень регіоналізму в політичній науці, існуванні різноманітних концептів цього явища, що синтезують в собі загальне та відмінне «старого» та «нового регіоналізму» формуючи неорегіоналізм. Під регіоналізмом розуміють — і різновид інтеграції, і процес децентралізації, і політичну ідеологію, спрямовану на розширення прав та компетенцій регіону чи збереження їх самобутності, і сукупність суспільно-політичних рухів на регіональному рівні, і сепаратизм, і ідеологію регіональної політики, і організаційну форму захисту периферійних територій. Однак, при всій поліаспектності тлумачень сталим залишається сприйняття регіону як оптимального базового структурного елемента сучасного суспільства. Регіоналізм заперечує домінуючу роль держави, прагне до деетатизації або виступає за поступову перетворення держави в регіональному форматі. Його ознаками є певна територія, інституціональне оформлення, в тій чи іншій мірі економічний потенціал регіону, соціальна згуртованість етнічних та мовних груп, що мешкають на одній території, сумісність спільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією та історичними традиціями, політична солідарність. Наявність цих ознак свідчить вже про регіональну ідентичність певного соціуму та регіональну самосвідомість, без яких сам по собі регіоналізм не може існувати. Ігнорування державою регіоналізму може мати трагічні наслідки, загрожуючи її територіальній цілісності країни

та, навіть її існуванню. Виникнувши як концепція, регіоналізм на сьогодні став повсякденним явищем в Європі, яке з кожним роком набирає обертів, видозмінюється під впливом актуальних тенденцій та викликів, стимулюючи тим самим появу нових концепцій та підходів.

Список використаних джерел:

1. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
2. Межевич Н. М. Основные направления региональной политики Российской Федерации [Электронный ресурс]: учебное пособие/Н. М. Межевич — Режим доступа: http://dvo.sut.ru/libr/history/i299mez1/.
3. Мурадян А. Регионализм как проблема политологии / А. Мурадян // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 1995. — № 3. — С. 20–28.
4. Макарычев А. С. Регионализм и федерализм: исследования в Ницце / А. С. Макарычев // Политические исследования. — 1993. — № 5. — С. 151–154.
5. Макарычев А. С. Федерализм и регионализм: европейские традиции, российские перспективы / А. С. Макарычев // Политические исследования. — 1994. — № 5. — С. 152–155.
6. Дресслер — Холохан В. Национальные движения: интернационализация протеста, идеология и утопия/В. Дресслер — Холохан // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. — СПб.: Петрополис, 1995. — С. 26–50.
7. Макаров Г. В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути»/Г. В. Макаров. — К., 2005. — 13 с.
8. Акишев А. А. Проблемы регионализации этничности в транзитных странах / А. А. Акишев, Р. С. Арын // Вестник Российского университета дружбы народов. — Серия: Политология. — 2008. — № 4. — С. 70–75.
9. Spektorowski A. Ethnoregionalism: The Intellectual New Right and the Lega Nord//The Global Review of Ethnopolitics. — 2003.- № 3. — P.55–70.

10. Береза А. В. Регіоналізм та регіоналізація: проблеми теорії та практики/А. В. Береза//Трибуна. — 2006. — № 11–12. — С. 29–31.
11. Яловецький Б. Регіональні рухи/Б. Яловецький//Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — С. 380–407.
12. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе/У. Альтерматт — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. — 367 с.
13. Бусыгина И. М. Политическая регионалистика: Учебное пособие/И. М. Бусыгина. — М.: МГИМО, 2006. — 280 с.
14. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах/Р. Г. Калитчак. — К.: Знання, 2007. — 303 с.;
15. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе/М. Китинг//Логос. — 2003.- № 6 (40). — С. 67–116.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2013 р

Багликова М. С. Концептуальные основы исследования «регионализма» в политической науке

Основное внимание сконцентрировано на определении понятия «регионализм» в зарубежной и отечественной политологии, выделены общие положения, которые уточняют суть этого сложного феномена современности.
Ключевые слова: *регион, децентрализация, региональный движения, регионализм, етнорегионализм, регионализация, идеология.*

Baglikova M. S. Conceptual bases of the study «regionalism» in political science.

The main focus is on defining the concept of «regionalism» in foreign and domestic politics, marked the general provisions which specify the nature of this complex phenomenon of our time.
Keywords: *region, decentralization, regional movements, regionalism, ethnoregionalizm, regionalization, ideology.*

Теорія політики

УДК 327

Кудрявський І. В.

Здобувач, кафедра політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ «КОНКУРЕНЦІЯ» ТА «КОНКУРЕНТОЗДАТНІСТЬ»: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Розкрито поняття «конкуренція» та «конкурентоздатність» у їх політологічному аспекті. З'ясована специфіка політико-філософських поглядів зарубіжних мислителів, від початку Нового часу (XV–XIX століття) до сучасності, щодо понять «конкуренція» та «конкурентоздатність».

Ключові слова: *конкуренція, конкутентоздатнічть, теорії конкуренції, конкурентна боротьба, міжнародна конкурентноздатність.*

У традиційному розумінні конкуренція належить до базових понять ринкової організації суспільства. Розвиток Західної цивілізації з Нового часу (XV–XIX століття) відбувається саме на основі ринкових відносин та конкуренції. В той час найбільш виражено конкуренція виявлялася в торгівлі, зокрема міжнародній, що і відбивалося в поглядах дослідників.

Англійський філософ Т. Гоббс описував монополії купців, що створені феодальною державою для зарубіжної торгівлі. Він їх називав корпораціями. У той час тільки такі корпорації могли конкурувати з подібними корпораціями інших держав на світовому ринку: «… Заради чого, власне, купці, які мали можливість купувати та продавати, експортувати й імпортувати товари на свій розсуд, об'єднуються в корпорацію» [4, с.180.]. Метою такої корпорації, на думку Т. Гоббса, є «збільшення прибутку шляхом монопольного права купівлі та продажу і вдома, і за кордоном».

© КУдрявський І. В., 2013

Т. Гоббс у праці «Левіафан» зауважив, що природний стан суспільства — «війна всіх проти всіх», незважаючи на те, що природа створила всіх людей рівними за фізичними та розумовими здібностями. Однак ця рівність не є благом, навпаки, від цієї рівності виникає ідея рівності в досягненні мети. Ось чому люди, на думку філософа, хочуть оволодіти однією й тією ж річчю і стають ворогами. На шляху до поставленої мети вони намагаються погубити або перемогти одне одного.

Д. Юм, обґрунтовуючи роль грошей у господарчих процесах і розглядаючи механізм саморегулювання в економіці, зазначав вплив цих двох факторів на конкурентоспроможність країни. У зв'язку з цим він дійшов до таких висновків. Зростання грошової маси (в результаті активного торговельного балансу або діяльності золотодобувачів у країні) веде до зростання цін у країні. Як наслідок — знижується конкурентоспроможність вітчизняних товарів, імпорт відносно дешевшає, експорт стримується. Це відбивається на платіжному балансі, який стає пасивним, а це зумовлює відтік грошей із країни. У результаті ситуація починає розвиватися в протилежному напрямку: внутрішні ціни знижуються, конкурентоспроможність країни зростає платіжний баланс покращується — притік грошей у країну відновлюється [6, с.80–81.] У роботах утопістів аналізувалася проблема подолання конкуренції, яка розглядається як соціальне зло. Р. Оуен вважав, що при правильному соціальному устрою суспільства, науковій організації керування можна подолати конкуренцію і зробити радісним існування будь-якого індивіда [6, с.97.]

Більш глибоке розуміння складних процесів соціального розвитку та ролі конкуренції в житті суспільства диктувалося самим ходом суспільно-історичного розвитку. Становлення індустріального суспільства відбилося на змісті соціально-економічних теорій. Починаючи з XIX століття конкуренція вивчається в суспільствознавстві особливо активно. Так, Дж. С. Мілль стверджував, що, по суті, «принципом, який значною мірою регулює угоди економічного характеру, конкуренція стала лише порівняно недавно…» «Чим глибше заглядаємо ми в минуле, тим значніший вплив усталених звичаїв на всі угоди та зобов'язання». «… Свобода конкуренції — пустий звук для працюючого населення, яке живе в бурхливому військовому суспільстві» [8, с.395]. Учений вказує на існування конкуренції в торгівлі, в тому числі й на «конкуренцію між країнами, що виступають на одному ринку» [8, с.460]. Представники діалектико-матеріалістичної філософії розглядали сутність конкурен-

ції неоднозначно. Ф. Енгельс, описуючи конкуренцію між робітниками в Англії у XIX столітті, писав: «Конкуренція є найбільш повним вираженням пануючої у сучасному громадянському суспільстві війни всіх проти всіх. Це війна, війна за життя, за існування, за все, а, отже, у випадку необхідності і війна на життя та на смерть відбувається не тільки між різними класами суспільства, але й між окремими членами цих класів; один стоїть на шляху іншого, тому кожний намагається відтіснити інших і посісти їхнє місце» [5, с.319].

К. Маркс вказував на факт, що саме «конкурентна боротьба, особливо під час вирішальних переворотів у техніці, змушує замінювати старі засоби праці ще до їх природної смерті новими засобами» [7, с.191.] Тобто класики марксизму виділяли, з одного боку, роль конкуренції як фактора соціального розвитку, а з іншого — вказували на її антилюдську сутність.

К. Маркс дійшов висновку, що закони капіталістичного виробництва виявляються в зовнішньому русі капіталів, діють як примусові закони конкуренції та досягають свідомості окремого капіталіста у вигляді рушійних мотивів його діяльності. «Конкурентна боротьба ведеться через здешевіння товарів. Дешевизна товарів залежить caeteris paribus (при інших рівних умовах) від продуктивності праці, а остання — від масштабів виробництва. Тому менші капітали прибиваються великими… Конкуренція… завжди закінчується загибеллю багатьох дрібних капіталістів, капітали яких частково переходять в руки переможця, частково гинуть» [7, с.508].

Конкуренція, на думку К. Маркса, вирівнює норми прибутку різних сфер виробництва в середню норму прибутку і саме цим перетворює вартості продуктів цих різних галузей у ціни виробництва. У марксистському трактуванні конкуренцією називалася притаманна товарному виробництву антагоністична боротьба між приватними виробниками за більш вигідні умови виробництва та збуту товарів.

Велике значення з точки зору поширення економічного підходу до конкуренції мали роботи Й. Шумпетера, особливо «Теорія економічного розвитку». Центральним для шумпетеріанського бачення конкуренції було поняття динаміки ринкового процесу. Ринок для нього — це сфера радикальних змін у суспільстві, що примушує фірми та індивідів здійснювати нововведення, а економіку, суспільне виробництво — зростати та структурно змінюватися. Конкуренція для Й. Шумпетера — це творче руйнування, в якому фірми ростуть, виживають або вмирають. Фірми,

здатні здійснювати нововведення й адаптуватися, зростають або виживають, а інші відтісняються та усуваються. Це прагнення до надприбутку перевіряється в конкурентному оточенні, яке водночас є безкінечним процесом змін і перетворень [12, с.150.]

На історико-соціальні коріння підприємництва та конкуренції звернув увагу у свій час М. Вебер. Він показує становлення підприємницького духу (як певну сукупність психічних рис і наявність певної психології господарюючого суб'єкта в певному суспільстві на певній стадії його розвитку) як складову капіталістичного духу. Успіх у підприємницькій діяльності та конкуренції, на думку Вебера, забезпечується і дотриманням проповідей Б. Франкліна, які пов'язані з виконанням своїх обов'язків. У них чітко виражені принципи бізнесу нового типу: «час — гроші», «витрати не повинні перевищувати доходи» [3, с.328].

Політологічний підхід до конкуренціїї в суспільствознавстві розробляли Дж. Стюарт, Ф. Ліст, В. Парето. У творчості відомого представника пізнього меркантилізму Дж. Стюарта, автора «Дослідження принципів політичної економії» (1776 р.), дискусія про співвідношення держави та приватних інтересів отримала певне завершення. Дж. Стюарт чітко розумів дію механізму ринкової конкуренції та його значення; він навіть порівнював його з годинниковим механізмом. Однак для Стюарта це був механізм, який постійно ламається і тому потребує майстра, завжди готового його підремонтувати. Саме таку роль мислитель відводить державі та освіченому правителю [6, с. 39–40]

Подібних дослідницьких позицій, з поправкою на час, дотримується і Ф. Ліст, науковець, який «софізму» фрітфредерства протиставляв ідею «виховного протекціонізму» — митного захисту молодих галузей національної промисловості, поки вони не досягнуть рівня міжнародної конкурентоспроможності. Навколо цієї ідеї Ліст окреслив свою «Національну систему політичної економії» [6, с.40].

Така соціальна проблема, як безробіття, на думку Дж. М. Кейнса, породжується саме внутрішніми «недоліками» системи вільної конкуренції.

Як стверджують названі вище мислителі, повинен панувати такий соціальний інститут, як держава, який би спрямовував руйнівні дії конкуренції в соціально-конструктивне русло. Для формування етичних уявлень в індивідів, які вступили в конкурентну боротьбу, повинні бути встановлені цінності та переваги. «У той же час проблема цінностей, як проблема вибору між різними цілями, як питання про те, за якими

критеріями здійснювати цей вибір у ситуації конкурентного відбору, методологічно поки що недостатньо відпрацьована. Проблема цінностей постає в конкуренції тому, що в ній нічого не вирішується автоматично» [11, с.306.].

Основи теорії конкуренції заклав англійський економіст А. Сміт, висвітливши це поняття у фундаментальній праці «Дослідження про природу та причини добробуту націй» [10, с.431]. У своїй праці вчений визначив конкуренцію як суперництво та ототожнив її з «невидимою рукою», яка змушує підприємців реагувати на зміни в економіці і формувати ідеальнийплан її розвитку.

Послідовником ідей А. Сміта в розумінні конкуренції був Д. Рікардо. Він аналізує характерну для того часу торговельну конкуренцію.

У другій половині XIX століття французький економіст Л. Вальрас розробив теорію «досконалої конкуренції», яка в економічній науці вважається класичною. З кінця XIX століття поняття вільної конкуренції втрачає подальший розвиток. У центрі наукових дискусій знаходяться питання аналізу ситуації, яка склалася на ринку, і спроби вирішити завдання підтримки конкуренції в нових умовах. У 1890 році вийшла книга засновника неокласичного напрямку А. Маршалла «Принципи економіки». У нього основним інститутом була проголошена не конкуренція, а свобода підприємництва. Системі вільного підприємництва, згідно з Маршаллом, варто віддавати перевагу, оскільки вона швидше означає незалежність і свободу вибору, а не суперництво, яке лежить в основі розуміння конкуренції. Проте система вільного підприємництва у Маршалла опирається на конкуренцію з ринком в її основі.

Поняття «конкуренція» тісно пов’язане з поняттями «ринок» і «товарне виробництво». Конкурентні відносини виникли одночасно з ринковими, однак перші теоретичні положення конкурентної боротьби були сформульовані лише в середині XVIII ст. прихильниками класичної політичної економії.

Проте, нам більш цікаве його трактування конкуренції, як такої, що яка врегульовує суспільні і приватні інтереси та витісняє з ринку тих, хто виробляють неякісну і непотрібну ринку продукцію, послуги. Отже, для суспільства тут користь у тому, що принцип «невидимої руки» діє таким чином, що хоча підприємці турбуються лише про свої особисті інтереси, сила обставин змушує їх діяти в інтересах усього суспільства [2, с. 19–20.].

Етимологічно слово «конкуренція» походить з латини (concurrentia), що означає «зіткнення» та» суперництво». Але це поведінкове трактування. Переважно, воно поширене в економічній літературі. Надалі поведінкове розуміння конкуренції удосконалювалось в напрямку більш точного визначення її цілей і способів конкурування. Так, в марксистському трактуванні під конкуренцією розуміють «властиву товарному виробництву антагоністичну боротьбу між приватними виробниками за більш вигідні умови виробництва і реалізації товарів» [14, с. 39–40.]. Проте, разом з тим, можна розглядати й боротьбу класів.

З середини 70-х років минулого століття поняття «конкурентоспроможність» стає одним з центральних в оцінці політичних та економічних позицій держави. Сьогодні ж критерії та пріоритети конкурентоспроможності держав — це найважливіші орієнтири їхнього розвитку. Серед факторів, які визначають конкурентоспроможність на макрорівні, все більше значення надається цілій низці конкурентних переваг — рівню технології, якості інноваційних систем, оптимізації інституційного та соціального середовища, а також стратегії держави та корпорацій, ефективності використання людського та соціального капіталу.

Рівень конкурентоспроможності розглядається як результат функціонування національної системи. При цьому, збільшується значущість не лише економічних, а політичних, правових та соціологічних характеристик.

Конкурентоспроможність країни –це потужний аналітичний і політичний інструмент. Сьогодні конкурентоспроможність країни — одна з найвпливовіших концепцій як економіки розвитку, практичної політики. Охоплює не лише суто економічні показники. Оцінює економічні наслідки важливих для стабільного зростання неекономічних явищ, таких, як якість політичних процесів і управління суспільством, рівень освіти, наукова база, верховенство закону, культура, системи цінностей та інформаційна інфраструктура, розвиток людського потенціалу.

Застосовувана сьогодні на практиці багатьма розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, концепція конкурентоспроможності аналізує, в який спосіб політика національного уряду сприяє розвитку конкурентного національного, соціально-відповідального бізнесу на благо процвітання нації.

Публікація Майклом Портером 1990 року праці «Міжнародна конкуренція» (The Competitive Advantageof Nations), створення ним при Гарвардському університеті Інституту стратегії та конкурентоспро-

можності, паралельні дослідження цієї проблематики двома іншими центрами — Інститутом розвитку менеджменту в Лозанні та Світовим економічним форумом у Давосі, а також створення цілої низки національних і регіональних центрів із політичних, економічних, соціальних, освітніх, правових проблем конкурентоспроможності засвідчують поширення й життєздатність цієї концепції.

Конкуренція є важливим атрибутом розвинутої ринкової економіки. Створення та розвиток конкурентного середовища — невід'ємна складова функціонування ринкової економіки. Досвід західних країн свідчить, що конкуренція виступає важливим фактором стимулювання господарської активності, збільшення різноманітності і підвищення якості продукції, зменшення витрат і стабілізації економічного росту [1, с.128]. Також у країнах з розвинутою ринковою економікою державні органи, на які покладено функції захисту та розвитку конкуренції, є одними з найвпливовіших установ, що визначають економічну політику держави.

Сьогодні у науковій літературі не існує однозначного трактування терміну «конкурентоспроможність». Найчастіше конкурентоспроможність трактується як обумовлене економічними, соціальними і політичними факторами стійке місце країни або її продуцентів на внутрішньому і зовнішньому ринках [13, с.286]. З точки зору економічного аналізу, в умовах відкритої економіки, конкурентоспроможність — це здатність країни протистояти міжнародній конкуренції на власному ринку і ринках інших країн. Конкурентоспроможність економіки — це складне, багатоаспектне поняття. Вираження економічних, науково-технічних, виробничих, управлінських, маркетингових та інших можливостей, реалізованих у товарах і послугах, що успішно протистоять конкуруючим з ними закордонним товарам і послугам як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках.

Також використовують поняття міжнародної конкурентоспроможності — явище складне і багатогранне, особливо в сучасному ринковому середовищі, де конкурентоспроможність визначає місце, роль та майбутнє країни. Успіх держави, її конкурентоспроможність, визначаються наявністю конкуренто-спроможних галузей і виробництв. Та разом з тим міжнародна конкуренто-спроможність країни є не простою сумою конкурентоспроможностей товарів, галузей, регіонів, а їх якісним поєднанням у комплексі з іншими факторами [13, с.126].

Диференціація різних країн та регіонів залежно від рівня їх соціально-економічного розвитку, ступеня участі у міжнародному поділі праці, забезпеченості головними факторами виробництва, територіально-географічних та інших особливостей відіграє також неабияку роль. Гостра конкурентна боротьба спонукає країни до найширшого використання як внутрішніх, так і зовнішніх джерел і факторів економічного зростання, до гармонізації національної та міжнародної економічної політики, взаємопристосування господарських механізмів й інституціональних структур на міждержавному і міжнародному рівнях, уніфікації господарського законодавства.

Конкурентоспроможність націй визначається тим, наскільки вона в умовах вільної конкуренції виробляє товари й послуги, які відповідають запитам міжнародного ринку, збільшуючи реальні доходи своїх громадян.

А конкурентоспроможність держави — це здатність її державних інститутів забезпечити своїм громадянам і підприємствам більші переваги, ніж інші країни [9, с.53.]. У цьому випадку мова йде скоріше про ефективність роботи державних інститутів та інфраструктури, їхньої здатності забезпечувати нормальні умови для існування недержавних підприємств і організацій, підприємництва зокрема. Конкурентоспроможність економіки — високоефективна економічна функція, вищою метою розвитку якої є поліпшення добробуту народу.

Що ж до аспекту, який цікавить політологію — конкурентоспроможність може характеризувати ефективність роботи політичної системи, як впорядкованої, складної, багатогранної системи державних і недержавних взаємовідносин суспільних та політичних інститутів, які виконують певні політичні функції. Дане поняття об'єднує різноманітні дії і взаємини володарюючих груп і підвладних, таких, що управляють і керованих, пануючих і підпорядкованих, теоретично узагальнює діяльність і взаємозв'язки організованих форм відносин — державних й інших інститутів і установ, а також і політичних цінностей і норм, регулюючих політичне життя членів даного суспільства. В межах окремих держав політичне життя найбільшою мірою проявляє себе як система, а політична система найповніше проявляє свою головну функцію — суспільної інтеграції. Тому поняття конкурентоспроможності політичної системи можна застосовувати для аналізу політичного життя в межах окремих держав.

Конкурентоспроможність є визначальним критерієм ефективності будь-якого суб'єкта, яка забезпечується за рахунок конкурентних переваг у боротьбі за ринки збуту, ресурси, за місце на ринку, за клієнта, за прибуток, що визначає темпи зростання виробництва та рівень національної безпеки. Конкурентоспроможність — це володіння суб'єктом певними властивостями, які дають йому можливість розвиватись на інноваційній основі та перемагати у конкурентній боротьбі.

Список використаних джерел:

1. Азоев Г. Л. Конкуренция: анализ, стратегия и практика/Г. Л. Азоєв. — М.: Центр экономики и маркетинга, 1996. — 208 с.
2. Базилюк Я. Б. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення: Монографія/Я. Б. Базилюк. — К., 2002. — С.17–20.
3. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — 804 с.
4. Гоббс Т. Левіафан. Або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. — К.: Дух і Літера, 2000. — 600 с.
5. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии. По собственным наблюдениям и достоверным источникам//Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — М.: Государственное издательство политической литературы. — 1955. — Т. 2. — 651 с.
6. История экономических учений/Под ред. В. Антономова, О. Ананьина, Н. Макакшевой. — М.: ИНФРА-М., 2000. — 784 с.
7. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: Пер. И. И. СкворцоваСтепанова. — М.: Политиздат. — 1978. — Т. 2. — Кн. 2. Процесс обращения капитала. — 648 с.
8. Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их применения к социальной философии/Дж. С. Милль: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1980. — Т. 1–473 с.
9. Позняк С. В. Конкурентніпереваги і конкурентоспроможність / С. В. Позняк//Актуальні проблеми економіки. Науковий економічний журнал. — 2002. — № 1. — С. 50–54.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. В 2 т. М.: Наука, 1993. — 570 с.

11. Штайльманн К. Новая философия бизнеса: В 3-х т. — Москва-Берлин. — 1998. — Т. 3. Конкуренция и ее границы. — 450 с.
12. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ.– М.: Экономика, 1995. — 450 с.
13. Харман Г. Современный факторный анализ/Гарри Харман; Пер. с англ. В. Я. Лумельский. — М.: Статистика, 1972. — 486 с.
14. Юданов А. Ю. Конкуренция: теория и практика: уч. пособие. 2-е изд., испр. и дополн./А. Ю. Юданов. — М.: Тандем, 1998. — С. 38–40.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2013 р.

Кудрявский И. В. Понятие «конкуренция» и «конкурентоспособность»: политологический аспект.

Раскрыто понятие «конкуренция» и «конкурентоспособность» в их политологическом аспекте. Выяснена специфика политико-философских взглядов зарубежних мыслителей, от начала Нового времени (XV–XIX века) до современности, относительно понятий «конкуренция» и «конкурентоспособность».
Ключевые слова: *конкуренція, конкурентоспособность, теории конкуренции, конкурентная борьба, международная конкурентоспособность.*

Kudryavsky I. V. The concept of «competition» and «competitive»: political science aspect

Deals with the concept of «competition» and «competitive» in their political science perspective. Clarified specific political and philosophical views zarubyzhnyh thinkers of the early modern period (XV–XIX century) to the present, about the concepts of «competition» and «competitive.»
Keywords: *competition, competitiveness, theory of competition, international competitiveness.*

Теорія політики

УДК 321.02

Лященко І. А.

Аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГРА В ПОЛІТИЦІ ТА ГРА В ПОЛІТИКУ (УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР)

Стаття присвячена виявленню теоретичних засад дослідження зв'язку понять «політика» та «гра» з подальшою інтеграцією отриманого знання у поле практичного здійснення політики в Україні.
Ключові слова: *«гра політична», «ігри політичні», «політична гра», «політичні ігри», «політика», «гра» (плей, гейм, квазігра).*

Дана наукова розвідка присвячена розгляду внутрішньої політики України «під дахом» проблеми гри. Перефразувавши слова Й. Гейзінги «Культура sub specie ludi» (лат. із погляду гри, під знаком гри) у відповідності до нашого дослідження, ми отримуємо варіацію назви статті на кшталт «Внутрішня політика України sub specie ludi».

Необхідно зазначити, що лише в невеликій кількості довідкової літератури можна знайти визначення таких понять як «гра політична», «ігри політичні», «політичні ігри». У «Короткому енциклопедичному словнику-довіднику (політологія)» за редакцією Ю. С. Борцова подане поняття «гра політична», що визначається як «форма діяльності в умовних політичних ситуаціях, спрямована на відтворення та засвоєння політичного досвіду в конкретному соціокультурному контексті» [1, с. 156]. Надалі зауважується інформація, що стосується структури вже «політичної гри», а не «гри політичної», як було зазначено першопочатково. Отже, можемо припустити, що для автора, ці поняття, носячи синонімічний характер, не мають принципової відмінності. А їх структуру складають: 1) ролі, що їх взяли на себе гравці; 2) ігрові дії як засоби реалізації цих ролей; 3) ігрове використання символів, тобто заміщення реальних предметів умовними; 4) відносини між гравцями. Центральним

© Лященко І.А., 2013

поняттями, що об'єднує всі аспекти політичної гри, автор статті називає політичну роль, сюжетом — відтворювану в ній область політичної дійсності, змістом — те, що сприймається політиками в якості головного моменту політичних відносин і політичної діяльності. Зазначається також, що у політичній грі відбувається політична соціалізація людини й формується її довільна політична поведінка.

У першому томі двотомної політичної енциклопедії за редакцією Г. Ю. Семігіна, зустрічаємо визначення поняття «ігри політичні» під авторством А. В. Попова. Як бачимо, вживається граматична форма множини, тому сподіваємось зустріти певну множину цих ігор, але наперед зазначимо якраз протилежне. Тут «ігри політичні» визначаються як «вільна змаганнєвість різних політичних сил на базі встановлених правил. Вона сприяє створенню порядку в суспільстві і передбачає наявність високого рівня політичної культури, поза якою вільна участь в іграх політичних не можлива. Виникнення ігор політичних означає згоду її учасників стосовно правил гри, дозволених дій, засобів регуляції суперечок, механізмів визначення переможців і т.д… Найбільш загальною системою правил за якою ведуться політичні ігри в демократичному суспільстві, є Конституція. Проте дотримання правил у грі зовсім не гарантує її позитивний результат» [2, с. 413].

Як кардинально протилежне, визначається поняття «гра політична (або політичні ігри)» у політико-психологічному словнику під авторством Д. В. Ольшанського. Воно трактується як «метафоричне найменування політико-психологічного маневрування; інтриги, змови, закулісні домовленості, замисли, приховані за фасадом зовнішньобездоганних політичних відносин; іноді — застосування теорії ігор для моделювання можливих політичних процесів» [3, с. 159].

На перший погляд як тотожне, а при більш детальному вивченні, як частково тотожне, подається визначення в Політологічному енциклопедичному словнику за редакцією Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. На думку колективу авторів, «гра політична — це метафора щодо деяких видів політичних дій (маневрування, інтриги, угоди, таємні переговори), основна мета яких — замаскувати справжні наміри, дійсні цілі та засоби їхнього досягнення» [4, с. 109].

Стає очевидним, по-перше, що вищевказаним колективом авторів розглядається поняття гра політичні, тоді, як у Д. В. Ольшанського фігурували контекстуальні синоніми гра політична//ігри політичні; по-друге, можливо, саме з огляду на це, в останньому визначенні відсутня вказівка

на застосування теорії ігор до моделювання можливих політичних процесів, що дає підставу називати останні іграми політичними.

Нібито у цьому ж ракурсі визначає поняття гра політична О. Бойко у Політичній енциклопедії Парламентського видавництва 2012 року випуску. Проте, випереджаючи саме визначення, зазначимо про відсутність у ньому вказівки на метафоричний його характер. Гра політична тут вже не метафоричне найменування чи метафора щодо певних видів діяльності, а є безпосередньою вказівкою на співвідношення слова з явищами реальної політичної дійсності. Дослідник трактує гру політичну як вид політичної активності, що полягає у використанні маніпулятивних дій, політичних інтриг, позалаштункових змов тощо; цілеспрямоване комплексне застосування різних засобів прихованого примусу окремої людини/групи/суспільства до здійснення дій та вчинків, що суттєво впливають на процес здобуття та утримання політичної влади.

Автор констатує, що гра політична може відігравати позитивну роль, коли слугує вирішення суспільствознавчих питань, і застерігає, що вона може відігравати також й негативну роль — коли націлена на увічнення чинної влади шляхом постійної, ситуативно (!) вигідної для неї зміни правил гри, або ж при потраплянні політичних сил у ситуацію «гри заради гри», у якій гра політична відриває учасників політичного процесу від реалій життя та виступає гальмом суспільного розвитку [5, с. 156].

Виходячи з вищесказаного, можна зробити наступний проміжний висновок. У довідковій літературі, що покликана давати уніфіковані визначення понять, існують такі комбінаційні варіанти зв'язку в словосполучення понять «політика» та «гра», як «гра політична», «ігри політичні», «політична гра», «політичні ігри». Поняття «гра політична», з легкістю і без жодних пояснень, трансформується в «політичну гру» або ототожнюється з «політичними іграми», що викликає відчуття подвійної, як категоріальної, так і понятійної «розгубленості». Категоріальна варіативність може бути пояснена такою стилістичною фігурою художнього мовлення як інверсія (лат. inversion — перестановка, перевертання), що полягає у незвичному, часто одивненому розташуванні слів задля смислового увиразнення, акцентування певного слова [6, с. 419]. У нашому випадку — чи то політичного, чи то ігрового акцентування словосполучного поняття. А ось щодо понятійної невизначеності, то її необхідно зафіксувати у межах полісемантичної («п'ятивекторної») «амплітуди

коливань»: від 1) діяльності в умовних політичних ролях, через 2) метафорично позначені закулісні домовленості, інтриги, змови, підкупи та шантажі, крізь 3) безпосередню вказівку на співвідношення слова з явищами реальних «політичних маневрувань», до 4) вільної змаганнєвості політичних суб'єктів на базі конституційно встановлених правил, й аж до 5) використання теорії ігор для моделювання певних політичних процесів.

З огляду на неможливість встановити істинність чи хибність вищерозглянутого понятійно-категоріального ряду, достатньо буде зафіксувати, що він може мати лише «дискурсивний характер», оскільки цілком можна прийняти всі ці пояснення. А гіпотетична причина цього, на нашу думку, може критися у відсутності однозначних визначень понять «політика» та «гра».

Не дивлячись на значний розвиток політичної науки, залишається відкритим зміст центральної її категорії. На сьогоднішній день, складно однозначно відповісти на питання: «Що таке політика?». Зауважимо також про відсутність одностайності у перекладі поняття «політика» чи то з давньогрецької, чи то грецької мови, та часту різноманітність у написанні латиницею слова грецького походження. Саме тому, ми зустрічаємо грецьке πολιτικά, і різноманітні варіанти латинської: «ta politika», «politike», «politika». Додатково маємо справу з «англомовним тріо» polity, policy, politics, що окреслює межі сучасного світового політологічного комунікативного простору. Окрім цього, відмінності стосуються і тлумачення самого явища, що закріплене у вищеназваних словомовних символах. З одного боку — це лише суспільна справа [7, с. 220]; лише державна діяльність [8, с. 179]; державна та суспільна справа [9, с. 477]; державні та суспільні справи [10, с. 301]; мистецтво управління державою [11, с. 184], з іншого боку — це політичні інститути; політичні процеси; політичні норми [12, с. 13].

П. Шляхтун зазначає, що терміни інститут та інституція є словами синонімами, що використовуються для позначення яких-небудь органів та установ. Під інститутами (інституціями) слід розуміти будь-яке стійке об'єднання людей для досягнення певних цілей. Інститутами, крім держави, є політичні партії, громадські організації, економічні об'єднання, церква, сім'я тощо. Найважливішими недержавними інститутами, які поряд із державою беруть участь у здійсненні політичної влади, є політичні партії, об'єднання підприємців і професійні спілки [13, с. 178]. Отже, політичний інститут, безвідносно до того чи це

держава, чи політична партія, чи об'єднання підприємців, чи професійна спіла, є перш за все об'єднанням людей, що творяться, розвиваються та змінюються людьми. А тому, розгляд інституційного виміру політики потрібно починати з людини.

Ключовою ідеєю нормативних теорій політики можна назвати девіз Юма «норми, а не люди» [12, с. 178]. Крім цього, Д. Норт, один з авторитетних представників неоінституціоналізму, назвав ці норми інституціями, що є правилами гри в суспільстві або, точніше, придуманими людьми обмеженням, які спрямовують людську взаємодію в певне річище [14, с. 11]. Дослідник розглядає як офіційні, так і неофіційні інституції. Якщо перші є правилами, придуманими, створеними людьми, як от Конституція США, і можуть змінитися за одну ніч унаслідок політичних або юридичних рішень, то другі (неофіційні обмеження), як от звичаї, кодекси поведінки, загальне право, можуть просто розвиватися впродовж часу, значно менше піддаючись впливу цілеспрямованої політики [14, с. 15]. Важливість неофіційних обмежень самих по собі, а не просто як додатку до офіційних правил, можна зрозуміти із спостережень за тим, як однакові офіційні правила і (або) конституції в різних суспільствах дають різні результати [14, с. 51].

Окрім цього, автор передмови до «Політичних теорії сучасності» К. фон Байме, з посиланням на аналіз терміну politics (процесуальний вимір політики), здійснений Г. Крелєм, та на англійський підручник Е. Гейвуда (Heywood Andrew), вказує на полісемантичність самого поняття politics. Необхідно мати на увазі, що не лише поняття політика має тріаду англомовних варіацій, а й той факт, що термін politics має низку значень. Серед них — такі: «1) Політика як управління і більш широко взагалі як мистецтво управління; 2) Політика як перемовини щодо громадських справ, насамперед у дусі демократичної участі громадськості; 3) Політика як компроміс і консенсус; 4) Політика як влада (владна політика)» [12, с. 13].

Отже, маємо таку різноманітність визначень центральної категорії політичної науки, яка не може не позначитись на словосполучних поняттях з її присутністю. Але одночасно, з урахуванням усіх навколополітичних конотацій, дає можливість запропонувати уточнюючу назва для подальших наукових рефлексій. Наприклад, «Ігрова точка зору на внутрішньополітичні інститути та процеси України».

Якою ж є ця «ігрова точка зору?» Це питання вимагає з'ясувати зміст поняття «гра». Й. Гейзінга дає наступне визначення поняття гра —

це: « … добровільна діяльність чи заняття, що здійснюється в певних часових і просторових межах за вільно прийнятими, але абсолютно обов'язковими правилами, маючи обмежену власними рамками мету й супроводячись почуттями напруги й радості, а також усвідомленням перебування в «іншому бутті», відмінному від «повсякденного» життя» [15, с. 36]. На противагу Й. Гейзінзі, К. Б. Сігов констатує, що гра походить не від жорсткої наперед заданої системи правил, а з особливого стану веселості, радості, що орієнтується на вільну дію [16, с. 33]. «Гра визначається перш за все внутрішнім світом, а не механізмом норм і правил» [16, с. 41]. Окрім цього, гра не знає просторово-часової детермінації, а запалюється в непідготованому місці і часі світу [16, с. 70]. Думки науковців є повною протилежністю одна іншій з огляду на різне змістовне наповнення двох понять «play» та «game», що з англійської мови перекладаються одним українським словом «гра».

З урахуванням вищесказаного, К. Б. Сігов пропонує типологію ігрових форм, де є місце і грі-play, і грі-game (що крім Й. Гейзінги досліджувалась Г. Г. Гадамером, М. І. Бойченко та ін.) й квазигрі, на підставі якісної зміни смислової дистанції між учасниками взаємодії. Гра-play є вільною (автентичною, онтологічною) взаємодією у сокровенній глибині емпіричного індивіда, що прибирає дистанцію між граючими сторонами. Натомість, гра-game є конвенційною (умовною) грою, оскільки обмежена чітким знанням учасниками взаємодії всіх правил та норм. До цього типу гри належать: метафізичне «парі», спортивний гейм та театральна роль. Метафізичне «парі» представляє собою взаємодію гравця і безликої сили «Року», визначається безмежною дистанцією між партнерами. У спортивному геймі по обидва боки взаємодії виявляються люди, які сприймають одне одного у якості суперників і дистанція між якими якісно скорочується. Театральна роль, якісно скорочує дистанція між актором та роллю, проте зберігається законами театральної умовності. Театральна маска замінює як безособистісну долю, так і особистість суперника по спортивному майданчику. Квазигра, представляючи собою нульовий рівень взаємодії, є лише дескриптивним описом позаігрової діяльність з допомогою ігрових аналогій і моделей. К. Б. Сігов пропонує перейменувати такі «ділові ігри» (управлінські, експериментальні, військові, виробничі, навчальні) уже на стадії теоретичних розробок на «прикладний гейм» чи «рольову імітацію певного процесу.

Дозволимо собі ще один проміжний висновок: як полісемантиічність поняття політика, так і полісемантичність поняття гра, не могли не позначитись на існуванні «п'ятивекторної амплітуди коливань» у визначенні понять на кшталт «гра політична», «ігри політичні», «політичні ігри», але ці категорії все ж необхідно підвести під «один загальний знаменник» типології К. Б. Сігова. Й з цього приводу можна зауважити, що у опрацьованих на перших сторінках дослідження «комбінаційних поняттях» жодним чином не згадується про автентичну онтологічну гру та такий межовий виду гейму як метафізичне парі. Що ж стосується спортивного змагання та театральної ролі конвенційного гейму, то необхідно зауважити, що це той тип гри, який дається у визначенні поняття «ігри політичні» у першому томі двотомної політичної енциклопедії за редакцією Г. Ю. Семігіна, як вільна змаганнєвість політичних сил на базі конституційно встановлених правил. А решту чотири з п'яти «комбінаційних понять» можна віднести до «квазигри» типології К. Б. Сігова, оскільки вони подаються через звороти «найменування», «метафоричне найменування», тобто як дескриптивна квазигра. Але описується не просто нульовий рівень взаємодії, як скажімо у визначеннях Д. В. Ольшанського, через застосування теорії ігор для моделювання можливих політичних процесів», а описується (метафорично іменується як гра) взаємодія, що відбувається в обхід офіційно встановлених правил, у формі інтриг, закулісних домовленостей, змов. І у крайньому випадку «гра політична» не просто метафоричний опис гри поза правилами, а діяльність в обхід ігровим правилам. Тобто якісна характеристика гри, що передається через прикметник «політична», надає першій негативне позаігрове забарвлення.

Виходячи з зазначеного, вбачаємо необхідність диференціації ігрового аспекту політики на два спектри, що проходять по лінії понятійних розбіжностей термінів «гра в політиці» (гра політична) та «гра в політику» (політична гра).

Необхідно наголосити, що прояви автентичної гри, гейму та квазигри в політиці, ми будемо розглядати у ракурсі «гри політичної» («гри в політиці»), а ось прояви «гри без правил» чи «гри з правилами», а не «гри за правилами» — як «політичну гру», або «гру в політику». З огляду на сказане, подальшим завданням є виклад наукових рефлексій щодо втілення гри у внутрішній політиці та у внутрішню політику України.

По-перше, гра у внутрішній політиці України може знаходити своє вираження як у автентичній грі-play окремих харизматичних політич-

них лідерів, так і у життєвій грі народу карнавального типу, яскравим свідченням чого була президентська виборча кампанія опозиційних сил 2004 року та події Помаранчевої революції на головному майдані країни за участю широких народних мас.

По-друге, що стосується такого межового виду конвенційного гейму, як метафізичне парі, то необхідно зауважити, що неіманентний бік його суб'єктності, викликає труднощі доказовості його присутності в політиці. Проте, квазиигрові дискурси опису політики не позбавлені понять «Доля», «Фатум», «Фортуна» [17, с. 301–308]

По-третє, щодо такої ознаки конвенційного гейму як просторова обмеженість ігрового топосу, то Україну, як державу, не можна вважати суб'єктом гри політичної, оскільки вона не має свого ігрового простору. Ми маємо на увазі проблему демаркації та делімітації кордонів нашої країни, що залишилась після розпаду Радянського Союзу, і каузальними загрозами цієї проблеми (відсутність кордону з державою на території якої відбуваються військові дії; незаконна міграція; контрабанда; чорний ринок; конфлікти навколо коси Тузла, острова Зміїний та ін.). На нашу думку, якщо державний кордон існує і захищається лише ідеально, то матеріальний захист архітектурно обмеженого простору органів державної влади виглядає повною ілюзією. І у такому випадку, доречно говорити про квазиігровий простір держави Україна, оскільки його можна лише описувати у категоріях гри.

Що стосується часової ознаки конвенційного гейму, яка на підставі вищесказаного також перетворюється на квазигру, то вона закріплена скажімо у чітко обмеженому хронометражі діяльності органів державної влади (Закон України «Про регламент Верховної Ради України», Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України»), у період від виборів до виборі. Як показує практика, демократичні політичні режими характеризуються не лише конституційною фіксацією терміну перебування в 5 років з правом або без права двох термінів перебування при владі, а окрім цього — й реальною зміною керівників держави у ході чесних демократичних виборів. На противагу переважанню хронометражу «фізичного життя» авторитарного лідера, як то було за часів перебування України у якості УРСР у складі Радянського союзу з 31-річним правлінням Й. Сталіна та 18-річним — Л. Бреєжнєва.

Що ж стосується такої невід'ємної ознаки конвенційного гейму (за винятком метафізичного парі), як правила, то відносно до реалій

політичного життя України, можна зауважити наступне. Ми повністю солідарні з думкою Ю. Мацієвського, про домінування короткострокової «політичної доцільності» над правовими процедурами ухвалення рішень [18, с. 4], де правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів за ситуативної потреби [18, с. 2]. Тобто конвенційний гейм за правилами в реаліях політичного життя сьогодення перетворився з «гри в політиці» на «гру в політику», де неформальні правила псують формальні. Показовим прикладом є ситуація, що склалася довкола основного закону України за 16 років його існування. Це відповідно Закон України № 2222-IV від 8 грудня 2004 року «Про внесення змін до Конституції України»; Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України); Закон України № 2952-VI від 1 лютого 2011 року «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

Отже, можна підсумувати наступне: можливість гри у внутрішній політиці України нівелюється порушенням двох основних вимог конвенційного гейму, а саме — відсутністю власного ігрового майданчику, тобто території демаркованої і делімітованої державним кордоном, та повсякчасним порушенням й ситуативними змінами основного закону України, коли гра політична відбувається не за конституційно встановленими правилами, а з повсякчасною можливістю їх ситуативної зміни. Це — підтверджує тезу, що гра у внутрішній політиці України насправді є грою у внутрішню політику України, оскільки можливо лише описувати її такою у межах дискрептивної квазигри, причому як за правилами, так і з їх порушенням.

Список використаних джерел:

1. Игра политическая//Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) [Текст] / Отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д. — Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 1997. — 608 с.

2. Игры политические // Политическая энциклопедия. В 2 т. — Т. 1. [Текст] / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 2000. — 750, [1] с.
3. Игра политическая (или политические игры) // Политико-психологический словарь [Текст] / Д. В. Ольшанский. — М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая Книга, 2002. — 576 с.
4. Гра політична // Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Ґенеза, 2004. — 736 с.
5. Гра політична // Політична енциклопедія [Текст] / Редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
6. Інверсія // Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 1. [Текст] / Авт. уклад. Ю. І. Ковалів. — К.: ВЦ «Академія», 2007. — 608 с.
7. Политика // Власть. Политика. Государство и государственная служба: Аналитический словарь-справочник [Текст]. — М.: Академический проект; М.: Трикса, 2006. — 384 с.
8. Політика // Політологія: словник понять і термінів [Текст] / С. Г. Рябов. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — 256 с.
9. Політика // Політологія. Довідник [Текст] / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. — К.: Видавництво «Довіра», 2004. — 599 с.
10. Политика // Современный словарь по политологии / В. А. Мельник. — Мн.: Книжный Дом, 2004. — 640 с.
11. Политика // Політологія / Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов; под общ. ред. С. Н. Смоленского. — М.: Эсмо, 2008. — 320 с.
12. Байме Клаус фон. Політичні теорії сучасності [Текст] / Клаус фон Байме. Пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. — Київ: Стилос, 2008. — 396 с.
13. Інституція // Конституційне право: словник термінів [Текст] / П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2005. — 568 с.

14. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки [Текст] / Д. Норт. Пер. з англ. Іван Дзюб. — К.: Основи, 2000. — 198 с.
15. Гейзінга, Й. Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури [Текст] / Й. Гейзінга; О. Мокровольский (пер. з англ). — К.: Основи, 1994. — 250 с.
16. Сигов К. Б. Игра как проблема философской антропологии [Текст]: Дисс… канд. филос. наук: 09.00.01 / К. Б. Сигов; Академия наук украинской ССР. Институт философии. — К., 1990. — 170 с; с. 33.
17. Надперсональний суб'єкт як прояв ігрового аспекту політики // Сучасна українська політика [Текст] / І. А. Лященко. — К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. — Вип. 26. 384 с;
18. Пасткаобмеженогодоступу[Текст]//Критика/Ю. Мацієвський. — Число 5 (175), травень 2012.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2013 р.

Лященко И. А. Игра в политике и игра в политику (украинское видение)

Статья посвящена выявлению теоретических основ исследования связи понятий «политика» и «игра», с последующей интеграцией полученного знания в поле практического осуществления политики в Украине.

Ключевые слова: *«игра политическая», «игры политические», «политическая игра», «политические игры», «политика», «игра» (плей, гейм, квазиигра).*

Liashchenko I. A. Game of politics and political game (Ukrainian measurement)

The article is devoted to the investigation of the connection between such concepts as «politics» and «game» with further integration of the gained knowledge to the politics of Ukraine.

Key words: *«game of politics», «games of politics», «political game», «political games».*

Теорія політики

УДК 327 (477)

Лаврук Т. П.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії, філософії права і юридичної психології Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького

ГЕОПОЛІТИКА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМА ТЕКСТУ І КОНТЕКСТУ

Той факт, що геополітика використовує ресурсний потенціал інформаційного суспільства, не підлягає сумніву. Вона постає своєрідним текстом на тлі контексту інструментальних можливостей інформаційної сфери. Однак розвиток інформаційної сфери поступово перетворює її на суб'єкта у відносинах із геополітикою як об'єктом.
Ключові слова: *геополітика, інформаційне суспільство, політичний дискурс, текст, контекст, інформаційна картина світу.*

Як найважливішу властивість соціальної системи Г. Алмонд відзначає її здатність впливати на формування поглядів і переконань, створювати гасла, символи й міфи, маніпулювати ними з метою зміцнення легітимності її статусу. В зв'язку з цим в його моделі особливе місце відводиться соціальній комунікації, за допомогою якої здійснюється передача і поширення інформації між компонентами всередині системи, а також реалізується інформаційний обмін з навколишнім середовищем. Засобам масової інформації відводиться особлива роль в адаптації соціальної системи і забезпеченні її стабільності.

К. Дойч наполягає на необхідності розглядати політичну систему як інформаційно-комунікативну. Згідно з К. Дойчем, соціальна система є мережею комунікацій та інформаційних потоків. Диференціація інформаційних потоків безпосередньо пов'язана з чотирма фазами їх проходження по компонентах політичної системи, що припускають: отримання і відбір інформації; оцінку і обробку інформації; ухвалення рішень; реалізацію рішень і зворотний зв'язок.

© Лаврук Г. П., 2013

Політичний дискурс опинився у центрі уваги Я. Торфінга, який вбачає у дискурсах насамперед джерело політичного управління суспільною свідомістю, певний вид соціальної практики. Він вважає, що постмодерністська теорія дискурсу дозволяє розлучитися з ілюзією про існування якогось екстрадискурсивного сенсу політичних подій, відмовитися від пошуків об'єктивної Правди і Справедливості. Образи Правди і Справедливості мають не об'єктивну, а дискурсивну природу. Правда — це не ознака реальності, а атрибут мови. Панівні способи інтерпретації соціальних понять і дій, усталений за певних соціально-історичних обставинах порядок їх ієрархізації як порядок дискурсу — ось що насправді формує смисловий простір суспільно-політичних практик, визначає, що є Правда, а що — Брехня.

Тільки звернувшись до аналізу конкретного порядку дискурсу чи дискурсивного режиму, можна більш-менш повно зрозуміти зміст і сенс політичних подій. Тому, наголошує Я. Торфінг, недостатньо вивчити факти про кризу, про вжиті політичні рішення і їхні наслідки — теорія дискурсу повинна розширити погляд і проаналізувати історичні умови, що зазнали змін, внаслідок чого відповідний статус-кво сприймається саме так, а не інакше. Таким чином, дискурсивний аналіз повинен виявити як сам факт перестановки в дискурсивній ієрархії, так і їх причинно-наслідкову дію [7, с.10].

Дискурсивний порядок інтерпретується Я. Торфінгом та іншими постмодерністами як спосіб структуралізації в громадському мисленні картини соціальної реальності. Наприклад, вважається, що дискурсивний режим бінарності, коли світ сприйматься крізь призму бінарних опозицій (свій/чужий, чоловіче/жіноче, внутрішній/зовнішній, первинний/вторинний, присутній/відсутній, розумний/нерозумний і т. ін) зумовлює встановлення певних відносин ієрархії, підпорядкування між членами опозиції. Мисленнєві схеми бінарної ієрархії трактуються як дискурсивні структури соціального світу, які визначають його усталеність і реалізується в конкретних соціальних практиках. Будь-які перестановки в ієрархіях бінарних дискурсивних структур підривають цю сталість, призводять до суперечностей і соціальних криз.

Важливу роль у встановленні і деконструкції дискурсивних ієрархій відіграють політичні рішення, прийняттю яких сприяють умови дестабілізації, порушення в стабільних природних ієрархіях навколишнього світу. Втім, політика — це також і сила, яка конструює ці ієрархії [7, с.12].

Суб'єкт набуває ідентичності в процесі дискурсивних практик. Ця ідентичність поліваріативна, багатошарова й неоднозначна. На думку Е. Лакло і Ш. Муфф, ідентичність утворюється завдяки дискурсу соціокультурних практик, тому суб'єкт завжди розщеплений, він має різні ідентичності, завжди містить потенціал іншої ідентифікації. Люди об'єднуються в групи тому, що деякі можливості ідентифікації постають як найбільш прийнятні, пріоритетні. При цьому інші варіанти ідентифікації ігноруються. Ті соціальні групи, які потенційно є носіями інших можливостей ідентифікацій, в домінуючій ідентифікації підпадають під поняття «Інші».

У процесі дискурсивної боротьби можуть утворюватися взаємовиключні ідентичності, що призводить до соціального антагонізму. Згідно з Е. Лакло і Ш. Муфф, антагонізм долається засобом гегемонії як переартикуляції антагоністичних дискурсивних практик. У теорії дискурсу Е. Лакло і Ш. Муфф значну увагу приділяють аналізу політики, яка вмонтовується ними в дискурсивну практику, є способом конструювання, відтворення і перетворення соціального світу. Власне, вся політика розглядається як сфера боротьби між певними дискурсами. Політичні артикуляції визначають, як ми діємо і думаємо, являючи собою спосіб владарювання і розподілу влади.

Якщо тваринам орієнтуватися у світі допомагає вроджений інстинкт, то у людини така пристосованість до життя відсутня. Індивід компенсує відсутні можливості, виробляючи культуру. Оскільки виживання людини не гарантоване самою природою, то воно стає практичним завданням, а навколишнє середовище — предметом рефлексії. Людина змушена аналізувати фактори, необхідні для задоволення своїх потреб. Так поведінка людини стає осмисленою. Інформаційна картина світу — це часткова картина світу, модельована масовими інформаційними повідомленнями. Раніше інформаційну картину світу формувала усна інформація, з появою засобів масової інформації функція моделювання інформаційної картини світу перейшла до них.

На думку впливових зарубіжних дослідників (А. Моль, Е. Тоффлер, З. Бжезинський), культура, включаючи виховання й міжособистісні відносини, бере свій початок у засобах масової інформації. Сучасні люди пізнають світ здебільшого спонтанно, в процесі спроб і помилок. Індивід накопичує хаотичні знання, отримані з життя, теле- і радіопередач, газет, відомостей, здобутих в міру потреби. Свої «ключові поняття» — ідеї, що дозволяють привести до єдиного знаменника враження від предме-

тів і явищ, — людина запозичує із засобів масової інформації. Культура суспільства перетворюється на сукупність різних історій, і саме це поєднання випадкових елементів створює і визначає мозаїчну культуру.

Нині ці моделі реальності транслюються через телевізійні канали інформації. У людей немає потреби втомлювати себе створенням картини світу. Вони запозичують її із засобів масової інформації. «Комунікація — це вторгнення в систему свідомості реципієнта, побудова в його когнітивній системі певної моделі світу, котра не обов'язково збігається з моделлю світу суб'єкта мовлення і з онтологічно існуючою картиною світу» [5, с.123].

Крістіан Аманпур влучно відрекомендував телебачення універсальним візуальним посередником. Телевізійна комунікація найбільше відповідає сучасному етапу розвитку суспільства, який називають «інформаційним» або «технотронним», маючи на увазі, що саме в цей період прийшло усвідомлення провідної ролі інформації в еволюційних процесах і життя в цілому, визнання інформації однієї з основних категорій світобудови. З огляду на дискретну природу телебачення воно разом з культурою нової епохи (культурою фрагмента) є кращим за інших засобів масової інформації.

А. Моль ще в 60-і роках писав, що засоби масової інформації є одними «з найважливіших каналів масової комунікації в сучасному суспільстві, оскільки завдяки миттєвості здійснення зв'язку вони знижують значення щоденної преси, завдяки доступності — значення кіно, а завдяки легкості сприйняття — значення книг» [1, с.48].

Згідно Ж. Бодрійяром, телебачення не відображає фрагменти реальності, а, скоріше, виробляє чи конструює її. Реальність є продуктом дискурсу, що кодує її телевізійними камерами і мікрофонами. «Кодування надає реальності сенсу, який за своєю природою є ідеологічним. Уявлене є ідеологією, а не реальністю. Ефективність такої ідеології посилюється за рахунок портретного зображення, притаманного телебаченню» [5, с.124]. Телебачення репрезентує реальність за допомогою образів. Причому акцент робиться не на змісті, а на формі уявлення, тобто «образ стає більш важливим, ніж референт. Результатом цього є розвиток цілої індустрії «маніпуляції образами» [3, с.175].

Сучасна інформаційна картина світу — це фрагментована картина світу, що складається з інформації різних рівнів. Вона формується різними суб'єктами інформаційної діяльності (індивідами, соціальними інститутами тощо) в процесі їхньої взаємодії. Компоненти інформа-

ційної картини світу містяться в книгах, картинах, музиці, матеріалах засобів масової інформації тощо.

Категорії простору і часу є основними при формуванні будь-якої картини світу. Людина завжди мислить себе в категоріях часу і простору. Вона має темпоральний образ або картину перебігу часу і свого місця в ній, а також вбудовує в свою картину світу просторовий образ. «Повідомлення, що не містить вербальних і візуальних маркерів цих універсалій, втрачає для суб'єкта сенс» [4, с.59].

Ключовим для з'ясування сутності інформаційної картини світу і особливостей позиціонування, репрезентації геополітики в умовах інформаційного суспільства є категорія «текст». Визначаючи культуру як систему текстів, спадкову пам'ять колективу, дослідники називають однією з фундаментальних демаркаційних ліній, котрі відокремлюють сферу культури від природи, появу комунікації в різних її виявах — від обміну повідомленнями до обміну дарами і благами. А. Моль з цього приводу зазначав: культура — це величезна кількість повідомлень, кожне з яких є впорядкованою сукупністю елементів, вишикуваних у вигляді послідовності знаків за певним законами.

Текст є поліфункціональним явищем, котре репрезентує реальність і реалізовує соціальну та інтерперсональну взаємодію між комунікантами. Особливе значення для сприйняття змісту текстів ЗМІ мають культурологічні критерії, засновані на значущих системах культурних переконань. Розробивши поняття «культурологічний стандарт», що включає ієрархію оцінок змісту, Шредер концептуалізував три типи таких стандартів: естетичний — такий, що припускає складний комплекс естетичних параметрів, необхідних для забезпечення сприйняття; етичний — пов'язаний насамперед з цінностями; екстатичний — зумовлений ступенем отриманого задоволення і оцінкою виконавських якостей.

У прагматичній дослідницькій парадигмі текст розглядається як прагматичний знак, використовуваний з метою забезпечення ефективності дії на індивіда в процесі комунікації. Текст ЗМІ як складний прагматичний знак є продуктом соціальної діяльності, націленим на ефективну комунікацію. На думку А. Шаффа, ефективним слід вважати таке спілкуванням, за якого однакове розуміння знаків супроводжується появою однакових переконань. Йдеться не лише про однакове розуміння висловлених думок, а й про загальне визнання правоти цих думок. Дослідження мови ЗМІ припускає також виявлення прагматичних аспектів комуні-

кації, безпосередньо пов'язаних з використанням продуцентом мовних засобів відповідно до своїх мотивів, цілей і світогляду [6, с.94].

Тексти, продуковані мас-медіа, є соціально значущими повідомленнями, котрі в сучасному суспільстві превалюють над усіма іншими видами текстів. Будучи членом суспільства, індивід не може уникнути взаємодії з інформаційним простором даного соціуму: він сприймає, переробляє різноманітні інформаційні потоки і функціонує, узгоджується з тією картиною світу, яка формується у нього під впливом медіа-дії. Частота взаємодії реципієнтів з медіа-текстами є найбільш високою в порівнянні з іншими типами текстів. Тексти ЗМІ є пріоритетними внаслідок того, що вони виконують функцію орієнтації індивіда в навколишньому середовищі, опосередковано сприяючи реалізації ним своїх функціональних (базових) потреб. Тексти ЗМІ є джерелом значущої для індивіда інформації про природну і соціальну реальність, на основі якої він ухвалює життєво важливі рішення.

Теза про переважне споживання текстів ЗМІ над іншими типами текстів також підтверджується світовими тенденціями значного скорочення об'ємів читання і зміни його структури, за якого читання художньої і поетичної літератури заміщається текстами, трансльованими різними медіа, в тому числі й насамперед електронними. На сучасному етапі розвитку людства неухильно зростає роль медіа-комунікації в пізнанні реальності, що все більш ускладнюється. У зв'язку з цим спостерігається наростання масштабності інформаційних процесів, що супроводжується ускладненням їхньої інфраструктури. Мас-медіа перебувають у постійному розвитку, а їхня діяльність набуває визначальних для суспільного генезису ознак.

Інформаційне суспільство постає соціумом, у якому сама ефективність соціального розвитку залежить від конструювання, виробництва і поширення інформації; при цьому саму інформатизацію слід інтерпретувати насамперед як вдосконалення когнітивних соціальних структур і процесів.

Істотною проблемою в комунікативному просторі і функціонуванні його структур є комунікаційна ентропія. Сучасний інформаційно-комунікативний простір — це нестабільний, мінливий феномен, в межах якого співіснують суб'єкти та об'єкти з їх процесуальністю, динамікою, незавершеністю, вислизанням з-під принципу дії жорстких причинно-наслідкових зв'язків.

Від рівня комунікаційних «шумів» і комунікаційної ентропії багато в чому залежить аудіовізуальний ландшафт сучасного суспільства. В ідеалі цей «ландшафт» повинен бути різноманітним і включати в себе як державні інститути, так і громадський сектор, локальну і регіональну компоненти. При цьому засоби масової інформації покликані виконувати свої функції відповідно до принципів вільного потоку інформації, свободи вираження думок і дотримання прав людини в інформаційному суспільстві, де панує інформаційно-комунікативна діяльність.

Своєрідним провісником інформаційного суспільства можна вважати Департамент комерції США, який наприкінці 50-х років минулого століття у своєму статистичному звіті зафіксував, що кількість службовців на американських підприємствах вперше в історії перевищила число робітників виробничих професій. Приблизно через двадцять років те ж відомство випустить дев'ятитомник під назвою «Інформаційне суспільство» — тобто суспільство, в якому домінуючою сферою діяльності стає розумова, котра передбачає прискорене кількісне зростання «білих комірців» — фахівців з інформаційних аспектів.

«Утвердження інформаційного суспільства, домінування мультимедіа, поширення віртуалізованої свідомості — всі ці особливості добре схоплювалися за допомогою постмодерністських підходів, де поняття симулякра і симуляційної реальності, введені Ж. Бодрійяром, стають точним апаратом змалювання середовища мультимедіа. Фактично Бодрійяр виявив парадокс розвитку «суспільства знання», довівши, що збільшення кількості інформації, ізоляція від якої практично неможлива, призводить не до поінформованості як накопичення знань людини про світ, а до поверховості — спочатку сприйняття, а потім і мислення. Людина втрачає здатність оперувати завершеними текстами і логічними конструкціями, формуючи уявлення про реальність із фрагментів вражень і уривків текстів» [2, с.81].

На думку багатьох аналітиків, що досліджують зайнятість і соціодемографічну активність населення, в найближчі 20–30 років кількість робочих місць у сфері обслуговування, послуг і нематеріального виробництва підвищиться на 40%, а в зв'язку з розвитком промислового роботобудування та комп'ютерної організації технологічного процесу в індустріальному секторі кількість робочих місць скоротиться до 30%. Картина стрімких змін в інформаційно-комп'ютерних технологіях на початку XXI століття вражає: кількість користувачів, що мають адресу в Інтернеті, зростає на 1 мільйон упродовж кількох тижнів; обсяг

наявної в Інтернеті інформації збільшується щорічно вдвічі; кожні півтора-два роки вдвоє прискорюється обробка даних мікропроцесором; у три-п'ять разів за півтора року збільшується обсяг пам'яті жорсткого диска і т. ін.

Проблема полягає в тому, що сучасні комунікаційні технології в принципі дозволяють досягти з однаковим успіхом якої завгодно мети. Можна навести численні приклади, коли відбувається повне або часткове спотворення інформацією, приховування справжнього характеру фактів, вибіркове подання тих чи інших подій, надання їм тієї чи іншої причинно-наслідкової зумовленості. Для технології кумулятивного впливу характерна, зокрема, ступінь інформаційного пресингу (частота трансляції, тенденційний підбір фактів, використання значного ефірного часу чи значною газетної площі і т. ін.), очевидний або прихований примус до споживанню потрібної комунікатору інформації, коли сумнівне повідомлення легітимізується завдяки контекстуальній подачі з важливими для більшості новинами, заслуженим авторитетом ведучого тощо.

Названі комунікативні технології — лише приклади, довільно взяті з багатого набору маніпулятивного впливу. Коли Ф. Машлуп констатував зростання «індустрії знань», а Е. Тоффлер і Дж. Нейсбіт у 80-х роках минулого століття писали про посилення «інформатизації суспільства», справжні масштаби і наслідки глобалізації можна було лише ледь розгледіти. Не цілком зрозумілі вони й сьогодні, проте деякі не дуже оптимістичні тенденції набувають усе виразніших ознак. Зокрема, у фундаментальному тритомному дослідженні М. Кастельса «Інформаційна ера: економіка, суспільство і культура» обґрунтовується роль транснаціональних корпорацій у «заколоті проти держави загального добробуту», ставиться під сумнів функціональна ефективність середнього класу, який вважався гарантом стабільності політичної системи другої половини XX століття.

Втім, принаймні один з основних чинників інформаційного суспільства можна виокремити, не вдаючись до поліаспектного теоретичного аналізу. Йдеться про боротьбу еліт за контроль над виробництвом і розподілом інформації в соціумі, яка стала такою ж стратегічною домінантою, як продукти харчування для аграрного суспільства або як матеріальні й енергетичні ресурси — для індустріального.

У сфері комунікацій галактика Гутенберга поступилася місцем галактиці Маклюена. Електронні засоби масової інформації сформу-

вали нову комунікаційну культуру, в якій відбувається синтез тексту, аудіо- та відеомодальностей сприйняття. У результаті виникла нова культура — культура віртуальності, — в якій в єдиному цифровому просторі функціонують усі форми культурної спадщини. Віртуалістика — не наука, а онтологічний підхід, який може бути використаний у будь-якій науковій сфері. Її фундаментальний світоглядний постулат з'ясовує: людина не може здійснити лише те, чого не може уявити.

Приміром, на сучасну пору Інтернет є осередком найбільш резонансних дискурсів, концептуальних орієнтирів та інтелектуальних мегатенденцій. Попри фактичну віртуальність, сформульований ним порядок денний має всі шанси набути статусу вирішальної детермінанти генезису реальної, матеріальної дійсності в усіх її виявах. Це достеменно усвідомлюють суб'єкти геополітичного дискурсу, тому скеровують свої аргументаційні зусилля передовсім на сферу Інтернету. Не випадково значна частина геополітичної концептуалістики і абсолютна більшість коментарів щодо поточних подій зосереджена саме в глобальній мережі.

Підводячи підсумок, варто зазначити, що на відміну від попередніх типів комунікації глобальна комунікація є носієм набагато більших можливостей для саморозвитку мислення і діяльності, оскільки надає істотно ширший варіативний діапазон для можливого способу мислення і життєдіяльності, відкриває більш розлогі горизонти для думки і вчинків.

Список використаних джерел:

1. Гидденс А. Опосредование опыта//Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. — М.: Едиториал УРСС, 2000. — С. 42–70.
2. Костина А. В. Интернет-сообщества: что обсуждают в Интернете? От думеров — до фурри. От игнора — до троллинга/А. В. Костина. — М.: «Урсс», 2011. — 240 с.
3. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований/М. М. Назарова. — М.: Едиториал УРСС, 2000. — 240 с.
4. Рогозина И. В. Ментальный образ как один из способов репрезентации мира/И. В. Рогозина//Концептуальная картина мира

и интерпретативное поле текста с позиций лингвистики, журналистики и коммуникативистики. — Барнаул, 2000. — С. 56–64.
5. Самосудова Г. Г. Художественный текст — субъективный образ объективного мира/Г. Г. Самосудова//Концептуальная картина мира и интерпретативное поле текста с позиций лингвистики, журналистики и коммуникативистики. — Барнаул, 2000. — С. 120–126.
6. Jameson F. The political unconscious: narrative as a socially symbolic act/F. Jameson. — Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1981. — 220 p.
7. Torfing J. Discourse Theory: Archievments, Arguments, and Chellenges/J. Torfing//Discoursr Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance/edited by D. Howard and J. Torfing. — Palgrave Macmillan Ltd, 2005. — 248 p.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2013 р.

Лаврук Т. П. Геополитика в условиях информационного общества: проблема текста и контекста

Тот факт, что геополитика использует ресурсный потенциал информационного общества, не подлежит сомнению. Она выступает своеобразным текстом на фоне контекста инструментальных возможностей информационной сферы. Однако развитие информационной сферы постепенно превращает ее в субъекта во взаимоотношениях с геополитикой как объектом.
Ключевые слова: *геополитика, информационное общество, политический дискурс, текст, контекст, информационная картина мира.*

Lavruk T. P. Geopolitics in the Information Society: the Problem of Text and Context

There is no doubt that geopolitics uses the resource potential of information society. It appears to be a kind of text on the background of context of instrumental possibilities of the information sphere. However, the development of the information sphere is gradually transforming it into a subject in its relations with geopolitics as the object.
Keywords: *geopolitics, information society, political discourse, text, context, information world map.*

Теорія політики

УДК 316.334.3

Марченко Ю. В.

Кандидат політичних наук, докторант Національного інституту страт епічних досліджень

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ ВЕЛИКИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

З точки зору політологічного дискурсу аналізуються проблеми і перспективи розвитку (становлення) системи безпеки підприємництва в Україні. Акцент робиться на безпеці великих підприємств, які мають складати фундамент основних ринкових інститутів.

Ключові слова: *підприємництво, підприємство, безпека, великий бізнес, перспектива.*

Загальна спрямованість стратегії підтримки підприємництва в Україні — зниження адміністративних бар'єрів, зменшення корупції, лібералізація підприємницького клімату та зниження вартості здійснення підприємницької діяльності у країні. Таку стратегію розвитку національного підприємництва в Україні закріплює Програма економічних реформ на 2010–2014 рр. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», що передбачає посилення сталого економічного розвитку, підвищення стандартів життя, поліпшення бізнес-клімату, залучення інвестицій, модернізацію інфраструктури та базових секторів [6].

Задля ефективності політика підтримки розвитку підприємництва має поєднувати регуляцію підприємницької діяльності із системними заходами щодо створення макро- й мікроекономічних умов безпеки підприємництва.

Пошук оптимального переліку та змісту нагальних реформ в умовах посткризового відновлення відбувається у напрямі поєднання двох суперечливих завдань. З одного боку — забезпечення запланованого

© Марченко Ю. В., 2013

рівня бюджетних надходжень, з іншого — стимулювання економічної активності, створення умов для максимального розкриття потенціалу національного підприємництва. Це — головний виклик ефективності та перспективам розвитку соціально-політичної моделі формування безпеки підприємництва в Україні на сучасному етапі, що передбачає розробку та реалізацію системи широких заходів із подолання кризових і депресійних явищ у національній економіці, забезпечення модернізаційної реструктуризації останньої [6].

Аналізуючи перспективи розвитку системи безпеки підприємництва в межах вітчизняної соціально-політичної моделі, яка охарактеризована в попередніх наших публікаціях [див., напр.: 5] як гібридно-демократична, обмежитись означеними вище загальними пропозиціями не можна. Проте вони можуть постати як вихідна база для формулювання низки більш спеціальних та конкретизованих напрямків формування соціально-політичного клімату для безпечної підприємницької ініціативи в державі. Також, маючи на меті в цій статті конкретизувати соціально-політичні перспективи розвитку системи безпеки підприємництва в Україні, ми спираємось на роботи З. Варналія, В. Гейця, В. Голікова, А. Грищенка, М. Долішнього, П. Єщенка, Я. Жаліла, С. Клімової, В. Кредісова, О. Макобрій, С. Мочерного, І. Саврас, В. Черняка, А. Шегди та ін.

Сьогодні основні компоненти задекларованої демократичної моделі формування безпеки підприємництва в Україні впроваджуються переважно механічно. По-суті вони не являють цілісну систему, переважно не узгоджені між собою, некомплексні й непослідовні, впроваджуються в полі фактично автократичної політичної системи із зовнішніми демократичними ознаками.

Аналізувати перспективи розвитку та підвищення ефективності соціально-політичної моделі безпеки підприємництва на вітчизняному просторі необхідно суттєво розділяючи заходи, спрямовані на підтримку та розвиток великого, середнього та малого бізнесу — і це є на сьогодні нагальною задачею.

Державні механізми регулювання та підтримки бізнес-структур мають суттєво різнитись залежно від їх масштабу. На жаль нині домінує тенденція вирівнювання вимог і норм для підприємництва всіх рівнів.

Із законодавчої точки зору критерії віднесення підприємства до тієї чи іншої групи є більш ніж конкретними. Основні засади господарювання в Україні та регулювання господарських відносин, що виникають у процесі організації та здійсненні господарської діяль-

ності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання, визначаються в Господарському кодексі України з відповідними доповненнями. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності» № 523-VI від 18.09.2008 р. дав нові визначення малого, великого та середнього бізнесу [2]. Згідно нових критеріїв:

малими є підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 70 млн. грн.;

великими є підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний рік перевищує 250 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму 100 млн. грн.;

усі інші підприємства визначаються середніми [2].

Світова практика свідчить, що малий бізнес має дуже велике значення, проте не можна знецінювати важливість великого бізнесу та зневажати його об'єктивну роль в економіці держави.

Великі підприємства останніми роками піддаються серйозній критиці. Їх звинувачують у бюрократизмі, негнучкості, монополізмі й ін. Позитивні ж якості — заповзятливість, ефективність, неформальне відношення до справи й багато чого в тому ж роді — пов'язуються тільки з малим бізнесом. Однак при зваженому підході до великих підприємств не можна ігнорувати той факт, що при всіх своїх недоліках вони є стрижнем будь-якої сучасної розвинутої економіки. Поряд зі слабкостями, великі підприємства, мають і сильні сторони. Вони в більшості дотримуються правил конкурентної боротьби. Вони дозволяють забезпечувати середній сегмент ринку аналогічними товарами меншої собівартості (за рахунок масового виробництва. Завдяки діяльності великих фірм були отримані серйозні результати в галузі науково-технічного прогресу: збільшилася продуктивність праці, знизилися витрати виробництва.

Останнім часом в межах існуючої соціально-політичної моделі безпеки підприємництва проявляється чітка, але внутрішньо суперечлива тенденція протиставлення великого і малого бізнесу із розмиванням між ними бізнесу середнього як найменш визначеного. Складається враження, що в реальності великий бізнес існує тільки за умови пригнічення малого, а малий може розвиватись лише в тому випадку, якщо

буде створений державний механізм обмеження великого бізнесу. Проте, очевидно, що і перше, і друге можливе лише в умовах співробітництва. В той же час, саме уявлення про протиборство призводить до спроби урівняти не стільки в правах, скільки в умовах (вимогах) великий і малий бізнес, що є вкрай шкідливим.

Тож, у спробі послідовно виокремити перспективи розвитку державних механізмів регулювання і забезпечення безпеки підприємницької діяльності для різних груп бізнесу,— у цій статті сконцентруємо увагу на розвитку вітчизняного великого підприємництва та політичному полі, в якому воно функціонує, на особливостях регулювання великого бізнесу в Україні і звернемось до розробки пропозицій щодо покращення регулятивних впливів.

Більшість вітчизняних великих підприємств були сформовані в межах адміністративно-командної системи, із такими негативними моментами, як централізоване планування, переважно екстенсивні способи господарювання, адміністративні методи управління і ціноутворення тощо. Ці риси гальмували розвиток великого підприємництва і перешкоджали створенню здорового ринку великих виробників, що відчувається і сьогодні [8, с. 2–4].

Сьогодні в умовах ринкової економіки проявляється низка позитивних для великого підприємництва рис: демонополізація, роздержавлення та велика приватизація. Проте ці риси можуть постати тільки основою для створення ефективної соціально-політичної моделі формування безпеки підприємництва, а не репрезентують її в повній мірі.

З початку 90-х років величезна увага приділялася проблемі становлення й розвитку малих підприємств. Однак інтерес і проблеми великих підприємств у цей період поступово відсувалися на задній план. Зараз, особливо в умовах фінансово-економічної кризи, проблеми великих підприємств не можна недооцінювати. Адже саме ці підприємства являють собою фундамент, на якому базуються основні ринкові інститути. Саме суб’єкти великого підприємництва представляють державу на світових ринках, відстоюють її економічні позиції, сприяють пришвидшенню інтеграційних економічних процесів та припливу іноземних капіталів в економіку країни. Але ж вони, за умови їх підтримки державою, і захищають ключові галузі національної економіки від шкідливого засилля іноземного капіталу [8, с. 2–4].

Велике підприємництво сьогодні практично й досі не стало об’єктом системного аналізу та законодавчого регулювання. Таким об’єктом

нині є лише його ті чи інші галузі, організаційно-правові форми, аспекти функціонування конкретних підприємств (взаємовідносини між власниками і управлінням, концентрація ринкових важелів влади, соціальна відповідальність та ін.), а також різновиди великого підприємництва (транснаціональні корпорації (ТНК), фінансово-промислові групи (ФПГ), природні монополії). Суттєвою причиною відсутності системного дослідження великого підприємництва є те, що економісти-теоретики минулого недооцінювали його роль і ототожнювали будь-які його прояви з монополією, яка підлягала жорсткій критиці.

В Україні умови формування великого підприємництва є складними, часто несприятливими та суперечливими через низку проблем, які потребують нагального вирішення. Має місце низька ефективність державного регулювання великого підприємництва, не існує цілісного механізму його державної підтримки. Державну підтримку отримують окремі регіони, галузі, об'єкти, і в більшості випадків вона носить експериментальний, пілотний характер. Причиною цього є відсутність чітких визначень щодо об'єктів, суб'єктів великого бізнесу, тому регулюються лише окремі його форми.

Основними формами державної підтримки великих підприємств в Україні є дві групи методів регулювання: економічні та адміністративні. І варто зауважити, що в сучасні й реальній практиці більше застосування мають адміністративні методи регулювання (ліцензування, нормування, заборони, дозволи, штрафи, примуси). Економічні методи регулювання, які є визначальними в умовах ринкової економіки, не використовуються належним чином через відсутність необхідного для них інституційного середовища [7; 8].

Надзвичайно важливим для розробки альтернативних заходів є аналіз зарубіжного досвіду розвитку великого підприємництва з приводу питань, які є найбільш актуальними для нинішнього розвитку великого підприємництва в Україні, зокрема: особливості великої приватизації в країнах Східної Європи; механізм взаємодії держави і великого приватного підприємництва; форми та методи регулювання ринкових відносин між великими підприємствами; необхідність та методи PR-діяльності для великих підприємств; інструменти податкового регулювання великих підприємств.

З досвіду великої приватизації країн Східної Європи важливо запровадити такий інструментарій: 1) вжити заходи щодо зміцнення позицій банківського сектору, якому відводиться роль кредитора, сана-

тора фінансової системи; надати державну допомогу тим банкам, які візьмуть на себе фінансування модернізації промисловості; 2) списати зі стратегічно важливих великих підприємств безнадійні борги; надання нових кредитів підприємствам треба жорстко контролювати і протистояти при цьому лобізму промислових кіл, які домагаються пільгового кредитування; 3) запобігати недоцільному розукрупненню великих підприємств, які порівняно з малими мають більшу здатність залучати капіталовкладення і здатні збільшувати обсяги виробництва за рахунок «економії від масштабу»; 4) проводити жорсткішу політику стосовно збиткових структур, вибравши при цьому найоптимальніший варіант вирішення проблеми.

З досвіду США та Японії щодо основних механізмів взаємодії держави і великого приватного підприємництва можна порекомендувати: запровадити практику підписання двосторонніх договорів між державою і великими підприємствами; сприяти подальшому розвитку та вдосконаленню системи контрактування, яку треба будувати на збалансованості економічних інтересів держави і великого підприємництва на принципах цілісності, прозорості, доступності, конкуренції; прийняти закон про лобізм, який повинен стати ефективним методом взаємодії владних структур і великих підприємств, для узаконення і врегулювання їх відносин [8, с. 5].

Тож, перспективи розвитку соціально-політичної моделі формування безпеки підприємництва стосовно великого бізнесу в Україні можна узагальнити в таких заходах: в умовах конкуренції великим підприємствам необхідно проводити погоджену ринкову політику та дотримуватися ділової етики; спільна підприємницька діяльність великих підприємств значною мірою допоможе вирішити проблему нестачі коштів при громіздких витратних потребах; за постійних закупівель однакової сировини великим підприємствам доцільно укладати між собою угоди, надавши можливість єдиному органу здійснювати гуртові закупівлі, що знижує витрати підприємств; великим підприємствам об’єднувати свої зусилля у формі акціонерних компаній, ФПГ, холдингів, створюючи тим самим фінансово спроможні структури, що зможуть стати реальними конкурентами зарубіжним фірмам.

З метою стимулювання розвитку великих підприємств в Україні варто надати податкові пільги великим підприємствам, які працюють не лише задля отримання прибутку, а й беруть участь у вирішенні проблем соціального захисту; увести пільги на інвестиції, що залуча-

ються в інвестиційно непривабливі великі підприємства; передбачити податкові кредити, бюджетні асигнування для підприємств, які займаються НДДКР, що підвищить їх заінтересованість у нових розробках та нововведеннях і сприятиме зростанню науково-технічного потенціалу країни та ін.

Для окреслення перспектив розвитку соціально-політичної моделі безпеки великого бізнесу, крім нормативно-правових та фінансово-економічних заходів державної підтримки, варто звернутись до питання конкурентоздатності вітчизняних великих підприємств порівняно з зарубіжними.

В Україні, як і в інших країнах колишнього СРСР, була й залишається сьогодні, велика кількість великих заводів. Однак жоден із цих заводів не був таким великим, як провідні західні корпорації. Державні вітчизняні та зарубіжні підприємства як у фінансовому, так і в структурному плані не знаходяться на рівних. Зарубіжні підприємства за технологією і виробничо-організаційною структурою є більш розгалуженими. Вітчизняні завжди включають головний завод і кілька допоміжних виробництв, тоді як до складу великої західної корпорації нерідко входять десятки заводів, розкиданих по світу.

Разом із тим, замовляючи на Заході устаткування, домовляючись про аудит з підприємством, що має міжнародний авторитет, одержуючи міжнародний сертифікат якості, вітчизняні підприємства мають сплачувати суми не менші за західних конкурентів. Так відбувається істотне зниження конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Дана проблема особливо актуальною стала в 2008–2012 рр. на тлі фінансово-економічної кризи [3].

Важливим аспектом вдосконалення соціально-політичної моделі формування системи безпеки підприємництва є створення дієвого нормативно-економічного підґрунтя та умов продуктивної взаємодії великого та малого підприємництва замість постійного коливання від антагоністичного розуміння до позиції «прислужництва» малого бізнесу на користь великого.

Так, як би парадоксально це не звучало, одним з істотних факторів, що впливають на зниження конкурентоспроможності вітчизняних великих підприємств, можна вважати введення спрощеної системи оподаткування для стимулювання малого бізнесу.

Співробітництво малих і великих підприємств може приймати різні форми, і, безсумнівно, сприяє збагаченню економічної системи в цілому.

Однак усталені форми співробітництва між даними секторами в Україні мають деформований характер і здебільшого засновані на проведенні незаконних операцій з метою відхилення від оподаткування.

Зазвичай йдеться про повне або часткове подрібнення великих підприємств і використання ними своїх підрозділів (малих підприємств) з метою ухиляння від оподатковування. Наслідком подальшого розвитку таких форм співробітництва стало не тільки зниження надходжень у бюджет і погіршення конкурентного середовища в малому бізнесі, але й зниження конкурентоспроможності великих підприємств. Дроблення останніх з метою використання спрощеної системи оподатковування призвело до неефективного використання ними ресурсів, підтримки нерентабельних галузей, і, як наслідок, до зниження якості вітчизняної продукції [3].

Для вирішення даної проблеми необхідно ввести законодавчу норму, яка обмежує великим підприємствам обсяги володіння активами малих компаній. Даний захід дозволить також закріпити оптимальне співвідношення між малими й великими підприємствами, що буде відповідати реальним інтересам ринку. Це призведе до відсіювання нерентабельних підприємств.

Переваги співробітництва малих і великих промислових підприємств безсумнівні. Для більшості великих підприємств незручно організовувати у своїх рамках вузькоспеціалізоване виробництво, що вносить зайву різноманітність у номенклатуру виробів, ускладнюючи управління, контроль за якістю, відволікаючи персонал на другорядні проблеми. Тому виробництво багатьох видів комплектуючих передоручається малим підприємствам.

Використання підрядників зручно для великих підприємств і внаслідок конкурентної боротьби між ними за укладання контракту на постачання, що забезпечує високу якість продукції. Необхідно відзначити і можливість доступу великих підприємств до найважливіших науково-технічних розробок.

Зараз, в умовах післякризової фінансово-економічної депресії, малі підприємства змушені швидкими темпами йти з ринку, оскільки не мають достатнього капіталу, щоб протистояти кризовим явищам. Більшість великих підприємств вирішує проблему за рахунок скорочення фонду оплати праці або надання в оренду приміщень й устаткування. Етап нагромадження запасів даними підприємствами під час інфляційних процесів уже закінчується і постає проблема їхньої реалізації.

Саме в цей момент так необхідне сприяння реальному співробітництву малих і великих підприємств [1; 3]. Реальна кооперація малих і великих підприємств здатна бути більш дієвим системним фактором безпеки підприємництва, ніж існуючі державні програми підтримки.

Кооперація малих і великих підприємств здатна трохи поліпшити положення також і великих підприємств, оскільки проблема нагромадження запасів сировини й готової продукції за останні часи щонайкраще буде вирішена із залученням малого бізнесу.

У зв'язку із цим, найбільш доцільним є проведення програм, спрямованих не стільки на підтримку того або іншого сектора, скільки на стимулювання їхнього співробітництва в умовах ринку. Проведення даних програм може здійснюватися через банківський сектор, наприклад, за допомогою надання пільг щодо кредитування відповідних операцій [3].

У контексті питання про безпеку великого підприємництва не можна не торкнутись питання взаємодії з підприємницькою практикою Євросоюзу як одного з найбільших ринків світу, на який припадає п'ята частина світової торгівлі і який забезпечує високий рівень життя населення своїх країн.

Відносини між Україною та Європейським Союзом набули офіційного статусу у грудні 1991 р., коли ЄС визнав Україну як незалежну державу і суб'єкта міжнародних відносин. З того часу взаємини між Україною та Євросоюзом пройшли досить непростий етап і на сьогодні являють складну нормативно-правову систему регулювання торгівельних відносин. Можна назвати досягненням надання Україні статусу країни з ринковою економікою, що підвищило рівень можливостей поглиблення зв'язків між бізнес-колами України та країн ЄС [4]. Особливу роль у зовнішньоторговельних відносинах відводять великому вітчизняному бізнесу, який, виходячи з товарної номенклатури експорту України до країн ЄС, є двигуном у розвитку співпраці.

Сучасні євроінтеграційні проблеми великого бізнесу України первісно випливають із його історичного концентрування у фінансово-промислові групи. Адже процедура приватизації державних підприємств в Україні наприкінці XX ст. стала головним засобом перерозподілу суспільного багатства, а не засобом прискорення капіталоутворення, необхідного для забезпечення конкурентоспроможності економіки. Процес приватизації був не лише непрозорим і несправедливим, але й у багатьох випадках супроводжувався порушенням чинних законів. Серед основних чинни-

ків низької ефективності приватизації можна виділити: великий рівень монополізму в економіці на початковому етапі приватизації, непрозорість процесів приватизації, обмеженість участі зовнішніх інвесторів, послаблення державного контролю за підприємствами, випередження процесу приватизації від політичного та адміністративного розвитку [4]. Така «генетика» розвитку присутня у фінансово-промислових групах, які мають у своїй власності найбільш прибутковий бізнес в Україні.

Широкий розмах фінансово-промислових груп в Україні призвів до монополізації багатьох галузей економіки. На жаль, встановлена 35% «межа монополізації» в Україні порушується і основним порушником є держава, в першу чергу це стосується таких утворень як Укрзалізниця та Укрпошта. Також діяльність багатьох фінансово-промислових груп має закритий характер — адже досвід «цивілізованого світу» заробляти на чесному та відкритому іміджі компанії сьогодні не є конкурентно необхідним для вітчизняних компаній. Але ця закритість компаній призводить до того, що вони мають обмежений доступ до зовнішніх джерел фінансування, що їх діяльність підпадає під загрозу з боку значних політичних ризиків [4].

Виходячи з принциповості у досягненні намірів України інтегруватися до Європейського Союзу, зусилля державної регуляторної політики варто спрямувати на зміни у веденні бізнесу як на ринку України, так і на ринку країн-членів ЄС. Необхідно спростити доступ до ринку ЄС через розвиток системи преференцій, посилення співробітництва для боротьби зі спільними загрозами, інтеграції у транспортні, енергетичні, телекомунікаційні мережі та європейський дослідницький простір, нові системи захисту та сприяння інвестиціям, підтримки інтеграції в глобальну економіку.

У цілому, ефективне функціонування економіки України можливе тільки, якщо буде сформована система правил ведення бізнесу, яка сприяє сталому соціально-економічному зростанню громадянина і країни в цілому. Ця система повинна включати як формально задекларовані норми, так і цивілізовані традиції ведення бізнесу. У нормативно-правовій базі зовнішньоторговельних відносин Україна — ЄС, необхідно адаптувати внутрішнє законодавство України хоча б до тих положень, які визначаються угодами СОТ та УПС. Необхідно створювати умови рівності доступу бізнесу як до вітчизняного ринку та і до ринку ЄС. Тут важливим є регулювання процесів державної допомоги підприємствам, обмеження лобіювання своїх інтересів та зловживанні в отриманні дер-

жавних преференцій. Для інтенсифікації потоку інвестицій в Україну треба створити більш сприятливі умови захисту права власності, тим самим даючи гарантії іноземному інвестору [4].

Тому надання переваги малому підприємництву як рушію економіки та ізоляціоністський стосовно великого бізнесу підхід до формування соціально-політичної моделі розвитку підприємництва суттєво знижує перспективну міру безпеки підприємництва як явища взагалі. Знецінення, надмірна необ'єктивна критика і негативна увага першопочатково унеможливлюють створення перспективної соціально-політичної моделі безпеки підприємництва у двох аспектах: 1) розвиток великого бізнесу вбачається негативним явищем, яке обов'язково буде реалізовуватись за рахунок малого підприємництва; 2) повноцінний розвиток малого підприємництва можливий виключно через створення систем підтримки і співпраці з великим.

Тож, окремим перспективним напрямком розвитку соціально-політичної моделі формування безпеки підприємництва є концептуальне переосмислення ролі великого бізнесу в економіці та суспільному житті як політичними силами, так і громадськістю. Велике підприємництво як рушій економічного розвитку заслуговує сьогодні на ретельну увагу з боку держави, особливо з точки зору загальнодержавної політики безпеки підприємництва.

Можна конкретизувати, що в нинішніх умовах головними перспективними напрямками формування та розвитку системи безпеки у сфері великого підприємництва в Україні є:

компенсація наслідків та доцільне регулювання викривленого і непослідовного процесу приватизації;

моніторинг та компенсація високих темпів інфляційних процесів;

поліпшення несприятливого інвестиційного клімату;

суттєве зниження монополізованості економіки;

вдосконалення законодавчої бази для співпраці великого і малого бізнесу та виникнення ефективних конкурентоспроможних форм великого бізнесу;

формування цілісного механізму державного регулювання та підтримки великого підприємництва (її отримують окремі регіони, галузі, об'єкти і в більшості випадків вона має експериментальний характер);

приведення у відповідність з галузевими можливостями та стратегічно важливими для держави сферами податкового навантаження та формування необхідних податкових пільг для великих підприємств.

Для усунення надмірної монополізованості економіки України необхідно активно формувати перспективні конкурентоспроможні форми саме структур в Україні вже є, але процес їх формування проходить дуже повільно і вони не завжди успішні. Для активізації цього процесу варто спиратись на такі заходи:

підготувати відповідні проекти нормативних та законодавчих актів і внести зміни в чинне вітчизняне законодавство щодо великого підприємництва;

сприяти розвитку змішаної приватно-державної форми підприємництва (по відношенню до приватних структур змішані компанії користуються певними державними пільгами);

стимулювати та підтримувати проведення НДДКР;

надавати субсидії підприємствам пріоритетних галузей України (літакобудування, суднобудування, оборонна промисловість);

встановити жорсткі технічні, санітарні та екологічні стандарти для імпортної продукції;

запровадити пільговий режим оподаткування стратегічно важливих підприємств;

сприяти зміцненню банківської системи, яка відіграє провідну роль у формуванні та розвитку великого бізнесу;

надати державну підтримку у вигляді податкових пільг, державних гарантій, державних замовлень;

спростити механізми організації великих бізнес-структур;

забезпечити належний правовий захист іноземним інвесторам, які зацікавлені у довгостроковому інвестуванні та ін.

Важливим для державної політики на сьогодні є виділення та розвиток перспективних для України форм великого підприємництва, вдосконалення нормативно-правової бази та методів державного регулювання діяльності великих підприємств, розроблення програми державної підтримки великого підприємництва. Саме ці аспекти дадуть змогу виявити закономірності функціонування великого підприємництва взагалі і внести практичні рекомендації щодо розвитку великих підприємств в Україні, враховуючи специфічні умови їх формування.

Список використаних джерел:

1. Гоцуленко Н. Кризис-менеджеры вне конкуренции / Н. Гоцуленко // Зеркало недели. — 2008. — № 46. — С. 10.
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності» № 523-VI від 18.09.2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/523–17.
3. Климова С. О. Особливості функціонування малого та великого бізнесу в сучасних умовах [Електронний ресурс]/С. О. Климова. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vcpi/TPtEV/2009_6/6_2009/4_Klimova.pdf.
4. Макобрій О. Вплив європейської інтеграції України на діяльність великого вітчизняного бізнесу: доповідь [Електронний ресурс]/О. Макобрій//Інститут Євроатлантичного співробітництва. — Вип.№ 9. — 2006. — Режим доступу: www.ieac.org.ua/pics/…/1140171748_ans.doc.
5. Марченко Ю. В. Безопасность предпринимательства в Украине: социально-политический контекст / Ю. В. Марченко // Современные исследования социальных проблем. Период. науч. издание. — Красноярск, НИЦ, 2012. — № 4 (12). — С. 128–139.
6. Механізми розвитку підприємництва в умовах посткризового відновлення економіки України: аналіт. доп. / Д. С. Покришка, Я. А. Жаліло, Д. В. Ляпін, Я. В. Белінська [та ін.]. — К.: НІСД, 2010. — 72 с.
7. Павленко Н. В. Проблеми розвитку великого бізнесу в Україні / Н. В. Павленко // Бізнесінформ. — № 9. — 2011. — С. 21–23.
8. Саврас І. З. Велике підприємництво в умовах ринкової трансформації економіки України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук.: спец. 08.01.01 «економічна теорія» / І. З. Саврас. — Львів, 2004. — 21 с.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2013 р.

Марченко Ю. В. Социально-политические перспективы развития системы безопасности крупных предприятий в Украине.

С точки зрения политологического дискурса анализируются проблемы и перспективы развития (становления) системы безопасности предпринимательства в Украине. Акцент делается на безопасности крупных предприятий, которые должны составлять фундамент основных рыночных институтов.
Ключевые слова: *предпринимательство, предприятие, безопасность, крупный бизнес, перспектива.*

Marchenko Y. V. Socio-political perspectives of development of the security system for large enterprises in Ukraine

From the political science point of view problems and perspectives of development (becoming) of the entrepreneurship security system in Ukraine are analysed. An accent is done on security of large enterprises which must make foundation of basic market institutes.
Keywords: *entrepreneurship, enterprise, security, large business, perspective.*

Теорія політики

УДК 316.75+34

Шматко І. В.

Аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України

ЛЕГІТИМУЮЧІ ЗАСНОВКИ ПРАВА: РАЦІОНАЛЬНИЙ ІНДИВІД ТА СВОБОДА ВОЛІ

Аналізується зв'язок між економічними припущеннями про індивіда та легітимуючими право засновками. Аналіз корелюється з історичними та політичними подіями, зокрема, змінами в політиці кримінального переслідування та економічній політиці неолібералізму.

Ключові слова: *ідеологія, право, легітимність, раціональний індивід, злочин, покарання, вина. асистент кафедри культурології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,*

Точність і коректність аргументації в доведенні світоглядних концепцій, як відомо, визначається не лише логікою фактів. Політичні дослідники та соціальні активісти добре знають, що в більшості випадків проблема аргументації в політичних дискусіях чи обговоренні складних, неоднозначно потрактовуваних питань, зводиться до засновків, на яких будуються ті чи інші політичні погляди та концепції. Саме там переважно прораховується ідеологія, а отже, будь-яка якісна політична та наукова критика має бути критикою самих основ, які найчастіше залишаються неназваними та непроговореними.

Важливо зазначити, що ідеологію в даному випадку не слід розуміти як систему поглядів чи політичну орієнтацію. Ми вживаємо цей термін передусім у значенні, що надавав йому Карл Мангайм, а саме — такої орієнтації свідомості та відповідних їй форм, яка направлена на збереження існуючого ладу. Натомість свідомість, направлену на зміну ладу, визначаємо, відповідно, як утопічну.

Як уже було сказано, ідеологічні засновки права часто є прихованими. Подекуди вони виступають такими не тільки для «зовнішнього

© Шматко І. В., 2013

світу», але і для самих носіїв тих чи інших переконань. У цьому контексті показовим є відкриття, яке зробив для себе гарвардський економіст Стівен А. Марглін. Дослідник так описує власний досвід роботи в Індії: «… я дізнався про щось набагато цінніше: про абсолютно інший спосіб розуміння та існування у світі, порівняно з тим, що я міг колись собі уявити. Як і кожен із нас, я був продуктом рідної культури; я ніколи не піддавав сумніву ідею про те, що суспільство складалося з егоїстичних індивідів, які раціонально обчислюють спосіб просування до отримання більшого» [6, с. 8–9]

«Рідна культура», про яку говорить Стівен А. Марглін, в даному випадку якраз і є фактично домінуючою ідеологією. Характерними з цього погляду є слова автора: «я ніколи не піддавав сумніву ідею про те, що суспільство складалося з егоїстичних індивідів, які раціонально обчислюють спосіб просування до отримання більшого». Адже відомо, що однією з характерних рис пануючої ідеології ситуація, коли вона визначає себе не як один з можливих варіантів мислити, а як єдиноможливий спосіб пізнання та оцінки цього світу. Таким чином досягається ефект, коли сама ідеологія та її засновки не проблематизуються, а отже, і не ставляться під сумнів.

Показовим є також те, що ідеологеми зазначеного типу виступають спільними не тільки для автора як економіста, але і для «кожного з нас» — усіх носіїв «рідної культури». А отже, ми бачимо, як економічна дисципліна з її вірою в автономного та раціонального індивіда, який завжди керується логікою максималізації прибутку, раптово перетинається з загальними засновками нашої «рідної культури». Видається логічним із цієї ситуації/перспективи, що одними з найбільш правих та консервативних факультетів у західній університетській освіті, як правило, визнають саме економічні.

Власне, сучасний найвідоміший варіант уявлення про індивіда як раціонального суб'єкта, на яке вказує Стівен А. Марглін, ми знаходимо у Гері Беккера — відомого американського економіста. Дослідник вважав, що злочинець зважує те, яку вигоду він отримає та які витрати він/вона понесе від порушення закону: ймовірність затримання, засудження і того, яке покарання потенційно його чекає. Втім, на відміну від Джеремі Бентама, який переконаний, що за допомогою паноптикону можна повністю подолати проблему злочинності, Гері Беккер не вірить в таку можливість [1].

Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші натомість вказують, що більшість злочинів не приносять значної вигоди тим, хто їх вчиняє. Так, економічні злочини, до прикладу, дуже рідко приносять значну економічну користь та не можуть стати постійним джерелом прибутку. «Хоча правоохоронцям більше до вподоби розуміння злочину як вигідної альтернативи законній праці, обгрунтована теорія злочину повинна говорити про злочини як про діяння здебільшого дрібні, зазвичай незавершені та малоприбуткові для їхніх виконавців», — вказують соціальні дослідники [4, с. 42–43]

Складно також говорити про значну вигоду від так званих злочинів проти особи (наприклад: згвалтування, фізичного нападу, вбивства). Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші стверджують, що такі дії «не в змозі дати злочинцеві тривалого задоволення» [4, с. 42] та, до того ж, часто супроводжуються негативним душевними переживаннями та психологічними наслідками. Це доводить і американський соціолог Ренделл Коллінз у своїй статті «Мікросоціологія насильства» [5]. Авторитетний соціолог стверджує, що ситуації насильства супроводжують «емоції страху та напруги», які часто слугують запобіжником від насилля. Втім, навіть якщо насилля відбувається, воно часто є неефективним для злочинця та непередбачуваним: «Насильство не лише обмежене групами, які, як прийнято вважати, часто до нього вдаються — навіть те насильство, яке таки вчиняють, зазвичай анітрохи не ефективне. Солдати та поліція влучають у тих, у кого цілятся, під час реальних перестрілок набагато рідше, ніж на тренуваннях. Така неточність ще більш властива злочинцям… Схожі тенденції можна простежувати також й у точності ударів у бійках. Постріли по своїх, в тому числі випадкове поранення самого себе, характерні для зон військових конфліктів. Там такі ситуації можуть складати до 15% від усіх нещасних випадків. Поранення своїх часто трапляються… і в перестрілках банд, п’яних бійках та інших випадках невійськового насильства. »

Говорити про насильницькі злочини, як про результат раціонального порівняння між вигодами та витратами некоректно, на думку європейських дослідників, і з іншої причини. Відомо, що вбивства, наприклад, дуже часто вчиняють під впливом сильних емоцій. Так, наступного ранку вбивця часто не здатен навіть пригадати, що змусило його піти на такий вчинок [4, с. 42].

Наведемо ще декілька фактів, що спростовують економічне уявлення про злочин як раціональний розрахунок. Так, наприклад, переважна

більшість опитаних соціальними дослідниками грабіжників, а саме — 93 відсотки — здебільшого дуже швидко покидають будинок, в який забралися. Це відбувається незважаючи на те, що триваліший обшук міг би принести більше прибутку та на те, що їх досвід свідчить — імовірність бути спійманими є дуже низькою. [3, с. 157]

Грабіжники також часто використовують наркотики, зокрема: героїн та кокаїн. Як вказує Ренделл Коллінз, це відбувається навіть за тієї умови, що наркотики роблять їх більш вразливими та незграбними [5; 3, с. 129]. У той же час Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші пишуть, що «проникнення до житла припускає грошову вигоду, однак, услід за його скоєнням, злочинець може почати вживати наркотики, що тягне за собою значні фінансові збитки» [4, с. 43].

Грабіжники, як відомо, часто відчувають психологічний дискомфорт при пограбуваннях та, особливо, при пограбуваннях у незнайомих обставинах. Тому більшість пограбувань, наголошують дослідники, відбувається саме в тих районах, де і проживають грабіжники, а отже — грабіжники ігнорують багатші будинки та грабують бідніші через психологічні та ірраціональні причини [5].

Характерно, що посилення впливу економічних уявлень про раціонального індивіда, про які ми говорили вище, на політику та суспільство, й неолібералізм синхронізовані з так званою криміналізацією соціальних проблем, а отже,— збільшенням числа осіб, що відбувають покарання у так званих «виправних закладах». Сама ж неоліберальна політика (а отже відродження уявлень класичного лібералізму на суспільство та індивіда), якщо використати метафору Лоїка Вакана, характеризується послабленням лівої руки держави (яка відповідає за соціальне забезпечення) та одночасним посиленням правої руки держави (відповідальної за репресивний апарат). Суспільне фінансування соціальних програм, освіти та медицини з 70-х років ставало та стає у всьому світі все більше лише «послугою» для окремих осіб. Іншими словами, ми можемо сказати, що сфери, які раніше типово визнавалися спільними, все частіше почали визначатися як такі, що є лише особистою справою індивіда.

Неоліберальна політика завжди супроводжувалася відповідною свідомістю, яка за «злочинами» вже не бачила соціальних детермінацій. Саме індивід стає причиною будь-якого свого вчинку чи стану. Бідний стає винним у своїй бідності, а злочинець — у своєму «злочині». Індивід нібито робить вільний вибір, чи стати йому «успішним», чи ні,

а неолібералізм, таким чином, переймає віру класичного лібералізму та класичної кримінології у свободу волі індивіда.

Утім, якщо така критика економіки та економізму присутня в критичному дискурсі та сучасних суспільних науках, то друга, традиційно консервативна дисципліна, що базується на тих же, розглянутих вище, припущеннях, залишається переважно без належної уваги. Йдеться про юриспруденцію, яка також спирається на припущення про автономного та раціонального індивіда (який має метафізичну свободу волі) та, відповідно, виконує консервативну функцію по збереженню діючого порядку, а отже, — є ідеологією за Карлом Мангаймом.

До прикладу, кримінальне право базується на припущенні про можливість вини індивіда. Вина ж, у свою чергу, можлива лише за тієї умови, якщо індивід може робити вільний, незумовлений нічим вибір. Така теза видається щонайменше непереконливою. На цю особливість права точно вказує Мішель Онфре з точки зору філософії та дискусії про «свободу волі», а також Критичні правові дослідження (Critical Legal Studies) — із погляду міждисциплінарних студій права в англомовному академічному середовищі та нейроправо (neurolaw) — із позицій нейронауки.

Як справедливо пише Ренделл Коллінз: «… індивід розглядається як відповідальний за свої дії. Це розуміння інкорпороване в нашу концепцію дієздатної дорослої людини, яка є носієм прав та підлягає примусу публічного права. Понад усім, ідея свободи волі вплетена в сучасне кримінальне право, оскільки тільки за тієї умови, що особа є відповідальною за свої дії, кримінальне покарання вважається справедливим. Це ж стосується і приватного права. Уявлення про можливість прийняття рішень є суттєвим для того, щоб договір мав законну силу. Ось вам характеристика сучасної соціальної організації та ідеології, що її супроводжує: легітимність сучасних інституцій базується на інтерпретації індивідуальних дій як таких, що засновані на свободі волі» [2].

Проаналізована з такого погляду свобода волі індивіда ставить під сумнів класичні правові доктрини, зокрема в частині аргументації легітимуючих засновків права. Домінанта економічних аргументів над соціальними часто приховує ідеологеми, на яких вибудовується право.

Таким чином, самй право, іманентно позначене ідеологічністю, що, звичайно ж, має розглядатися в характеристиках сучасного суспільства та його способу легітимізації себе. Ідеологічність права рівною мірою є актуальним питанням академічних дискусій як об’єктивної наукової рефлексії на регулятиви та принципи організації суспільного життя.

Список використаних джерел:

1. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach [Ел. ресурс]/Gary Becker. — Режим доступу: http://www.nber.org/chapters/c3625.pdf
2. Collins R. Emotional Energy and the Cult of Free Will [Ел. ресурс]/Randall Collins. — Режим доступу: http://sociological-eye.blogspot.com/2011/01/emotional-energy-and-cult-of-free-will.html
3. Wright R. T., Decker, S., *Burglars on the Job. Streetlife and Residential Breakins*, Lebanon NH: Northeastern University Press, 1994.
4. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину/М. Готтфредсон, Т. Герші. — Харків: Акта, 2000. — 323 с.
5. Коллінз Р. Мікросоціологія насильства [Ел. ресурс]/Ренделл Коллінз. — Режим доступу: http://commons.com.ua/?p=14211
6. Марглін С. А. Економікам: гнітюча наука. Як економічний спосіб мислення розхитує засади спільноти/С. А. Марглін. — К.: Темпора, 2012. — 520 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Шматко И. В. Легитимирующие основания права: рациональный индивид и свобода воли

Анализируется связь между экономическими предположениями об индивиде и легитимирующими право основаниями. Анализ коррелируется с историческими и политическими событиями, в частности, изменениями в политике уголовного преследования и экономической политике неолиберализма.

Ключевые слова: *идеология, право, легитимность, рациональный индивид, преступление, наказание, вина.*

Shmatko I. V. Legitimating grounds of law: a rational individual and freedom of the will

The paper examines the relationship between economic assumptions about the individual and assumptions legitimizing law. The analysis is applied to the historical and political events, in particular, changes in the policy of criminal prosecution and the economic policies of neoliberalism.

Keywords: *ideology, law, legitimacy, rational individual, crime, punishment, guilt.*

Самоврядування

УДК 32.019.52

Кресіна І. О.

Доктор політичних наук, професор, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Стойко О. М.

Кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ

(Стаття підготовлена в рамках наукового проекту «Громадський контроль діяльності органів публічної влади» в рамках державної цільової програми «Громадянське суспільство, особа, держава: національний досвід та потенціал взаємодії».)

Проаналізовано правові механізми здійснення громадського контролю громадянами та громадськими організаціями; вказано на необхідність прийняття спеціального закону, який би наділив суб'єктів громадського контролю правом звернення до судових органів в інтересах громадян та на отримання допомоги правоохоронних органів.

Ключові слова: *громадський контроль, громадянське суспільство, інформація, звернення, участь, експертиза, консультації.*

В умовах становлення демократичних інститутів особливого значення набуває громадський контроль як система правових, організаційних, інформаційних заходів, що мають за мету забезпечення неухильного дотримання органами публічної влади положень Конституції, законів України, інших нормативно-правових актів. Аналіз діючої законодавчої бази у цій сфері дасть змогу встановити ефективність наявних механізмів громадського контролю та визначити упущення, які слід виправити.

Громадський контроль гарантується Конституцією України, зокрема ст. 38 («Громадяни мають право брати участь в управлінні державними

© Кресіна І. О., Стойко О. М., 2013

справами»), та ст. 40 («Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк).

Закон України «Про звернення громадян» [1] закріплює за громадянами право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення (Ст. 1).

Звернення може мати форму (ст. 3):

а) пропозиції (зауваження), в якій висловлюється порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

б) заяви, що містить прохання про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

в) клопотання (скарги) з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу. У випадку письмового звернення у ньому має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. (ст. 5).

Після отримання заяви відповідний зобов'язані об'єктивно і вчасно розглядати їх, перевіряти викладені в них факти, приймати рішення відповідно до чинного законодавства і забезпечувати їх виконання,

повідомляти громадян про наслідки розгляду заяв (клопотань). Крім того, Законом на них покладено обов'язок (ст. 19):

— скласти мотивовану постанову у разі прийняття рішення про обмеження доступу громадянина до відповідної інформації при розгляді заяви чи скарги;

— запрошувати громадянина на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу;

— письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення;

— не допускати безпідставної передачі розгляду заяв чи скарг іншим органам;

— особисто організовувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення,— невідкладно, але не пізніше 15 днів від дня їх отримання (ст. 20). При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

Громадянам також гарантований доступ до публічної інформації — «відображеної та задокументованої будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень (ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [2]).

Будь-яка особа має право звернутися до розпорядника інформації із запитом, індивідуальним чи колективним, в усній, письмовій чи іншій формі (поштою, факсом, телефоном, електронною поштою), на інформацію незалежно від того, стосується ця інформація його особисто чи ні, без пояснення причини подання запиту (ст. 19).

Як правило, протягом п'яти днів (строк відповіді може складати від 48 годин до 20 робочих днів з моменту отримання запиту) особа повинна отримати відповідь на свій запит. При цьому відповідь розпорядника інформації про те, що інформація може бути одержана запитувачем із загальнодоступних джерел, або відповідь не по суті запиту вважається неправомірною відмовою в наданні інформації (ст. 22).

З метою запобігання і протидії корупції окремі громадяни, об'єднання громадян, їх члени або уповноважені представники наділені правом (ст. 18 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» [3]):

— повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних правопорушень спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, іншим органам, керівництву та колективу підприємства, установи чи організації, в яких були вчинені ці правопорушення, а також громадськості;

— запитувати та одержувати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування в обсягах та порядку, не заборонених законом, інформацію про діяльність щодо запобігання і протидії корупції;

— проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів державної влади;

— брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання і протидії корупції;

— здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції, з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству тощо.

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [4] визначає, що суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є також громадські організації, фізичні та юридичні особи (ст. 9).

Крім того, громадяни України та громадські організації є суб'єктами цивільного контролю над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави (ст. 6 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [5]. Такий вид контролю громадяни можуть здійснювати лише опосередковано: через громадські організації, членами яких вони є, через депутатів представницьких органів влади, або шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представника у справах захисту прав військовослужбовців чи іншого державного органу (ст. 19).

Значно ширші повноваження закріплені за громадськими організаціями, яким гарантується можливість:

— запитувати та отримувати в установленому порядку від органів державної влади, у тому числі від органів військового управління, інших

організацій, підприємств і установ, що належать до Воєнної організації держави, правоохоронних та інших органів інформацію, яка не містить державної таємниці, з питань діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронної діяльності;

— проводити громадську експертизу проектів законів, рішень, програм, представляти свої висновки і пропозиції відповідним державним органам для врахування в ході реформування Збройних Сил України, інших складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави;

— брати участь у громадських дискусіях та відкритих парламентських слуханнях з питань реформування і діяльності Збройних Сил України, інших ланок Воєнної організації та правоохоронних органів держави, проблем правового і соціального захисту військовослужбовців, членів їхніх сімей;

— знайомитися з умовами служби, життя і побуту військовослужбовців.

Досить широкі повноваження щодо здійснення громадського контролю є у громадських об'єднань, які мають право брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проектів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя (ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання» [6]).

За наявності у громадського об'єднання статусу юридичної особи воно має право брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності.

При цьому ст. 22 Закону забороняє втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб у діяльність громадських об'єднань, так само як і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади.

Крім цього органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть залучати громадські об'єднання до процесу формування

і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, зокрема, шляхом проведення консультацій з громадськими об'єднаннями стосовно важливих питань державного і суспільного життя, розроблення відповідних проектів нормативно-правових актів, утворення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах державної влади, органах влади АРК, органах місцевого самоврядування, в роботі яких беруть участь представники громадських об'єднань.

Законом передбачено обов'язкове проведення консультацій з громадськими об'єднаннями щодо проектів нормативно-правових актів, які стосуються правового статусу громадських об'єднань, їх фінансування та діяльності.

Право представників жіночих, молодіжних, ветеранських громадських організацій та громадських організацій споживачів брати участь у спостереженнях за зміною цін і тарифів на товари та послуги, що реалізуються населенню, та у спостереженнях за зміною рівнів заробітної плати працівників галузей народного господарства гарантовано ст. 11 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» [7]. Крім того, при КМУ, облдержадміністраціях, виконавчих органах міських рад міст Києва та Севастополя за участю представників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і громадських організацій можуть створюватися громадські експертні ради з питань індексації

В свою чергу Кабінет Міністрів України досить детально врегулював порядок забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики та проведення громадської експертизи. Так, згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [8] від 3.11. 2010 р. консультації з громадськістю проводяться у формі публічного громадського обговорення (у вигляді конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей з громадськістю; теле- або радіодебатів, Інтернет-конференцій, електронних консультацій) та вивчення громадської думки (опосередкована форма).

В обов'язковому порядку проводяться консультації з громадськістю у формі публічного громадського обговорення щодо:

— проектів нормативно-правових актів, що мають важливе суспільне значення і стосуються конституційних прав, свобод, інтересів і обов'язків громадян, а також актів, якими передбачається надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та інститутів громадянського суспільства, здійснення повноважень місцевого

самоврядування, делегованих органам виконавчої влади відповідними радами;

— проектів регуляторних актів;

— проектів державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень стосовно стану їх виконання;

— звітів головних розпорядників бюджетних коштів про їх витрачання за минулий рік.

КМУ також визначив, що громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування органами виконавчої влади у своїй роботі (Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [9] від 5.11.2008 р.).

Орган виконавчої влади після надходження від інституту громадянського суспільства письмового запиту щодо проведення громадської експертизи видає у тижневий строк наказ (розпорядження) про проведення такої експертизи і заходів, пов'язаних з підготовкою матеріалів, із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові та посади особи, відповідальної за забезпечення взаємодії з інститутом громадянського суспільства, протягом трьох днів з моменту його видання та подає інституту громадянського суспільства матеріали

Пропозиції, підготовлені інститутом громадянського суспільства за результатами проведеної громадської експертизи, враховуються органом виконавчої влади під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності.

Перспективи подальшого удосконалення правової бази громадського контролю визначені у Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [10], а саме:

— удосконалення процедур проведення мирних зібрань, загальних зборів (конференцій), громадських слухань членів територіальної громади за місцем проживання;

— удосконалення правового статусу органів самоорганізації населення, встановлення гарантій їх діяльності;

— сприяння роботі громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, удосконалення механізмів їх взаємодії з консультативно-дорадчими органами, зокрема, шляхом розроблення пропозицій щодо внесення змін до Типового регламенту діяльності місцевої державної адміністрації та до чинних регламентів органів виконавчої влади;

— урегулювання питання щодо обов'язковості прийняття органами місцевого самоврядування статутів територіальних громад, в яких передбачаються правові механізми здійснення права членів територіальних громад на реалізацію форм місцевої демократії (загальні збори, громадські слухання, місцеві ініціативи, органи самоорганізації населення тощо).

Отже, незважаючи на низку позитивних кроків у напрямі удосконалення правової бази громадського контролю (наприклад, прийняття Законів України «Про доступ до публічної інформації», «Про засади запобігання і протидії корупції» тощо), все ще існує необхідність прийняття спеціального закону про громадський контроль, який би наділив громадські організації, що здійснюють громадський контроль, правом звернення до судових органів в інтересах громадян та на отримання допомоги правоохоронних органів у випадку виникнення небезпеки для їх членів.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про звернення громадян» № 393/96-ВР від 02.10.1996//Голос України. — 1996. — 22 жовтня.
2. Закон України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI від 13.01.2011//Голос України. — 2011. — 9 лютого.
3. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» № 3206-VI від 07.04.2011//Голос України. — 2011. — 15 червня.
4. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» № 5207-VI від 06.09.2012//Голос України. — 2012. — 3 жовтня.
5. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними
6. органами держави» № 975-IV від 19.06.2003//Відомості Верховної Ради. — 2003. — № 46. — Ст. 366.

7. Закон України «Про громадські об'єднання» № 4572-VI від 22.03.2012//Голос України. — 2012. — 18 квітня.
8. Закон України «Про індексацію грошових доходів населення» № 1282-XII від 03.07.1991//Голос України. — 1991. — 7 серпня.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996 від 3.11. 2010//Урядовий кур'єр. — 2010. — 11 листопада.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської
11. експертизи діяльності органів виконавчої влади» № 976 від 5.11.2008//Урядовий кур'єр. — 2008. — 14
12. листопада.
13. Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» № 212/2012 від 24.03.2012//Урядовий кур'єр. — 2012. — 10 квітня.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Кресина И. А., Стойко Е. М. Законодательная база осуществления гражданского контроля в Украине

Проанализированы правовые механизмы осуществления гражданского контроля гражданами и гражданскими организациями; указано на необходимость принятия специального закона для наделения субъектов гражданского контроля правом обращения к судовым органам в интересах граждан и на получение помощи правоохранительных органов.
Ключевые слова: *гражданский контроль, гражданское общество, информация, обращение, участие, экспертиза, консультации.*

Kresina I. O., Stoyko O. M. Legislative framework for civil control in Ukraine

The legal mechanisms of civil control, used by citizen and non-government organizations, are analyzed. The necessity of adoption a special law, which granted a subjects of civil control right to take legal resource in the interests of citizens and right to receive assistant from law enforcement authority.
Keywords: *civil control, civil society, information, appeal, participation, expertise, consultation.*

Самоврядування

УДК 321.015

Береза А. В.

Доктор політичних наук

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЄЮ ТА НАЛЕЖНИМ УРЯДУВАННЯМ

Розглянуто еволюцію підходів до суті і завдань децентралізації та її форм (деконцентрація, деволюція та делегування). Відзначено, що під впливом появи і становлення концепції належного урядування децентралізація набула чотирьох основних видів: адміністративна, політична, бюджетна та економічна. Хоча однозначні емпіричні дані про позитивний вплив децентралізації на економічний розвиток відсутні, опосередкований позитивний вплив взаємодії між децентралізацією та належним урядуванням на політико-економічний розвиток дослідниками під сумнів не ставиться.
Ключові слова: *децентралізація, урядування, розвиток, участь, місцеве самоврядування, державне управління.*

Трансформація сучасних держав відбувається у руслі двох основних тенденцій: децентралізації (яка часто набуває форму регіоналізації) та впровадження належного урядування. Поява останнього зумовлена тим, що мірі росту економічної взаємодії та ускладнення суспільства уряд почав розглядатися уже не як єдиний, життєво важливий управлінський інститут. Той факт, що життя людей також визначається рішеннями, що приймаються приватними підприємцями, сімейними та приватними фірмами, міжнародними корпораціями та міжнародними фінансовими інститутами, та різноманітними видами громадських організацій, що діють як на території держави, так і за її межами, став все більш очевиднішим. Хоча основні положення концепції децентралізації були сформульовані раніше, ніж належного урядування, однак їх спільне співіснування протягом майже двадцяти років дає підстави для глибшого аналізу взаємозв’язку між цими процесами.

© Береза А. В., 2013

Перші науково-теоретичні розробки щодо децентралізації з'явилися у повоєнний період — у 1970-х — 1980х роках і зосереджувалися на деконцентрації ієрархічної урядової структури та бюрократичного апарату [1, p.27]. Друга хвиля почалася у середині 1980-х років і розширила рамки концепції, включивши до неї поділ політичної влади, демократизацію та ринкову лібералізацію, необхідність залучення приватного сектору до виконання окремих державних завдань. Протягом 1990-х років децентралізація розглядалася як спосіб удоступнення управлінських процесів для широкого загалу через залучення організацій громадянського суспільства. Після майже двох десятиліть (1940–1950-ті роки), що характеризувалися зростаючою централізацією влади та повноважень уряду як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються, протягом 1960–1970-х років відбувся процес децентралізації ієрархічних структур державного управління, що мав за мету підвищення якості надання державних послуг, передаючи частину з них органам місцевої влади.

Протягом 1970-х років глобалізація змусила низку держав визнати недоліки та обмеженість економічного планування, неефективність управління з центру. Аналогічна зміна підходів відслідковується і у теоріях розвитку та стратегіях, здійснюваних міжнародними організаціями у реалізації програм розвитку у країнах, що розвиваються: від централізованого економічного планування до розуміння базових потреб людини, необхідності пошуку балансу між розвитком та рівністю, розширення участі, що також сприяло популяризації теорій децентралізації [2, p.42]. Міжнародні донорські організації заохочували децентралізацію як суттєву складову «процесуального підходу» до розвитку, що залежить насамперед від самодопомоги з боку органів місцевої влади та територіальних громад [3]. Держави здійснювали децентралізаційні реформи для прискорення розвитку, ліквідації бюрократичних бар'єрів, породжених централізованим плануванням та управлінням, активнішої та ефективнішої участі у глобальній економіці.

До кінця 1980-х років уряди практикували три основних форми децентралізації: деконцентрацію, деволюцію та делегування [p.57–58]. Очікувалося, що деконцентрація перенесе адміністративну відповідальність з рівня центральних міністерств та департаментів на регіональні та місцеві органи виконавчої влади в результаті створення регіональних відділень міністерств та інших органів центральної влади. Основним завданням було зміцнення позицій органів місцевого самоврядування

шляхом надання їм повноважень, обов'язків та ресурсів для надання послуг, підтримки інфраструктури та системи охоронних здоров'я, розробки та реалізації місцевої політики. Шляхом делегування державам вдалося передати частину повноважень щодо виконання специфічних функцій до напівавтономних чи напівдержавних організацій та державних підприємствам, іншим формам агентств.

До середини 1980-х років одночасно з подальшим ослабленням впливу централізованого планування, завершенням холодної війни та швидким ростом міжнародної торгівлі та інвестицій, економічні та політичні сили змінили традиційні концепції не лише економічного розвитку, а й належного урядування та децентралізації як таких.

Падіння авторитарних режимів у Латинській Америці протягом 1980-х, у Східній Європі на початку 1990-х років та швидке поширення ринкової економіки та принципів демократії у Східній Азії викликали новий інтерес до децентралізації. У цих регіонах уряди в ході транзиту від командної до ринкової економіки фокусувалися на посиленні приватного сектора, приватизації чи ліквідації державних підприємств, зменшенні управлінського апарату та посиленні органів місцевого самоврядування [5]. Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші міжнародні організації вимагали проведення децентралізації як частини структурної адаптації до ринкових умов, демократичних інститутів та як інструмент впровадження належного урядування.

Держави також були змушені вдатися до централізації під тиском з боку політичних, етнічних, релігійних та культурних груп, що прагнули більшої автономії у прийнятті рішень та жорсткішого контролю за використанням національних ресурсів. У більшості країн африканського континенту вимоги щодо децентралізації висувалися дрібними племенами або маргіналізованими етнічними групами [6]. Зростаюча нездатність центральних адміністративних органів ефективно функціонувати і надавати будь-який тип послуг на місцевому рівні також сприяла поширенню децентраліазційних процесів в Африці [7] Вимоги деволюції чи надання статусу автономії також висувалися групами меншин у Бельгії, Квебеці, Уельсі, Шотландії, Малайзії, Мексиці, Індії та інших країнах, які були незадоволені рівнем своєї політичної представленості чи використання коштів державного бюджету.

Концепція Нового публічного управління, що з'явилася в 1990-х роках у розвинених демократичних країнах, вплинула на підходи міжнародних організацій та державних службовців стабільних демо-

кратій до способів здійснення адміністративної реформи та її цілей. У своїй книзі «Винаходячи управління» [8], що відображала інноваційні реформи в США та вплинула на аналогічні процеси у різних країнах світу, Д. Осборн та Т. Геблер стверджували, що державні та місцеві адміністративні органи повинні бути інноваційними, орієнтованими на ринок, децентралізованими, сконцентрованими на наданні громадянам як «споживачам» послуг найвищої якості. Вони та їх послідовники вважали, що нове публічне управління повинно «скеровувати, а не правити», контролювати процес надання послуг, а не самим їх надавати. Більше того, уряди повинні заохочувати місцеві громади самостійно вирішувати власні проблеми шляхом удосконалення регулятивних механізмів та приватизації тих видів діяльності, які можуть бути виконані приватним сектором чи організаціями громадянського суспільства набагато ефективніше, ніж державними органами. Цей підхід ґрунтувався на усвідомленні необхідності децентралізації для досягнення поставлених цілей, насамперед шляхом участі та командної роботи урядових агентств на різних рівнях з групами з-поза межами системи державного управління.

У 1990-х Організація Об'єднаних Націй об'єднала різні підходи до урядування, визначивши його як «використання політичної, економічної та адміністративної влади для управління державними справами» [9, p.9]. Програма розвитку ООН рекомендувала впровадити належне урядування як інститути та процеси, за допомогою яких уряд, організації громадянського суспільства та приватного сектору взаємодіють між собою для розв'язання проблем та через які громадяни висловлюють та узгоджують інтереси, реалізують свої політичні, економічні та соціальні права.

Такий широкий підхід до урядування розглядає процес прийняття рішень не лише як сферу діяльності уряду, але і як право та обов'язок громадян як виборців мобілізуватися через громадські організації та приватний сектор для участі у державних справах. Демократичне урядування передбачає уповноваження урядів створювати дієві канали та механізми участі громадян у виробленні політики, зміцнення правової держави, збільшення прозорості у державних закупівлях та підзвітності державних службовців [10, p.31]. Воно вимагає, щоб держава забезпечувала проведення вільних і чесних виборів; здійснювала децентралізацію влади та ресурсів органів місцевого самоврядування; захищала незалежність судової гілки влади та гарантувати доступність правосуддя;

підтримувала ефективно функціонуючу державну службу; забезпечувала поділ влади; гарантувала доступ до інформації та незалежність засобів масової інформації; захищала основні права людини; здійснювала продуману економічну політику [11].

Розширення концепції належного урядування супроводжувалося еволюцією концепції децентралізації. Тепер вона доповнювалася вимогою не лише щодо передачі влади, повноважень та відповідальності в рамках адміністративної системи, але також поділу влади та ресурсів для здійснення публічної політики в рамках суспільства. У рамках цієї розширеної концепції децентралізаційні практики класифікувалися на чотири типи:

— адміністративна децентралізація, включає деконцентрацію центральних органів виконавчої влади, делегування повноважень та обов'язків міністерств напівнезалежним агентам держави, та децентралізоване співробітництво між державними органами, що виконують однакові функції;

— політична децентралізація стосується організації та процедур збільшення участі громадян у виборі політичних представників та розробці державної політики; змін у структури уряду шляхом деволюції влади та повноважень до органів місцевого самоврядування; удосконалення принципу поділу влади шляхом федералізму, конституційної федерації чи створення автономних регіонів; інститутів та процедур, що гарантують свободу зборів та участі організацій громадянського суспільства у творенні політики, у наданні соціальних послуг, мобілізації соціальних та фінансових ресурсів для впливу на політичні процеси;

— бюджетна децентралізація включає інструменти та механізми для ефективного управління бюджетними доходами та видатками, розширення фінансових повноважень органів регіонального та місцевого рівнів управління;

— економічна децентралізація передбачає ринкову лібералізацію, дерегуляцію, приватизацію державних підприємств, державно-приватне партнерство.

Прихильники децентралізаційних процесів стверджували, що вони пришвидшують економічний розвиток, збільшують політичну відповідальність, посилюють участь громадян, протидіють бюрократичному окостенінню, спрощують процес прийняття та реалізації рішень. Децентралізація може збільшити фінансові ресурси місцевого само-

врядування та дозволити їм швидше і гнучкіше реагувати на потреби місцевих мешканців [12].

З точки зору належного урядування ті, хто пропагує децентралізацію розглядають її як спосіб підвищення спроможностей місцевого самоврядування — а також приватного сектора та громадянського суспільства — щодо поширення послуг для більшій кількості людей. Це може бути реалізовано шляхом створення нових можливостей для представництва політичних інтересів різними політичними, етнічними, релігійними та культурними групи без загрози дестабілізації ситуації в державі. Децентралізація може дати змогу усім трьом управлінським інститутам — уряду, приватному сектору та громадянському суспільств — стати креативнішими та інноваційними у відповідь на потреби народу. Це може допомогти урядам збалансувати регіональний розвиток, надати більше повноважень громадам, мобілізувати приватні ресурси для інвестицій в інфраструктуру. Крім того, досить багато експертів вважають децентралізацію важливим інструментом для розбудови інституційної спроможності органів місцевого самоврядування та неурядових організацій, успішної реалізації політики боротьби з бідністю.

Хоча багато країн взяли курс на впровадження належного урядування, їх спроби децентралізації не завжди були успішними. Знову і знову реформатори переконувалися, що децентралізація не є панацею від усіх проблем, що ускладнюють процес управління. Прихильники децентралізації вказують на низку успішних спроб її впровадження, однак скептики вказують на її обмеження. У багатьох країнах, що розвиваються, децентралізація збільшує ймовірність встановлення контролю правлячою елітою за органами місцевого самоврядування, ослаблює здатність останніх щодо залучення достатніх фінансових ресурсів для надання якісних послуг. Децентралізація часто зазнає невдачі через низький рівень адміністративної та управлінської спроможності місцевого самоврядування та неурядових організації [13]. У деяких країнах децентралізація супроводжується поглибленням економічних та соціальних диспропорцій між регіонами та збільшує рівні місцевої корупції та непотизму в інших [14]. Відсутні однозначні результати щодо впливу децентралізації на економічний ріст, громадську участь та надання послуг. Деякі дослідження вказують на відсутність прямої залежності між бюджетною децентралізацією та економічним ростом, хоча певний опосередкований вплив має місце [15]. Інші дослідники доводять, що

така децентралізація асоціюється з низькими темпами економічного розвитку та більшим фіскальним дисбалансом [16].

Вплив децентралізації на участь громадян є неоднозначним і переважно залежить від конкретного типу децентралізації та політичної ситуації в країні. Органи місцевого самоврядування часто обмежують права місцевих груп та участь громадян, особливо незаможних, так само сильно, як держава загалом [17]. Дослідження у Латинській Америці свідчать, що децентралізація є одним із, але не вирішальним компонентом для розширення можливостей участі громадян, а взаємозалежність між децентралізацією та громадською участю зумовлюються комплексом політичних, історичних, соціальних та економічних чинників, специфічних для кожної країни. У Африці також немає однозначної відповіді на питання, чи децентралізація може збільшити ефективність надання послуг, уповноважити місцеві групи та прискорити громадську участь [18]. Дослідження децентралізації на Близькому Сході відзначає, що хоча держава і створює можливості для розвитку неурядових організацій, однак це не означає, що вона заохочує чи сприяє наданню громадянам реальних важелів впливу [19]. Хоча можна знайти підтвердження як позитивного, так і негативного впливу децентралізації, багато невдач децентралізації є результатом не так слабкості самої концепції, як неспроможністю уряду здійснити децентралізаційну реформу [20].

Як свідчить аналіз досвіду стабільних демократичних держав та країн, що розвиваються, стверджувати про існування безпосереднього зв'язку між децентралізацією та належним урядуванням неможливо. Однак різноманітні форми децентралізаційних рефом (адміністративна, політична, бюджетна, економічна) так чи інакше створюють сприятливе середовище для впровадження належного урядування, підвищують ефективність системи державного управління та якість послуг, що надаються населенню, стимулюють економічний розвиток.

Список використаних джерел:

1. Rondinelli D., Cheema S. Decentralization and development: Policy implementation in developing countries.— Beverly Hills, Calif.: Sage, 1983.
2. Korten D., Alfonso F. Bureaucracy and the poor: Closing the gap.— Singapore: McGraw-Hill, 1981.

3. Rondinelli D. Development projects as policy experiments: An adaptive approach to development administration. — L.: Routledge, 1993.
4. Rondinelli D., McCullough J., Johnson R. W. Analyzing decentralization policies in developing countries: A political-economy Framework//Development and Change. — 1989. –Vol 20 (1). — P. 57–87.
5. Bird R., Ebel R., Wallich C. Decentralization of the socialist state: Inter-governmental finance in transition economies. — World Bank, 1995.
6. Mawhood P. Local government in the Third World: Experience with decentralization in Tropical Africa. — Johannesburg: Africa Institute of South Africa, 1993.
7. Smoke P. Local government finance in developing countries: The case of Kenya. — Nairobi: Oxford University Press, 1994.
8. Osborne D., Gaebler T. Reinventing government. — Boston: Addison-Wesley, 1992.
9. Reconceptualizing Governance. Discussion Paper 2. — United Nations Development Program, 1997.
10. Kaufmann D., Kraay A., Zoido-Lobaton P. Governance matters//Policy Research Paper. — 1999. — № 2196.
11. Cheema G., Shabbir, Building democratic institutions: Governance reform in developing countries. — Bloomfield, Conn.: Kumarian, 2005.
12. Rondinelli D. Financing the decentralization of urban services in developing countries: Administrative requirements for fiscal improvements//Studies in Comparative International Development. — 1990. № 2. — P. 43–59.
13. Fjeldstad O-H. Decentralization and corruption: Review of the literature. — Bergen: Chr. Michelsen Institute, 2003.
14. Fisman R., Gatti R. Decentralization and corruption: Evidence across countries//Journal of Public Economics. — 2002. — Vol. 83. — P. 325–345.
15. Martinez-Vazquez J., McNab R. Fiscal decentralization and economic growth//World Development. — 2003. — № 9. — P. 1597–1616.
16. Devas N., Grant U. Local government decision-making — Citizen participation and local accountability: Some evidence from Kenya

and Uganda//Public Administration and Development. — 2003. — Vol. 23. — P. 307–316.
17. Devas N., Grant U. Local government decision-making — Citizen participation and local accountability: Some evidence from Kenya and Uganda//Public Administration and Development. — 2003. — Vol. 23. — P. 307–316.
18. Francis P., James R. Balancing rural poverty reduction and citizen participation: The contradictions of Uganda's decentralization program//World Development. — 2003. № 2. — P. 325–337.
19. Wiktorowicz Q. The political limits to nongovernmental organizations in Jordan//World Development. — 2002. — № 1. — P. 77–93.
20. Shah A., Thompson T. Implementing decentralized local governance: A treacherous road with potholes, detours and road closures//Policy Research Paper. — 2004. — № 3353.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Береза А. В. Соотношение между децентрализацией и хорошим управлением

Рассмотрено эволюцию подходов к сути и заданиям децентрализации та ее форм (деконцентрация, деволюция и делегирование). Отмечено, что под влиянием появления и развития концепции хорошего управления децентрализация приобрела четыре основных вида: административная, политическая, бюджетная и экономическая. Хотя однозначные эмпирические данные о положительном влиянии децентрализации на экономический рост отсутствуют, непрямое позитивное влияние взаимодействия между децентрализацией и хорошим управлением на политико-экономическое развитие исследователями не оспаривается.

Ключевые слова: *децентрализация, управление, развитие, участие, местное самоуправление, государственное управление.*

Bereza A. V. Relations between decentralization and good governance

Tthe evolution approaches to essence and tasks of decentralization, its forms (deconcentration, devolution and delegation) are considered. The emergence and development the concept of good governance had resulted in the new four types of decentralization: administrative, political, fiscal and economic. Despite of the absence unambiguous data of positive influence decentralization on economic growth, the indirect positive impact the interaction between decentralization and good governance on political and economic development is undisputable.

Keyword: *decentralization, governance, development, participation, local government, public administration.*

Самоврядування

УДК 352.07: 323.1 (477)

Мармазова Т. І.

Доктор політичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПУ «СУБСИДІАРНОСТІ» У МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ УКРАЇНИ

Дослідження пропонує систематизацію існуючого теоретичного та практичного досвіду реалізації принципу субсидіарності.
Ключові слова: *субсидіарність, місцеве самоврядування, власні та делеговані повноваження, автономія, регіоналізм.*

Актуальність представленої теми дослідження полягає в тому, що ліберальна модель демократії країн Західної Європи розуміє поняття «автономія», «самоврядування», «муніципальне право» як центральний елемент теорії субсидіарності. Вихідним положенням цієї теорії є принцип делегування повноважень центральним урядом на місця. На думку О. Мошака, таке делегування визначає дві тенденції, по-перше — це обмеження діяльності центральної влади, а по-друге, субсидіарність виступає результатом публічного управління [1, с.3], саме останнє і декларує Конституція України, у якій ст. 7 та ст. 140–146 визнають місцеве самоврядування як складовий елемент конституційного ладу країни на основі народовладдя [2]. На практиці це мало означати, що Основний Закон гарантує українському місцевому самоврядуванню встановлення децентралізованих стосунків з центральною владою, забезпечує реалізацію принципу деконцентрації влади, що надає органам місцевого самоврядування право самостійно, але в межах наданої компетенції формувати економічну, соціальну, податкову та інші різновиди господарської діяльності. Навіть шлях до євроінтеграції вимагає від України повної реалізації принципу субсідарності, який в Угоді про Європейський Союз (ст. 5) розуміється як «реалізація місцевою спіль-

© Мармазова Г. І., 2013

нотою всіх запланованих дій, які відображають соціально-політичну ініціативу на місцях» [3, с.37]. Іншими словами, Європейський Союз у стандартах демократії повністю віддає місцевій громаді право вільно вирішувати місцеві питання, і взагалі принцип субсидіарності розуміється як фундаментальна основа діяльності Євросоюзу.

Проте, в умовах нашої держави названий принцип не спрацьовує, бо на думку О. Бідея, і ми з нею погоджуємося, теоретично Україна проголошує оптимізацію законодавства до вимог Європейського Союзу, насамперед у питаннях децентралізації, впровадження ефективної моделі місцевого та регіонального самоврядування, але фактично, названі зміні не торкаються загальної централізованої системи управління, яка стримує ініціативу на місцях [4, с.107].

Отже, вихідною проблемою дослідження є аналіз факторів за якими в України не спрацьовує принцип субсидіарності. Варто зауважити, субсидіарність як поняття й політико-правове явище не має загальноприйнятого тлумачення, проте це дозволяє йому залишатися фундаментом народовладдя. Тому, ми не ставимо собі за мету надавати його визначення й досліджувати специфіку й закономірності розвитку цього принципу в Україні лише у контексті європейської практики. Отже, метою дослідження виступає систематизація існуючих теоретичних підходів до принципу субсидіарності у роботах зарубіжних та вітчизняних авторів, на основі яких, з однієї сторони, виробляється авторський полідисциплінарний підхід до субсидіарності, де вона розуміється як синергетична система з внутрішніми закономірностями й власною логікою розвитку. З іншої сторони, субсидіарність є результатом певних традицій соціально-політичного розвитку громади на місцях й також вивченню теоретичних традицій субсидіарності та аргументації їх реалізації в українських умовах присвячено наше дослідження.

На користь представленої проблематики висловлюється також вже згадуваний нами О. Мошак, який наполягає на тому, що субсидарність багато в чому залежить від державного устрою країни та відповідних політичних традицій, які й аргументують відповідний рівень субсидіарності [1, с.1]. В загальному вигляді принцип субсидіарності, як ми вже це наводили, не має єдиного трактування. Причиною цього є еволюція субсидіарності від релігійно-догматичної норми до фундаментального принципу демократії. Це означає, що субсидіарність своїм корінням відходить до періоду Середньовіччя, де він означав вирішення конфлікту інтересів між особистістю та суспільством, пропонуючи індивіду певний

спектр можливостей, котрі не розходяться зі загальним інтересом [5, p.86]. Пізніше, субсидіарність трансформується у філософську категорію, що відображає певні політико-соціальні та нормативно-правові межі втручання центрального уряду у місцеве самоврядування. Саме це ми знаходимо в роботах Й. Альтузіуса, Д. Дітриха, Д. Дж. Елазара, Ш. Миллон-Дельсона, А. Фоллесдаля, Т. Х'юегліна [6; 7]. Названа група дослідників розуміла субсидіарність ще як принцип федералізації через розподіл повноважень відповідно до універсальних стандартів соціальної користі. Тобто, західна політична думка не вимагає від дослідника давати визначення субсидіарності як певної категорії, розуміючи під нею конструкцію з набору соціальних інтересів, що направлені на певний рівень автономії місцевого самоврядування від центрального уряду. Саме включенню названих аспектів субсидіарності й додавання до них ідеалів ліберальної версії демократії присвячено роботи вітчизняних фахівців. На думку П. Ворони [8, с.36–37] та Т. Панченко [9, с.38] під субсидіарністю варто розуміти ціннісний вимір політики невтручання центрального уряду в справи місцевого самоврядування. В умовах України це означає, що субсидіарність виступає не як поняття та сукупність аспектів місцевої автономії, а як включення українського досвіду самоврядування до існуючого виміру європейської політичної культури [9, с. 41]. На наше переконання, такий підхід багато в чому є справедливим, але це не має означати, що адоптація українського законодавства до європейських стандартів автоматично призведе до включення української постсоціалістичної ментальності до європейських традицій. Саме це розуміє І. Софінська, яка розглядає субсидіарність як синергетичну систему саморозвитку політичних формацій в історії людства, що відображає певне закріплення існуючого конституційного ладу шляхом його нормативно-правого оформлення з юридичним визначенням основних понять до яких також входить й субсидіарність [10, с. 44]. Тобто, на наше переконання, субсидіарність виступає певним форматом стосунків між центральною владою і місцевим самоврядуванням. Результат такої взаємодії і є реалізація названого принципу, яка при цьому має виступати структурним елементом реалізації державної влади у певний проміжок часу з включенням до цього соціокультурних, економічних, політичних та інших елементів державної політики. Якщо цього не відбувається, ми ведемо мову про неефективну систему місцевого самоврядування (відсутність фінансових ресурсів, залежність від центрального бюджету, формування місцевого самоврядування центральним урядом) [11, с.25].

На наше переконання, саме це ми спостерігаємо в Україні. Названу ситуацію ми окреслюємо як дуальність несприйняття субсидіарності як принципу демократії перехідних суспільств. На думку Х. Лінця, перехідні або пострадянські суспільства не можуть засвоювати демократичні цінності через ментальне відношення до автономії [12, p.18]. Тобто, посилення місцевої ініціативи може вбачатися як послаблення державної влади [12, p.18]. Проте, на думку І. Єфремової задля успішної реалізації принципу субсидіарності в умовах України необхідно йти шляхом запозичення з Європейської Хартії Місцевого самоврядування ідеї законотворчого створення умов для формування громадянського суспільства та побудови громадянських, самодіяльних територіальних утворень [11, с.25–26]. На наше переконання, це не є панацеєю від вирішення загальної проблеми — низької ефективності місцевого самоврядування, навіть за умов вдалого бюджетного фінансування. Варто розуміти, що законотворче вирішення зазначеної проблеми вимагає й все більше буде вимагати від держави обмеження її влади, що в українських умовах поки-що неможливе з приводу того, що радянське минуле України побудувало на ментальному рівні складну ієрархічну систему влади, й на думку Д. Дж. Елазара субсидіарність тут є обмеженням ієрархії владних відносин [6]. Тобто, на наше переконання, в умовах України обмеження влади через створення ефективного самоврядування є не скільки законотворчою проблемою, скільки проблемою престижу центральної влади, що означає його зменшення.

Посиленням вказаного негативного явища є факт несприйняття постсоціалістичним суспільством цінностей ліберальної демократії, де обмеження влади означає також зменшення її легітимності, а згодом і легальності. Саме це й посилює названу нами дуальність реалізації принципу субсидіарності в Україні. З однієї сторони, місцеве самоврядування має бути ефективним, а це реалізується за умов його фінансової автономій, яка з іншої сторони, вимагає від держави делегувати все більше бюджетних джерел на місця. І в першому, і в другому випадку це означає зменшення ролі центрального уряду.

Сучасні українські науковці, на наше переконання, здійснюють спробу вирішити проблему зменшення престижу та легітимності державної влади через реалізацію принципу субсидіарності шляхом відповіді на питання, чому явище, котре не має єдиної інтерпретації і розуміється лише в окремих аспектах має фундаментальну, загальноєвропейську структуру і знаходить своє визнання у Конституціях як

основний принцип діяльності державної влади у країнах Євросоюзу, а в українських умовах посилює негативні явища перехідного етапу розвитку. На думку О. Стогової причина названого аспекту негативного розвитку субсидіарності криється в тому, що вона взагалі є загальноєвропейським принципом федералізації країни, де регіональній владі належить відповідні до соціально-політичних проблеми регіону компетенції, що можуть протистояти всебічній децентралізації, тобто принцип субсидіарності виступає унікальним для кожного регіону інструментом вирішення проблем між рівнями влади та підтримкою балансу між рівнями влади державної [13, с.127]. Тобто, на наше переконання, необхідного відмовитися від універсального застосування принципу субсидіарності, а лише залишити його декларативний характер з надаванням права місцевим громадам самостійно наповнювати названий принцип необхідними структурними елементами. Хоча, це не вирішує питання бюджетних ресурсів місцевого самоврядування, проте дозволяє в такому випадку відмовитися від штучного делегування повноважень центрального уряду на місцях в залежності від політичних умов. Отже, в цьому випадку можна вести мову, що субсидіарність це декларативний принцип нормативно-правової взаємодії центральної влади з місцевою громадою, а модель місцевого самоврядування тут виступає результатом такої взаємодії. Саме це ми й знаходимо в Законі України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 2.), де місцеве самоврядування це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об’єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції і Законів України [14]. З однієї сторони, Закон України «Про місцеве самоврядування України» проголошує реалізацію принципу субсидіарності на пропонованому нами декларативному рівні, але, з іншої сторони, Конституція України (ст. 143) цей принцип дещо унеможливлює через невизначене питання бюджетної політики місцевого самоврядування. Тобто, територіальна громада села, селища, міста безпосередньо має право затверджувати бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць, але питання контролю та вирішального права у бюджетній політики належить державі [2]. На практиці, це означає, що центральний уряд віддає місцевій громаді право створювати відповідно до принципу субсидіарності об’єднання

для реалізації місцевих інтересів, дає право на затвердження для цього певного бюджету, але вирішальне слово у формуванні бюджетних джерел, контролю за видатками належить державі. На наше переконання, це дає підстави включити до принципу субсидіарності в умовах України структурний елемент бюджетної автономії й компетентності державних службовців.

На користь нашої думки слугує позиція Н. Пришви, яка зазначає, що в Україні закріплено два подібних, але не тотожних поняття «бюджет місцевого самоврядування» і «бюджет місцевої громади» [15, с.72]. Різниця полягає в тому, що бюджет місцевого самоврядування формується з трансфертів державного бюджету (хоча й не включенні до державного бюджету України) та власними джерелами місцевого самоврядування (рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад [14]), а бюджет місцевої громади таких ресурсів немає [15, с.73]. Це означає, що громада на місцях взагалі не має жодних ресурсів для вирішення місцевих питань, а права розподілу бюджетних ресурсів належить посадовим особам місцевого самоврядування, що підіймає проблему їх компетентності на принципово новий рівень. Названу проблему намагається вирішити В. Чернадчук, який зазначає, що безпосередніми учасниками бюджетних правовідносин хоча і є органи місцевого самоврядування, але вони діють як від імені адміністративно-територіальної одиниці (під час розгляду та затвердження місцевого бюджету, тобто без врахування побажань громади бюджет не затверджується), так і від власного імені (під час підготовки проекту місцевого бюджету, здійснення бюджетного контролю) [16, с.160]. На думку Н. Пришви, і ми з нею погоджуємося, окреслена ситуація взагалі унеможливлює принцип субсидіарності в Україні, оскільки місцева громада взагалі є на нормативно-правовому рівні виключеною з процесів самоврядування й її роль зводиться лише до політичною (право брати участь у виборах, створювати певні комісії з вирішення місцевих питань, рішення котрих мають переважно рекомендаційний характер) [15, с.73]. Корінь такої ситуації, продовжує Н. Пришва, крається ще з радянської практики, де законодавець визнаючи бюджетну компетенцію не застосував термін «бюджетні повноваження», а вживав поняття «бюджетні права», під якими розумілася «сукупність повноважень на отримання, розподіл

і використання через місцеві Ради та їх виконавчі комітети доходів з метою виконання своїх завдань щодо керівництва державним, господарським і соціально-культурним будівництвом» [15, с.73–74]. Іншими словами, Україна дещо дивним шляхом реалізовує принцип субсидіарності, так, на законодавчому рівні одночасно реалізовується й штучно обмежується право місцевої громади вирішувати проблеми на місцях. Фактором обмеження є непрозорість бюджетної політики на місцях, що перетворює принцип субсидіарності на формальність, яка унеможливлює розвиток представницької демократії в Україні на якісному рівні.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки. Субсидіарність у загальному вигляді означає нормативне закріплення права місцевої громади самостійно вирішувати місцеві питання, що досягається через створення інститутів місцевого самоврядування. Як наукова категорія субсидіарність пройшла значну еволюцію та трансформацію свого визначення, від релігійної догми невтручання суспільних інтересів в приватні й філософської категорії аргументації волі індивідам вільно об'єднуватися задля вирішення місцевих соціально-політичних та економічних питань, до фундаментального принципу демократії, який відображає певні політико-соціальні та нормативно-правові межі втручання центрального уряду у місцеве самоврядування. В умовах України принцип субсидіарності має багатоаспектну природу і розуміється як структурний елемент державної влади. Така позиція призвела до того, що у нормативно-правовій практиці названий принци декларується, але не має жодних практичних засобів для своєї реалізації. Закон України «Про місцеве самоврядування» надає місцевій громаді право самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції і Законів України (ст. 2) [14]. Але, у свою чергу, Конституція України багато в чому обмежує зазначене у Законі право, так, ст. 142 Основного Закону зазначає, що держава бере участь у формуванні доходів у бюджети місцевого самоврядування, але це право реалізовують компетентні урядовці на місцях, в той самий час, коли місцева громада для реалізації своїх інтересів немає жодних ресурсів, окрім політичних. Отже, принцип субсидіарності в українських умовах не знаходить свого повного втілення в життя, як вихід з цієї ситуації ми пропонуємо розширити його шляхом включення до структурних компонентів цього явища аспектів бюджетної самостійності місцевих громад та критеріїв компетентності місцевих урядовців на яких напо-

лягає Н. Шаргородська (авторитетність, компетентність, креативність, емоційна стійкість, якість впровадження політичних рішень) [17]. Саме вирішенню зазначеної проблематики будуть присвячені наші подальші наукові пошуки.

Список використаних джерел:

1. Мошак О. В. Перспективи реалізації принципу субсидіарності й розвиток громадянського суспільства в Україні / О. В. Мошак // Південноукраїнський правничий часопис. — 2010. — № 1. — С. 3–6.
2. Конституція України [електронний ресурс]//Режим доступу:
3. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254 к/96-вр
4. Договір про Європейський Союз//Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору)/За ред. Г. Друзенка. — К., 2010. — С. 31–73.
5. Бідей О. Реалізація теорії субсидіарності у практиці державного будівництва України/О. Бадей//Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 8. — С. 103–107.
6. Shaw D. The application of subsidiarity in the makng of European environmental law/D. Shaw, V. Nadin, K. Seaton//European Environment. 2000. Vol. 10. — N. 2. — P. 85–95
7. Элазар Д.Дж. Европейское сообщество: между государственным суверенитетом и субсидиарностью или иерархия против коллегиальности в управлении Европейским сообществом/Д. Дж. Элазар//Журнал «Казанский федералист». — 2002. — № 4. — [електронний ресурс]//Режим доступу:
8. http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n4/stat4/
9. Хьюеглин Т. Федерализм, субсидиарность и европейская традиция/Т. Хьюеглин//Казанский федералист. — 2002. — № 4. — http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n4/stat5/
10. Ворона П. Особливості самоврядування в ізраїльських кібуцах як приклад прямої демократії/П. Ворона//Вісник державної служби України. — 2009. — № 1. — С. 36–40.
11. Панченко Т. Еволюція доктрини субсидіарності: ціннісний вимір/Т. Панченко//Політологічний менеджмент. — 2010. — № 3. — С. 35–43.

12. Софінська І. Теоретичне становлення принципу субсидіарності у місцевому самоврядування/І. Софынська//Вибори та демократія. — 2008. — № 4. — С. 43–48.
13. Єфремова І. Децентралізація влади: шлях до самостійності місцевих бюджетів/Єфремова//Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 9. — С. 25–28.
14. Juan J. Linz. «Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?» in Juan J. Linz andArturo Valenzuela, eds., The Crisis ofPresidential Democracy: The Latin American Evidence (Baltimore: The JohnsHopkins University Press, 1994), p. 7; Juan J. Linz, «The Perils ofPresidentialism», Journal of Democracy, 1 (Winter 1990). — P.18.
15. Стогова О. Субсидіарність як принцип функціонування Європейського Союзу/О. Стогова//Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 8. — С. 124–127.
16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [електронний ресурс]//Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр
17. Пришва Н. Питання бюджетних повноважень органів місцевого самоврядування/Н. Пришва//Право України. — 2013. — № 1–2. — С. 72–78.
18. Чернадчук В. Д. Стан та перспективи розвитку бюджетних правовідносин в Україні: моногр./В. Д. Чернадчук. — Суми, 2008. — 456 с.
19. Шаргородська Н. Л. Детермінанти професійної діяльності посадових осіб органів місцевого самоврядування/Н. Л. Шайгородськ а//Збірник наукових праць Донецького державного університету управління: «Інновації в державному управлінні та місцевому самоврядуванні»: серія «Державне управління». Т. 8. Вип. 88. — Донецьк, 2007. — С. 285–292.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2013 р.

Мармазова Т.И. Теоретические аспекты принципа «субсидарности» в местном самоуправлении Украины

Исследование предлагает систематизацию существующего теоретического и практического опыта реализации принципа субсидарности.
Ключевые слова: *субсидарность, местное самоуправление, властные и делегированные полномочия, автномия, регионализм.*

Marmazova T.I. Theoretical aspects of the principle of «subsidiarity» in the local government of Ukraine

Attempt to define politological aspects of the principle of subsidiarity and to investigate its evolution in local government of Ukraine is made. Research offers systematization of existing theoretical and practical experience of realization of the principle of a subsidiarity
Keywords: *subsidiarity, local government, the imperious and delegated powers, autonomy, regionalism.*

Самоврядування

УДК 352.075

Малкіна Г. М.

Доктор політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МІСЦЕВА ВЛАДА В КИЄВІ: ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Аналізуються проблеми та шляхи оптимізації організаційної структури київської місцевої влади, виборчої системи, що застосовується для виборів київського міського голови і депутатів Київради, проблеми політичної відповідальності у системі місцевої влади в Києві.
Ключові слова: *місцева влада, місцеве самоврядування, міський голова, виборча система, політична відповідальність.*

Останнім часом у політичному дискурсі актуалізувалась проблема місцевого самоврядування у столиці України — місті Києві. Неможливість призначення виборів мера та Київради, проблема розподілу компетенцій між міським головою та головою КМДА, обсяг та реалізація їх відповідальності перед територіальною громадою, тип виборчої системи для обрання депутатів місцевої ради — всі ці питання стали наріжним каменем політичних баталій, вирішення яких поки що не знайшло відображення у вітчизняному законодавстві та політичній практиці.

Вітчизняне законодавство щодо регулювання діяльності місцевої влади в Києві характеризується низкою суперечностей, як то: невпорядкованістю механізму делегування місцевою радою повноважень місцевій державній адміністрації; концентрацією державної влади й виконавчих функцій місцевого самоврядування в одному органі — Київській міській державній адміністрації, що суперечить принципу поділу влади та сутності місцевого самоврядування; розмитість меж повноважень і відповідальності КМДА, Київради та київського міського голови; відсутність чітко визначених правових механізмів щодо призна-

© Малкіна Г. М., 2013

чення та проведення позачергових виборів київського міського голови та депутатів Київради.

Зазначені суперечності є наслідком хаотичних змін у законодавстві, що траплялись під впливом не об'єктивної необхідності, а бажання вищих органів державної влади цілком підпорядкувати собі органи київського міського самоврядування. Метою даної статті є визначення основних проблем, що склалися в сфері організації місцевої влади в Києві та окреслення оптимальних шляхів їх вирішення.

Одним з основоположних демократичних принципів є право громадян на участь у державних справах. Найбільш повно воно реалізується у недержавний спосіб на місцевому рівні, максимально наближеному до людей. Вважається, що існування самоврядних територіальних громад з реальними компетенціями робить управління ефективним і в той же час забезпечує участь громадян в процесі розробки та прийняття політичних рішень.

Метою побудови ефективної системи місцевого самоуправління є децентралізація державної влади. Існування самоврядних спільнот, що мають свої власні органи, наділені значною самостійністю у вирішенні питань місцевого значення, а також володіння ресурсами, необхідними для їх здійснення, є обов'язковою умовою ефективного функціонування держави, що претендує на звання демократичної.

Ідея місцевого самоврядування вперше отримала теоретичне обґрунтування в працях французького політичного діяча Алексіса де Токвіля, а також в працях німецьких правознавців Рудольфа Гнейста, Лоренца Штейна та Пауля Лабандома. Практичні рекомендації, що відобразили теоретичні ідеї децентралізованого державного управління, були закріплені в Європейській хартії місцевого самоврядування, прийнятій у 1985 році Конгресом місцевої і регіональної влади Ради Європи. Цим міжнародним договором місцеве самоврядування було визначено не тільки як право, а й як «спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення» (ст. 3 (1)) [1]. Реалізація цього права передбачала створення рад або зборів, члени яких обираються шляхом вільних виборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, а також наявність власних виконавчих органів, їм підзвітних (ст. 3 (2)).

Європейська Хартія закріпила необхідність конституційного і законодавчого регулювання місцевого самоврядування державами, що приєднались до договору. На сьогодні його ратифікувало 46 країн, включаючи Україну, яка підписала Хартію 6 листопада 1996 року. Договір набув чинності 1 січня 1998 року [2].

Головна особливість органів місцевого самоврядування полягає в тому, що вони не є органами державної влади, оскільки формуються не державою, а населенням територіально-адміністративної одиниці, діють відносно незалежно від держави і не підпорядковуються одні одним. Разом з цим у адміністративно-територіальних одиницях багатьох країн паралельно функціонують органи виконавчої влади держави. Вони формуються вищими органами виконавчої влади — главою держави та/або урядом, підпорядковуються одні одним по вертикалі і входять до єдиної системи державних виконавчих органів.

Сформувавшись у країнах континентальної Європи така модель організації публічної влади на місцях отримала назву романо-германської або континентально-європейської. (В англосаксонських країнах сформувалась англо-американська модель, яка характеризується наявністю органів місцевого самоврядування на всіх рівнях нижче держави або суб'єкта федерації, відсутністю на цих рівнях органів виконавчої влади держави та, відповідно, вищим ступенем децентралізації і автономії самоврядних територіальних спільнот.). Модель характеризується поєднанням місцевого самоврядування з місцевим управлінням, передбачає наявність в адміністративно-територіальних одиницях держави представницького органу місцевого самоврядування, обраного ним виконавчого органу, який може бути одноособовим (мер, голова, бургомістр, алькад) або колегіальним (виконавчий комітет, дж унта, магістрат), а також місцевого органу виконавчої влади держави (адміністрації, префектури, комісаріату), очолюваного призначеною або уповноваженою урядом чи главою держави посадовою особою (головою, префектом, губернатором).

Питання розподілу між ними компетенцій є достатньо складним і регулюється законодавством кожної країни по-різному. Сама по собі ця модель обмежує права місцевого самоврядування адміністративною опікою, але при цьому зберігає необхідну в умовах несформованої політичної і правової культури централізацію. В ідеалі органи виконавчої влади держави покликані здійснювати контрольну функцію, не втручатись в роботу органів місцевого самоврядування і сприяти їм

у вирішенні питань соціально-економічного розвитку території і зміцненню її матеріально-фінансової бази.

Ще одним варіантом організації публічної влади на місцях є так звана іберійська модель (Іберія — давня назва Іспанії. Іберійська модель організації публічної влади на місцях найбільш поширена в країнах Латинської Америки. В самій Іспанії зараз не використовується.). Вона характеризується тим, що населення адміністративно-територіальної одиниці обирає колегіальний представницький орган, а також її одноособовий виконавчий орган (мера). Обраний населенням мер затверджується урядом в якості його представника на місцях і отримує всю повноту влади в адміністративно-територіальній одиниці, поєднуючи функції глави державної адміністрації і виконавчого органу місцевого самоврядування. Саме до такої моделі найбільш наближеною була форма організації місцевої влади в Києві до 2010 року.

Здійснення місцевого самоврядування в Києві регулюється Законом України «Про місцеве самоврядування», Законом України «Про місцеві державні адміністрації» та окремим Законом «Про столицю України — місто-герой Київ». Цей факт зумовлений особливим столичним статусом міста. Окрім того, що Київ є політичним, духовним, культурним, історичним, науково-освітнім центром держави, він також є місцем розташування центральних органів державної влади, дипломатичних представництв і міжнародних організацій. Київ є містом, в якому «робиться політика», наслідки якої мають вирішальне значення для країни в цілому. Саме тому законом «Про столицю» покладаються додаткові обов’язки на столичні органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади при гарантуванні надання з боку держави додаткових прав.

Основними елементами системи місцевого самоврядування в Києві є київський міський голова (мер), міська рада — Київрада та її виконавчий орган — Київська міська державна адміністрація, яка паралельно виконує функції державної виконавчої влади. У статті 10–1, п. 1 Закону України «Про столицю України — місто-герой Київ» зазначається, що «виконавчим органом Київської міської ради є Київська міська державна адміністрація, яка паралельно виконує функції державної виконавчої влади, що є особливістю здійснення виконавчої влади в місті Києві» [3]. Важко сказати, чим керувались автори закону, впроваджуючи зазначену законодавчу норму, однак саме вона заклала основні суперечності, що

існують сьогодні у сфері київського міського управління та самоврядування.

Друга суперечлива законодавча норма була запозичена з іберійської моделі організації влади на місцях, про яку йшлося вище. Полягає вона в тому, що обраний на загальних виборах київський міський голова указом Президента України призначався головою Київської міської державної адміністрації і отримував подвійні повноваження, що мало значні політичні наслідки. По-перше, акумулювання у столиці України величезних ресурсів автоматично робило мера Києва, наділеного значними повноваженнями, політичною фігурою всеукраїнського масштабу. Київ є місцем вирішення кадрових питань, місцем формування фінансово-економічних, інформаційних, політичних, електоральний ресурсів. Цим можна пояснити особливу привабливість поста київського міського голови порівняно з аналогічними постами в інших українських містах. По-друге, іберійська модель організації місцевої влади породжує концентрацію повноважень в руках однієї особи — мера міста, що робить його досить сильною і впливовою політичною фігурою, здатною створити реальну конкуренцію як діючому президентові, так і лідерам опозиційних політичних сил. Історія взаємовідносин київських градоначальників з центральними органами державної влади наочно продемонструвала, що всі без винятку глави держави віддають перевагу персональній залежності і повній підконтрольності осіб, що займають більш-менш важливі посади у владних структурах, особливо в столиці. Тому оптимізація моделі організації київської місцевої влади з одного боку повинна мати на меті зняття напруження у взаємовідносинах між мером Києва і Президентом України, а з іншого — всебічно сприяти реалізації права київської громади на самостійне вирішення питань місцевого значення.

Крок у напрямку вирішення кризи управління у Києві був зроблений у вересні 2010 року Законом «Про внесення змін до Закону України «Про столицю — місто-герой Київ», згідно з яким посади і повноваження київського міського голови і голови КМДА були розділені. Очолювати виконавчу владу в столиці тепер могла будь яка особа, затверджена президентом за поданням Кабінету Міністрів України. Разом з цим незмінною залишилась норма щодо зрощування виконавчої влади і органу місцевого самоврядування, яка на практиці закріплює розрив між Київрадою та її виконкомом (КМДА). На нашу думку, оптимальною моделлю організації місцевої влади в Києві є чітке законодавче

та організаційне розділення функцій і повноважень органу виконавчої влади (Київської міської державної адміністрації) та органів місцевого самоврядування, головними суб'єктами якої є київський міський голова (з реальними повноваженнями), Київрада та її власний виконком.

Здійснення місцевої влади в Києві передбачає окреслення не тільки функцій і повноважень її органів та посадових осіб, а й визначення форм і засобів політичної відповідальності. На основі аналізу Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування» та Закону України «Про столицю України — місто-герой Київ» можна виокремити наступні інституціональні форми політичної відповідальності в системі київської місцевої влади.

Київрада несе політичну відповідальність перед:

— Київським міським головою, який може порушити питання про дострокове припинення повноважень ради за рішенням місцевого референдуму або порушити перед Верховною Радою України питання про призначення нею позачергових виборів Київради;

— Верховною Радою України, яка може призначити позачергові вибори Київради і тим самим достроково припинити її повноваження;

— Київською міською державною адміністрацією, яка може порушити перед Верховною Радою України питання про призначення нею позачергових виборів Київради;

— Київською територіальною громадою, яка не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території та мають право голосу, може порушити питання про дострокове припинення повноважень Київради за рішенням місцевого референдуму.

Київський міський голова несе політичну відповідальність перед:

— Київською територіальною громадою, яка може порушити питання про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень мера Києва;

— Київрадою, яка може шляхом таємного голосування не менш як двома третинами голосів депутатів від загального складу ради прийняти рішення про дострокове припинення повноважень київського міського голови або ініціювати місцевий референдум щодо дострокового припинення таких повноважень. Київрада також може порушити перед Верховною Радою України питання про призначення позачергових виборів мера Києва;

— Верховною Радою України, яка може призначити позачергові вибори київського міського голови і тим самим достроково припинити його повноваження.

Особливістю здійснення виконавчої влади в місті Києві є те, що виконавчим органом Київської міської ради виступає Київська міська державна адміністрація, яка паралельно виконує функції державної виконавчої влади. Голова КМДА призначається Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України і, відповідно, несе перед ними персональну відповідальність. В законодавстві України немає законодавчих норм, які б забезпечували реалізацію політичної відповідальності голови КМДА перед органом місцевого самоврядування (Київрадою) та київською територіальною громадою. Вважається, що імплементація у законодавчу практику інститутів політичної відповідальності місцевого органу виконавчої влади перед представницьким органом місцевого самоврядування суперечить інституту адміністративного нагляду, оскільки ставить главу місцевого органу виконавчої влади у залежність від представницького органу, діяльність якого він повинен контролювати. Однак, в умовах відсутності обраного на місцевих виборах легітимного мера Києва, глава Київської адміністрації, наділений широкими повноваженнями щодо реалізації місцевої влади в столиці, здійснює публічну владу в умовах майже повної безвідповідальності перед жителями Києва, що зводить нанівець саму ідею та принципи місцевого самоврядування.

Реалізація політичної відповідальності органів місцевого самоврядування перед територіальною громадою здійснюється переважно шляхом виборів. Ефективність зазначеного інституту політичної відповідальності значною мірою залежить від типу виборчої системи та процедурних особливостей, які визначають порядок обрання київського міського голови та депутатів Київради. Дискусія щодо доцільності та ефективності різних типів електоральних процедур сьогодні є предметом гострих дискусій.

Починаючи з 1999 року вибори київського міського голови відбувались за мажоритарною системою відносної більшості [4]. На нашу думку, вона містить потенційні небезпеки, пов’язані з неможливістю встановлення переможця, який відповідав би інтересам основного загалу киян. Мажоритарна система відносної більшості на практиці може перетворюватись на систему абсолютної меншості, оскільки для перемоги кандидату необхідно набрати більше голосів, ніж кожен його

конкурент окремо. В умовах виборів з великою кількістю зареєстрованих кандидатів (на виборах мера Києва у 2008–79 осіб), відсутністю вимог щодо мінімальної явки виборців та мінімального відсотку голосів, необхідних для перемоги, їх результати можуть суттєво спотворюють волевиявлення виборців і ставити під питання легітимність формально обраного градоначальника. Найбільш адекватною з точки зору справедливості представництва є мажоритарна система абсолютної більшості, згідно з якою для перемоги кандидату необхідно отримати 50 відсотків голосів плюс один голос. Така система у більшості випадків передбачає проведення другого туру виборів за участі двох кандидатів, які отримали найбільше голосів.

Варто нагадати, що перші прямі вибори київського міського голови, які відбулися у 1994 р. відповідно до прийнятого у тому ж році Закону України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» проходили за виборчою системою, яка була чимось середнім між мажоритарною системою відносної та абсолютної більшості, оскільки встановлювала мінімальну кількість голосів виборців, необхідних для перемоги та мінімальну явку виборців, потрібну, щоб вибори відбулися. Так у ст. 46, Закону зазначалось: «обраним вважається кандидат у депутати, який одержав на виборах найбільшу порівняно з іншими кандидатами кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менш як десять відсотків голосів виборців, внесених до списку виборців. Кандидат на посаду голови Ради вважається обраним при додержанні вимог, передбачених для кандидата у депутати, за умови, якщо за нього проголосувало не менш як 25 відсотків виборців, внесених до списку виборців. …Вибори депутатів, голови Ради визнаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше половини від загальної кількості виборців, внесених до списків виборців, а також у зв'язку з вибуттям усіх зареєстрованих по округу (території Ради) кандидатів [5]. У 1998 році закон втратив чинність, натомість новим законом була імплементована норма, що передбачала проведення виборів мера на основі системи відносної більшості, яка зберігається і сьогодні.

Вибори депутатів Київради є не менш актуальною проблемою. Питання про те, за якою системою обирати депутатів місцевих рад — мажоритарною, пропорційною або змішаною — стало не тільки предметом наукових політико-правових дискусій, а й законодавчих експериментів. Конституція України закріпила лише основні прин-

ципи виборів депутатів місцевих рад: «До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років» (ч. 1,2 ст. 141) [6]. Докладно порядок організації і проведення місцевих виборів визначається законами про вибори, які з часів прийняття Конституції України декілька разів змінювали порядок формування представницьких органів місцевого самоврядування. Законом «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 року була запроваджена мажоритарна система відносної більшості, Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 року трансформував її у пропорційну (для міських, районних у містах, районних та обласних рад, а також рад міст Києва та Севастополя), а Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 року імплементував у виборчу практику змішану (мажоритарно-пропорційну систему), за якої «1) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті; 2) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті (ст. 2) [7].

Кожна з цих систем має свої переваги та недоліки, які набувають особливого значення, коли мова йде про формування міської ради столиці України. Мажоритарна система відносної більшості є ефективною під кутом зору реалізації персоніфікованої відповідальності депутатів перед виборцями, тобто жителями Києва. Конкретні депутати несуть політичну відповідальність тоді, коли повторно балотуються до Київради. Якщо виборці їх не підтримають, то це означатиме настання їх відповідальності. Аналогічно реалізується політична відповідальність Київського міського голови (мера) перед територіальною громадою.

Водночас за мажоритарною виборчою системою до складу Київради можуть потрапляти представники багатьох політичних партій і численні депутати, взагалі не пов'язані з політичними партіями. Сформована таким чином рада важко структурується, якщо взагалі структурується, на партійні фракції і не може нормально працювати. Жодна з політичних партій не несе перед виборцями відповідальності за роботу ради а її виконавчого органу на наступних виборах. Депутати не підпорядковуються партійній дисципліні і використовують мандат у власних інтересах.

У той же час пропорційна виборча система, безперечно, сприяє політичному структуруванню Київради, формуванню в ній більшості та меншості, до певної міри підпорядковує депутатів партійній дисципліні, а також створює умови для реалізації політичної відповідальності партій перед київською територіальною громадою. Водночас пропорційна система викликає чимало нарікань виборців — через відсутність можливості голосувати за конкретних депутатів і втрату зв'язків зі своїми виборцями, які звикли сприймати депутата як благодійника. На нашу думку, оптимальним варіантом уникнення зазначених недоліків мало б бути не впровадження змішаної (мажоритарно-пропорційної системи), а перехід до пропорційної системи з відкритими списками, яка здатна поєднувати персоніфіковану та партійну відповідальність Київради, сприяти її структуруванню та ефективній роботі.

Реалізація права київської територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення потребує чіткого законодавчого оформлення та приведення у відповідність з Європейською Хартією місцевого самоврядування. Для цього, на нашу думку, є доцільним розділення посад Київського міського голови та глави Київської міської державної адміністрації при одночасному утворенні власного виконавчого органу Київради; перехід до пропорційної виборчої системи при обранні депутатів Київради, що сприятиме структуруванню цього органу та реалізації політичної відповідальності перед територіальною громадою; перехід до мажоритарної системи абсолютної більшості при обранні Київського міського голови, що сприятиме підвищенню його легітимності та адекватному відображенню інтересів жителів Києва.

Список використаних джерел:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
2. Council of Euripe. Table of Signatures and Ratifications // http://conventions.coe.int.
3. Закон України «Про столицю України — місто-герой Київ», ст. 9, п. 1 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/401–14.
4. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 24 січня 1998 р., ст. 3 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/14/98-%D0%B2%D1%80.
5. Закон України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24 лютого 1994 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3996–1.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page.
7. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2487–17

Стаття надійшла до редакції 13.03.2013 р.

Малкина А. Н. Местное самоуправление в Киеве: пути оптимизации.

Анализируются проблемы и пути оптимизации организационной структуры киевской местной власти, избирательной системы, применяемой для выборов киевского городского головы и депутатов Киевсовета, а также проблемы политической ответственности в системе местной власти в Киеве.

Ключевые слова: *власть на местах, местное самоуправление, городской голова, избирательная система, политическая ответственность.*

Malkina G. M. Local Power in Kyiv: Optimization Approach.

The main problems and optimization approach for organizational structure of Kiev local government as well as type of electoral system, applied for Kiev major and deputies election and problems of political responsibility in the system of local government are analyzed in this article.
Keywords: *regional power, local government, mayor, electoral system, political responsibility.*

Самоврядування

УДК 061.2:316.3

Матвійчук А. В.

Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ САМОВРЯДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ДЕРЖАВОЮ В РЕГУЛЮВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Розглядаються питання взаємодії самоврядних організацій з державою, що є ключовим як для розуміння природи самоврядування й самоврядних організацій так і для їхньої інституціоналізації.
Ключові слова: *самоврядування, самоврядні організації, держава, соціальні процеси.*

Соціальні процеси є продуктом функціонування суспільства й держави, взаємодії держави, суспільства, різних соціальних груп й індивідів. Соціальні процеси як взаємостосунки в різних сферах суспільства: в економіці, політиці, праві, культурі, духовній сфері, освіті тощо, будучи продуктом функціонування й взаємодії суспільства, держави, соціальних груп та індивідів, об'єктивно перебувають під впливом суспільства й держави. Держава й суспільство, впливаючи на різні соціальні процеси, по суті, породжені ними, змінюють і трансформують їх, спрямовують у той або інший бік розвитку [1, с. 627].

До основного механізму усвідомленого впливу держави на соціальні процеси належить державне регулювання соціальних процесів. Під державним регулюванням соціальних процесів розуміємо свідоме раціональне управління різними сферами життєдіяльності суспільства з боку держави в особі його органів влади. Не варто змішувати державне регулювання соціальних процесів, здійснюване на макрорівні, стосовно всіх суб'єктів (більшості суб'єктів) тієї чи іншої соціальної сфери, з безпосереднім втручанням держави в життєдіяльність конкретних суб'єктів, хоча таке безпосереднє втручання має місце й право на існування [2, с. 17].

© Матвійчук А. В., 2013

Теоретично можна припустити, що безпосереднє управління з боку держави діяльністю всіх своїх суб'єктів може бути реалізовано, у першу чергу, в економіці. У випадку раціонального централізованого планування виробництва й реалізації товарів та послуг, на перший погляд, можна домогтися рівноваги між попитом та пропозицією, виключивши такі ризики, властиві традиційній ринковій економіці, як криза надвиробництва, безробіття тощо. Однак, у цьому випадку необхідна вкрай висока точність планування попиту та пропозиції, що неможливо бути досягти, скажімо в СРСР, тому що система планування й контролю не відбивала всіх реальних потреб і проблем народного господарства. Оптимізувати цю систему, привівши її до винятково точного визначення потреб суспільства, у той період об'єктивно було неможливо, тому що та система не ґрунтувалася на автоматизованій платформі з використанням мікроелектронних комп'ютерних технологій. Величезні масиви вхідної й вихідної інформації оброблялися головно вручну, що призводило до її перекручування, і як наслідок — до неправильних планів, прогнозів і оцінок потреб суспільства. Крім того, відсутність комп’ютерних технологій у системі планування й контролю істотно ускладнювало оперативну обробку й передачу інформації, що робило систему централізованого управління народним господарством повільною й не динамічною [3, с. 131].

Виникає запитання, чи можна сьогодні, в умовах розвитку інформаційних комп'ютерних технологій спробувати повторити реалізацію централізованого управління більшістю суб'єктів держави, але вже на основі принципово інших технологій, заснованих на мікроелектронних системах, коли потреби суспільства й результати його функціонування будуть точно оброблятися комп'ютерними системами і на основі аналізу отриманих даних формуватися наступні плани, миттєво, знову ж за допомогою сучасних телекомунікаційних технологій, транслювати суб'єктам, а суб'єкти моментально інформувати «центр» про реалізацію таких планів? [4].

Попри привабливість створення системи централізованого державного управління, заснованої на сучасних комп'ютерних технологіях, ми не поспішаємо відповісти на поставлене запитання позитивно. Безумовно, в економічній сфері суспільства тим самим можна досягти позитивних результатів. Адже достовірна й оперативна система централізованого планування й контролю в економічній сфері держави може сприяти й збалансованості попиту та пропозиції і зниженню тран-

сакційних витрат, і досягненню низки інших позитивних результатів в економічному розвитку [5, с. 42–45].

Водночас у випадку практичного впровадження подібної системи, щоби не повторити помилок радянської держави, необхідно опиратися на сформовані соціально-економічні відносини ринкового типу, які в цілому далекі від постіндустріального суспільства й суперечать його основним принципам. Тобто штучне впровадження даної системи централізованого державного управління при нинішніх соціально-економічних відносинах неможливе без негативної деформації суспільства. Необхідно враховувати й те, що багато інших позаекономічних сфер суспільства при централізованому безпосередньому державному управлінні й контролі не можуть ефективно розвиватися. Така система управління збіднює різноманітну палітру фарб суспільного розвитку. При подібній системі неможливе повноцінне функціонування культури й мистецтва, науки й освіти, багатьох інших сфер, де свобода й високий ступінь незалежності суб'єктів від держави є необхідною умовою їхнього розвитку.

Важливо відзначити, що на макрорівні — рівні конкретних суб'єктів — централізовані принципи управління фінансово-господарською діяльністю таких суб'єктів, що базуються на сучасних комп'ютерних інформаційних технологіях, в останні роки стали стандартом діяльності більшості провідних організацій. Наявність фінансового плану (бюджету), інших стратегічних і оперативно-тактичних планів, контрольних механізмів їхнього виконання, заснованих на комп'ютерних інформаційних системах, у цілому централізує управління такими суб'єктами і покликане збалансувати їхню діяльність [6].

Заразом, заперечуючи можливість безпосереднього державного управління соціальними процесами в сучасних соціально-економічних умовах, ми підкреслюємо важливість державного регулювання соціальних процесів.

Державне регулювання соціальних процесів покликане визначати стратегію розвитку суспільства й держави, окремих соціальних сфер, виробляти «правила гри», принципи функціонування організацій, індивідів, соціальних груп. Крім того, державне регулювання соціальних процесів виконує завдання контролю за дотриманням встановлених державою правил. До найважливіших завдань сучасної держави варто також віднести сприяння формуванню громадянського суспільства, захист прав і свобод громадян.

Основною метою державного регулювання соціальної сфери, для досягнення якої держава реалізує вищевказані завдання, є розвиток суспільних відносин на благо всіх громадян, для досягнення їхнього духовного росту й матеріального благополуччя. У даному контексті під «соціальною сферою» ми розуміємо в широкому сенсі всю сукупність суспільних відносин (економічних, політичних, культурних, освітніх, правових тощо). Не слід ототожнювати поняття «соціальна сфера» як сукупність суспільних, соціальних відносин і «соціальна сфера» у вузькому змісті як соціальний захист, допомогу громадянам, у першу чергу матеріальну, здійснювану державою [2, с. 625].

До основних форм державного регулювання соціальних процесів необхідно віднести: політичні; правові; правоохоронні й судові; економічні; військові; духовні; наукові; освітні; інформаційні.

Цей перелік форм державного регулювання соціальних процесів містить основні форми регулювання й далеко не вичерпаний. Необхідно відзначити, що в міру розвитку соціально-економічних відносин і зміни соціально-економічних цивілізацій роль тих або інших форм державного регулювання змінюється. Якщо на ранній стадії розвитку держави як соціального інституту переважаючу роль відігравали політичні, правові, правоохоронні й судові, а також військові форми регулювання, оскільки природа виникнення держави полягала в охоронних функціях для заможного класу громадян і силового впливу стосовно класу незаможних, то для сучасної держави, поряд зі збереженням традиційних форм регулювання істотно зростає роль економічних, духовних, наукових, освітніх й інформаційних форм регулювання, спрямованих в ім'я всіх громадян, незалежно від їхнього рівня добробуту й відношення до соціальної групи [2, с. 680–681].

У зв’язку з цим виникає запитання щодо методів, за допомогою яких держава реалізує різні форми регулювання соціальними процесами. На наш погляд, до основних методів необхідно віднести наступні:

— розробка й реалізація, а також аналіз і коригування виконання стратегій, концепцій, прогнозів і планів розвитку;

— розробка й реалізація державних нормативних правових актів, включаючи закони;

— контроль і нагляд за реалізацією формально встановлених норм і правил;

— правовий і силовий вплив стосовно порушників установлених норм та правил;

— установлення й розвиток міждержавних відносин, включаючи, політичні, дипломатичні, економічні й військові;

— постійна взаємодія із суспільством, включаючи суспільні й самоврядні організації [2, с. 17].

Постає питання щодо можливості обмежитися в регулюванні соціальних процесів участю самої держави, а також, чи потрібні ще якісь регулятивні впливи на суспільство, окрім державних. Безумовно, не можна ідеалізувати державу з точки зору ефективності й правомірності для суспільства її регулятивного впливу. Адже держава — дитя свого часу, певних соціально-економічних відносин. І представники державної влади, наділені всіма хибами й недоліками суспільства, яке вони представляють в органах державної влади. З точки зору мінімізації об'єктивних ризиків у системі державного регулювання, необхідна стримуюча суспільна «противага» державному регулюванню в особі громадянського суспільства [276, с. 119–123]. Саме інститут самоврядування та самоврядні організації як елементи громадянського суспільства здатні збалансувати систему регулювання соціальних процесів [9; 378; 405].

Якщо навіть уявити, що державну владу уособлюють найбільш інтелектуальні, моральні й гуманні представники суспільства, наділені чітким баченням стратегії суспільного розвитку, тобто «кращі» представники суспільства, держава не в змозі самостійно ефективно регулювати соціальні процеси, не спираючись на досвід, знання й можливості суспільних неурядових організацій, включаючи саморегульовані. Державних ресурсів, включаючи інформаційні й інтелектуальні, недостатньо для повномасштабного ефективного регулювання соціальних процесів [7, с. 17–23].

Крім того, у процесі реалізації своїх функцій, держава мусить взаємодіяти із суспільством. Важко уявити організацію такої взаємодії з кожним індивідом. Безумовно, інститут виборів представників державної влади, дає змогу кожному громадянинові, який має виборчі права, оцінити результат роботи влади, винести своє рішення у вигляді власного голосу на виборах. Однак, обмежуватися тісною взаємодією між державою й громадянином, лише на виборних етапах було б недоцільно з точки зору ефективності суспільного розвитку. Розвиток інституту самоврядування дає змогу організувати постійну взаємодію між державою й самоврядними організаціями, які представляють різні суб'єкти. Тут самоврядні організації виступають як посередники між конкретними суб'єктами (їхніми групами) і державою, що конче потрібно для

безперервної взаємодії між суспільством і державою [8, с. 50–53]. При цьому роль держави у визначенні розвитку самоврядування залишається вирішальною.

Розглянемо основні напрямки взаємодії між самоврядними організаціями (їхніми союзами) і державою.

Власне кажучи, взаємодія починається на етапі наділення організації статусом самоврядної, що здійснюється державою [9]. Це питання має вирішуватися на основі законодавчих норм відповідної соціальної сфери (області, напрямку) і з урахуванням загального закону про самоврядування (за наявності такого) [10].

Звично виділяють такі основні напрямки взаємодії між самоврядними організаціями й державою:

— сприяння всебічному розвитку відповідної сфери, галузі, напрямку діяльності;

— вироблення стратегії розвитку й політики регулювання відповідної соціальної сфери, області, напрямку діяльності;

— розробка, зміна й експертиза нормативних правових, у тому числі законодавчих, актів;

— контроль за дотриманням встановлених регулятивних норм суб'єктами відповідних відносин;

— запобігання й виявлення правопорушень;

— створення й узгодження стандартів і правил професійної діяльності;

— створення й функціонування третейських судів;

— здійснення багатостороннього інформаційного обміну: держава — самоврядна організація — суб'єкти самоврядування.

З наведеного переліку видно, що, практично, з усіх питань своєї діяльності самоврядна організація тією чи іншою мірою взаємодіє з державою. У зв’язку з цим виникає питання, з якими органами, представниками держави взаємодіють самоврядні організації?

Насамперед, це органи, які наділили їх статусом «самоврядної організації». До них зазвичай належать органи виконавчої влади, які регулюють відповідну сферу, напрямок соціального життя. Крім того, здійснюється взаємодія з органами законодавчої влади для участі самоврядних організацій у профільній законотворчій діяльності. Взаємодія здійснюється й з судовою владою. У першу чергу — з компетентними судами взаємодіють третейські суди, створювані при самоврядних орга-

нізаціях. Таким чином, самоврядні організації взаємодіють практично з усіма органами державної влади для реалізації своїх цілей і завдань.

До основних форм взаємодії самоврядних організацій з державою можна віднести:

— проведення спільних зустрічей, семінарів, дискусій, конференцій, круглих столів;

— здійснення експертиз, проведення досліджень, підготовка аналітичних матеріалів і висновків, організація моніторингу;

— обмін інформацією й аналітичними матеріалами;

— направлення запитів і пропозицій;

— узгодження внутрішніх документів саме регульованої організації, склад яких установлений державними нормативними правовими актами;

— виконання самоврядними організаціями ряду функцій (їхньої частини), делегованих державою (прийом звітності, ліцензування, атестації тощо)

Стосовно останнього пункту, то важливо відзначити, що делегування подібних функцій з боку держави можливе лише зрілим самоврядним організаціям, які мають значний досвід діяльності, мать авторитет у відповідній сфері, галузі, напрямку професійної діяльності. Разом з тим, передача подібних функцій новоствореним самоврядним організаціям, які не володіють значним досвідом, не мають широкої довіри як з боку держави, так і суб'єктів відповідної сфери, може призвести до дискредитації ідеї надання самоврядним організаціям деяких функцій державного регулювання [12, с. 164–171].

У кожному разі і стосовно зрілих, і новостворених самоврядних організацій, наділених деякими функціями державного регулювання, залишається ризик зловживань при виконанні таких функцій. Безумовно, цей ризик присутній і в усіх напрямках державного регулювання, здійснюваного безпосередньо від імені держави. І якщо при виконанні функцій державного регулювання безпосередньо з боку держави регулятивні ризики, на наш погляд, можна виставити за ранжиром і певною шкалою, то при виконанні подібних функцій від імені самоврядних організацій за умови збереження якісного складу ризиків, їхнє ранжирування відбувається інакше. Якісний склад основних регулятивних ризиків можна визначити в такий спосіб:

ризик низької компетенції. Виникає внаслідок низької компетенції, рівня професійних знань як в системі державного регулювання й управ-

ління, так і стосовно відповідної сфери, області, напрямку професійної діяльності;

корупційний ризик. Характерний для більшості напрямків державного регулювання, особливо в нестійких, перехідних соціально-економічних відносинах;

ризик несумлінного лобізму. Також присутній у більшості напрямків державного регулювання й виражається в несумлінному, часто заснованому на корупції, протекціонізмі одних суб'єктів (групи суб'єктів) або втручанні в діяльність інших, з метою ослаблення їхньої діяльності;

ризик неефективного регулювання. Навіть при незначному впливі факторів ризику низької компетенції, корупційного ризику й ризику несумлінного лобізму може бути присутнім ризик неефективного регулювання, коли система регулятивних заходів не сприяє соціально-економічному розвитку держави в цілому та певної сфери, області, напрямку діяльності зокрема. Такі ризики виникають за невірної соціально-економічної стратегії розвитку або її відсутності, реалізації інтересів окремих суб'єктів чи їхніх груп на шкоду інтересам держави й суспільства в цілому тощо [13].

Якщо виставити по ранжиру зазначені ризики стосовно безпосереднього державного регулювання й самоврядування, то розподілити їх слід у напрямку зменшення міри їхнього впливу в умовах перехідних соціально-економічних відносин (що характерно для сьогоднішньої України) у такий спосіб: а) безпосереднє державне регулювання: корупційний ризик; ризик низької компетенції; ризик неефективного регулювання; ризик несумлінного лобізму; б) самоврядування: ризик несумлінного лобізму; ризик неефективного регулювання; ризик низької компетенції; корупційний ризик.

При безпосередньому державному регулюванні вплив таких ризиків як корупційний і низької компетенції, досить суттєвий, що меншою мірою характерно для самоврядування, де, як правило, працюють більш кваліфіковані кадри, оплата праці яких вища порівняно з рівнем оплати праці на державній службі.

Водночас, ризики несумлінного лобізму й неефективного регулювання характерні як для безпосереднього державного регулювання, так і для самоврядування, а в умовах нестійких соціально-економічних відносин і відсутності належного контролю з боку держави можуть бути досить суттєвими для самоврядування.

Такі ризики в самоврядуванні виражаються в можливості найвпливовіших суб'єктів самоврядування (їхніх представників, груп) впливати на діяльність самоврядної організації, у тому числі через формування органів її управління, і теоретично цей значний вплив може бути спрямований не лише на користь всієї сфери, області, напрямку професійної діяльності, але й на догоду вузьким інтересам і на шкоду ефективній політиці самоврядування. Таким чином, ті самі регулятивні ризики присутні й у безпосередньому державному регулюванні, й у самоврядуванні. Однак їхнє значення в кожному з типів регулювання різне.

Можна говорити про зниження регулятивних ризиків у цілому, у міру формування громадянського суспільства, посилення його контролю над державою, а також становлення стійких соціально-економічних відносин. Присутність тих самих регулятивних ризиків з різною часткою впливу в різних типах регулювання неминуче в умовах нерозвинутого громадянського суспільства та нестійких соціально-економічних відносин. Тому ідеалізувати, протиставляти самоврядування державному регулюванню й вимагати безумовної передачі частини державних регулятивних функцій самоврядним організаціям, на наш погляд, у сучасних умовах передчасно. Процеси делегування частини державних функцій самоврядним організаціям повинні відбуватися поступово, по спромозі становлення громадянського суспільства в нашій країні, розвитку ринкових і постіндустріальних соціально-економічних відносин з урахуванням особливостей і «зрілості» відповідних соціальних сфер, областей, напрямків професійної діяльності.

Проблеми самоврядування, включаючи зазначені регулятивні ризики, є проблемами всього нашого сучасного суспільства й держави. Було б помилково бачити в самоврядуванні ідеальну регулятивну модель, альтернативну державі. Неможливо створити штучну соціальну базу у нестабільних соціально-економічних відносинах. Розвиток самоврядування, як і розвиток громадянського суспільства в цілому, розвиток політичної системи, системи адміністративно-державного управління, і всього комплексу соціально-економічних відносин на основі становлення ринкових відносин з елементами постіндустріального суспільства — шлях соціального прогресу для нашої країни.

Підсумовуючи питання взаємодії самоврядних організацій з державою зазначимо наступне:

взаємодія з державою — одна з основних ознак самоврядної організації, що відрізняє її від звичайних громадських організацій;

держава як форма організації суспільства, що визнає можливість самоврядування в окремих своїх сферах, областях і напрямках, і суспільство, готове до розвитку самоврядування,— необхідні умови для інституціоналізації самоврядування й самоврядних організацій;

взаємодія починається на етапі наділення організації статусом самоврядної, яке здійснюється державою;

конкретні напрямки й форми взаємодії між самоврядними організаціями та державою;

органи державного управління, з якими здійснюється взаємодія;

сутність форми взаємодії з державою, яка базується на виконанні самоврядною організацією низки функцій, делегованих державою, і можливості її використання в умовах сучасної України;

регулятивні ризики і їхня присутність у державному регулюванні й самоврядуванні;

за безумовної необхідності розвитку самоврядування в нашій країні до питань делегування частини функцій державного регулювання самоврядним організаціям слід підходити поступово, з урахуванням розвитку нашого суспільства й держави в цілому.

Список використаних джерел:

1. Громадські організації в дискурсі демократизації суспільства: монографія/Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 680 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник/Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемчученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
3. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): монографія/В. М. Кравчук; Тернопільський нац. екон. ун-т. — Тернопіль: Терно-граф, 2011. — 260 с.
4. Демченко С. В. Масова комунікація у процесі розбудови громадянського суспільства: історія, теорія, українські реалії: Дис. …

д-ра наук із соціальних комунікацій: 27.00.01/Демченко С. В.; КНУТШ, Ін-т журналістики. — Київ, 2011. — 430 с.
5. Бачило І. Значення інформаційної діяльності в реалізації інтересів інноваційного розвитку і становлення громадянського суспільства/І. Бачило, О. Соснін//Зовнішні справи: суспільно-політичний журнал/М-во закордонних справ України. — К., 2012. — № 2. — С. 42–45.
6. Кукіна З. О. Міжнародний інституційний механізм регулювання діяльності засобів масової інформації/З. О. Кукіна//Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис/Київський ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2012. — № 2. — С. 354–357.
7. Сенчук В. Місцеве самоврядування і демократична держава: діалектика взаємозв'язку і взаємної детермінації / В. Сенчук // Юридична Україна: правовий часопис/Київський регіональний центр Ак. правових наук України; СП «Юрінком Інтер». — К., 2009. — № 6 (78). — С. 17–23.
8. Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії/П. К. Ситник//Національна безпека України/Корпорація Медіа-Трейдінг. — К., 2004. — № 1/2. — С. 50–53.
9. Мішина Н. В. Територіальний мікроколектив як суб'єкт права на місцеве самоврядування/Н. В. Мішина//Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки/Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2008. — Вип. 40. — С. 135–141.
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: за станом на 15 лютого 2008 року:/Верховна Рада України. — Офіційне видання. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — 72 с. — (Закони України).
11. Пономарьов С. М. Категоріально-понятійний апарат механізму реалізації конституційного права громадян на об'єднання в громадські організації/С. М. Пономарьов//Бюлетень Міністерства юстиції України: загальнодержавне науково-практичне фахове видання. — К., 2012. — № 11 (133). — С. 108–114.
12. Бородій О. Громадянське суспільство і держава: чинники протистояння чи розвитку?/О. Бородій//Вісник Львівського

університету ім. Івана Франка. Філософські науки.— Вип. 13.— Львів, 2010.— С. 164–171.
13. Булгакова М. Відповідність проекту закону «Про громадські організації» європейським стандартам у сфері функціонування та розвитку громадських організацій / М. Булгакова, А. Самура // Екологія. Право. Людина.— Львів, 2011.— № 11/12 (51/52).— С. 38–41.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2013 р.

Матвийчук А. В. Основные направления и формы взаимодействия самоуправленческих организаций с государством в регулировании социальных процесов

Рассматриваются вопросы взаимодействия самоуправленческих организаций с государством, что является важнейшим как для понимания природы самоуправления и самоуправленческих организаций так и для ихней институционализации.
Ключевые слова: *самоуправление, самоуправленческие организации, государство, социальная политика.*

Matviychuk A. V. The main directions and forms of interaction with local government organizations in the state regulation of social processes

Issues of cooperation between local government organizations and the state, which is critical for understanding the nature of self-government and local government organizations as well as for they are even institutionalization are analyzed.
Keywords: *self-management, self-governing organization, state, social policy.*

Самоврядування

УДК 332:105.44

Тупиця О. Л.

Доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ПРОФСПІЛКИ ЯК ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядаються ресурси групової представницької активності профспілок, якими є організаційна спроможність, відповідність потребам та вимогам трудящих, включеність у реальні процеси трансформації виробництва. Встановлюються параметри конкурентного середовища групової політичної активності в межах соціально-трудових відносин у трансформаційному суспільстві.

Ключові слова: *трансформаційне суспільство, профспілки, організації роботодавців, урядова соціальна політика, колективні договори, соціальне партнерство.*

Сучасна політична наука дедалі більше уваги приділяє питанням неформальної групової політичної активності в умовах переходу до демократії. Оскільки інформація про ці явища може стати основою для розкриття механізмів функціонування політичних інститутів і процесів в умовах, коли правила політичного суперництва не є формалізованими і прозорими. Водночас груповий вимір політичного представництва розкриває специфіку соціальної структури конкретного суспільства, механізми просування соціальних вимог на політичний рівень. Одним з базових секторів генерування соціальних потреб та імпульсів підтримки і вимог до політичної системи (Д. Істон) виступає сфера соціально-трудових відносин. У економічно розвинених державах соціально-трудові відносини вкладаються у парадигму соціального партнерства і включають взаємодію трьох різноспрямованих сил: роботодавців, представників працівників (профспілок) і урядових органів

© Тупиця О. Л., 2013

регулювання. Всі ці структури мають власні групові інтереси в межах соціально-партнерських відносин.

У сучасній Україні групова політична взаємодія в межах соціально-трудових відносин також перебуває у фазі становлення. Тому вкрай необхідним є вивчення загальних закономірностей щодо розстановки сил в межах питань організації праці, які існують у суспільствах, що переживають процеси трансформацій.

Проблеми групової активності профспілок у межах соціального партнерства розглядали вітчизняні та зарубіжні вчені. Зокрема, комплексний характер групової громадської активності профоб'єднань підкреслював В. Цвих [6]. Український експерт О. Корнієвський [1] розкрив роль профспілок у транзитивному суспільтсві. Економічний аспект відстоювання групових інтересів у соціально-турдових відносинах вивчала російська дослідниця І. Урусова [5]. Аспекти активності профспілок у суспільстві сталої демократії вивчали американські дослідники Дж. Келлі та П. Вілман [7]. Поряд з цим, проблематика групової активності профспілок в межах соціально-трудових відносин потребує подальшого вивчення.

Проблема громадської активності профспілок в межах соціально-трудових відносин для сучасної політичної науки є важливою як з практичної, так і з теоретичної точки зору. Метою статті є встановлення потенціалу профспілок як групового політичного актора в межах сучасних соціально-трудових відносин у трансформаційному суспільстві. Завданнями статті є: по-перше, вивчення трудового представництва політичних інтересів роботодавців та держави; по-друге, визначення структурних та організаційних особливостей групової активності профспілок у соціально-трудових відносинах на прикладі конкретних транзитивних та розвинених демократичних держав.

Активність профспілок як громадських організацій на пострадянському просторі має досить тривалу традицію. Традиційні форми відстоювання трудових інтересів найманих працівників удосконалювалися і набули розвинених форм вже у позаминулому столітті. Ефективність досягнення профспілками успіху у реалізації потреб своїх членів залежала від ступеню радикальності вимог та організаційної спроможності профспілкових об'єднань. Згідно зі статтею В. Морозова, боротьба російських найманих працівників проти жорсткої експлуатації, законодавчого і політичного безправ'я, яка розпочалася «з зародженням пролетаріату, пройшла нелегкий шлях від бунтарських стихійних висту-

пів до організованих дій і підготувала ґрунт для створення профспілок. Вже у 80–90-ті роки XIX століття страйки стають головною формою боротьби робітників» [2, с. 27].

Відстоювання прав найманих працівників в межах соціально-трудових відносин профспілками пов'язана з іншими сторонами соціально-трудових відносин. Значну роль у трансформаційних суспільствах в межах регулювання відносин праці і капіталу відіграє держава. Її спроможність полягає в існуванні низки групових гравців, які представляють, з одного боку, профільні міністерства і відомства, а з іншого — регіональні та місцеві виконавчі і представницькі органи влади, зацікавлених в економічному зростанні. Профспілки виступають партнерами держави в умовах, коли остання намагається контролювати діяльність бізнес-структур. Водночас в умовах трансформації профспілки позбавлені багатьох можливостей, які б дозволяли їх розглядати як рівноправні за потенціалом групи у соціально-трудових відносинах. У статті російської вченої Є. Неходи, держава виступає як «гарант найважливіших громадянських прав, які є необхідними для ефективного функціонування системи соціального партнерства, реалізації прав робітників, підприємців і профспілок. Головні функції держави в цьому випадку — це функції організатора і координатора. Держава розробляє основні правила, норми і механізми взаємодії сторін, формує визначення мінімальних трудових стандартів: мінімального рівня оплати праці, соціальних пільг і гарантій» [3, с. 18].

Відносини конкуренції та змагання виступають середовищем для взаємодії профспілкових груп інтересів з організаціями роботодавців. В умовах суспільства трансформацій успішність соціального партнерства залежить від можливостей реалізації інтересів роботодавців та їх форм і методів роботи. Приклади сучасної Росії свідчать, що організації роботодавців виступають одним з найбільш динамічних в організаційному відношенні групових утворень, які утворюють досить розгалужену мережу. Згідно з даними російських вчених, «на теперішній час російська спілка підприємців і промисловців нараховує більше 3 620 тис. індивідуальних членів, близько 4,7 тис. юридичних осіб, більше 100 корпоративних об'єднань підприємств, які виробляють 80% валового внутрішнього продукту Росії. РСПП нараховує 89 регіональних об'єднань і представництв. Всього ж в Росії на теперішній час існують близько 80-ти об'єднань підприємств і роботодавців, які претендують на загальноросійський статус» [3, с. 21].

Оцінюючи групову спроможність профспілок у відстоюванні інтересів найманих працівників і забезпеченні своїх організаційних потреб, необхідно враховувати й слабкі сторони роботодавців як потенційних конкурентів. Формальні організації підприємців не є тими базовими структурами, які виступають реальними учасниками групової активності з відстоювання соціально-економічних інтересів. Згідно з Є. Неходою, для діяльності російських організацій промисловців і підприємців властива «нерівномірність інститутів представництва роботодавців на регіональному рівні, неготовність і небажання брати на себе додаткову відповідальність і піклування» [3, с. 22].

Спроможність груп роботодавців як конкурентів профспілок залежить від стану економічного зростання у конкретній галузі. Якщо профспілки утворюються на більшості підприємств, то активність груп інтересів, (просування та відстоювання інтересів на загальнодержавному, регіональному, місцевому рівнях), спостерігається здебільшого у секторах економіки, які здатні забезпечити сталий прибуток. «Спостерігається також вкрай нерівномірний розподіл об'єднання роботодавців за галузями і секторами економіки. В першу чергу, до регулювання трудових відносин залучається найбільше підприємців у галузях нафто- і газовидобутку, виробництва металів, паперу», — вважає Є. Нехода [3, с. 23].

Реалізація групових інтересів профспілок в межах соціально-трудових відносин пов'язана з завданнями, які стоять перед сферою соціально-трудових і соціально-партнерських відносин у трансформаційному суспільстві. Ці завдання виражають загальні потреби модернізації та забезпечення сталого зростання економіки. На думку російської дослідниці, удосконалення соціального партнерства з урахуванням роботодавців має йти за двома основними напрямками: «по-перше, підвищення соціальної відповідальності бізнесу і розвиток соціального діалогу за участю уряду, який має відігравати роль гаранту; по-друге, проведення ефективної політики, спрямованої на працівників підприємств і спільно з профспілками прогнозування подій у сфері трудових відносин, визначення пріоритетів і соціальних цілей розвитку» [3, с. 23].

Успішність реалізації групових інтересів найманих працівників у суспільствах соціальних і економічних трансформацій залежить від адекватності розуміння профспілками своїх можливостей та потреб. Близькість до базових запитів і інтересів трудящих, обґрунтовує постійну актуальність вимог профспілок як груп інтересів. Водночас істотною

потребою є постійне удосконалення умов праці, що не завжди є реальним у межах суспільства трансформації. Профспілки як компонент соціального партнерства сучасної Росії відзначаються двома основними особливостями. Перша особливість — це «найбільш масове об'єднання трудящих, яке є найбільш досяжним, жодних обмежень і особливих умов для вступу в їх лави не існує. Другою умовою цієї організації за своїми цілями, завданнями й інтересами є наближення до економіки й соціально-трудової сфери. В кінцевому рахунку сферою застосування особливих інтересів і сферою реалізації його можливостей, в тому числі і творчих, є трудова діяльність» [3, с. 24].

Організаційна спроможність профспілок як групи інтересів у межах соціально-трудових відносин спирається на можливості формальної організації об'єднань трудящих. Як сторона об'єднань трудящих у соціально-трудових відносинах, профспілки представляють перед роботодавцями і адміністраціями конкретних підприємств не лише конкретні трудові колективи, але й весь загал найманих працівників, об'єднаних у цілісну структуру. В цих умовах вимоги до підвищення стандартів і умов праці є більш обґрунтованими і вагомими. Про це свідчать приклади сучасної Росії. «Найбільшим об'єднанням трудящих в Російській Федерації є Федерація Незалежних Профспілок Росії (ФНПР), утворена у 1990 році. ФНПР об'єднує 41 російську профспілку на правах членських організацій і шість профспілок, які відстоюють свої взаємини з ФНПР на основі двосторонніх договорів про співпрацю. ФНПР об'єднує близько 21 млн. членів профспілок, більше 95% всіх членів по країні, в 89 суб'єктах існує 89 територіальних об'єднань. Найвищим органом ФНПР є з'їзд, у період між з'їздами діяльністю ФНПР керує Генеральна рада, засідання якої відбуваються не рідше ніж два рази на рік», — інформує російська дослідниця [3, с. 24].

Групове відстоювання інтересів профспілок в межах соціально-трудових відносин має серйозні переваги в тому випадку, якщо профспілки розширюють свій вплив на процеси виробництва й управління підприємствами. В такій ситуації групова активність профспілок, в тому числі й лобізм, мають бути спрямовані на законодавчі зміни, які будуть констатувати процеси реальної виробничої демократії за зразками розвинених демократичних країн. В цілому соціально-трудова сфера має бути інтегрованою і вирішувати завдання економічного зростання. На думку Є. Неходи, «соціальне партнерство має розвиватися таким чином, що максимально зацікавлені наймані працівники, як соціально відповідальні,

повинні бути зацікавлені в зростанні фінансово-економічних результатів діяльності підприємства, тобто, стати економічно відповідальними. Держава повинна формувати механізми забезпечення і роботодавця, і робітника, при цьому, держава повинна бути соціально і економічно відповідальною» [3, с. 27].

Можливості профспілок як групових політичних об'єднань в межах реалізації державних реформ соціально-трудової сфери має спиратися на їх внутрішню єдність і концентровану підтримку з боку трудящих. Також процеси інституалізації профспілок як груп інтересів мають знаходити підтримку на основі формування соціальної ідентичності найманих працівників, усвідомлення ними належності до специфічних соціальних верств з особливими інтересами та потребами. Згідно з поглядами Є. Неходи, «розвиток соціально-трудових відносин в сучасних умовах характеризують сучасні економічні, психологічні, правові аспекти взаємозв'язків окремих людей і соціальних груп в процесі трудової діяльності, наукова й навчальна література» [4, с. 152].

Розширення можливостей профспілок як груп інтересів в межах соціально-трудових відносин може базуватися на удосконаленні загальних норм колективно-договірного процесу і забезпечення дотримання укладення колективних договорів. В умовах, які існують з моменту розпаду СРСР це питання є вкрай важливим. Формальний характер укладених колективних угод підкреслюється багатьма дослідниками і практичними діячами. «Спільною для більшості країн континентальної Європи є жорстка система колективних договорів і переговорів. Колективний договір має пріоритет над індивідуальними трудовими контрактами і діє принцип солідарності, в соціальному забезпеченні він означає те, що в основу покладена ідея взаємодопомоги поколінь. Доки працівник є здоровим, він вносить кошти у спільний соціальний фонд, з якого формуються всі допомоги безробітним, інвалідам та людям літнього віку», — зауважує російська вчена [4, с. 154].

Підсилення впливу профспілок як груп інтересів в межах соціально-трудових відносин також має перспективи зростання через реалізацію національних традицій і специфічної ментальності. Як свідчить приклад Японії, населення є структурованим в межах специфічних соціально-етичних норм, які регулюють процеси виробництва на основі індивідуального та колективного сумлінного ставлення до трудових обов'язків. Згідно зі статтею Є. Неходи, соціально-трудові відносини в межах японської моделі «засновані на основі співучасті колективного

духу, стали прикладом контактів між підприємцями та працівниками, які характеризуються порозумінням і співпрацею. Ці принципи вибудувані за допомогою наступних механізмів: профспілки в середині підприємств, ради підприємств, гуртки якості» [4, с. 155].

Специфічні національні традиції як основа трудової етики можуть стати основою для посилення членської бази профспілок як конститутивного провідника інтересів трудящих. Єдність інтересів людей найманої праці потребує організаційного оформлення і громадсько-політичного виразу. Профспілки, здійснюючи агрегування та артикулювання інтересів можуть спиратися на особливості національного характеру пострадянських країн. Наприклад, важливою складовою соціально-трудових відносин в Росії, за висновком науковців, є колективний, общинний ідеал поряд з державним і індивідуальним ідеалами. Великою була і є роль держави в житті російського суспільства. «Фактично, можна констатувати, що складається нова модель соціально-трудових відносин, її рисами є наступ якісного і принципово нового сучасного виробництва, істотною рисою якого стає орієнтація на людину-працівника», — стверджує російська дослідниця [4, с. 157].

Зміна ролі окремих виробників у процесі виробництва і надання послуг, збільшення індивідуальних ролей, підвищення статусів індивідуального працівника кидає певний виклик колективам як соціальній основі професійних спілок. З іншого боку, підвищення кваліфікації відповідальності найманих працівників передбачає і наявність нових удосконалених форм захисту. У цих умовах організації найманих працівників, як структури групового впливу, можуть більш оперативно і чітко здійснювати захист інтересів своїх членів. Трудові відносини перебудовуються в напрямку встановлення партнерських відносин і співпраці трудящих і представляючи їх інтереси профспілок з одного боку і керівництва підприємств з іншого, з метою підвищення ефективності діяльності, посилення значимості в трудових процесах, творчості, новаторства, інтелектуалізації праці, включаючи потенціал організації і економіки в цілому. «Сьогодні можна констатувати тенденцію до гуманізації праці від конвеєра до мануфактури третього тисячоліття» [4, с. 157].

Таким чином, специфіка соціально-трудових відносин трансформаційного суспільства формує середовище групової громадсько-політичної активності профспілок на основі існуючої організаційної бази соціального партнерства. Еволюція законодавчого та виконавчого регулювання

соціально-трудових відносин ставить перед профспілками як політичними групами інтересів низку викликів. Серед них: відповідність змісту нового законодавчих актів (таких, зокрема, як проект «Трудового кодексу» в сучасній Україні) специфіці національної економіки, активне впровадження менеджерських технологій, зростання рівня технологізації праці. В цих умовах практична робота профспілок як груп інтересів має бути динамічною та спрямованою на визначення ключових моментів й особливостей поточного виробничого процесу. Групова форма політичної активності як чинник відстоювання інтересів може забезпечити більш глибоке і широке представництво інтересів найманих працівників через її динамізм та вплив на прийняття рішень.

Висновки. Роль профспілок як груп інтересів в межах соціально-трудових відносин трансформаційного суспільства має низку перспективних напрямків та істотних викликів. Потенціал групової активності для профспілок у контексті соціально-трудових відносин може бути як базою для підтримки організації найманих працівників, для нарощування їх політичного впливу, так і основою організаційних обмежень їх діяльності.

Серед позитивних рис перспективної групової активності профспілок є масовість організаційної структури, загальна підтримка трудящих, стандартність вимог профспілок та їх близькість до основних потреб найманих працівників. Водночас нарощування організаційної спроможності роботодавців, специфічні галузеві інтереси державних агентств з регулювання соціально-трудових відносин, галузеві, регіональні та місцеві пріоритети в межах соціально-трудових відносин, можуть бути перешкодами для сучасних профспілок як груп інтересів, оскільки вони формують своєрідне конкурентне середовище.

Спроможність профспілок пристосовуватися до мінливих умов може надати їм шанс для подальшого організаційного зростання і ефективного відстоювання прав найманих працівників. Відновлення впливу профспілок, як масових громадських організацій може бути забезпечене за рахунок послідовного просування питань реформування соціально-трудових відносин шляхом зміни умов, стандартів оплати праці відповідно до світових стандартів, рекомендацій МОП та європейських соціально-партнерських структур. Це дає можливість соціально-трудовій сфері сучасної України стати чинником економічного зростання та політичної стабільності.

Перспективами подальшого розгляду проблеми, порушеної в даній статті є встановлення особливостей сучасних профспілок як загальнонаціональних громадсько-політичних рухів.

Список використаних джерел:

1. Корнієвський О. Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій [Текст]/О. Корнієвський//Політичний менеджмент: Український науковий журнал. — 2008. — № 6. — С. 105–113.
2. Морозов В. Б. Рабочее движение как необходимый фактор зарождения профсоюзов в России [Текст]/В. Б. Морозов//Известия РГПУ Им. А. И. Герцена. — 2009. — № 108. — С. 22–28.
3. Нехода Е. В. Группы интересов в системе социального партнерства [Текст]/Е. В. Нехода//Вестн. Том. гос. ун-та. Экономика. — 2008. — № 1. — С. 17– 27.
4. Нехода Е. В. Развитие социально-трудовых отношений в современных условиях [Текст]/Е. В. Нехода//Вестн. Том. гос. ун-та. 2004. — № 283. — С. 152–158.
5. Урусова И. Н. Экономические интересы в системе отношений собственности [Текст]/И. Н. Урусова//Экономический Журнал. — 2008. — № 15. — С. 37–47.
6. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин [Текст] Автореф. дис. … доктора політ. наук: 23.00.02 Цвих В. Ф.; Київ: КНУТШ, 2004. –36 с.
7. Union Organization and Activity [Text]. — Ed. by John Kelly, Paul Willman. — NY: Routledge, 2004–208 p.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Тупица О. Л. Профсоюзы как группы интересов в системе социально-трудовых отношений трансформационного общества

Рассматриваются ресурсы групповой представительной активности профсоюзов, которым является организационная способность, соответствие потребностям и требованиям трудящихся, включенность в реальные процессы трансформации производства. Устанавливаются параметры конкурентной среды групповой политической активности в рамках социально-трудовых отношений в трансформационном обществе.
Ключевые слова: *трансформационное общество, профсоюзы, организации работодателей, правительственная социальная политика, коллективные договоры, социальное партнерство.*

Tupytsia O. L. Trade unions as interest groups in the system of social-labor relations of transformation society

The paper considers resource group representative trade union activity, which is the organizational capacity, meeting the needs and demands of workers involvement in the actual processes of transformation. Installed Options competitive environment group political activity within industrial relations in transition society.
Keywords: *transformational society, trade unions, employers' organizations, government social policies, collective agreements, social partnership.*

УДК: 32:316.46

Бегаль В. М.

Аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА МАНІФЕСТАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ХАРИЗМИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена аналізу передумов формування політичної харизми та виявленню специфіки її прояву в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: *харизма, лідер, політичний процес, харизматичний лідер, політичне лідерство.*

Проблема харизматичного лідерства постає особливо актуальною в контексті сучасного політичного життя українського суспільства, в якому починаючи з 1991 року, процес структуризації владних органів продовжує характеризуватися міжпартійними антагонізмами, внутрішньопартійними суперечками. Як наслідок, в Україні спостерігається падіння промислового виробництва, зниження життєвого рівня населення, невизначеність у зовнішньополітичній і економічній інтеграції тощо. А тому невміння та ще гірше небажання наших державних «мужів» вирішувати нагальні проблеми суспільства, актуалізує проблему ефективного політичного лідерства. Однією з концентрованих форм прояву політичного лідерства виступає діяльність харизматичної особистості у владі. Сьогодні такими лідерами можуть бути як особи, харизматичний образ яких штучно створений іміджмейкерами і використовується для здобуття й утримання влади з метою задоволення власних, корисливих цілей, так і лідери, котрі завдяки власній, «справжній» харизмі здатні консолідувати суспільство, з високим рівнем особистої відповідальності вивести країну з кризового стану та забезпечити подальший прогресивний розвиток держави.

© Бегаль В. М., 2013

У зв'язку з цим, потребують теоретичного осмислення передумови формування політичної харизми та особливості її прояву в сучасному українському політичному просторі, що і є метою даної статті. Ця мета зумовила необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань: розглянути основні тенденції політичного лідерства та з'ясувати специфіку прояву харизматичного лідерства в сучасному українському суспільстві.

Досить широко проблема харизматичного політичного лідерства представлена в зарубіжній науковій думці. Серед класичних та сучасних досліджень харизматичного лідерства слід назвати праці таких дослідників як: Дж. Барбер, Ж. Блондель, М. Вебер, Г. Лебон, А. Моска, С. Московічі, В. Парето, Т. Парсонс, П. Стогділл, З. Фройд та інші.

Сучасні російські та вітчизняні дослідження з даної проблематики представлені працями: Г. Ашина, Ю. Зущика, С. Кузнєцової, Б. Кухти, А. Наумова, В. Опанасюка та інших вчених. Потрібно зауважити, що у вітчизняній політичній науці питання харизматичного лідерства в політиці, з огляду на сучасні соціокультурні умови суспільного буття, залишається недостатньо вивченим.

У даному контексті доцільно коротко зупинитися на окремих тенденціях, що наявні в сучасному вітчизняному політичному просторі та які можна охарактеризувати в якості передумов формування харизматичного лідерства в українській політиці.

В українській політичній культурі влада, а особливо найвищі її рівні, являються значною мірою персоніфікованою. Всі біди і нещастя, яких зазнавала країна, так само як і будь-які успіхи та досягнення завжди асоціювалися в суспільній свідомості українців з конкретними особистостями. З давніх часів в українському суспільстві відносини між владою і населенням будувалися на високому рівні довіри, якою народ авансом наділяв правителів.

Більше того, в нашій країні князь, гетьман, генеральний секретар, президент — завжди розглядались в якості «напівлегендарних» особистостей, котрі повинні були зробити все, що не під силу звичайній людині. Це свідчить про постійний пошук народом харизматичного правителя в особі будь-якого загальнонаціонального лідера. Вітчизняний вчений А. Пахарєв з цього приводу зазначає, що для масового українця сприйняття змін, що відбулися чи відбуваються, визначається періодами правління президентів Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка [1].

Досить високий рівень персоніфікації вітчизняної політики є суттєвою передумовою формування харизматичного лідерства в Україні. Але говорити сьогодні про наявність у вітчизняному політичному просторі харизматичного лідера в класичному веберівському розумінні не доводиться. Щодо цього можна виокремити декілька причин. По-перше, вихована на ідеях соціальної рівності, еліта радянських часів виявилася неготовою до кардинальних перетворень усієї суспільної системи. По-друге, необхідно було зламати стереотипи інтернаціонального мислення та підготувати грунт для згуртування громадян на основі загальнонаціональних цінностей.

Тому політичний процес, при заміні у владі одних осіб іншими не може забезпечити продуктивні перетворення. На нашу думку ефективно вирішити вказане завдання можна за рахунок процесу інституціалізації влади, включення харизми в систему демократичних інститутів з метою використання її потенціалу на користь населення й найкращого контролю за діяльністю політичного лідера. Актуальність проблеми інституціалізації визначається тим, що якщо раніше центральною фігурою підвищення ефективності політичної діяльності виступав лідер, то в сучасних умовах великого значення набуває його оточення, котре значною мірою визначає і специфіку політичних дій, і стиль політичного менеджмента, і характер взаємовідносин в організації, і в решті ефективність діяльності політичного лідера. Інституціалізація, як одна із головних сучасних тенденцій в розвитку політичного лідерства, проявляється в тому, що процес відбору політичних лідерів, їх підготовка й просування до влади і сама їх діяльність здійснюється в межах відповідних політичних інститутів, що з одного боку, обмежує деякою мірою владу лідера і підвищує вплив оточення на прийняття політичних рішень. З іншої сторони, наявність гармонійно-діючих інститутів забезпечує чіткість в реалізації політичних рішень і підтримку їх населенням. Таким чином успіх політичного лідера на пряму залежить від ефективності підбору помічників. В якості прикладу зневажливого ставлення до такої залежності можна назвати діяльність В. Ющенка на посаді Президента України, коли серйозні прорахунки в підборі команди під час розподілу «портфелів» призвели, врешті решт, до втрати ним «харизматичності», довіри населення, влади.

Політичні інститути, на наш погляд, виконують по відношенню до фігури харизматичного лідера дві важливі функції. По-перше, вони певним чином посилюють ефект харизми через більш організовану,

а значить і ефективну мобілізацію прибічників і ресурсів, інформаційне забезпечення і т. п. По-друге, можна говорити про певну впорядкованість діяльності харизматичних лідерів, котру здійснюють різного роду політичні інститути. Формується деяка процедура, що надає ірраціональному і містичному ореолу харизми раціонального характеру. Це дозволяє харизматичному лідерові успішно і ефективно інтегруватися в структури правової держави і таким чином вирішити протиріччя між раціональною по своїй суті системою класичної демократії й заснованому на підсвідомому і емоційному компонентах феноменом харизми.

Харизматичний політичний лідер також формується в умовах конкурентної політичної боротьби, де пріоритетним є фактор професіоналізації, що є виразом політичної діяльності та охоплює всі складові (аналітичні здібності, вміння швидко і точно реагувати на обставини, аргументовано протистояти іншим поглядам, політичну мудрість, компетентність, здатність переконувати та вести за собою маси). Будь-яка неготовність, випадковість в політиці, не дозволяє довгостроково утримувати владу та досягти поставлених політичних цілей. У цьому контексті хотілося б зазначити, що на наше переконання, в Україні, все частіше спостерігаються випадки, коли до керівних важелів державного управління завдяки «блату» приходять, м'яко кажучи, непрофесіонали, що вкрай негативно позначається на ефективності функціонування політичної системи та рівні життя громадян. В якості критерію професійної компетенції політичних лідерів можна назвати наявність чи відсутність протиріч в їх політичній діяльності, рівень політичної культури тощо. Свідченням кризи професійності вітчизняного політичного «бомонду» можна виокремити конфронтаційність, інтолерантність, які існують як на міжособистісному рівні, так і на рівні міжпартійної комунікації, що призводить до практики погроз, принижень і навіть бійок. Простором для подібних порушень професійної етики на сьогодні є український парламент.

Ознакою непрофесіоналізму українських депутатів можна також назвати дуже слабку компромісність в законотворчій діяльності парламентарів. Голосування по важливим питанням (наприклад пенсійна реформа) схоже на принципове небажання пошуку балансу інтересів між опозицією та провладною більшістю, да навіть, і в межах самої опозиції відсутня узгодженість дій. Ще одним проявом непрофесіоналізму і непостійності та безпринциповості вітчизняних політиків, що також ускладнює лідеротворчий процес можна назвати політичну «хамелео-

номанію». На думку вітчизняного політолога А. Пахарєва, «в умовах партійних розколів і внутрішньопартійних конфліктів яскраво проявляються політична мімікрія і політична переорієнтація (хамелеономанія) лідерів і цілих елітарних груп. Сьогодні в парламенті і в ЗМІ часто з'являються відомі політичні особистості, котрі умудрилися декілька разів змінити свою політичну орієнтацію, задовольняючи особисті інтереси» [2; с. 236].

Отже, ефективність політичної діяльності харизматичного лідера також визначається рівнем його професійності. Ці дві якості політика (харизматичність і професійність) є взаємозалежними, діалектично пов'язаними між собою. Адже одним із критеріїв професійної компетентності політика є реальна здатність активно впливати на суспільні процеси, світоглядні позиції різних соціальних груп, окремих індивідів, ефективно відбудовувати міжособистісні відносини. А одним із показників росту професіоналізму в політиці є досить високий рівень освіченості політиків, оскільки знання є важливим фактором прийняття вірних політичних рішень. Тому сучасна форма політичної харизми обов'язково має включати значну долю професіоналізму як єдності теоретичного багажу знань і практичного досвіду.

Проблема харизматичного політичного лідерства набуває також певної специфіки в контексті процесів демократизації та становлення громадянського суспільства в Україні. Важливим постає питання наскільки актуальною є проблема харизматичного лідерства відносно норм сучасної демократії? Відповідь однозначна — головною об'єктивною причиною зростаючої ролі лідерського чинника в умовах сучасної української демократії являється кризовий стан економічної системи. За цих умов суспільство, як ніколи, потребує харизматичної влади в особі загальнонаціонального лідера. Тому кризові ситуації природно формують харизматичне лідерство, навіть в демократичних суспільствах. Супутньою причиною являється колективна установка населення на віру в лідера-месію, який прийде і вирішить всі життєво важливі питання.

У зв'язку з цим, для харизматичної особистості наявні всі об'єктивні умови, щоб здобути владу і стати загальнонаціональним лідером. Але для сучасного суспільства характерна тенденція здобуття влади переважно псевдохаризматичними лідерами, які своїм успіхом зобов'язані спеціальним технологіям формування потрібного й очікуваного суспільством іміджу політика. Особливо актуальною є проблема маніфестації

політичної харизми в контексті діяльності провідних сучасних українських політиків.

Щоб зберегти логіку становлення та прояву харизматичності як способу політичного впливу та діяльності в нашій державі за останні два десятиліття розпочнемо з першого Президента України — Л. Кравчука. Як професійний ідеолог Л. Кравчук не міг не розуміти значення харизматичного образу для політичного протистояння. Фактично можна сказати, що елементом його харизматичності була наявність у нього посади Президента. Однак, такий варіант штучного створення образу політичного харизматичного лідера неприйнятний для республіканського правління з демократичним політичним режимом. Леонід Макарович мислив категоріями старої системи, в контексті якої він був професіоналом. Логіка становлення та реалізації державної влади у Радянському Союзі була пов'язана з адміністративним стилем управління. Фактично володіти владою, а з нею повагою, авторитетом та виключністю у всіх сферах суспільного буття, означало займати найвищу посаду в державі. Україна успадкувала таке розуміння ще тому, що реформування партійної еліти радянської доби було буденним явищем тогочасного політичного життя. Як зазначає Б. Кухта: «На сході, півдні України відбулися численні переставлення, вчорашні партійні лідери різних масштабів «пішли у владу» й незабаром очолили більшість виконавчих, законодавчих і судових структур на регіональних, локальних рівнях, частина перемістилась навіть на національний рівень керівництва» [3, с. 187–188].

Отже, повертаючись до Л. Кравчука, слід зазначити, що він увірував у свою виключність як лідера завдяки адміністративному чиннику і втратив владу. Фактично Леонід Макарович започаткував в незалежній Україні традицію адміністративної харизми, яку можна визначити як інструмент здобуття та утримання влади, що базується на наданні адміністративному керівнику виключних, екстраординарних характеристик особистості. Як зазначає сам Л. Кравчук підтримка широких верств населення є зворотним боком особистої здатності політичного лідера об'єднувати суспільство чи соціальні групи, а сам політичний лідер відчуває, наскільки добре йому це вдається, адже політичні лідери, неспроможні об'єднати народ спільною ідеєю, рано чи пізно починають боятися втратити владу і через це приречені на неминучий крах [4].

Постать наступного Президента української держави продовжує лінію становлення харизматичності як феномену, що використовується для політичної боротьби у вітчизняному політичному просторі.

Тому Л. Кучма є ще одним представником адміністративної харизми. Звісно це не харизматичний політичний лідер у веберівському розумінні. Однак, чітко простежується використання Л. Кучмою специфічного образу як інструменту політичної боротьби. У даному разі ми наближаємось до розуміння харизматичного лідера характерного для сучасних політичних процесів. Фактично атрибутивною ознакою такого лідера є обов'язкова наявність псевдохаризми як штучного та технологічного утворення.

Леонід Данилович є представником адміністративної еліти радянської держави, відповідно теза: посада визначає характеристики образу політика є вірною і для нього. Тобто він вписується у визначення феномену адміністративної харизми, адже саме його кар'єрне просування визначало його образ та подальші успіхи. Однак, при збереженні загальної логіки, Л. Кучма розумів невідповідність адміністративної харизми та демократичного політичного ладу. Тому він зосередив свою увагу на способах утримання влади як джерела свого впливу. Фактично його образ та харизматичність це інструмент управління державою й утримання влади.

З іншого боку, як талановитий функціонер Л. Кучма зміг створити під час першої передвиборчої кампанії 1994 року та у перші роки президентства стійкий образ реформатора та рятівника ситуації, якому попередня влада заважала працювати. Показовою щодо цього є відповідь Леоніда Даниловича стосовно його ідеологічних вподобань у 1999 р.: «Щодо своєї ідеології, я кілька разів казав, що сповідую центризм. У залежності, яка проблема розглядається, чи лівий, чи трішки правий» [5, с. 134].

У Л. Кучми склався образ батька як прояв його харизми. Звісно політичні опоненти могли його зневажливо називати директором заводу, котрий став Президентом, однак насправді маємо справу з системним баченням завдань політичної боротьби та способів їх досягнення. Леонід Данилович завжди слідував цьому образу, тримаючи в напрузі політичну еліту країни.

Лінію адміністративної харизми продовжив В. Ющенко. Хоча слід зазначити, що наступник Л. Кучми будь-що намагався показати свою відмінність від старого стилю управління державою та образу влади загалом.

Не будемо аналізувати причини перемоги В. Ющенка на президентських виборах, а зосередимось на сутнісних характеристиках харизми

Віктора Андрійовича. Його хворобу, жертовність і таке інше доцільно віднести до тактичних елементів харизми як інструментарію вирішення конкретних політичних завдань. Як політик В. Ющенко розкрився лише з обранням його на посаду Президента країни. Це вписується в розуміння адміністративного характеру його харизматичного образу. Тобто він досяг визнання завдяки адміністративній діяльності (голова НБУ, Прем'єр-Міністр, Президент), виявив своє обґрунтування претензій на владу лише після її здобуття.

Віктор Андрійович допустив серйозну помилку: конструювання образу батька в умовах демократії та свободи слова. Жести та найбільш вживані слова В. Ющенка, що стали крилатими, підкреслюють пафос, яким себе оточував політик. «Ці руки нічого не крали», «любі друзі» стали візитною карткою, якою він підкреслював свою якісну відмінність від громадян. Однак, згодом цей політик почав вважати, що його геніальність ніхто не розуміє і не здатен оцінити, а послідовники споглядали відірваність лідера від реального життя суспільства.

Але головне, що образ батька, на якому була побудована харизма Президента було знищено. Не можлива повага, якщо ніхто не виконує рішень Президента, а він сам не здатен до системних вольових кроків. У Віктора Андрійовича були лише великі проекти (створення соборної помісної православної церкви, вшанування жертв голодомору, євроінтеграція, диверсифікація постачання енергоносіїв) і жодних результатів. Це був останній великий крах адміністративного харизматичного лідера в політиці сучасної України. Надалі політики, які досягали успіху не покладалися лише на магічну силу адміністративної посади, а цілеспрямовано вибудовували свої образи, втілюючи в них елементи харизматичності, оскільки розуміли, що гуманістичні та просвітницькі ідеї не можуть забезпечити владою.

На нашу думку першим лідером в сучасній Україні максимально наближеним до дійсно харизматичного є Ю. Тимошенко. Вона одна з небагатьох, хто може претендувати на відповідність веберівському поняттю харизматичного лідера, оскільки володіє даром вести людей за собою, викликає у послідовників симпатії, що об'єднує їх в спільноту, маніфестує себе як вождя, який може вирішити існуючі глобальні негаразди в країні. Доцільно розглянути в чому саме полягає сутність харизматичного образу Юлії Володимирівни. Насамперед слід зазначити, що Ю. Тимошенко, як і розглянуті нами попередники, експлуатує близький українському менталітету образ матері. Цей образ у виконанні

Юлії Володимирівни складається з двох складових: ірраціонального начала — емоційної відкритості, любові; раціонального — справедливості як мети політичної діяльності. Фактично ці складові — це маркери, якими політик позначає себе в очах послідовників. Вони мають систематично відтворюватись, щоб перманентно викликати у громадян відповідні емоції. Маємо справу з технологічними особливостями побудови харизматичного образу політичного лідера. Тут не особливо важливо чи лідер володіє відповідними характеристиками, головне створити у реципієнтів стійке стереотипне сприйняття політика. Хоча доцільно відтворювати та гіперболізувати як харизматичні саме ті риси особистості, що хоча б частково наявні у політика.

Повертаючись до Ю. Тимошенко, простежимо, які складові її образу реалізуються в контексті політичних процесів, пов'язаних з управлінням державою та завоюванням і утриманням влади. Така складова як емоційна відкритість та любов мають прояв як у зовнішніх формах, наприклад одяг, символіка, так і в особистій діяльності, насамперед у публічних виступах. Зазначимо, що емоційність Ю. Тимошенко позначається регулярно у кожному контакті з публікою.

З іншого боку Юлія Володимирівна постійно наголошує на патріотизмі, любові до України та прагненні піклуватися про громадян. Це закріплюється символікою БЮТ — серце на білому фоні. Тут важливо зазначити, що любов, як почуття, яке тиражується політиком є ірраціональним та суб'єктивним за своєю природою. Адже любити означає відноситись до людей однаково добре, незалежно від їхніх вчинків. Це особливо важливо у зв'язку з розглядом наступної складової її образу — справедливості. У Ю. Тимошенко навіть існувало передвиборче гасло «Справедливість є, за неї варто боротися!». Справедливість є не лише гаслом, але і суттю політичної діяльності політика. Мається на увазі справедливість як прагнення відібрати у когось, щось здобуте не чесним шляхом. Зокрема це знайшло прояв у реприватизації, яку Ю. Тимошенко активно впроваджувала у 2005 році чи посиленні податкового тиску на «великий бізнес» політичних конкурентів під час економічної кризи 2008–2009 рр.

Таким чином, образ Юлії Володимирівни складається з двох суперечливих рис, які є сутнісними для матері як стереотипного образу. Тобто відповідно до менталітету українця, традиційний, архетипний образ матері — це людина, яка любить своїх дітей незважаючи ні на що і одночасно, саме із-за цього повинна справедливо, можливо і суворо до них

ставитись заради їхнього ж блага. У поєднанні з природним веберівським харизматичним даром вести за собою людей, образ матері являє собою потужний варіант сучасного прояву штучності харизми політичного лідера.

Фактично підсумком пошуків форм маніфестації харизматичності як способу політичної боротьби є образ В. Януковича. Тут простежується поєднання адміністративних методів утримання влади з розумінням необхідності системної побудови яскравого стереотипного образу.

Суть ефективності харизми В. Януковича полягає в її простоті та лаконічності — це образ сили, сильного адміністратора. Суть стереотипного образу нинішнього Президента лише в тому, що він є сильною вольовою людиною, здатною приймати зважені кадрові рішення та робити жорсткі висновки з кадрових та адміністративних питань. Фактично центральним є образ сили, а всі дії, рішення, промови, відповіді на питання мають перебувати в цьому контексті. Зважаючи на те, що у Віктора Федоровича частково присутня ця риса особистості, то можливо без шкоди для образу навіть імпровізувати, а не використовувати заздалегідь створені заготовки. Технологічно харизматичний образ В. Януковича спирається на адекватну саме для нього модель державного управління. Навіть критика лідера, як правило, обертається на його користь, оскільки його критикують за те, що відповідає його стереотипному образу. Наприклад, якщо Президент пообіцяв на колегії МВС одному з генералів особисто роз'яснити деякі питання, то його критикують за авторитарність, яка насправді є частиною його образу, як вміння підтримувати виконавчу дисципліну.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зазначити, що в Україні за роки незалежності сформувалась еволюція розуміння та використання харизматичності як елементу політичної боротьби. В умовах сучасної української держави харизма, у веберівському розумінні як магічний дар вести за собою прихильників завдяки екстраординарним особистим рисам та якостям, в діяльності вітчизняних політичних лідерів проявляється фрагментарно. Тим не менш, на нашу думку, є всі підстави констатувати, що повністю інтегрована в політичну систему і підконтрольна громадянському суспільству харизма здатна стати вирішальним чинником, котрий виведе вітчизняну демократію на шлях стійкого прогресивного й соціально орієнтованого розвитку.

Список використаних джерел:

1. Пахарєв А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1330
2. Пахарєв А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем / А. Пахарєв // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005.- С. 235–244.
3. Кухта Б. Політична еліта [текст]: (кратократичний аспект)/Борис Кухта. — Вид. 3-тє переробл. й допов. — Л.: ЦПД, 2011. — 417 с.
4. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л. М. Кравчук. — К.: Століття, 2002. — 392 с.
5. Зущик Ю. Фігури. Політичне лідерство в сучасний України / Ю. Зущик, О. Кривошеєнко, В. Яблонський. — К.: «Альтарес, 1999. — 275 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Бегаль В. М. Специфика манифестации политической харизмы в современном украинском обществе

Статья посвящена анализу предпосылок формирования политической харизмы и выявлению специфики ее проявления в современном украинском обществе.
Ключевые слова: *харизма, лидер, политический процесс, харизматический лидер, политическое лидерство.*

Begal V. M. The specificity of the manifestation of political charisma in the modern Ukrainian society

This article is devoted to analyzing the prerequisites for the formation of political charisma and identifying its specific manifestations in contemporary Ukrainian society.
Keywords: *charisma, leader, political process, charismatic leader, political leadership.*

Політичне лідерство

УДК 101.13.37

Пустоловська О. О.

Аспірантка НПУ імені М. П. Драгоманова

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Аналізуються концептуальні підходи до трактування природи та змісту поняття «політичної еліти», ролі та значення еліти у розвитку суспільства. що склались у вітчизняній політологічній літератури останніх десятиріч.

Ключові слова: *людина, суспільство, еліта, політика, влада, культура, освіта, виховання.*

Загострення уваги до проблематики «політичних еліт» в Україні намітилось наприкінці 80-х років XX століття, однак як політологічна проблема ця тема постала в період проголошення незалежності [1, с. 357–400]. В умовах соціальної трансформації на нову політичну еліту покладалися великі сподівання як на ту силу, що очолить процеси державного будівництва, подолає кризові явища в різних галузях суспільного життя, забезпечить проведення кардинальних економічних, політичних, соціальних реформ. При цьому особливого значення діяльність елітних груп набувала через слабкість інституційних структур суспільства, що трансформується.

В умовах трансформації суспільств параліч діяльності суспільних інститутів дещо компенсується активністю еліт. Тому в таких умовах суттєво зростає роль елітних груп. Але суперечливість ситуації полягає також і в тому, що, з одного боку, в умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав'язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей, а з іншого — до еліти все менше довіри мас. У пострадянських країнах трансформаційний процес є надзвичайно складним.

© Пустоловська О. О., 2013

Це пов'язано з тим, що в багатьох з них або не було традиції державотворення, або вона була перервана на цілі століття. Тому процес кардинальних суспільно-політичних перетворень співпав з процесом побудови держави. А це означає, що і процес становлення національної еліти відбувається у надзвичайно складній, нетрадиційній ситуації [2].

В таких складних умовах соціальної трансформації особливої актуальності набувала проблема консолідації та консенсусу політичних еліт. Так, І. Равлик, аналізуючи консолідуючу роль політичної еліти у перехідному суспільстві, саме її вважає ключовим суб'єктом формування консенсусу у суспільстві. Політичній еліті належить провідна роль у формуванні національної ідеї, визначенні суспільних інтересів, стратегії внутрішнього та зовнішнього розвитку держави. Політична еліта під час трансформації перебуває в ролі групового творця принципів переходу від однієї системи до іншої. Політична консолідація передбачає певну єдність на рівні політичної еліти та суспільства навколо цінностей та цілей розвитку (неприйнятними є суперечки щодо форми режиму, економічної системи тощо), а також спільно визнаних правил гри в межах політичної системи [3, с. 549].

Консолідована політична еліта мала забезпечити успіх процесів модернізації українського суспільства. Зокрема, М. Сидоренко, досліджуючи роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років, виходить з того факту, що в умовах глибокої дезорієнтації суспільства та паралічу всіх його інститутів, суттєво зросла роль політичних еліт. Вона, власне, залишається чи не єдиним дієвим актором, якому під силу здійснення реальних модернізаційних змін [4].

В свою чергу, Л. Хорішко, розглядаючи політичну еліту як суб'єкта модернізації політичної системи, ефективність модернізаційних процесів пов'язує з її організованою діяльністю, що має усвідомлений характер і переслідує певну мету. Політична еліта відіграє провідну роль в даних процесах, свідченням чого виступають виконувані нею функції, які взаємопов'язані з функціями політичної системи та її окремими структурними елементами. До основних з них можна віднести політичне цілепокладання, консолідацію суспільства і регулювання основ соціально-політичної діяльності. Політичне цілепокладання базується на розробці стратегії, тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій, що реалізовується вищим рівнем політичної еліти. Функція консолідації забезпечує цілісність суспільства, що проявляється у ефективній його взаємодії з політичною елітою з метою

реалізації визначеної стратегії, у здатності уникати та ефективно регулювати, за потреби, соціально-політичні конфлікти. Регулятивна функція проявляється у розробці та прийнятті політичних рішень, направлених на забезпечення стабільного розвитку суспільства, вирішення пріоритетних проблем та інтересів. Політична еліта забезпечує представництво соціальних інтересів та здійснює вертикальну і горизонтальну комунікацію в політичній системі [5, с. 347].

Не менше значення в умовах суспільства, що трансформується, відводилося ролі елітних груп у переході до демократії. Як підкреслюють Е. Афонін та О. Крюков, еліта відіграє важливу роль у перехідні часи, і часто питання про те, відбудеться перехід чи ні (і чим закінчиться цей перехід) вирішується у зв'язку з поведінкою еліти. При цьому важливою проблемою переходу від тоталітарного режиму до демократії з точки зору елітного підходу є елітна трансформація. Остання в процесі політичних змін виступає у двох формах. Перша — циркуляція індивідів — членів еліти на керівних постах у тих політичних інститутах та приватних організаціях, які зберегли свою силу та базисну організаційну структуру у ході зміни режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, мас-медіа прагнуть прилаштуватися до режимних змін, шляхом зміни свого керівництва. Друга форма елітної трансформації породжена змінами у балансі сил між інститутами та організаціями, а також формуванням нових організацій. Парламенти, які раніше лише затверджували рішення, можуть набути принципового значення. Правлячі партії можуть припинити своє існування або перетворитися на дрібні групи, у той час як нові партії отримують масову підтримку [6, с. 26–27].

В свою чергу, Д. Коротков, обгрунтовуючи актуальність дослідження політичних еліт саме в контексті переходу від тоталітаризму до демократії, розглядає елітну трансформація як процес кардинальних змін, які зачіпають не лише персональний склад, а й структуру внутрішньоелітних і масс-елітних взаємодій, ціннісно-нормативну і інституційну бази функціонування еліт. Важливість даної проблематики випливає з того, що саме політична еліта в період трансформації є одним із головних акторів на суспільній сцені, оскільки за таких умов, як правило, не працюють базові суспільні інститути, і процес демократизації часто залежить саме від якості та мотивів дій політичної еліти. Процес формування політичної еліти є першочерговим завданням для держави,

а особливо для посткомуністичних держав. Він є тривалим і навіть за сприятливих умов налічує багато десятиліть [7, с. 86].

Паралельно з процесами демократизації із здобуттям незалежності в Україні розгортаються процеси будівництва власної держави. Як відзначає з цього приводу О. Крюков, уживання терміна «еліта» стосовно верхівкових груп українського суспільства, як і дослідження походження, ролі та значення еліти, пов'язане із загальним процесом національного державотворення. Початок 90-х рр. XX ст. не лише збурив енергію народних низів, але й поставив на порядок денний актуальне питання про створення власне української еліти нового типу. За спрощеною схемою, на рівні буденної свідомості нашого суспільства йшлося про владу, яка була б здатна зберегти і зміцнити незалежність України, здійснити необхідні трансформаційні процеси на шляху переходу від командно-адміністративної до ринково-демократичної системи, від авторитарно-консервативної до соціально-правової держави [8, с. 154].

Актуальність проблематики політичної еліти в Україні на початку 1990-х років обумовлювалася також реальними тенденціями політичного розвитку, що більшою мірою визначався дією елітних та контрелітних груп, ніж впливом масових суспільно-політичних рухів. Так, А. Пахарєв, описуючи політичну ситуацію в незалежній Україні після розпаду СРСР, зазначає, що розвал вчорашньої могутньої супердержави став несподіванкою не тільки для абсолютної більшості радянських громадян, а й для всієї світової спільноти. Фактично процес розвалу здійснювався без участі широких народних мас, та й активної діяльності зовнішніх політичних сил, які також опинилася у стані несподіваності. Рушійними силами розвалу виступили керівники правлячої номенклатурно-партійної бюрократії на чолі з М. Горбачовим та О. Яковлєвим, а також республіканські політичні лідери, які передчували смак власного володарювання [9, с. 111].

Усвідомлення актуальності проблематики політичних еліт в умовах становлення української держави, розвитку демократичних процесів, ринкових відносин, викликало появу перших українських публікацій, присвячених розгляду політичних еліт.

Так, М. Михальченко та В. Андрущенко у книзі «Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995» [10] пропонують «погляд з середини» на політичний розвиток України в період здобуття незалежності та перших років існування власної держави, фокусуючись, головним чином, на постаті першого президента України Л. М. Кравчука,

до «команди» якого були безпосередньо причетні її автори. Не зважаючи на скоріше публіцистичний, ніж академічний стиль викладення матеріалу, певний суб'єктивізм оцінок (що автори й не приховують), книга, окрім цінних фактів «з перших рук» стосовно таких знакових історичних подій новітньої історії України, як серпневий путч 1991 р., проголошення державної незалежності України, вибори Президента України, містить аналіз процесів формування політичної еліти України в перші роки її розвитку як незалежної держави.

В роботі В. Литвина «Політична арена України: Дійові особи та виконавці» (1994 р.) [11] ретельно досліджені основні події політичного розвитку українського суспільства кін. 1980-х — поч. 1990-х років, дана характеристика головних політичних акторів, що репрезентували як радянську партійну номенклатуру, так і нову еліту перших років незалежності України, розкрито їхню роль у становленні української держави, перипетії внутрішньоелітної боротьби.

В численних публікаціях М. Шульги були визначені етапи становлення правлячої еліти України після 1991 року, проаналізована роль різних елітних груп у політичному розвитку українського суспільства, дана соціологічна характеристика представників перших восьми урядів України (1990–1997 роки) та еліти дипломатичного корпусу. Головним висновком є теза про відсутність радикальної зміни старої еліти в Україні після 1991 року та незавершеність процесу трансформації української політичної еліти.

Авторський колектив книги «Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» (1995 р.) [12] під керівництвом В. Полохало одним з перших доволі критично акцентував увагу на місці в структурі політичної еліти так званої «партії влади» — неформальної, себто публічно не оформленої, а проте досить впливової суспільної сили з певними політичними й економічними інтересами та могутніми засобами їх захисту. З серпня 1991 року, коли Україна була проголошена незалежною, ця «партія» контролює більшість місць у парламенті, її представники й нині посідають ключові позиції в Кабінеті міністрів, домінують в органах місцевої влади у більшості реґіонів, мають у своєму розпорядженні радіо, телебачення, значну частину загальноукраїнських і цілковиту більшість локальних газет, тримають, як і раніше, в руках прокуратуру, суди, міліцію, формують на власний розсуд виборчі комісії і істотно впливають на тлумачення та застосування виборчого, а заразом і всіх інших законів у країні. Збереження влади і власності

(у якій завгодно ідеологічній упаковці, під якими завгодно політичними гаслами) складає єдиний принцип, яким вона не поступається, тим часом як усі інші «принципи» — це її вторинні, рудиментарні, ужиткові, сказати б, атрибути. Державну незалежність і демократію, багатопартійність і ринкову економіку «партія влади» підтримує лише тією мірою, якою це не порушує її головної засади, що полягає у збереженні влади і власності.

Б. Кухта і Н. Теплоухова у книзі «Політичні еліти і політичне лідерство» (1995 р.) [13] у розділі, що присвячений сучасній українській еліті, більшою мірою зосереджують увагу на шляхах формування національної політичної еліти. На думку авторів, світовою тенденцією у постіндустріальному світі є трансформування, і навіть якісна зміна політичних еліт. Ще досить недавно вони складалися з інженерно-технічних представників, в останні десятиріччя — політичні еліти знову, як це було в минулому, широко поповнюються гуманітаріями. В Україні ж владною елітою залишається народногосподарська — директори, насамперед із військово-промислового комплексу (керівники виробничих, сільськогосподарських колективів), яка далі проповідує радощі «індустріальних гетто», ріст промислового виробництва. Отже, така народногосподарська еліта має зійти з політичної сцени. Цьому має сприяти довготермінова державна програма формування власної політичної еліти завтрашнього дня, необхідність створення якої відстоюють автори роботи.

В. Фесенко [14] проаналізував протиріччя формування та розвитку політичної еліти України перших років незалежності, що дозволило йому зробити висновок про фактичне виокремлення її ядра та актуалізацію проблеми вибору оптимальної моделі її відтворення, що дала б змогу подолати чи принаймні змікшувати регіональні протиріччя, забезпечити політичну стабільність українського суспільства. За прогнозами дослідника, від того, яка модель формування та відтворення політичної еліти переможе, значною мірою буде залежати динаміка відцентрових та доцентрових тенденцій в політичному розвитку країни.

Д. Видрін та Д. Табачник у книзі «Україна на порозі XXI століття: політичний прогноз» (1995) [15], звертаючись до проблеми еліт, заперечують існування в українському суспільстві справжньої політичної еліти. На їхню думку, при владі у перші роки незалежності України опинився владний конгломерат з колишніх партійних функціонерів і таких же політичних дисидентів, який можна охарактеризувати як перед еліту. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер

професійного і життєвого досвіду тощо не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти.

Аналізуючи представників нової влади незалежної України, М. Михальченко та В. Андрущенко акцентують увагу на проблемі рекрутування нової еліти, що постала перед українським суспільством на початку 1990-х років. За їхніми словами, з одного боку, незалежність України мала б супроводжуватися рішучими кадровими змінами, проте, з іншого боку, Україна в державному будівництві не могла обійтися без представників старої номенклатури. Саме колишні партійні та радянські чиновники, які мали досвід роботи та зв'язки, більш впевнено почували себе в організаційні та економічній роботі. В той час як нові націонал-демократичні лідери, «революційні націонал-патріоти», зіткнувшись в перший рік незалежності з важкими буднями подолання економічної, політичної та духовної кризи, розгубилися, втратили грунт під ногами, опинилися без ідей, програм, цілей. Головне завдання того періоду — здобуття республіканської незалежності, її міжнародне визнання — було реалізоване. І відразу ж непотрібною виявилася ціла когорта політиків, любимчиків народу «з майдану», що були по суті не стільки державними діячами, скільки борцями за ідею незалежності.

Згідно з аналізом, здійсненим М. Михальченком та В. Андрущенком, у процесі формування нової політичної еліти гостро постала проблема дефіциту кваліфікованих кадрів (аналітиків, управлінців, дипломатів, партійних лідерів для нових партій), здатних вирішувати той комплекс складних та суперечливих проблем, що проявилися в перші роки незалежності України. На це були як внутрішні, так і зовнішні причини. В першу чергу, суттєву роль тут грала поширена за радянських часів міграція найбільш кваліфікованих та здібних фахівців до Москви. Головною ж внутрішньою причиною дефіциту кадрів автори вважають домінуючу в Україні століттями орієнтацію на підготовку виконавців. Керівництво і управління колишній Центр залишав за собою. Це здійснювалось, з одного боку, шляхом делегування до України відповідних представників Центру; з другого — запрошенням для роботи в центральному апараті кращих і найбільш податливих місцевих кадрів, які після відповідного «стажування» повертались в Україну для роботи на керівних посадах. Власної еліти Україна практично не мала. Саме тому, проблема її формування постає як проблема соціального значення. А це, в свою чергу, потребує активізації наукового дослідження природи та сутності еліт, їх формування та функціонування. Здійснений нами

огляд політологічної літератури засвідчує, що вітчизняна елітологія робить ще тільки перші кроки.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство…/В. П. Андрущенк о. — К., 2006.
2. Шульга М. Правляча еліта сучасної України/М. Шульга, О. Потєхін, Н. Бойко, О. Парохонська, Т. Шульга [Електронний документ]. -Аналітична доповідь. — № 10. — Київ, 1998. — Режим доступу: http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf
3. Равлик І. О. Консолідуюча роль політичної еліти у перехідному суспільстві/І. О. Равлик//Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — К., 2011. — Випуск 48. — С. 549–553.
4. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років/М. Сидоренко [Електронний документ]//Політичний менеджмент. — 2006. — Спецвипуск. — Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1345
5. Хорішко Л. С. Політична еліта як суб'єкт модернізації політичної системи/Л. С. Хорішко//Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — К., 2010. — Випуск 31. — С. 347–353.
6. Афонін Е. Проблеми становлення політико–управлінської еліти в перехідних суспільствах (деякі підсумки 2007 р.)/Е. Афонін, О. Крюков//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Випуск 12. — Київ, Миколаїв, 2008. — С. 25–33.
7. Коротков Д. С. Становлення політичної еліти України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії/Д. С. Коротков//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип. 19. — 85–94.
8. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення [Монографія]/О. І. Крюков. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — 252 с.
9. Пахарєв А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник/А. Д. Пахарєв. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.

10. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995/Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. — К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. — 512 с.
11. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці/В. Литвин. — К.: Абрис, 1994. — 495 с.
12. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств/За ред. В. Полохало. — К., 1995. — 368 с.
13. Кухта Б. Політичні еліти і політичне лідерство/Б. Кухта, Н. Теплоухова. — Львів. 1996. — 221 с.
14. Фесенко В. В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития/В. В. Фесенко//Политические исследования. — 1995. — № 6. — С. 87–94.
15. Видрін Д. Україна напорозі XXI століття: політичний прогноз/Д. Видрін, Д. Табачник. — К.: Либідь, 1995. — 294 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Пустоловская А. О. Политическая элита в Украине: проблема формирования и развития в научном дискурсе в годы независимости

Анализируются концептуальные подходы к трактовке природы и содержания понятия «политической элиты», роли и значения элиты в развитии общества, сложившиеся в отечественной политологической литературы последних десятилетий.
Ключевые слова: *человек, общество, элита, политика, власть, культура, образование, воспитание.*

Pustolovska O. O. Political elite in Ukraine: problem of formation and development in scientific discourse of the years of independence

Conceptual approaches to the interpretation of the nature and meaning of «political elite», role and importance of elite in the development of society that emerged in the national political science literature of recent decades were analyzed.
Keywords: *human, society, elite, politics, government, culture, education, upbringing.*

Світова політика

УДК 327 (477):438

Жолткевич І. О.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

Розглянуто відносини Польщі та України у контексті євроінтеграційних прагнень України, визначено інтерес Польщі у подальшій співпраці в даному напрямку. Проаналізовано сучасний геополітичний стан України і його вплив на зовнішню політику держави.
Ключові слова: *польсько-українські відносини, євроінтеграція, геополітичне положення, зовнішньополітична орієнтація.*

На законодавчому рівні закріплено, що Польща є одним зі стратегічних партнерів України. Дане стратегічне партнерство проявляється на двох рівнях: на регіональному та на рівні інтеграційних процесів з Європейським Союзом. На це існує ряд причин, серед яких, в статті, цікавитиме саме геополітичне розташування Польщі, яка будучи сусідом України входить до складу країн Європейського Союзу. Польща на сьогодні є одним з небагатьох стратегічних партнерів України, яка також зі своєї сторони відзначає відносини з Україною як «стратегічні». Україна маючи за пріоритет зовнішньої політики вступ в майбутньому до даного європейського інтергаційного об'єднання може скористатися підтримкою Польщі і вийти на новий рівень у відносинах не лише з європейськими країнами, а й з Росією і іншими світовими гравцями.

Метою даної статті є аналіз інтересів Польщі у євроінтеграційному процесі України та дослідження того, наскільки є ефективною політика лобіювання країною прагнень України потрапити до «західного клубу».

Після звернення Л. Кучми у 1996 році до Польщі за підтримкою у питанні входження України до європейських організаційних структур

© Жолткевич І.О., 2013

[7], Польща та Україна і сьогодні продовжують підтверджувати свою зацікавленість у розвитку співпраці між обома країнами у питанні інтеграції України до Євросоюзу. До 2010 року, Польща також підтримувала Україну у її прагненнях під час процесу інтеграції до НАТО, але зі зміною політичного курсу країни, даний аспект у відносинах між країнами випав з порядку денного. При цьому рівень організації співпраці не знизився.

Попередній президент Польщі Лех Качинський заявляв, що Україна у тісному співробітництві разом з Польщею зможуть стати «значною силою в європейській грі» [1]. Теперішній президент — Броніслав Комаровський також підтримується такої лінії, про що свідчить постійний контроль за подіями у Києві та посилення взаємозв'язків у різних сферах співробітництва.

Заявляючи про себе як про «адвоката» України, Польща має на меті, перш за все, забезпечити просування своїх власних інтересів в регіоні. Її інтерес полягає у тому щоб стати ключовою країною, в реалізації європейського проекту «східного партнерства», який стосується таких країн як Україна, Молдова, Білорусь, Азейбарджан, Вірменія, Грузія, тобто і власних сусідів Польщі. В даному списку Україна має найбільший політичний та економічний потенціал, який Польща може використати в своїх цілях. Таким чином, Польща прагне повністю взяти на себе процес проведення політики щодо східних країн в рамках ЄС і одночасно формує свою власну зону політичного впливу за рамками ЄС, де вона, потенційно може відігравати роль регіонального лідера. Це дозволить країні посилити свої власні позиції на світовій арені вцілому.

Україна залишаючись нейтральною державою з без’ядерним статусом намагається проводити активну зовнішню політику, прагнучи заявити про себе, як про вагомого гравця на постбіполярній арені міжнародних відносин. Враховуючи геополітичну ситуацію, яка склалося після розпаду СССР і розуміючи свою перевагу серед інших пострадянських країн, Україна також хоче здобути статус регіонального лідера серед східноєвропейських держав, де стає реальним конкурентом Польщі [2]. В колах української еліти не виключають можливість того, ща Україна сама взмозі сприяти просуненню «західних цінностей до російських кордонів» [1]. Фактично, вступаючи до ЄС Україна, може перебрати на себе функції «ретранслятора» західних цінностей далі на схід. Беручи це до факту, Польща не припиняє надання своєї підтримки, яка проявляється у сприянні стабілізації політичного режиму,

поширенню демократичних цінностей та сприянні спільними зусиллями вирішенню заморожених конфліктів на пострадянському просторі.

Важливим чинником у двосторонніх відносинах між Польщею та Україною являється Росія, яка впливає та тримає тенденцію поширювати свій вплив на важливі сфери життя України. Розуміючи загрозу наслідків можливого приєднання країни до європейського табору, а саме ускладнення позицій Росії в центрально-східному регіоні та втрату можливості контролю над українськими справами, метою Росіє є перешкоджання вступу країни до ЄС. Польща, зі своє сторони, також сприймає зближення України з Росією майже як загрозу власній національній безпеці. Опиняючись в такому положенні, Україна може обрати один з наступних шляхів розвитку:

— Україна, використовуючи польський фактор як засіб тиску у відносинах з Росією намагається отримати для себе певні привілеї з різних питань але й далі залишається перебувати в зоні її впливу, підтримуючі сталі добросусідські відносини з Польщею на певному рівні без подальшого розвитку процесу євро інтеграції;

— використання російського фактору у політиці з Польщею, як загрози втратити вплив на Україну, а отже отримати біля своїх кордонів зону з непередбаченою політикою, може прискорити процес залучення України до європейських процесів;

— Україна залишається перебувати на роздоріжжі без чіткого плану подальших дій.

У цьому контексті треба зазначити, що розташування країни в південно-східній частині Європи, а саме в місці перетину трьох світових геополітичних осередків — Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний простір для України. У цьому можна знайти не лише переваги, але й величезні проблеми [3].

Така позиція України безпосередньо несе загрози національній безпеці країни. Постійне балансування між інтересами Заходу та Росії призводить до перетворення України радше на об’єкт відносин між великими державами, ніж на активно діючий суб’єкт. Наслідком це має загострення боротьби внутрішніх соціально-політичних сил, які мають різні погляди щодо зовнішньополітичної орієнтації країни [3], та поділу країни на два табори: прозахідний та проросійський. На сьогодні поділена Україна не є цікавою ні для Заходу, ні для Росії, навпаки, чим більша територія впливу, тим вигідніше одній зі сторін. Польща, зі своєї сторони, в рамках стратегічного партнерства взяла на себе низку мораль-

них зобов'язань, серед яких підтримка суверенітету та територіальної цілісності України [4], проте не треба забувати, що Польща виступає як «щит» країн НАТО проти можливої агресії з боку Російської Федерації і у разі появи такої агресії Україна не підпадає під програму захисту. Наразі Україні пропонується роль лише посередника між Європою та Росією.

Аналізуючи проблему геополітичного вибору України, доктор філософських наук Б. О. Парахонський (Національний інститут проблем міжнародної безпеки, м. Київ) зазначає, що «Україна ще не має реальних та надійних партнерів» тому для України існують такі «лінії поведінки держави як політика інтеграції в європейські структури, посилення стратегічного співробітництва з США, розвиток рівноправного партнерства з РФ» [5]. В теперішніх умовах спиратися у своїх інтересах і поглядах лише на Захід, за підтримки Польщі, не є раціональним. Україна має проводити багатовекторну політику, щоб не опинитися в ізоляційному становищі.

Небезпека для України проявляється ще в енергетичній сфері. Росія, як найбільший постачальник енергоресурсів на Україну не бажає бачити конкурентів на її території, в той час як Україна, навпаки намагається знайти альтернативу російським енергоносіям, зокрема на Заході. В 2004 році було створено спільне українсько-польське підприємство «Сарматія», яке займається залученням інвестицій для продовження добудови нафтопроводу «Одеса-Броди» до польського міста Плоцьк і далі, у перспективі, до Гданська. Це дозволить з'єднати енергетичну систему України з європейською і надасть нові можливості для України. В цьому плані Польща стає необхідним союзником.

Висновки:

На сьогодні, головна проблема української зовнішньої політики полягає в тому, що Україна і досі не визначила для себе однозначного ставлення до країн Заходу, зокрема до Польщі. Частина країни орієнтується на Захід, інша частина — на Схід, при цьому складається ситуація, яка несе загрози безпеці країни та її подальшому розвитку.

Польща у відносинах з Україною, використовуючи доволі компромісні та взаємовигідні механізми співпраці, сприяє формуванню позитивного сприйняття європейської сторони як організації добробуту та мирного існування. Європа, в обличчі Польщі, пропонує, в той час як інша сторона — тисне. При цьому Польща має свій власний інтерес в інтеграційному процесі України, який проявляється у прагненні отри-

мати власну зону впливу, де можна отримати статус регіонального лідера, а також прагнення стати ключовим суб'єктом у проведенні загальної європейської політики зі східними країнами в рамках ЄС.

В кінцевому рахунку, усі зусилля, яких докладає Польща у «східному напрямку», мають за мету послаблення російського впливу на Східну Європу, а саме на території пострадянських країн [6].

Отже, Україна отримує більше плюсів ніж мінусів продовжуючи розвивати свої відносини з Польщею. Остання, маючи на меті здійснення своїх інтересів, не обмежує перспективи України, а навпаки сприяє розвитку держави як частини європейського простору з поширеними демократичними цінностями.

Список використаних джерел:

1. Седякин Ю. Польский фактор во внешней политике Украины/Ю. Седякин//Обозреватель. — 2007. — № 7. — С. 79–85 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://elibrary.ru/download/34924905.pdf
2. Седякин Ю. Многовекторность внешней политики Украины/Ю. Седякин//Обозреватель. — 2007. — № 5. — С. 83–90 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://elibrary.ru/download/39826180.pdf
3. Парахонський Б. Україна і Росія в історичній ретроспективі / Б. Парахонський, С. Кульчицький // Монографія — К.: Наукова думка, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.niisp.org.ua/parakh~1.pdf
4. Парахонський Б. «Стратегічне партнерство України». Аналітична записка/Б. Парахонський, Г. Яворська//[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/600/
5. Бабенко В. Проблемы геополитического выбора Украины: взгляди украинских государственных деятелей, политиков и исследователей/В. Бабенко//Восточная Европа в современной геополитике. — 2008. — С. 164–193 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://elibrary.ru/download/53173196.pdf
6. Седякин Ю. Внешняя політика современной Польши / Ю. Седякин // Обозреватель. — 2010. — № 6. — С. 58–69 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://elibrary.ru/download/85477120.pdf

7. Бабенко О. Восточная політика Польши в 1989–2008 гг. (Аналитический обзор) / О. Бабенко // Восточная Европа в современной геополитике.— 2008.— С. 102–112. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://elibrary.ru/download/98905160.pdf

Стаття надійшла до редакції 15.02.2013 р.

Жолткевич И. О. Польский фактор во внешней политике Украины

Рассмотрены отношения Польши и Украины в контексте евроинтеграционных стремлений Украины, определён интерес Польши в дальнейшем сотрудничестве в данном направлении. Проанализировано современное геополитическое положение Украины и его влияние на внешнюю политику государства.
Ключевые слова: *польско-украинские отношения, евроинтеграция, геополитическое положение, внешнеполитическая ориентация.*

Zholtkevych I. O. Polish factor in the foreign policy of Ukraine

The article describes Ukraine-Poland relations within the context of European integration intentions of Ukraine, defines Poland's interest in further cooperation in this area. The analysis of the current geopolitical situation in Ukraine and its influence on foreign policy.
Keywords: *Ukraine-Poland relations, European integration, geopolitical situation, foreign policy orientation.*

УДК 327 [430:47+57]

Філенко Я. Г.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ ЩОДО КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

З'ясовуються основні причини та мотиви проникнення Німеччини на пострадянський простір та ступінь реалізації німецьких геополітичних інтересів у пострадянських державах.

Ключові слова: *пострадянський простір, геополітичний інтерес, Європейська політика сусідства, російсько-німецькі відносини.*

Після державного об'єднання Німеччина проводить політику, яка перш за все спрямована на поглиблення та розширення євроінтеграції. Саме Німеччина займає домінуючу позицію та має вирішальний вплив на європейський простір. Але в той же час економічна політика ФРН не передбачає нав'язування диктатури. Саме тому в основі валютного союзу ЄС лежить німецька модель. Німеччина отримує велику користь від торгівлі в ЄС, що вимагає від неї найбільших внесків до бюджету. Отже, ФРН є ініціатором та флагманом інтеграційних процесів в Європі. А це дає їй змогу залучати до європейських проектів країни центрально-східної Європи, а також країни пострадянського простору. Дані країни мають зважати на німецькі інтереси, через те, що стан їхньої економіки залежить від добробуту Німеччини.

Зовнішня політика Німеччини щодо пострадянського простору ще з 1990-х рр. передбачала залучення цих країн до західних структур та проектів, а також встановлення з ними двосторонніх відносин на основі міжнародних договорів.

В той же час, у сучасній системі міжнародних відносин для пострадянського простору характерними є декілька протилежних тенденцій і конкуренція політичних еліт колишнього СРСР, які формують багато-

© Філенко Я. Г., 2013

векторний курс зовнішньої політики. Очевидно, що на пострадянському просторі одночасно реалізовуються декілька проектів різних геополітичних суб'єктів — Росії, США, ЄС, Китаю. Основні завдання цих акторів — реінтеграція пострадянського простору власним інтересам.

У 2009 році почалося формування митного союзу Росії, Білорусії, Казахстану. Це знакова подія, оскільки більш гостро постало питання залучення пострадянського простору до однієї із зовнішньополітичних стратегій. Кожен великий гравець почав використовувати сильні переваги перед слабкими сторонами свого конкурента. Так, Китай проводить жорстку централізовану політику — або домінування інтересів Москви, або «китаїзація» регіону. США підтримує концепцію «геополітичного плюралізму», використовуючи методи «soft power» та ставить пріоритети на військово-технологічній співпраці. Росія формує свої інтереси шляхом фактору тиску на пострадянський простір, вказуючи на співпрацю в області енергетики та на відновлення виробничих зв'язків, які існували в межах СРСР. ЄС пропонує спільні енергетичні та економічні проекти, інформаційні та наукові.

Отже, пострадянський простір сьогодні виступає плацдармом для конкуренції та реалізації масштабних проектів великих гравців. Та даний простір є надзвичайно маленькою територією для такої великої кількості програм, пропозицій та задоволення інтересів всіх. Більше шансів звичайно, у Росії та ЄС, зокрема Німеччини, оскільки вона є локомотивом європейської політики. Тож сьогодні питання про запровадження та реалізацію зовнішньополітичної стратегії Німеччини на пострадянському просторі є надзвичайно важливим та не втрачає своєї актуальності. Саме ці проблеми і стали основною проблематикою даної статті.

Метою даної статті є визначення основних геополітичних інтересів Німеччини на пострадянському просторі та їх реалізації.

Методами дослідження виступають аналіз сукупності фактів та подій, метод порівняння та зіставлення наслідків та процесів в міжнародних відносинах протягом 1990-х — першого десятиліття 2000-х рр, пошуки детермінанту, що визначають зміни та еволюцію міжнародних відносин.

В процесі роботи використані праці вітчизняних та закордонних науковців, а також аналітика та періодика із вказаних питань.

Критичний аналіз літератури дає можливість зрозуміти, що дана проблема є актуальною сьогодні та привертає увагу науковців. У роботі

використані статті, монографії, збірники, матеріали аналітичних видань та електронні ресурси, інформація із періодичних видань, преси.

Німеччина в останній час активізує свою політику на пострадянському просторі, який в свою чергу перетворився на зону протиріч між Росією, ЄС, США та Китаю. Визначальним фактором для німецької політики є послаблення впливу Росії на пострадянські країни, але в той же час Німеччині разом з ЄС не вдається повністю їх схилити на свій бік. Мабуть це пов'язано з тим, що в Європі не існує чіткої стратегії щодо східноєвропейського напряму, крім стратегії Європейської політики сусідства, яка передбачає створення зони стабільності та миру біля кордонів ЄС та реалізовується шляхом налагодження добросусідських та довготривалих відносин із країнами-сусідами [1]. Крім того, існує ініціатива «Східного партнерства», яка спрямована на розширення відносин ЄС із Вірменією, Азейбарджаном, Білорусією, Грузією, Молдовою та Україною. Для Німеччини зараз важливо звернути увагу на недосконалість політики Москви у даному регіоні, а також створювати нові програми та проекти регіонального співробітництва.

Відносини Німеччини з країнами пострадянського простору, як певний цілісний напрямок у зовнішній політиці, почали формуватися у 2002–2004 році, коли була сформована концепція Європейської політики сусідства з Європейський Союзом. У 90-хх рр. формується партнерський діалог між ЄС та країнами пострадянського простору на основі домовленостей про партнерство і співробітництво. Та в той час цей напрям зовнішньої політики не був настільки пріоритетним як став потім, коли відбулося чергове розширення ЄС на схід та в нього увійшли нові члени [2].

В офіційних документах Європейського Союзу основними цілями ЄПС є:

— збереження безпеки;

— сприяння економічному розвитку;

— демократизація та модернізація управлінських структур [3].

Керуючись даними цілями, Німеччина починає активно діяти на пострадянському просторі. Та в повній мірі активізувати зусилля та посилити вплив в регіоні не вдається через певні недоліки у ЄПС, а також у програмі Східного партнерства. До сьогодні ще не існує конкретних документів та довгострокових програм співробітництва з країнами пострадянського простору. Не передбачалося, наприклад, включити Закавказзя до Європейської політики сусідства — а це

сталося після «трояндової революції» у Грузії. Крім того, Німеччина активно виступала проти включення до ЄПС Азейбарджану. Негативне ставлення ФРН спостерігалося також до «помаранчевої революції» в Україні, коли уряди Німеччини та Франції відкинули пропозицію щодо вступу України до ЄС [5]. Серйозні недомовленості між членами ЄС виникли і по відношенню до Білорусії: європейські держави виступали за негайну демократизацію режиму Лукашенка, однак Німеччина разом зі Швецією виступали за розширення контактів с білоруською опозицією, а Велика Британія та Голландія наполягали на жорстоких санкціях щодо Білорусії.

Крім того, значною проблемою залишається врегулювання конфліктів на Кавказі та Придністров'ї. Німеччина не збирається втручатися у міжетнічні конфлікти, діючи під егідою ОБСЄ та Ради Європи. Варто зазначити, що миротворчі ініціативи, які проявляє ФРН, є скоріше питанням престижу, ніж зацікавленістю у вирішенні суперечок. Так, наприклад, на саміті в Довілі ФРН відстоювала позицію про встановлення кордону Придністров’я з Румунією та конкретних кроків так і не було зроблено.

На Закавказзі Німеччина виступає скоріше як консультант, але ніяк не впливовий політичний актор.

Більшість закордонних експертів, наприклад, Д. Лінч зазначає, що у 1990-х- 2000-х рр. у ЄС, а разом з ним і у Німеччини, не було чіткого уявлення про цілі співробітництва з пострадянськими країнами. Це було пов'язано не тільки з більш актуальними проблемами, а й з браком оцінок та висновків щодо ситуації в регіоні, особливо це стосувалося країн Середньої Азії. Спроби проводити гнучку та виважену політику на пострадянському просторі призводили до недиференційованих дій та слабких спроб зрозуміти специфіку окремих держав. Ці прорахунки визнаються, однак реальних змін не відбувається [6].

Лише політичні еліти України, Молдови та Грузії орієнтовані на Євросоюз. Що ж стосується Білорусії, то вона уже декілька років виграє на протиріччях між Москвою та Брюсселем. В свою чергу, ЄС не поспішає вирішувати проблеми навіть найбільш «європейських країн», оскільки це потребує значних ресурсних витрат, крім того, це призведе до загострення відносин із Росією. Та окремі країни, а в першу чергу Німеччина, активно намагаються зберегти інструменти впливу. За ініціативою Німеччини, у 2006–2007 рр. Єврокомісія розширила програму «бонусів» для країн-партнерів ЄС. Можливості

користуватися європейськими програмами для пострадянських країн залишаються обмеженими: по-перше, не всі програми є відкритими для країн-партнерів, по-друге, ці програми та структури потребують реформування. Україна почала переговори про співробітництво з ЄС у 2007 році.

Не зважаючи на ряд проблем, Німеччина продовжує відстоювати власні інтереси та створювати нові перспективи для закріплення своїх сфер впливу на пострадянському просторі. Перш за все це зацікавленість у енергетичних ресурсах Центральної Азії. Німеччина активно проводить переговори про зменшення енергетичної залежності від Росії. Транспортно-енергетичні проекти ТРАСЕКА, ІНОГЕЙТ, «Набукко» покликані зменшити таку залежність та Казахстан і Туркменістан мають сумніви щодо доцільності будівництва транскаспійського трубопроводу, оскільки немає достатнього фінансування з боку ЄС та мала зацікавленість з боку приватних компаній [7].

Не менш зацікавлена Німеччина і у експорті вуглеводнів із Азейбарджану та Туркменістану. Надмірна зацікавленість у енергоносіях дає змогу політичним елітам цих країн не приділяти достатньої уваги порушеннями прав людини, а Німеччина в свою чергу готова «закрити очі» і піти на поступки. Наприклад, вона виступила за скасування обмежень при видачі віз урядовцям Узбекистану, обґрунтувавши так, ніби це завадило налагодженню діалогу з проблем прав людини. В той же час, Німеччина в обличчі НАТО продовжує використовувати воєнні бази в Узбекистані для підтримки своїх військ в Афганістані [8].

Німеччина також переслідує і економічні цілі на пострадянському просторі. Вона займає п’яте місце в рейтингу країн-імпортерів. Пострадянський простір є цікавим для Німеччини скоріше у сфері торгівлі, аніж у сфері інвестицій. В першу чергу, пріоритетною є наявність корисних копалин, в тому числі газу і нафти.

Крім співробітництва у політичній та економічних сферах існує безліч міжнародних організацій, які виступають за підтримку міжкультурного діалогу та обміну досвідом у культурній, науковій та соціальній сфері. Наприклад DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst) — організація, метою діяльності якої є міжнародні академічні обміни науковців та студентів для поглиблення міжнародного співробітництва [9].

Окремим напрямом виступають відносини Німеччини з Росією. Відносини Російської Федерації з Німеччиною формувалися на протязі багатьох століть. Мабуть, вони стали найскладнішими та найнезрозумі-

лішими в історії обох країн. Траплялися випадки, які могли на довгий час роз'єднати країни, зробити обидві нації вічними ворогами. Тим не менше такі моменти проходили і відбувалося чергове взаємне зближення обох народів.

Такий потяг не можна пояснити лише інтересами в сфері політики, економіки чи культури. Цих сфер недостатньо для розуміння відносин, які складалися між обома країнами. Та і не можливо визначити єдиний фактор, який став вирішальним у тісному переплетінні російських та німецьких інтересів.

XX століття для німецько-російських відносин принесло чимало випробувань. Двічі країни потрапляли у стан війни одна проти одної; після Другої світової почалися довгі роки конфронтації. Лише після краху Берлінської стіни та після закінчення «холодної війни» Росія та Німеччина почали налагодження конструктивного діалогу та пошук вигідних торгових і економічних зв'язків.

Німеччина одна із перших держав, яка ризикнула розпочати якісно новий формат відносин із Росією, не намагаючись підкорити собі інтереси РФ, як це намагалися зробити інші члени НАТО. В Росії позитивно оцінили такий формат відносин: президент Володимир Путін дав схвальну оцінку політиці Німеччини, коли виступив перед членами Бундестагу. З тих пір, не дивлячись на різні підходи до окремих питань та проблем, Німеччина і Росія разом активно виступають за ключові принципи миробудівництва, безпеку та стабільність у регіоні.

У 2008 році президент Медведєв виступив у Берліні з ініціативою створити нову архітектуру європейської безпеки. Тоді європейські лідери достатньо скептично оцінили таку перспективу, розцінюючи це як спробу послабити євроатлантичний вплив в регіоні. Після цих подій тимчасово були заморожені проекти в рамках Росія-НАТО. Європа через деякий час оцінила драматичність ситуації у сфері безпеки на пострадянському просторі. На офіційному рівні стало зрозуміло, що в Україні більшість населення не підтримує вступ до НАТО і в разі чого організація Північноатлантичного договору буде не в змозі забезпечити належний рівень безпеки в країні. Тож продовжувати таку політику щодо Росії ЄС не має наміру [10].

На відносини із Заходом також вплинуло визнання Південної Осетії та Абхазії. Це було стратегічно вигідно для Росії, але в очах світової спільноти це був політичний програш. Сьогодні Росія та Захід все частіше зіштовхуються з однаковими проблемами: міжнародний теро-

ризм, наркотрафік, нелегальна міграція, розповсюдження зброї масового знищення. В той самий час ЄС не проводить якихось особливих заходів щодо зменшення цих загроз за рамками євро простору, а Росія чекає пропозицій зі сторони Євросоюзу, наприклад, щодо припинення наркотрафіка з Азейбарджану.

Німеччина для Росії виступає потенційним партнером в даних питаннях і можливістю хоч якось донести свої ідеї до ЄС.

У 2009 році постало питання про енергетичну безпеку та залежність Німеччини від третіх країн у сфері імпорту енергоресурсів. ФРН звернулася до Росії, на що та у відповідь запропонувала ініціативу про модернізацію і партнерство, яка є одним із форматів для розширення співробітництва, включаючи енергоресурси.

Однак, Німеччина, як і інші країни ЄС проводить політику щодо зменшення зовнішньої енергозалежності. Йдеться про диверсифікацію поставок енергоносіїв. Ресурсна база країн Середньої Азії стала об'єктом конкурентної боротьби між Росією, ЄС, Китаєм та США. Про активну участь Росії говорить будівництво газопроводу «Північний потік», який направлений до Німеччини. Проектується будівництво «Південного потоку» для поставки газу на південь Європи [11].

Для забезпечення безпеки в Європі доцільно залучити ресурси Організації Договору про колективну безпеку. Організацію слід поставити на один рівень з НАТО. Звичайно, детально така пропозиція не розглядається, бо зробити це майже не реально, беручи до уваги, що бюджет НАТО приблизно в 25 разів перевищує бюджет ОДКБ. Тож треба сподіватися, що безпека у Європі буде забезпечуватися виходячи із принципів стратегічного партнерства Росії та Європи, а Німеччина має стати ніби посередником для налагодження взаємовідносин.

У політичній сфері відносин можна говорити про найбільш дружні та добрі стосунки Росії з Німеччиною. Інколи ФРН називають «адвокатом Росії» в Євросоюзі [10]. Німецькі лідери завжди намагалися налагодити рівні та дружні відносини з президентами Росії. Особливе зближення у відносинах спостерігалося на початку 2000-х років, коли при владі був Герхард Шредер, який мав особисті дружні стосунки з Володимиром Путіним. У 2001 році Путін представив промову у Бундестагу про подальше співробітництво Росії та Європи. В тому ж році заснований «Петербурзький діалог» — діловий форум. У 2003 році Росія разом з Німеччиною і Францією офіційно виступили проти початку війни

Америкою в Іраку. А в 2005 році — домовленість Путіна і Шредера про будівництво газопроводу по дну Балтійського моря.

У 2005 році до влади прийшла Ангела Меркель, яка мала відносно скептичне ставлення до Росії. ЇЇ зовнішньополітичний курс був спрямований на більш тісні стосунки із США. А Росія — це щось більш далеке та прагматичне. Але, не дивлячись на її бажання сприяти інтересам східноєвропейських країн, Меркель не стала скасовувати угоди, які були укладені її попередником. Німеччина навіть виступила з критикою планів США щодо базування ПРО у Східній Європі і закликала Штати до консультації з Росією [12].

Важливою сферою співробітництва залишається культурна сфера. Важливим питанням у даному контексті залишається повернення трофеїв Німеччині, які після війни були вивезені до Росії. У 2011 році в рамках візиту Медведєва до Німеччини було підписано 12 спільних документів, положення яких стосуються і культурної та наукової сфери. Зазначається, що 2012–2013 роки — роки російської культури у Німеччині та німецької — у Росії. У Москві планується відкрити німецький будинок науки та інновацій [13].

Отже, не дивлячись на те, що німці не надто знайомі із історією пострадянського простору, не звертаючи увагу на події останніх років, а особливо правдивість їх висвітлення у ЗМІ, ФРН має намір підтримувати амбівалентні зв'язки із урядами країн колишнього СРСР у політичній, економічній, культурній, соціальній сферах. Та проблемою залишається відсутність достатньо ефективних механізмів просування своїх інтересів на пострадянському просторі. Німецький фактор присутній, але в перспективі не зможе активно впливати на розвиток політичних процесів у регіоні. Це пов'язано в першу чергу з браком ресурсів, які б могли підтвердити прагнення та амбіції Німеччини, а також відсутність чіткого бачення майбутніх результатів. Крім того, на пострадянському просторі зосереджена політика інших великих гравців — Росії, Китаю, США, які мають більше перспектив для реалізації своїх зовнішньополітичних прагнень. Особливі відносини у Німеччини склалися з Росією, що дозволяє країнам активно співпрацювати у різних сферах діяльності. Такі тісні зв'язки дають можливість для вирішення політичних чи економічних питань, але й проблем, які постають сьогодні не тільки перед обома країнами, а перед глобалізованим світом. Перш за все, це проблеми енергетичної безпеки, нелегальної міграції, зброї масового знищення та тероризму, який загрожує стати «чумою XXI століття».

Список використаних джерел:

1. Ірхін О. А. Пострадянський простір в геостратегії великих держав: механізми інтеграції в контексті національних інтересів України/Ірхін О. А. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/..
2. Копійка В. В. Європейський союз: Досвід розширення і Україна/В. В. Копійка. — К.: Юрид. думка, 2005. — 448 с.
3. Європейський інструмент сусідства та партнерства. Стратегія ЄС щодо України на період 2007–2013 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uadocs.exdat.com/docs/index-351599.html
4. Соколова М. «Цветные революции» на постсоветском пространстве/М. Соколова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbenegroup.com/regime/soviet.html
5. Lynch D. The new Eastern Dimension of the enlarged EU/D. Lynch//Chaillot Papers № 64. Partners and neighbours: a CFSP for a wider Europe. September, 2003
6. Аналітичні матеріали для круглого столу. Чорноморський регіон: геополітична дилема чи високо-пріоритетний простір?/Київський безпековий форум. — Одесса, 2011. — 14 с.
7. Германия-Узбекистан: амбивалентность отношений. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.easttime.ru/analitic/1/1/504.html
8. Офіційний сайт представництва DAAD в Росії: www.daad.ru
9. Российско-германские отношения в контексте европейской безопасности/Под ред. Дашивеча. — М: Центр политических исследований, 2009. — 186 с.
10. Российско-германские отношения: газовый вопрос. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dppp.su/index.php?id=1074
11. Приднестровский гамбит Ангелы Меркель. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/world/2010–06–22/7_merkel.html
12. О российско-германских культурно-гуманитарных связях (справка). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.amberbridge.org/article?id=25

Стаття надійшла до редакції 15.02.2013 р.

Филенко Я. Г. Политика Германии на постсоветском пространстве

Обсновуються основные причины и мотивы присутствия Германии на постсоветском пространстве и степень реализации немецких геополитических интересов в постсоветских государствах.
Ключевые слова: *постсоветское пространство, геополитический интерес, Европейская политика соседства, русско-немецкие отношения.*

Filenko Y. G. Germany's policy in the post-Soviet states

Describes the main reasons and motives of the German presence in the post-Soviet area and the possibility of realizing German geopolitical interests in the post-Soviet states.
Keywords: *the post-Soviet states, geopolitical interest, European Neighbourhood Policy, German-Russian relations.*

УДК 327 (430): 331.556.46 (=512.161)

Борисенко В. В.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТУРЕЦЬКА ДІАСПОРА ЯК «ГРУПА ІНТЕРЕСІВ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФРН

Характеризується турецька громада, що проживає на території Німеччини, як «група інтересів»; наводяться кількісні показники, аналізується ступінь інтегрованості, досліджується вплив на політику ФРН.

Ключові слова: *турецька громада, «група інтересів».*

Нині Німеччина є однією з найрозвинутіших постіндустріальних країн. За обсягом ВВП вона є п'ятою економікою світу. Важливим партнером ФРН у Середземномор'ї та на Близькому Сході є Турецька Республіка, з якою Німеччина активно співпрацює у політичній, економічній, культурній, військовій, науково-технічній та багатьох інших сферах. Відносини між Туреччиною, яка за обсягом ВВП посідає 17 позицію у світі [11], та Німеччиною мають надзвичайно перспективний характер для обох сторін. Існування всередині ФРН потужної турецької діаспори, яка виступає помітною «групою інтересів» та може лобіювати для Туреччини певні рішення є, без сумніву, немало важливим фактором. Стаття має на меті охарактеризувати детальніше турецьку громаду, що проживає на території Німеччини, та оцінити її вплив на зовнішню політику Німеччини. На жаль, дана тематика комплексно не висвітлювалась у працях вітчизняних та іноземних науковців.

Історія турецької громади в Німеччини бере свій початок ще з 1960-х років. Саме тоді тисячі, а згодом і десятки тисяч турецьких громадян у пошуках заробітку та кращої долі вирушили до ФРН. Багато з них згодом залишилися у Німеччині, перевезли свої сім'ї та заклали основу потужній турецькій громаді.

©Борисенко В. В., 2013

Міграція турецьких робітників до Німеччини була викликана рядом факторів, насамперед, потребою у робочій силі у Північно-Західній Європі та одночасно високим ростом населення у Туреччині й масовим безробіттям, що було пов'язано з політичною нестабільністю, яка панувала в Турецькій Республіці. Особливо гостро відчувала потребу у робочій силі ФРН, де особливо після будівництва «берлінського муру» збільшується дефіцит робочої сили, у зв'язку з припиненням притоку іммігрантів із НДР. Одним із перспективних, на думку тогочасних німецьких політиків, шляхів розв'язання проблеми стало залучення працівників з-поза меж Європи. Відповідно, 30 жовтня 1961 року з Туреччиною було підписано договір про найм робочої сили [1]. Центральний офіс з найму відкрився у Стамбулі, і до кінця поточного року вже 7 116 турецьких робітників проживали у Німеччині [8]. У 1962 році у Кельні було засновано Союз турецьких робітників — першу турецьку громадську організацію суспільно-політичного спрямування [5].

Засновувались перші турецькі газети, журнали, телесеріали, радіопередачі. У цей час панувало переконання, що присутність турецьких громадян на території Німеччини є явищем тимчасовим. Правда, у німецькому суспільстві вже тоді існувала опозиція цьому рішенню. Тодішній міністр праці та суспільних справ Теодор Бланк виступав проти такого кроку, заявляючи про великий культурний розрив та про те, що у бідних районах Німеччини є достатня кількість робітників. Уже 23 липня 1973 року ФРН призупинила найм закордонної робочої сили, але такий крок парадоксально призвів лише до збільшення імміграції турецького населення, що пов'язано з імміграцією сімей турецьких робітників до Німеччини перед страхом антиміграційних законів [9].

Подібні наслідки мала й акція 1975 року, спрямована на зменшення соціальної допомоги дітям іноземних робітників, які залишилися закордоном. Уже з 1981 року починається боротьба проти збільшення кількості турецьких мігрантів. Цьому сприяв також прихід до влади у ФРН у жовтні 1982 року ХДС на чолі з Гельмутом Колем. На посаді голови фракції ХДС у бундестазі Г. Коля змінив Альфред Дреґґер, політик, відомий своїми дуже правими, націоналістичними поглядами. За його ініціативи 28 грудня 1983 року було прийнято Закон про заохочення до повернення на Батьківщину, який пропонує безробітним гастарбайтерам 10 500 дойчмарок для повернення в країну походження [19]. З метою сприяння інтеграції тих іноземних громадян, які народились в Німеччині, виросли та прожили там щонайменше 15 років

30 червня 1993 року було внесено поправки до Закону про іноземців. Їм було надано право на натуралізацію [9]. Уже у 2000 році у силу вступив новий Закон про громадянство, згідно з яким діти іноземців, які народились в Німеччині, автоматично отримують німецьке громадянство, у разі якщо хоч один з батьків легально проживав на території Німеччини не менше 8 років. Після досягнення повноліття вони, правда, мають право зробити вибір на користь громадянства батьків. У Законі також зазначається, що для отримання громадянства є необхідним на достатньому рівні володіння німецькою мовою. Крім того 1 січня 2005 року було також прийнято Закон про імміграцію [3], який регулює в'їзд та перебування на території Німеччини іноземних громадян. У 2007 році він був також доповнений Реформою про імміграцію [3]. У цих законах встановлюється необхідність обов'язкового вивчення мігрантами німецької мови. З цією метою для іноземців було запроваджено відповідний т.зв. «інтеграційний» мовний курс. Проте, попри усі ці намагання 2010 року канцлер Ангела Меркель змушена була визнати провал політики мультикультуралізму в Німеччині.

Загалом на території Німеччини проживає 81,8 млн. чоловік, з яких 8.8% становлять іноземці [11]. Це складає 6.930.896 осіб (станом на 31 грудня 2011 року) [6]. З них — близько 2,5 мільйонів турків, значна частина яких посідає німецьке громадянство [3]. Але до турецької діаспори у Німеччині входять як іноземці з турецьким громадянством, так і турки, які прийняли німецьке громадянство. Їх, за офіційними даними, близько 700 тис. чоловік [6].

Слід зазначити, що 19,3% всього населення Німеччини або близько 15,3 млн. чоловік складають особи, які мають міграційне підґрунтя. До них відносять іноземців, які нині проживають в Німеччині, а також тих громадян, які будучи представниками іншої національності, здобули німецьке громадянство [1]. Турки становлять першу за кількістю етнічну групу в Німеччини, складаючи у відсотковому співвідношенні 2,4% всього населення [11]. Наразі в Німеччині проживає 1,607 млн. осіб з турецьким громадянством, тоді як, для порівняння, наступною за кількістю є італійська громада, що наразі нараховує 520 тис. осіб, слідом іде польська, яка налічує 468,4 тис. осіб, та грецька з 283 тис. Замикають п'ятірку лідерів хорвати, їх 223 тис. осіб [6]. Останнім часом спостерігається тенденція до зменшення кількості турецьких громадян в Німеччині, порівнюючи з попередніми роками. Це пояснюється тим, що деякі з них повертаються на Батьківщину, а деякі приймають

німецьке громадянство, останнє є більш розповсюдженим явищем. Для порівняння станом на 2010 рік у Німеччині проживало 1,629 млн., у 2009 році — 1,658 млн., а у 2004 році — 1,764 млн. осіб турецького громадянства. Щорічно багато з них приймають німецьке громадянство. Зокрема, у 2010 році німецьке громадянство отримали 26,192 тис. осіб турецького походження [6].

Окремо варто також зазначити, що турецьке населення, яке проживає на території Німеччини, так само як і населення Туреччини не є однорідним у етнічному відношенні. Помітну частку турецького населення Німеччини складає курдська громада, чисельність якої за приблизними підрахунками коливається у межах від 500 тис. до 800. тис. осіб [7]. Курди, так само як і турки, у свій час ставали гастарбайтерами у ФРН, після чого багато з них вирішили залишитись у Туреччині і нині становлять помітну курдську громаду усередині турецької. Ситуація ускладнюється також тим, що, як правило, курди та турки ворогують між собою. Це пояснюється складним історичним підґрунтям відносин між цими двома націями. Курди, на відміну від турків, говорять курдською мовою, яка належить до індоіранської гілки індоєвропейської мов, у той час, як турки розмовляють мовою тюркської групи алтайської родини мов. У них також різна культура, звичаї тощо. Тобто турецька громада в Німеччині є неоднорідною та має свої особливості.

Турецька громада є найслабше інтегрованою в німецьке суспільство національною меншиною країни. В переважній більшості колишні турецькі громадяни та їхні нащадки зберігають рідну мову, релігію, оскільки 99% усіх турків у Німеччини є мусульманами, вони залишаються вірними рідним традиціям, музиці та культурі. Окрім того серед турецького населення спостерігається значний приріст населення, загалом на одну туркеню припадає 2–3 дитини. Слід також зазначити, що переважна більшість мігрантів до Німеччини — це, як правило, колишні вихідці з сіл Анатолії. Це є ще одним фактором, який сприяє тому, що їхня асиміляція відбувається дуже важко та є тривалим процесом. Як, правило, це малоосвічені люди, дуже релігійні, і у зв’язку з цим не дуже схильні до соціальних контактів. Як правило, турки в Німеччині живуть у межах досить ізольованих громад і рідко контактують з німцями, а якщо такий контакт і відбувається, то він, як правило, має місце у робочий час. Основними причинами, які ускладнюють інтеграцію є:

— значна різниця у менталітеті між корінним німецьким населенням та турецькою діаспорою;

— повільна соціальна мобільність у німецькому суспільстві, відсутність перспектив швидкого підняття соціального статусу;

— соціальна політика німецької влади, яка гарантує більш-менш нормальне існування слабко інтегрованим у німецьке суспільство групам населення:

— суто турецька ментальність, яка проявляється у тому, що жінки, як правило, не працюють, а отже не мають змоги інтегруватися у німецькомовну сферу;

— порівняно мала кількість змішаних шлюбів;

— наявність оптимальних умов для культурної самоізоляції турецьких іммігрантів: німецькі турки можуть щодня дивитися турецьке телебачення, слухати турецьке радіо, читати турецькі газети, використовувати турецькі Інтернет-ресурси. Тут варто зазначити, що у Німеччині є широкий спектр розважальних та освітніх ресурсів турецькою мовою. За офіційними дослідженнями, більше 50% турецьких іммігрантів надають перевагу турецькому телебаченню, а не німецькому.

Вищенаведені фактори сприяють тому, що турецьке населення, як правило, селиться у окремих районах, засновуючи так звані турецькі квартали, де турецьку мову можна почути частіше, ніж німецьку. Зокрема, у Берліні — це район Кройцберг, де кожен третій з-поміж 160 тис. населення турецький гастарбайтер. Загалом, турки складають 7,2–8,7% населення Берліну, що становить 250–300 тис. мешканців. В результаті, у Берліні проживає друга за величиною турецька міська громада Європи після Стамбула [10]. Схожі турецькі громади існують також і у інших великих містах.

Проте, тут також варто зазначити, що діти колишніх іммігрантів усе дедалі частіше успішно інтегруються у німецьке суспільство. Серед нащадків турецьких іммігрантів слід перерахувати Джема Оздеміра, одного з керівників партії Союз 90/Зелені, чиї батьки свого часу також прибули до Німеччини на заробітки, Мете Канн, німець турецького походження, який виграв конкурс краси у Німеччині. Таких прикладів є безліч.

Таким чином, турки являють собою доволі суттєву громаду, яку можна розглядати як потенційну «групу інтересів», адже така велика кількість турецького населення може суттєво впливати на ситуацію в країні, відстоюючи власні інтереси. Розглядаючи турецьку громаду

як групу інтересів, перш за все треба дати визначення поняттю групи як такої. Так, група — це сукупність індивідів і організацій, подеколи необов'язково формально організованих, які намагаються здійснювати вплив на публічну владу. На відміну від партійної системи, система груп є менш інституалізованою, більш абстрактно вираженою, оскільки багато її елементів є непостійними або їх існування має характер тимчасовості [12].

Нині турецьку громаду можна розглядати як «групу інтересів» у Німеччині, яка може при бажані лобіювати певні вигідні для себе рішення, або принаймні заявляти про свої інтереси та права і своє бачення на ті чи інші питання. У цьому контексті варто зазначити той факт, що хоча турецька громада і не відзначається високим рівнем інтегрованості у суспільне та політичне життя, проте вона представлена багатьма політичними організаціями. Німецькі турки впродовж своєї майже 50-літньої історії започаткували цілу мережу різноманітних організацій, яка сягає від регіонального на національного рівнів. Це організації різноманітного спрямування, від суто релігійних чи націоналістичних організацій до організацій політичного характеру.

Візьмемо, скажімо, «Турецьку громаду в Німеччині», яку нині очолює Кенан Колат. Організація була заснована у 1995 році. Її метою є представляти у Німеччині інтереси більше ніж 2,3 мільйонів турків. У пресі неодноразово можна зустріти повідомлення, у яких Кенан Колан звертається до турецького населення чи критикує політику бундестагу у контексті інтеграції до ЄС. «Турецька громада в Німеччині надає широку підтримку уряду Анкари у напрямку Туреччини до євроінтеграції. Зокрема, перед виборами у Бундестаг 2009 року Кенан Колан відкрито звертався до представників турецької громади, які мають німецьке громадянство та посідають право голосу, а їх близько 700 тис., голосувати за окремих турецьких кандидатів та партії, які є лояльними турецьким інтересам. У переліку кандидатів були такі імена, як Джем Оздемір («Партія Зелених»), Лале Акгюн (Соціально-Демократична партія), Севім Дакделен (Ліві) чи Серкан Торен (Вільна Демократична партія) [4].

У 1993 році за ініціативою Вільної Демократичної партії було започатковано «Ліберальне турецько-німецьке об'єднання». Слідом, у Берліні на базі ХДС було створено «Німецько-турецький союз», та «Німецько-турецький форум» у Норгдхайн-Вестфаллені. У Гамбурзі було започатковано «Німецько-турецьку громаду інтересів». Ці органі-

зації створені у 1990-х роках за ініціативою тих чи інших політичних партій, а отже є в певній мірі пропартійними, з метою сприяння інтеграції турецького населення до політичної системи Німеччини.

До основних релігійних організацій в Німеччині можна віднести Мусульмансько-турецький союз з питань релігії (Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion), що є найбільших ісламським об'єднанням на території Німеччини з понад 100 тис. членами, Мусульманське товариство Міллі Горуса (Islamische Gemeinschaft Milli Görüs), Союз мусульманських об'єднань та громад у Кельні (Verband der islamischen Vereine und Gemeinden e. V. Köln), Об'єднання мусульманських культурних центрів (Verband der Islamischen Kulturzentren).

До націоналістичних організацій належать Федерація турецьких ідеалістичних об'єднань турків-демократів (Föderation der Türkisch-Demokratischen Idealistenvereine in Europa) з 7000 членами, Турецько-мусульманський союз (Türkisch-Islamische Union) з мережею у 122 союзи та 11 тис. членів. Згідно з останніми підрахунками наразі у Німеччині діють понад тисячу турецько-ісламістських організацій, кількість членів яких становить від 100 тис. до 500 тис. осіб.

До організацій більш лівого політичного спрямування можна віднести Федерацію демократичних робочих об'єднань з Туреччини у ФРН (Föderation der Demokratischen Arbeitervereine aus der Türkei in der BRD), Федерацію об'єднань іммігрантів з Туреччини (Föderation der Immigrantenvereine aus der Türkei [2].

Для лобіювання своїх інтересів представники турецької громади також організовують численні мітинги, демонстрації, особливо у випадках, коли вони не задоволені політикою Німеччини щодо своєї етнічної батьківщини. Скажімо, спалах демонстрацій та акцій протесту з боку турецької громади у Німеччині викликали заяви німецької влади про існування численних перешкод інтеграції Туреччини до ЄС.

Наявність значною турецької громади також впливає на позицію Німеччини щодо визнання Туреччиною актів геноциду вірменського народу. На наш погляд, саме через тиск турецької громади ФРН жодного разу не виступила з заявами, у яких містилися б безпосередні звинувачення Турецької Республіки у відповідальності за події в Османській імперії 1915 року. При цьому, слід звернути увагу на той факт, що основний партнер Німеччини у ЄС, Франція, де, як відомо, мешкає потужна вірменська громада, яка є однією з найбільших у Європі, займає з цього питання різко категоричну позицію. Останніми роками у парламенті

Французької Республіки розроблявся законопроект, за яким публічне заперечення геноцидного характеру подій 1915 року несло б за собою кримінальну відповідальність. Тут варто зазначити, що на позицію Франції у свою чергу також впливає вірменська громада у Франції.

Отже, підводячи підсумок нашого дослідження, слід зазначити, що турецька громада у ФРН становить собою потужну «групу інтересів», яка завдяки своїй чисельності може впливати на певні рішення у середині країни. Німецькі турки мають також своїх представників у парламенті, що позитивно впливає на процес лобіювання вигідних для них та для Туреччини рішень. Так, наявність турецької громади у ФРН у певній мірі здійснює опосередкований вплив на позицію Німеччини стосовно вступу Турецької Республіки до ЄС, а також у питанні щодо визнання Федеративною Республікою Німеччина подій 1915 року в Османській імперії як геноциду турків проти вірменського населення. Представники турецької діаспори сформували на території Федеративної Республіки Німеччини цілу мережу організацій, від політичного до релігійного спрямування, які покликані представляти їх інтереси у німецькому суспільстві. Ці всі фактори значно посилюють позиції німецьких турків, які становлять на сьогодні потужну національну меншість.

Список використаних джерел:

1. Anzahl der Ausländer in Deutschland nach Herkunftsland [Електронний ресурс]/Statista- das führende Statistikunterneh men im Internet.— Режим доступу до статті: http://de.statista.com/statistik/daten/studie/1221/umfrage/anzahl-der-auslaender-in-deutschland-nach-herkunftsland.
2. Atilgan C. Türkische politische Organisationenin der Bundesrepublik Deutschland [Електронний ресурс]/Canan Atilgan; Konrad-Adenauer-Stiftung e. V.— 1999.— № 9.— Режим доступу до ресурсу: http://www.kas.de/wf/de/33.3521.
3. Beziehungen zu Deutschland [Електронний ресурс]/Auswärtiges Amt.— Режим доступу до статті: http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Uebersicht_node.html.
4. Bundeswahl: Türkische Gemeinde mahnt zur Wahl von Migranten [Електронний ресурс] // Welt online.— Режим доступу: http://www.welt.de/politik/bundestagswahl/article4504765/Tuerkische-Gemeinde-mahnt-zur-Wahl-von-Migranten.html.

5. Meier-Braun K-H. 40 Jahre «Gastarbeiter» und Ausländerpolitik in Deutschland [Електронний ресурс]/Karl-Heinz Meier-Braun; Refugee studiec centure Library University of Oxford. — Режим доступу: *repository.forcedmigration.org/pdf/?pid.*
6. Gesellschaft & Staat [Електронний ресурс]/Statistisches Bundesamt (Destatis). — Режим доступу до статті: https://www.destatis.de/DE/Startseite.html.
7. Kurdische Minderheit in der Bundesrepublik Deutschland [Електронний ресурс]/Deutscher Bundestag. — Режим доступу до статті: http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/14/026/1402676.pdf.
8. Meier-Braun K-H. 40 Jahre «Gastarbeiter» und Ausländerpolitik in
9. Sen F. Forty years later: Turkish immigrants in Germany [Електронний ресурс]/Faruk Sen//Turkish Industry and Business Association U. S. Representative Office. — Режим доступу: http://www.tusiad.us/content/uploaded/pw11Turkish_Immig_Ger.pdf.
10. Türkeistämmige in Deutschland [Електронний ресурс] // Wikipedia, the Free Encyclopedia. — Режим доступу до статті: http://de.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkeist%C3%A4mmige_in_Deutschland.
11. Türken in Berlin [Електронний ресурс]//Wikipedia, the Free Encyclopedia. — Режим доступу до статті: http://de.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrken_in_Berlin.
12. Turkey [Електронний ресурс]//The World Factbook. — Режим доступу до статті: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gm.html
13. Боренько Я. Й. Групи інтересів у сучасній теорії політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. техн. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»/Я. Й. Боренько. — Львів 2002. — 11 с.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013 р.

Борисенко В. В. Турецкая диаспора как «группа интересов» во внешней политике ФРГ

Характеризируется турецкая община, которая проживает на территории Германии, как «группа интересов»; наводятся количественные показатели, анализируется ступень интегрированности, исследуется влияние на политику ФРГ.
Ключевые слова: *турецкая община, «группа интересов»*.

Borysenko V. V. Turkey diaspora as a «group of interests» in the foreign policy of FRG.

The turkey community, which lives on the territory of Germany, is being characterized; quantitative indices are given, the degree of integration is being analyzed, the influence on the policy of FRG is being investigated.
Keywords: *turkey community, «group of interests»*.

УДК 327: 332

Ільців Л. В.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ АЛЕКА ДУГЛАСА-Х'ЮМА НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Надається оцінка меж впливу політичного лідера на ефективність зовнішньої політики країни, на прикладі колишнього британського прем'єр-міністра та міністра закордонних справ А. Дугласа-Х'юма.
Ключові слова: *Алек Дуглас-Х'юм, прем'єр-міністр, Велика Британія, зовнішня політика, Партія консерваторів, Маргарет Тетчер.*

Алек Дуглас -Х'юм (повне ім'я Александр Фредерік Дуглас Хьюм) був англійським державний діячем, він відзначився тим, що ввів реформи у внутрішньому устрої Великої Британії, коли головував у країні та своєю діяльністю під час перебування на посаді міністра закордонних справ при уряді консерваторів. З наукової точки зору його особистість заслуговує уваги, як людини, що мала вагомий політичний вплив на внутрішній та зовнішній арені, виступаючи «сірим» гравцем на політичній сцені, але своїми відкритими кроками псувала загальні тенденції проведення британської зовнішньої політики, зокрема коли Х'юм обіймав посаду прем'єр-міністра. У сфері міжнародних відносин Алек Дуглас Х'юм, став прикладом невиважених і самовпевнених рішень, якщо порівнювати його діяльність із діяльністю Маргарет Тетчер, «залізної леді», при якій відбувся розквіт Консервативної партії Великобританії. Отже, перед тим як перейти до аналізу його зовнішньої політики, зокрема під час прем'єрування, нам видається необхідним висвітлити його життєвий шлях і його вплив на внутрішні справи Великобританії для того, щоб зрозуміти, що представляв собою Алек Дуглас Х'юм як політичний діяч. Х'юм народився 2 липня 1903 року у фешенебельному районі Мейфейр у лондонському Вест-Енді. Виходець із шотландської

© Ільців Л. В, 2013

аристократичної сім'ї. Х'юм був сином 13–го графа Х'юма, після смерті свого батька у 1951 році, унаслідував титул 14-го графа Х'юма, так як був старшим сином у сім'ї, та отримав місце у палаті лордів. Був одружений на Елізабет Хестер Елінгтон, мав 4 дітей, трьох синів та одну доньку. Здобув освіту там, де її традиційно здобували прем'єр — міністри аристократичного походження у Ітоні та у Оксфордському коледжі Крайст Чьорч. Навчався він добре, але не був занадто старанним учнем, його навчання не відзначалося особливими успіхами. Х'юм зробив насичену політичну кар'єру, але на перший погляд не був занадто визначною та яскравою особистістю у цій сфері. Його парламентська та політична кар'єра почалася у 1931, коли він став членом парламенту Південного Ланарку. Одну із своїх найвідоміших доповідей зробив 15 лютого 1932 у підтримку Другого читання законопроекту щодо імпорту, для захисту сфери промисловості Великобританії шляхом впровадження мита на імпортовані товари [3].

З 1937 по 1940 рік (по деяким даним по 1939) він був особистим парламентським секретарем, у той період, прем'єр — міністра, Невілла Чемберлена. У 1938 разом із Чемберленом приймав участь у Мюнхенській конференції, під час проведення якої було заключено Мюнхенську угоду 1938 року, а потім супроводжував Чемберлена під час його подорожі до Риму для переговорів із Мусоліні. У 1938 році Під час ІІ світової війни Дуглас- Х'юм недовгий час брав участь у воєнних діях британської армії, але у 1938 році він захворів на туберкульоз хребта і з таким діагнозом його не було допущено до служби, тоді Х'юм був вимушений майже 2 роки жити із гіпсовим поясом навколо тулуба. Але вже у 1943 році він повертається до роботи у парламенті, і через 2 роки стає заступником міністра закордонних справ. Із 1955 року, під час Суецької кризи, Лорд Х'юм був не лише міністром співдружності, але також починаючи із 1957 року лідером Палати лордів, а також двічі стає Лордом — Президентом Ради, у тому ж 1957 році та потім у 1959. До цього часу він був державним міністром по справах Шотландії. У 1960 році Макмілан призначає Х'юма міністром закордонних справ. Ще до свого обрання прем'єром, у серпні 1963 року, здійснив візит до Москви з огляду того, що мав підписуватися Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї у трьох сферах. Деякий час працював в уряді Черчеля після ІІ Світової війни та займав у його уряді важливі пости. На його долю не випадало значних міжнародних подій, на які він міг би вплинути тим чи іншим чином. Ніколи не прагнув досягти

якихось конкретних висот саме в уряді країни, але до роботи ставився із надзвичайною відповідальністю. Можна сказати, що фактично Дуглас-Х'юм зайняв посаду прем'єр-міністра випадково. Макмілану помилково поставили діагноз невиліковної хвороби, ця подія фактично і послужила тому, що у 1963 році Алек Дуглас-Х'юм обійняв посаду прем'єр — міністра Великобританії. На цій посаді він перебував рівно рік, і у 1964 він склав з себе повноваження прем'єр-міністра, коли на парламентських виборах на чолі із Гарольдом Вільсоном перемогли лейбористи. За рік свого правління Х'юм не став вдаватися до якихось нових зовнішньополітичних концепцій, він продовжував вести політику Макмілана, у тому вигляді як вона була. Заступивши на посаду відмовився від титулу графа. Треба відмітити, що Х'юм зовсім не прагнув ставати прем'єр-міністром. Його цілком задовільняли місце та позиції у палаті Лордів та пост Міністра закордонних справ. Тим не менш Макмілану вдалося його вмовити встати на цей шлях. Вибір Х'юма Макміланом як свого приємника мотивувався тим, що обрання Дугласа Х'юма було б найкомпроміснішим рішенням на той час. Проблема полягала у тому, що на той момент у Партії Консерваторів не було чітко визначеної процедури переобрання лідера партії. У цей період було дві основні кандидатури на пост прем'єр-міністра Великобританії, а саме: Реб Батлер та Кінтін Хогг. Реб Батлер, який по своїй суті був заступником прем'єр-міністра, хоча на той час такої посади не існувало, мав велику популярність серед багатьох членів парламенту, але у цій ситуації рішучу роль відіграла когорта політичних діячів обіймаючих високі посади, які навідріз відмовлялися працювати під підпорядкуванням Батлера та Хоггу, їх більше влаштовувала кандидатура Х'юма, на призначенні якого вони наполягали подалі. Тому і було вирішено поставити Алека Дугласа-Х'юма, чия кандидатура більш менш задовільнила б усіх. Слід відмітити, що не останню роль у виборі Х'юма, прем'єр-міністром зіграла королева Єлизавета II, коли Макмілан звертався до неї за порадою щодо цього питання (хоча він не мав на це юридичного права), вона наполягла на тому, щоб сам представник роду Х'юмів зайняв цей пост. Із моменту свого призначення прем'єр-міністром Дуглас-Х'юм відмовився від усіх своїх титулів, якими володів. Але раніше, у 1962 році його було посвячено у лицарі Ордену Будяка, що було великою пошаною у шотландському суспільстві і, що надавало йому право називатися Сер Алек Дуглас-Х'юм після його відмови від графського титулу. За всю історію парламенту Великобританії вчинок Х'юма був чи не найунікальні-

шим. Після відмови від свого титулу, по втраті якого не міг засідати у палаті лордів, Александр Дуглас-Х'юм пішов на вибори де його було переобрано до палати общин. Цікавим є те, в світі того, що Х'юма обрали головою британського уряду, раніше його доволі часто характеризували як політика із застарілими поглядами і часто цим дорікали. До речі, після поразки на виборах, вже як лідер опозиції, у 1965 році він вперше провів реформу, щодо упорядкування процедури обрання лідера Консервативної партії. В одній із своїх відомих цитат, щодо свого прем'єрства, він казав: «У моєму житті є дві проблеми. Політичні, які неможливо вирішити та економічні, які неможливо зрозуміти» [5].

Не дивлячись на свою посередність у якості прем'єр-міністра, Х'юм був дуже цікавою та різносторонньою особистістю. Хотілося б зазначити про декілька цікавих фактів з його життя, що прямо не торкалися його політичної кар'єри, так наприклад, він був першим прем'єр-міністром Великобританії, що народився у XX ст., був 66-м та останнім прем'єр- міністром шляхетного походження (до приходу Джеймса Камерона до влади у 2010 р.)Великобританії. Чи не єдиним випадком у англійській мові та граматиці є його прізвище, яке вимовляється не так як пишеться, так англійською, його прізвище пишеться «Home», що мало б звучати, як Хоум, але історія та минуле взяли своє, і до цього часу невідомо, чому ж Earl Home читається, як Граф Х'юм. Окрім того, він був чи не єдиним найрелігійнішим головою британського уряду. Ніхто серед вагомих політиків Британії не посилався так часто у свої промовах на постулати християнства, аніж це робив Алек Дуглас-Х'юм. У Великій Британії на сьогоднішній день монарх асоціюється із персоною, що очолює країну номінально, і водночас він також є символом всезагального об'єднання, коли держава та народ є розділеними з-за своїх суперечок та внутрішніх проблем. Із часу появи інститут прем'єр- міністра, загалом, усі, ті хто обіймав цей пост, жадали отримати таку саму роль. Джон Мейджор казав, що справжній правитель не повинен боротися за цей статус із власних амбіцій. Про Дугласа Х'юма казали, що він був тією людиною, для кого посада прем'єр-міністра була не вдоволенням амбіцій, а обов'язком перед Британією. Але цілком можливо, що однією з причин його поразки на парламентських виборах у 1964 році, стало те, що Великобританія вже мала такого монарха в особі Єлизавети II і народ хотів чогось іншого від свого прем'єр-міністра. Цим і взяв Гарольд Вільсон, незнатний за походженням працьовитий та амбіційний політик. Він розумівся в економіці та

модернізації технологій. На дебатах Вільсон різко критикував діяльність Х‘юма, особливо роблячи акцент на тому, що він не вміє керувати економікою та використовує сірники для економічних підрахунків. Крім того, він дорікав Х’юму його аристократичним походженням. Якщо аналізувати роботу Алека Дугласа-Х’юма під час його перебування при владі, то можна зазначити, що за короткий термін він намагався боротися за результат, якого так і не досяг. Водночас він був слабким та сильним лідером, але на жаль, йому не вистачило часу, можливостей та засобів, щоб довести, що консерватори могли б утримати владу у своїх руках ще досить довгий час. Після своєї поразки на виборах, ВВС взяло у нього інтерв'ю з огляду на останні події. Алек Дуглас-Х’юм коректно та стримано, як це і полягає аристократу, висловив щиру розчарованість тим, що програв на виборах. У 1965 він припиняє бути лідером Консервативної партії. Більшість із екс-прем’єр-міністрів Великобританії, після складання з себе повноважень, завершували свою кар’єру у парламенті. Але не у випадку Х’юма. Дуглас-Х’юм продовжив працювати в уряді, та при адміністрації Едварда Хейза, був призначений на посаду міністра закордонних справ та міністра із справ Співдружності, з 1970 по 1974 рік, де він досяг значно більших успіхів, аніж будучи прем’єр-міністром Британії. У грудні 1973 року відвідував СРСР із офіційним візитом. Це був останній період його кар’єри перед смертю. У 1974 році він повернув собі титул лорда та останні 20 років свого життя провів, як Палати Лордів Алек Дуглас-Х’юму залишив життя у своєму маєтку Бервікшир 9 жовтня 1995 році у віці 92 років.

Водночас треба підкреслити той факт, що Х’юм розкрив свої таланти та здібності, як політик, саме в якості Міністра закордонних справ. Його надзвичайно поважали та прислухалися до його думки, але обрання Х’юма прем’єром з усіх боків можна охарактеризувати, як подію, що мало досить дивні підстави, щодо свого існування. Це був аналогічний вчинок з боку Макмілана обирати своїм наступником все ж досить непопулярну політичну особистість. Мотиви Макмілана неважко зрозуміти, так як на його думку кращу кандидатуру окрім Х’юма було складно вибрати. Якщо подивитися з боку на його діяльність в якості прем’єр-міністра та лідера консервативної партії, однозначно можна сказати, що Х’юм був не яскравим лідером, але все одно зробив свій вклад у історію Великобританії. З іншого боку не можна казати, що це була абсолютна провина Х’юма в тому, що консерватори втратили владу. По-перше, термін його правління був занадто коротким, і по-друге, навряд чи одна

людина за один рік могла б так кардинально налаштувати проти себе половину населення Великобританії. Він перебував на посту прем'єр-міністра трохи менше року і він просто потрапив у той скрутний час, коли сам по собі Консервативний уряд вже не зміг за такий короткий час перемінити ситуацію у бік консерваторів. До того моменту консерватори тримались при владі доволі довгий період і так чи інакше британське суспільство прагнуло змін. Фактично на нього посипалися звинувачення та дорікання, за усі помилки уряду Консервативної партії. Ще одним з факторів поразки консерваторів та Х'юма на виборах, стала справа Проф'юмо, що викликала грандіозний скандал та міжнародний резонанс, коли міністр оборони Джон Денніс Проф'юмо вступив у інтимні відносини із повією, яка, як ще пізніше було виявлено, перебувала у стосунках із радянським розвідником, на той час військово-морським аташе від СРСР, Євгенієм Івановим. Це стало міжнародним скандалом, що у свою чергу підірвало позиції консерваторів, за думкою Девіда Дантона [6]. Проф'юмо пішов у відставку, але цей інцидент залишив надзвичайно велику чорну пляму на репутації та авторитеті уряді Макмілана, яка автоматично перекинулася на плечі Х'юма і також зробила свій вклад на зрив перемоги консерваторів на чолі із Х'юмом.

Андрій Громико зазначає у своїх мемуарах, що Дуглас-Х'юм був людиною неординарною, не гострою але надто прямою у своїх висловах, як пише Громико, по виступах Х'юма на міжнародних форумах за участю великих держав, можна було абсолютно чітко зрозуміти в якому напрямі йдуть думки у Великобританії, щодо ведення зовнішніх справ. Він ясно демонстрував своїми промовами куди будуть направлені кроки партії у майбутньому. Саме його необережність та занадта прямота надала певних гострих характеристик британській зовнішній політиці. Щодо його поведінки під час дебатів або ведення бесід Громико зазначає, що він був нервовою особистістю у тому, що стосувалося наполягання на своїх політичних позиціях, коли справа торкалася такої проблематики і іноді йому було навіть неважливо чи слухає його хтось чи ні, думка опонента була для нього неважливою, і спілкувався він за принципом двох думок: своєї власної та чужої невірної [2].

Річард Троуп у своїй роботі про політичне життя Х'юма говорить, що він проводив неадекватну зовнішню політику зайнявши посаду голови уряду. Так, за час свого прем'єрування Дуглас-Х'юм спромігся загострити відносини із Сполученими Штатами Америки, керуючись власними мотивами, в той час як Маргарет Тетчер, коли обійняла посаду

прем'єр-міністра теж представляючи Консервативну партію, проводила виважену зовнішню політику направлену на покращення державних відносин як з США, з якими вона намагалася встановити такі стосунки, при яких вага офіційного Лондону могла сприяти формуванню американських зовнішньополітичних рішень, які б враховували інтереси Великобританії [5]. За словами Олексія Громико, під час керування урядом Маргарет Тетчер, зовнішня політика Великобританії була головним чином направлена на «коло атлантизму», і залишала його основним серед своїх геополітичних пріоритетів. Її лінія поведінки дозволила підняти відносини між США та Великобританією на найбільш високий рівень із часів ІІ Світової війни. Реально суть такого зовнішньополітичного курсу полягала у тому, що притримуючись такої політики «особливих стосунків» із США, Тетчер розраховувала перш за все на те, що зможе підвести до того, що атлантичний партнер Великобританії прислуховуватиметься до її порад. Лондон, авжеж, не міг мати значного впливу на Вашингтон, але проводячи свою лінію «Залізна Леді» хотіла, тем не менш, забезпечити вплив на США пропагуючи та культивуючи привілейований характер «особливих стосунків», підтримуючи США у тих питаннях, в яких їх не підтримували інші стратегічні партнери. Це стосувалося конфронтації із СРСР, військових операцій на Близькому Сході, боротьби із міжнародним тероризмом, гонки озброєнь тощо [1]. Аналізуючи те, що зробив Дуглас-Х'юм за час свого головування урядом, безсумнівно можна сказати, що внутрішнє положення консерваторів у державі, його зовнішньополітична діяльність не відповідала обставинам у міжнародному середовищі, які вимагали від нього дій, що суперечили стилю його ведення справ на зовнішній арені. Взагалі Х'юм, був тією людиною, що ефективніше діяла «за кулісами, аніж на великій сцені». Його покликанням було бути радником, правою рукою у вирішенні міжнародних питань, про що також пише Троуп аналізуючи його внутрішньо-політичну діяльність. На жаль, обрання його Головою держави, стало врешті- решт політичним фіаско, яке мало під собою підгрунтям збіг ряду політичних подій, які і виконали свою фатальну роль у програші Х'юма.

Список використаних джерел:

1. «Великобритания эпоха реформ»/Под редакцией А. Громыко, М.:«Весь Мир», 2007.
2. Громыко А. А., «Памятное». Книга Первая/А. А. Громыко- М: Издательство политической литературы, 1990.
3. Жуков Е. М. Советская историческая энциклопедия/Е. М. Жуков. — М., 1974.
4. Waller R. The Almanac of British Politics/Robert Waller, Byron Criddle. — Routledge, 2007.
5. Thorpe D. R. Alec Douglas-Home, Sinclair-Stevenson/Thorpe D. R. — 1996.
6. Dutton D. Prime Minister Box Set: Douglas Home (20th Century PM)/David Dutton. — Haus Publishing, 2006.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2013 р.

Ильцив Л. В. Влияние Алека Дугласа Х'юма на внешнюю политику Великобритании

Предоставляется оценка границ влияния политического лидера на эффективность внешней политики страны, на примере бывшего британского премьер-министра и министра иностранных дел А. Дугласа-Хьюма.

Ключевые слова: *Алек Дуглас-Хьюм, премьер-министр, Великобритания, внешняя политика, партия консерваторов, Маргарет Тэтче.*

Iltsiv L. V. Effect of Alec Douglas — Hume on foreign policy of Great Britain

Assesses the boundaries of influence of the political leader on the effectiveness of foreign policy of the country, on the example of former British Prime Minister and Minister of foreign Affairs A. Douglas Home.

Keywords: *Alec Douglas-Home, Prime Minister, United Kingdom, foreign policy, the Conservative Party, Margaret Thatcher.*

УДК 327 (44):061.1 НАТО

Горобець Н. В.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАВЕРШЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ФРАНЦІЇ В ВІЙСЬКОВИЙ МЕХАНІЗМ НАТО ПРИ НІКОЛЯ САРКОЗІ І ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ

Надається опис повернення Франції до структур об'єднаного командування НАТО та вплив цих процесів на зовнішню політику Франції. Аналізуються фактори, що вплинули на рішення Франції повернутись до військового механізму НАТО, а також глобальний стан системи міжнародних відносин за умов зміни зовнішньополітичного курсу Франції.

Ключові слова: *військовий механізм НАТО, реінтеграція, зовнішня політика Франції, глобальний рівень, європейська система безпеки, атлантичний вектор інтеграції.*

3–4 квітня 2009 року на ювілейному саміті НАТО з нагоди 60-річчя Північноатлантичного Альянсу Франція офіційно заявила про повернення до структур об'єднаного командування НАТО, які вона залишила у 1966 році. Цим кроком було значно модифіковано голлістську концепцію «національної величі», яка передбачала збереження «особливого статусу» Франції в Альянсі та відстоювання безумовної незалежності держави у безпековій сфері. Для того, щоб краще зрозуміти важливість цього політичного рішення, необхідно прослідкувати еволюцію французької політики в сфері оборони та безпеки за часів 5 Республіки.

Підхід керівництва Франції до формування політики безпеки.

У 1958 році у Франції, з приходом до влади генерала Шарля де Голля, була проголошена 5 Республіка. Її новообраний президент чи не головну

© Горобець Н. В., 2013

увагу приділяв ефективній зовнішній політиці, яка могла б ствердити роль Франції як великої держави на міжнародній арені. В рамках нового курсу передбачалось значною мірою переглянути в інтересах Франції співробітництво по євроатлантичному вектору, зокрема відносини з США та НАТО. Де Голль виступав проти абсолютного домінування США в Альянсі та підкорення НАТО американським інтересам в блоковому протистоянні. Президент хотів позбутись «синдрому Ялти» — явища з часів Ялтинської конференції в лютому 1945 року, коли Францію не запросили до вирішення питань глобального характеру.

Тому в 1958 році він пропонує створити в рамках НАТО американо-англо-французький Директорат, а також поширити сферу відповідальності Альянсу на всю територію земної кулі зі створенням регіональних командувань. США відмовились від цієї ідеї, що підтвердило думку де Голля, що з Францією не рахуються. Існує припущення, що сама ідея тріумвірату була провокацією, негативна реакція на яку дала б змогу генералу де Голлю проводити більш незалежну зовнішню політику.

В 1962 році між США та Великою Британією була підписана угода в Нассау, яка стала компромісом між підходами багатосторонніх та національних ядерних сил. Проте президент Франції, який виступав за повну підпорядкованість ядерної зброї національному керівництву, сприйняв цей крок Британії як зраду французьких інтересів. Відповіддю стало «залізне вето» де Голля на вступ Британії до ЄЕС.

Останнім аргументом на користь перегляду атлантичного вектору зовнішньої політики стало розходження позицій Франції та США щодо інтервенції військ США до В'єтнаму в 1965 році. Штати, які не підтримали Францію в індокитайській, алжирській війнах та Суецькій кризі, прагнули залучити своїх союзників до участі у в'єтнамському конфлікті. У березні 1966 року Франція оголошує меморандум про вихід з військової структури НАТО. Він передбачав неучасть Франції в операціях НАТО, незалежність ядерних сил держави, ліквідація всіх військових баз США на території Франції, виведення військ та штабів країн-членів НАТО, перенесення штаб-квартири НАТО та Об'єднаного військового командування. В жовтні 1966 року представники Франції покинули постійний комітет НАТО [2, с. 36].

Після де Голля жоден президент по суті не переглядав концепцію «національної величі» в сфері співробітництва з НАТО. Тільки в 1990-х роках почались консультації про можливість участі Франції в опера-

ціях під управлінням НАТО, що неодноразово відбувалось починаючи з 1995 року — в конфліктах у Косово, Афганістані [5]. Тим разючішим на фоні традиційної голлістської політики виглядало рішення президента Н. Саркозі про реінтеграцію у військову структуру НАТО.

Політика Франції щодо НАТО з приходом до влади Ніколя Саркозі.

Лідер голлістської партії «Союз на народний рух» Ніколя Саркозі називав нормалізацію відносин на атлантичному напрямку частиною свого курсу як майбутнього президента Франції під час виборів 2007 року [8. с. 65]. Двосторонні стосунки з США були дещо прохолодними через тверду негативну позицію Франції щодо інтервенції в Ірак 2003 року.

Повноцінна участь Франції в євроатлантичній системі безпеки також була елементом виборчої програми кандидата в президенти Саркозі. З 1966 року сприйняття неучасті Франції у військовій структурі НАТО змінилось: те, що раніше було сильною незалежною позицією держави в сфері безпеки та оборони і відповідало національним інтересам в умовах блокового протистояння, перетворилось на нездатність Франції повноцінно впливати на формування політики Північноатлантичного Альянсу. Особливо це проявилось в контексті операцій НАТО, в яких Франція брала участь, але не була допущена до їх планування. Спроби європейських держав самостійно сформувати систему колективної оборони без участі США здебільшого не увінчались успіхом та перебували в зародковому стані, при цьому викликаючи незадоволення з боку Сполучених Штатів [3].

Тому Саркозі взяв курс на розбудову власне європейської системи оборони не на противагу чи поза межами НАТО, а за рахунок посилення європейської компоненти в Альянсі. Нові тенденції та настрої французького керівництва знайшли відображення у Білій книзі з оборони та національної безпеки 2008 року та Білій книзі із зовнішньої та європейської політики 2008 року [1].

У Білій книзі з оборони та національної безпеки стверджується, що для ефективнішого управління військовим потенціалом ЄС Франція пропонує подолати нестачу військових та політичних засобів, які дають можливість здійснювати дистанційне кризове регулювання (в тому числі, і з застосуванням сили) та прискорити набуття Європейським Союзом здатності до самостійного стратегічного планування в галузі безпеки та оборони.

З огляду на це, президент Франції під час переговорного процесу висунув дві ключових умови: просування в питанні формування автономної системи оборони Європи і відповідне реформування Альянсу, а також призначення французького військового в чині генерала на одну з ключових посад військової структури НАТО. Така ситуація була подібною до попередньої у 1997 році, коли Жак Ширак ставив таку умову повернення Франції до військової структури НАТО, що французький військовий повинен очолити південне крило Альянсу. Щоправда, тоді США не погодились.

До початку 2009 року сторони дійшли згоди. Так, французькі військові повинні були очолити Командування трансформації Об'єднаних Воєнних Сил НАТО в Норфолку та постійний штаб ОВС НАТО в Лісабоні. Роль першого з названих органів військової структури Альянсу важко переоцінити, адже саме це Командування фактично займається всіма військовими реформами Альянсу.

11 березня 2009 року Саркозі офіційно заявив про реінтеграцію під свого виступу в одному з військових коледжів Франції. Він підкреслив, що це рішення приймається в інтересах власної держави та в інтересах всієї Європи. 17 березня Національні збори підтримали думку президента, 329 голосами проти 238 схваливши дане рішення. 19 березня Саркозі вислав у Брюссель офіційний лист з просьбою відновити повноформатне членство Франції в НАТО. На ювілейному саміті організації в Страсбурзі та Кілі 3–4 квітня 2009 року було офіційно оголошено про повернення Франції до військової структури Альянсу [5].

Наслідки реінтеграції Франції у військову структуру НАТО.

В країні досить довгий час йшла дискусія щодо позитивних та негативних сторін реінтеграції, а також можливих наслідків для Франції, її оборонного потенціалу, з одного боку, та ЄС і НАТО, з іншого боку. Критика звучала з обох флангів французького політичного горизонту — проти виступали як соціалісти, так і праві з «Національного фронту». За даними французьких статистичних агентств, від 52 до 58% населення підтримали цей крок президента, причому група противників була значно меншою — від 27 до 37% [5]. Через 3 роки після прийняття цього важливого рішення можна підбити перші підсумки та оцінити аргументи прихильників і противників євроатлантичного курсу Саркозі, які звучали під час суспільної дискусії.

По-перше, процедура повернення де факто не внесла значних змін в повномасштабне співробітництво, яке і так існувало між Францією

та НАТО до 2009 року. Франція брала участь в роботі 38 з 40 комітетів військового командування Альянсу. За розміром фінансового внеску в бюджет НАТО (170 млн. євро в 2008 році) Франція перебуває на 4 місці після США, Великої Британії та Німеччини. Станом на початок 2009 року 4650 французьких солдат брали участь в операціях НАТО та перебували під об'єднаним командуванням. З 1992 року, коли президент Ф. Міттеран прийняв рішення про участь французьких офіцерів в роботі штабів Альянсу під час операції в Боснії, Франція долучалась до всіх великих операцій НАТО — в Боснії, Косово, Афганістані. Тому закиди щодо зради традиційної голлістської політики є досить безпідставними — Франція зберігала нормальний рівень військової співпраці з Альянсом чи не з моменту її виходу у 1966 році.

По-друге, в 2009 році була виправлена на користь французів дещо абсурдна ситуація, яка склалась в кінці 1990-х — початку 2000-х років. Франція, як держава-член НАТО, брала участь в військових операціях, проте як не член військової структури не долучалась до їх планування. Це призводило до значних непорозумінь і применшувало роль держави у формуванні стратегії Альянсу. З 2009 року французькі військові за домовленістю з іншими членами НАТО та в першу чергу США, очолюють Командування трансформації Об'єднаних Воєнних Сил НАТО в Норфолку (на сьогодні генерал Жан-Поль Паломерос) та постійний штаб ОВС НАТО в Лісабоні [6].

Активну участь у військовій діяльності Альянсу було продемонстровано уже через 2 роки після реінтеграції. В березні 2011 року розпочалась операція НАТО «Єдиний захисник» — метою якої декларувався захист мирного населення та територій, заселених цивільними; забезпечення виконання резолюцій Радбезу ООН № 1970 та 1973 про торгівельне ембарго та безпольотну зону. Франція була одним з ініціаторів операції, активно брала участь в її плануванні та проведенні. Так, 19 березня саме Ніколя Саркозі скликав зустріч в Парижі за участі лідерів Ліги арабських держав, посадовців Європейського Союзу та ООН, на якій було затверджено рішення про початок операції. В складі загальної операції Альянсу Франція проводила власну під назвою «Харматан», в якій взяли участь 16 бойових та 8 літаків підтримки, 5 кораблів включно з авіаносцем «Шарль де Голль» та авіаносною групою. Французькі повітряні сили завдавали удари по об'єктах ПВО, військових складах, броньованих цілях у лояльних до полковника М. Каддафі частинах. Ця операція, яка закінчилась кардинальною зміною влади в Лівії, викли-

кала надзвичайно неоднозначну реакцію як всередині Франції, так і за її межами. Н. Саркозі був одним з ініціаторів втручання з двох міркувань. Перше — це традиційне для Франції бажання створити лояльну та безпечну зону по обидва береги Середземного моря. Самостійна політика М. Каддафі з цієї точки зору не задовольняла французьке керівництво. Друге — це питання ресурсів, адже Перехідна національна рада Лівії за неофіційними домовленостями обіцяла Франції контроль над 35% видобутку лівійської нафти на вигідних умовах в обмін на підтримку опозиціонерів [4].

По-третє, Франція, незважаючи на песимістичні прогнози опонентів реінтеграції, жодним чином не втратила можливість вести незалежну політику в сфері безпеки та оборони після 2009 року. Після закінчення «холодної війни» зникла загроза ядерної війни і можливість Франції бути втягнутою у конфлікт наддержав проти власної волі. Структура та функції НАТО трансформувались. З моменту реінтеграції жоден французький військовий контингент не перебуває на постійній основі під інтегрованим командуванням Альянсу. Ядерні сили зберігаються під повним контролем Франції. Крім того, вірно було вибрано момент реінтеграції. На відміну від Дж. Буша — молодшого, який мало рахувався з точкою зору союзників по НАТО, обраний в листопаді 2008 року президент США Барак Обама займає набагато менш категоричну позицію та готовий вести діалог про посилення європейської компоненти НАТО.

По-четверте, в умовах глобальної фінансової кризи розбудова французької та загальноєвропейської оборони в рамках НАТО — організації, що зарекомендувала себе як ефективний та надійний інструмент колективної оборони — виглядає зваженим рішенням. В найважчий кризовий 2009 рік, а також і в наступні роки, які позначились поглибленням кризи єврозони, тягар по створенню нової виключно європейської системи безпеки став би непід'ємним.

Отже, рішення про реінтеграцію Францію у військові структури НАТО стало відображенням нових геополітичних умов, які склались в Європі та світі в перше десятиліття XXI століття. Неповноцінна участь Франції в Альянсі поступово перетворилась із стратегічного козиря держави на одну з причин ослаблення її впливу в євроатлантичній системі безпеки. З огляду на неефективність більшості спроб налагодити автономну європейську систему оборони, рішення президента Н. Саркозі, на мою думку, було зваженим та продуманим як і на короткострокову, так і на довгострокову перспективу. Компроміс, досягнутий у 2009 році,

став одним з елементів закріплення впливу Франції не тільки на європейській арені, але і на глобальному рівні.

Список використаних джерел:

1. Внешняя политика Франции после прихода к власти Николя Саркози [Електронний ресурс]/Финансовая аналитика. — Режим доступу до ресурсу: http://www.finanal.ru/006/vneshnyaya-politika-frantsii-posle-prikhoda-k-vlasti-nikolya-sarkozi?page=0,6.
2. Франція. Час Саркозі. — М., 2011.
3. Выход Франции из военной организации НАТО [Електронний ресурс] / Всемирная история дипломатии. — Режим доступу до ресурсу: http://www.diphis.ru/vihod_francii_iz_voennoy_organizacii_nato-a797.html.
4. Європейський напрямок зовнішньої політики Франції у період з 1991 по 2012 роки [Електронний ресурс] / Науковий блог НаУ «Острозька академія». — Режим доступу до ресурсу: http://naub.oa.edu.ua/2012/evropejskyj-napryamok-zovnishnoji-polityky-frantsiji-u-period-z-1991-po-2012-roky/.
5. ПНС обещал Франции 35% ливийской нефти в обмен на поддержку — СМИ [Електронний ресурс]/РИА Новости. — Режим доступу до ресурсу: http://ria.ru/arab_ly/20110901/428221995.html#13553386147992&message=resize&relto=register&action=addClass&value=registration.
6. Фёдоров С. Возвращение Франции в НАТО: дебаты и последствия [Електронний ресурс] / С. Фёдоров // Перспективы. — Режим доступу до ресурсу: http://www.perspektivy.info/book/vozvrashhenije_francii_v_nato_debaty_i_posledstvija_2009–04–25.htm.
7. North Atlantic Treaty Organisation [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/index.htm.
8. Зовнішня політика Франції від де Голля до Саркозі (1940–2012). — М., 2012.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2013 р.

Горобец Н. В. Завершение реинтеграции Франции к военному механизму НАТО при Николя Саркози и его последствия для внешней политики Франции

Даётся описание возвращения Франции к структурам объединённого командования НАТО и влияние этих процессов на внешнюю политику Франции. Анализируются факторы, повлиявшие на решение Франции вернуться к военному механизму НАТО, а также глобальный характер системы международных отношений в условиях изменения внешнеполитического курса Франции.
Ключевые слова: *военный механизм НАТО, реинтеграция, внешняя политика Франции, глобальный уровень, европейская система безопасности, атлантический вектор интеграции.*

Gorobets N. V. Completion of French reintegration into NATO's military mechanism with Nicolas Sarkozy at the helm and its implications for French foreign policy

The description of France's return to NATO's integrated command structures and the impact of these processes on the foreign policy of France. Factors that influenced the decision of France to return to NATO's military mechanism, as well as the global nature of international relations in the context of changes of foreign policy of France.
Keywords: NATO *military mechanism, reintegration, French foreign policy, global level, European security system, vector of Atlantic integration.*

УДК 327.56 (44:581)«2007/2012»

Салтиков В. В.

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного ніверситету імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ ФРАНЦІЇ У ВРЕГУЛЮВАННІ СИТУАЦІЇ В АФГАНІСТАНІ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Н. САРКОЗІ

Аналізується рівень наданої допомоги Францією за президентства Ніколя Саркозі у розбудову миру та стабільності у Афганістані, досліджується ефективність наданої допомоги.

Ключові слова: *адміністрація Саркозі, французька допомога Афганістану.*

На сьогодні важливість проблеми стабільності в Афганістані зумовлює прийняття ефективних заходів допомоги даній країні та швидкій реакції з боку світової громадськості. Дана стаття описує рівень та ефективність наданої допомоги Афганістану від Франції за президентства Ніколя Саркозі. Актуальність даної роботи обумовлена невирішеністю афганського питання до сих пір і покликана на те, щоб наочно показати, беручи за приклад Францію часів Саркозі, у якому напрямі треба рухатись міжнародним силам для вирішення афганської проблеми як до моменту їх остаточного залишення території даної держави так і після, залишаючись вірними своїм зобов'язанням будувати мир та порядок на афганській землі.

Дана тематика комплексно, аналізуючи виключно роль Франції в загальних зусиллях з підтримки миру та встановленні стабільності в Афганістані у період президентства Саркозі у 2007–2012 роках, не висвітлювалася у працях вітчизняних науковців, які зосереджували свої дослідження загалом на діяльності держав коаліції в Афганістані протягом усієї тривалості війни починаючи з 2001 року. Лише французькі дослідники зосереджували свої зусилля на вивченні конкретно

© Салтиков В. В., 2013

даної теми, однак їхні дослідження не були використані при написанні даної статті.

Відповідно, у ході підготовки даної роботи були сформульовані завдання опису, характеристики політики Ніколя Саркозі у Афганістані за часів його президентства, надання оцінки ефективності заходів, вчинених президентом Франції. Основну мету роботи можна схарактеризувати як аналіз ролі Франції у розбудові миру, стабільності та безпеки в Афганістані у проміжок часу з 2007 до 2012 років.

У 2001 році у намірах навести порядок в Афганістані, подолавши сили талібів, до світової демократичної спільноти долучила свої військові сили і Франція, яка надіслала свій військовий контингент чисельністю більше 1,7 тисячі осіб до Міжнародних сил сприяння безпеки (ISAF), які було створено резолюцією № 1386 Ради Безпеки ООН від 20 грудня 2001 року, та які перейшли у відання НАТО у 2003 році. І з того часу Франція зробила значний внесок у обороні мирного афганського населення, поваленні режиму Талібан, становленні демократії. Немалою кров'ю, варто відмітити, їй вдалося це. За даними незалежного інтернет-сайту icasualties.org станом на грудень 2012 року втрати Франції склали 86 життів військовослужбовців [8]. Надалі розглянемо внесок Франції для досягнення миру та стабільності у Афганістані за часів правління президента Франції Ніколя Саркозі (2007–2012 рр.).

Почнемо з того, що від часів заснування ISAF французький склад військ збільшився з трохи більше 1,7 тисяч до 3 935 військових на сьогоднішній день (лютий 2013 року), унаслідок чого Франція перебуває на п'ятому місці серед надісланих військових контингентів усіх держав, поступаючись США, Великобританії, ФРН, Італії. Спільно з ISAF французькі воєнні сили брали участь у ряді операцій в Афганістані: «Нескорена свобода», спеціальній операції «Памір», операції військово-морських та повітряних з'єднань «Геракл», операції «Épidote» по тренуванню афганської сухопутної армії (загалом з 2003 року більше 8 400 військових афганської армії пройшли тренування у військових підрозділів Франції). Лише за 2009 рік операції в Афганістані коштували Франції € 450 мільйонів, що становило більше половини всіх видатків на воєнні операції Франції закордоном (€ 870 млн.) [1].

І попри рішення Н. Саркозі щодо передчасного (до загального виводу військ ISAF) виводу французьких військ, яке було підтримане і Ф. Олландом, Франція і надалі у майбутньому бачить надзвичайно важливим допомагати уряду Афганістану повноцінно виконувати функції,

покладені на нього задля досягнення абсолютного суверенітету, зберігати присутність військових радників, які б навчали афганських військових спеціалістів веденню бою й надалі надавати економічну допомогу, ініціюючи економічне зростання країни.

Під час зустрічі Саркозі з Ангелою Меркель у містечку Блесайм під Страсбургом 10 вересня 2007 року було домовлено здійснювати двосторонні франко-німецькі навчання афганських військових спеціалістів та створення військової школи з тилового забезпечення для сухопутних сил Афганістану. Ще під час саміту Великої вісімки у Хайлігендаммі 6–8 червня того ж року було погоджено проводити у найближчому майбутньому «афганізацію» конфлікту, поступово виводячи військові контингенти усіх держав, що було гаряче сприйнято Н. Саркозі, який розділяв погляди більшості населення Франції щодо невиправданості настільки тривалого перебування французьких військ у гарячій точці, що йшло в розріз з поглядами на цю проблему американської адміністрації.

На прохання уряду Афганістану Францією було скликано 12 червня 2008 року у Парижі міжнародну конференцію з підтримки Афганістану. Основними пунктами порядку денного якої стали загальновизнані збільшення координації зусиль держав, які мають військові з'єднання у ISAF, збільшення фінансових внесків задля швидшого досягнення миру в Афганістані, підтверджувались наміри держав до довгострокового забезпечення відродження економіки та економічного розвитку Афганістану і червоною ниткою на конференції проходила «афганізація» конфлікту, за яку так активно виступав Н. Саркозі [4].

Координацію органів влади Франції щодо політики відносно Афганістану має здійснювати Спеціальний представник для Афганістану та Пакистану, посада якого була введена у лютому 2009 року, саме під час президентства Саркозі.

12 липня 2011 року Саркозі відвідав Афганістан, де у місті Суробі зустрівся з військовими з'єднаннями Франції, перед якими виступив з доповіддю. У ній він засвідчив свою повагу військовослужбовцям, згадав загиблих, відзначив успіхи ВС Франції у рамках операції «Памір» і наголосив на намірах вивести четверть військових (майже 1 тисячу) до кінця 2012 року і згадав прагнення Франції і надалі активно допомагати уряду Афганістану у подоланні нагальних проблем [1]. Як бачимо, і у цьому випадку він не відійшов від свого офіційного курсу «афганізації» війни.

З цією метою 27 січня 2012 року Н. Саркозі та Х. Карзаєм було підписано Угоду про мир та співробітництво між обома державами, яка прийшла на зміну попередній, що втратила чинність на початку 2012 року. Положення даної Угоди відзначили перехід участі Франції у справах Афганістану з переважно воєнної допомоги до допомоги мирними засобами. Карзай погодився, що надалі справа миру в державі має повністю залежати від сил афганської армії з широкою допомогою без військової участі залучених країн, мета яких — досягнення стабільності в Афганістані.

Дана угода, яка розрахована на 20-річний період детально намітила розвиток двосторонніх відносин на наступні 5 років у таких напрямах: досягнення безпеки шляхом передачі досвіду афганським військовим через військові та поліцейські тренування, створення на зразок французької — афганської жандармерії, основне завдання якої швидко реагувати на порушення стабільності всередині держави; науки і технології; культурного розвитку Афганістану через заходи у сфері науки, освіти, здоров'я, передання досвіду державного управління та сільськогосподарського розвитку; економіки та торгівлі. Водночас Саркозі запевнив, що і надалі економічна допомога Франції буде присутня, більше того, її масштаби будуть зростати з кожним роком [7].

У 2002 році Францією була заснована програма дій з економічного відтворення Афганістану, чиїми основними цілями були реакція на надзвичайну гуманітарну ситуацію, що склалася, і відродження традиційного співробітництва, що було повністю продовжено і після президента Ж. Ширака. Так, урядом Н. Саркозі активно проводились заходи у співпраці в області охорони здоров'я, сільського господарства і культури, була налагоджена допомога французьких середніх шкіл (Esteqlal і Malalai) в Кабулі, надавалась активна допомога у співробітництві держав у сфері управління та верховенства права, через значні потреби Афганістану в цих області [3].

З 2004 року Афганістан має преференції у наданні фінансової допомоги через гранти Французького агентства з розвитку (AFD) та через більший доступ до видатків з Фонду зони пріоритетної солідарності (FSP), оскільки був включений у Зону пріоритетної солідарності (PSZ), до якої входять держави-партнери Франції, з якими ведеться активне співробітництво, та які потребують більшої уваги вищого керівництва Франції. Так, наприклад, адміністрацією Саркозі було запущено проект по відродженню бавовництва (було надано AFD грант в розмірі €

10 млн.) у провінціях Кундуз і Балх, а також реабілітаційний проект для національної системи переливання крові (видатки AFD на який склали € 8 млн.) [3].

На конференції в Парижі в червні 2008 року президент V Республіки оголосив, що французька допомога Афганістану буде збільшена до € 106 млн. протягом трьох років, більш ніж у два рази в порівнянні з попереднім періодом (€ 13,57 млн. щорічних виплат у період між 2005 і 2007). І слово дотримав: ця допомога в основному була направлена у співробітництво в галузі охорони здоров'я та сільського господарства, двох ключових областей для швидкого підвищення рівня життя афганського населення в умовах воєнного часу. У ході виконання цього зобов'язання особливу увагу було приділено реалізації проектів сільського господарства у провінціях Капіса і Суробі. А команда французьких експертів з 9 фахівців у галузях управління та розвитку була направлена у ці провінції улітку 2010 року з метою більш ефективного дослідження ситуації.

Зусиллями адміністрації Саркозі Францією було проведено координацію міжнародних зусиль з підтримки створення афганського парламенту в тісній співпраці з Програмою розвитку ООН (ПРООН) та ЄС. Французьке міністерство закордонних справ пожертвувало € 2,5 млн., порівнюючи з Європейською комісією, яка надала € 3,5 мільйона євро. Цей проект складався з підготовки ефективної парламентської адміністрації для підтримки роботи виборних посадових осіб. Підґрунтям досягнення ефективності у цьому були доповіді Сенату Франції та експертизи Національних зборів. Франція була одним з контрибуторів задля підтримання легітимності парламентських виборів 2010 року, дозволивши значно зменшити рівень порушень при голосуванні, порівнюючи з виборами 2005 року. Більше того, у 2007 році було запущено франко-німецький проект підготовки суддів і магістратів для афганського Верховного суду.

Адміністрацією Саркозі і надалі надавалась допомога у фінансуванні медичних установ у Афганістані, яка відбувалася у рамках здійснення проектів AFD. І надалі спонсорувався Медичний інститут для дітей у Кабулі, який було відкрито за президентства ще Жака Ширака з приватних пожертвувань, зібраних французькими фондами «Enfants Afghans» (Фр. «Діти Афганістану») та «La Chaîne de l'espoir» (Фр. «Ланцюг надії»), і за підтримки французького міністерства закордонних справ.

У галузі освіти, на додаток до французької середніх шкіл у Кабулі, про які вже згадувалося, Франція продовжувала підтримувати за прези-

дентства Саркозі реабілітацію декількох інститутів підготовки вчителів та оновлення шкільних учбових програм заснованих ще у 2001 році. У секторі вищої освіти, співпраця була розпочата з Кабульського університету (Школа права, Французьке відділення).

Французьке керівництво також з 2001 року вело активне відновлення приватного сектору. Надавалися кредити малим підприємствам Афганістану і за правління Саркозі у 2008 році кредити становили € 5 млн. Більше того, було виділено понад € 10 млн. на розвиток мобільного телефонного зв'язку всередині Афганістану. Через рік після вводу французьких військ у складі міжнародного контингенту було відновлено збереження в Афганістані програми тисячолітньої спадщини, відновилися археологічні дослідження через відновлення Національного інституту археології, який отримав французьке фінансування у 2010 році.

27 січня 2012 року безглузде вбивство чотирьох французьких солдат у місті Капіса від 20 січня змусило тодішнього президента Ніколя Саркозі оголосити про виведення французьких військ до кінця 2013 року, що на рік раніше від запланованого строку щодо виводу військ ISAF [6]. Раніше неможливість Афганістану надати мінімальний необхідний рівень безпеки союзним військам багато разів викликала занепокоєння у голови держави Франція, але трагічні події кінця січня стали точкою кипіння для французького президента.

Перед цим дане рішення було повідомлено президентові США Бараку Обамі особисто, як голові держави, яка має найбільшу військову присутність у нестабільній зоні та здійснює командування операціями ISAF, та вже впродовж зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО 2–3 лютого того ж року відповідна заява була офіційно зроблена перед учасниками саміту.

«Ми вирішили у спільній згоді з президентом Хамідом Карзаєм просити НАТО ввірити ведення військових місій НАТО афганській армії протягом 2013, негайне виведення військ Альянсу і звести до мінімуму подальше перебування невійськових спеціалістів НАТО в Афганістані»,— заявив Н. Саркозі у інтерв’ю британській газеті «Телеграф» від 27 січня 2012 року після зустрічі з Карзаєм напередодні у Парижі [7].

Нинішній президент Франсуа Олланд неоднократно заявляв про підтримку і наступництво у здійсненні наміру свого попередника щодо більш раннього у порівнянні з військами ISAF виводу французького

військового контингенту з Афганістану. Однак поки що ніяких кінцевих домовленостей щодо цього так і немає.

Таким чином, Франція, як член багатьох міжнародних організацій, основну мету яких можна звести воєдино — мир, демократія і достаток у всьому світі, як постійний член Ради Безпеки ООН і як держава, що має на меті поставлені завдання щодо досягнення правомірності і справедливості як всередині, так і поза кордонами, вважає справою честі зробити вклад у розвиток демократії, благоустрій по всьому світу, у боротьбу з проблемами людства, зокрема, у боротьбу з тероризмом, яка ведеться у рамках воєнних дій в Афганістані.

Однак, впродовж останніх років з одержанням військами ISAF абсолютної переваги у асиметричному конфлікті в Афганістані, а, особливо, зі знищенням колишнього терориста № 1 Усами Бен Ладена, Франція вважає за необхідне відійти від ведення збройних дій у регіоні власними силами, вивести свої контингенти і перевести ведення війни суто на зусилля афганської армії. Про що свого часу активно заявляв Ніколя Саркозі, в після січневих подій 2013 року в Афганістані і взагалі зайняв тверду позицію щодо якомога скорішого виведення військ. Однак не судилося йому завершити здійснення бажаного через завершення своєї каденції, і плани його зможе вже реалізувати його наступник — Франсуа Олланд, якщо не відійде від цих намірів.

Ми переконалися, що за часів правління Н. Саркозі участь Франції у антитерористичній коаліції в Афганістані активізувалась і проходила більш активно в основному через більшу інтенсивність військових операцій ISAF. Налагодились більшою мірою ніж раніше відносини між обома країнами у мирних сферах: економічній, соціальній, політичній та інших. Франція передала величезний досвід військам Афганістану через військові навчання і наблизила досягнення цілі щодо повної самостійності афганської армії після виводу військ коаліції. Франція часів Саркозі здійснила значне безкорисливе фінансування у приватний сектор економіки Афганістану, поліпшила певною мірою становище афганців, що проживали у повній розрусі, спонукала розвитку демократії в державі через зусилля у реформуванні державного устрою Афганістану. Франція неоднократно ставала ініціатором зустрічей щодо проблем Афганістану (Блесайм, 2007; Париж, 2008), на яких наголошувалась основна позиція Франції щодо «афганізації» конфлікту. Президентство Саркозі було надзвичайно позитивним для майбутнього Афганістану. Свідченням цьому можуть бути не однократні візити Карзая до Саркозі і навпаки, укла-

дення нового Договору про мир і співробітництво на 20 років, у якому детально розписано плани щодо співробітництва на наступні 5 років.

Таким чином, внесок Франції у перебіг конфлікту в Афганістані за часів Ніколя Саркозі можна розглядати як суто позитивний, зі значними зрушеннями і досягненнями, в основному через доказ Францією своєї ваги у проведенні війни в Афганістані і у ефективності заходів, які були здійснені у відношенні до цієї держави.

Список використаних джерел:

1. Afghanistan: [Електрон. ресурс] // France at the United Nations — Режим доступу: http://www.franceonu.org/france-at-the-united-nations/geographic-files/asia/afghanistan-443/article/afghanistan
2. Afghanistan and the international community: [Електрон. ресурс]//France Diplomatie.— Режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/afghanistan-498/afghanistan-and-the-international
3. France`s commitment in Afghanistan: [Електрон. ресурс] Інформаційна довідка.— Режим доступу: http://www.franceonu.org/IMG/pdf_ENGAGEMENT_FRANCE_EN_AFGHANISTAN-EN.pdf
4. French assistance for reconstruction: [Електрон. ресурс]//France Diplomatie.— Режим доступу: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/afghanistan-498/france-and-afghanistan/french-assistance-for
5. French troop pullout from Afghanistan to start in July: [Електрон. ресурс]//BBC News Asia.— Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-18381466
6. French leader Francois Hollande in Afghanistan: France's combat troops to pull out by year end: [Електрон. ресурс]//CBSNews.— Режим доступу: http://www.cbsnews.com/8301–202_162–57441377/french-leader-francois-hollande-in-afghanistan-frances-combat-troops-to-pull-out-by-year-end
7. Nicolas Sarkozy and Hamid Karzai to push for early Afghanistan handover: [Електрон. ресурс] // The Telegraph.— Режим доступу: http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/afghanistan/9045634/Nicolas-Sarkozy-and-Hamid-Karzai-to-push-for-early-Afghanistan-handover.html

8. Operation Enduring Freedom. Casualties: [Електрон. ресурс]//Operation «Enduring Freedom».— Режим доступу: http://icasualties.org/oef/Nationality.aspx?hndQry=France

Стаття надійшла до редакції 22.02.2013 р.

Салтыков В. В. Участие Франции в регулировании ситуации в Афганистане при президентстве Николя Саркози

Анализируется уровень предоставленной помощи Францией при президентстве Николя Саркози в развитие мира и стабильности в Афганистане, исследуется уровень оказанной помощи.
Ключевые слова: *администрация Саркози, французская помощь Афганистану.*

Saltykov V. V. France`s participation in resolving the situation in Afghanistan under the presidency of Nicolas Sarkozy

The paper analyzes the level of assistance provided by France under the presidency of Nicolas Sarkozy to the development of peace and stability in Afghanistan, examines the level of assistance provided.
Keywords: *Administration of Sarkozy, Aid of France to Afghanistan.*

Світова політика

УДК 327 (477)

Олянич І. М.

Студентка магістратури Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ У ПОСТБІПОЛЯРНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Розглядаються та аналізуються доктринальні засади, проблеми та практичні аспекти сфери безпеки російсько-японських відносин з початку 90-х рр.

Ключові слова: *Росія, Японія, російсько-японські відносини, сфера безпеки, Військова доктрина Російської Федерації, Біла книга Японії по обороні.*

Роль країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону у постбіполярній системі міжнародних відносин з кожним роком зростає, і важливими для формування безпечного середовища у регіоні, що настільки активно розвивається та впливає на глобальну систему міжнародних відносин, є двосторонні відносини між учасниками даного регіону, зокрема у сфері безпеки. Одними з таких двосторонніх відносин між двома впливовими регіональними гравцями і важливими регіональними акторами є відносини між Росією та Японією. Російсько-японські відносини впливають на розвиток двосторонніх та багатостронніх відносин між іншими державами регіону, а також на загальну ситуацію у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та, зокрема, у Північно-Східній Азії, де виникають певні напруженості з приводу територіальних конфліктів і через Корейську ядерну програму.

Тематика російсько-японських відносин має досить широке висвітлення у зарубіжній літературі, серед українських науковців дана проблематика не є досить розповсюдженою. Проте саме сфера безпеки російсько-японських відносин залишається часто поза увагою дослід-

© Олянич І.М., 2013

ників, хоча певні напрацювання є і з цього питання. Серед російських дослідників можна назвати О. Арбатова [1; 5] та Д. Стрельцова [4], а серед зарубіжних науковців даною проблемою займаються Накано Юндзо [8] та Пітер Річардсон [9]. Важливими для дослідження даної проблематики також виявились військові доктрини Російської Федерації [2; 3; 10] та Білі книги Японії по обороні [6].

Сферу безпеки російсько-японських відносин неможливо порівнювати з будь-якими іншими двосторонніми відносинами у цій сфері чрез існування між ними двох політично «подразнюючих елементів» — невирішеність територіальної проблеми щодо Курильських островів та тривала відсутність двостороннього мирного договору. Незважаючи на ці два впливові фактори, російсько-японські відносини у сфері безпеки розширились по зрівнянню з періодом радянсько-японських відносин.

Важливим аспектом для розуміння російсько-японських відносин у сфері безпеки є їх сприйняття іншої сторони як загрози. Російське та японське сприйняття одне одного як загрози значно змінилося з часів розпаду СРСР. У постбіполярний період обидва уряди почали змінювати своє сприйняття іншої сторони як прямої та реальної загрози. Натомість, і Росія, і Японія намагались утвердити більш прагматичний та примирливий погляд на військову концепцію, військовий потенціал та оборонну політику одне одного. Більш того, обидві сторони прагнули краще зрозуміти, як вони впливають на погляди одне одного на власну національну безпеку, проте продовжували пильно стежити за змінами військового та оборонного характеру в регіоні.

Почнемо з розгляду російського сприйняття Японії як загрози. Кінець холодної війни послабив сприйняття Японії як загрози територіальній та економічній безпеці Далекого Сходу Росії. Варто уточнити, що співпраця між Японією та Росією у військовій сфері та щодо зміцнення довіри мала значний прогрес з 1992 року. Проте незважаючи на такий прогрес, російський уряд з середини 2000-х рр. залишається підозрілим щодо амбіцій Японії у Північно-Схдній Азії, а також через те, що це може зачіпати російські безпекові інтереси.

Кілька факторів впливають на сучасне російське сприйняття Японії як загрози, не останній з яких — історія складних, розбалансованих військових зв’язків між двома державами у період царської Росії та СРСР. Ці фактори включають російську демографічну та військову вразливість на Далекому Сході після розпаду СРСР, японські територіальні претен-

зії щодо Курильських островів у постбіполярний період, збереження японсько-американського союзу безпеки за відсутності радянської загрози у Північно-Східній Азії, зростання вимог з боку США до Японії стосовно її взяття на себе більшої відповідальності за свою власну безпеку та оборону після завершення холодної війни, а також введення у дію спеціальних антитерористичних законів у Японії після 11 вересня 2001 року, які дозволяють розгортання японських військових сил за кордоном. Потенціал Японії стати значною військовою силою з глобальним впливом у відносно короткий період часу також виступає у якості віддаленої загрози для політичного і військового керівництва Росії в постбіполярний період. Крім того, Японія має можливість розробити сучасну ядерну зброю, а також системи доставки за період близько від шести місяців до одного року. Більше того, практично всі технологічні можливості і ноу-хау для швидкої модернізації звичайної і ядерної зброї є безпосередньо в Японії. Тобто, Японія не залежить від урядів інших країн, включаючи США, для виробництва, експлуатації та обслуговування такої зброї і свого військового потенціалу.

Все ж таки, Росія наразі не сприймає Японію як безпосередню загрозу. А Японія підтвердила свої наміри мирно та дипломатично вирішувати це питання і відмовилась від повернення чотирьох островів силою або шляхом наступальних військових дій.

Для формування більш повної картини розуміння російсько-японських відносин у сфері безпеки та щодо сприйняття Росією Японії як загрози небхідно також розглянути положення військових доктрин Російської Федерації в аспектах, які стосуються Японії.

У пострадянський час уряд Росії розробив і ратифікував три офіційні військові доктрини, в яких було сформовано принцип зовнішніх військових загроз для Росії. Уряд Росії схвалив і прийняв перший такий документ — під назвою «Основні положення військової доктрини Російської Федерації» — на початку листопада 1993 року [10]. «Основні положення військової доктрини РФ» 1993 року визначили в якості основного джерела «зовнішньої військової небезпеки» для Росії «територіальні претензії інших держав до Російської Федерації та її союзників» [10]. Це включало і заяви Японії про її суверенітет над Курильськими островами в постбіполярний період.

У 2000 році президент РФ Володимир Путін прийняв нову «Військову доктрину Російської Федерації». Цей документ доповнив первинні «основні зовнішні загрози» таким чином: «територіальні претензії

до Російської Федерації» та «втручання у внутрішні справи Російської Федерації» [2]. Зазначимо, що кожне з цих положень у версії Військова доктрина Росії 2000 року мало на увазі Японію, хоча і не називало її.

У лютому 2010 року президент Росії Дмитро Медведєв затвердив нову редакцію Військової доктрини Російської Федерації. Ця остання версія Військової доктрини Росії включає викладені раніше загрози і додає нові джерела небезпеки для Росії. Проте Доктрина 2010 року дещо відрізняється від своїх попередниць (від 1993 і 2000 рр.), оскільки тут більш точно встановлюються різні типи зовнішніх загроз, з якими наразі стикається Російська Федерація, і більш чітко викладаються якими ресурсами і яким чином Росія може користуватись, аби відповісти на ці небезпеки. Багато з цих нових «небезпек» і політичні роз'яснення для їх нейтралізації можна застосувати і до сприйняття Росією Японії як загрози після 2010 року [3].

Важливим моментом є те, що всі версії Військової доктрини Російської Федерації (1993, 2000, 2010 років) не мають прямого посилання на Японію як загрозу безпеці Росії. Тим не менше, у них є достатньо критеріїв для визначення Японії як загрози для Росії — хоча і в меншій мірі в постбіполярний період, ніж за часів холодної війни [9; 2; 3].

Тепер перейдемо до японського сприйняття Росії як загрози своїй безпеці. Хоча Японія і вітала створення політично і економічно ліберальної пострадянської Росії в глобальному співтоваристві і регіональному співтоваристві Північно-Східної Азії в кінці холодної війни, та все ж вона залишилася досить скептичною по відношенню до військово-політичних намірів Росії в Північно-Східній Азії [8]. Однак, у період з початку 1992 року і до кінця 2007 року занепокоєння Японії по відношенню до російських стратегічних амбіцій в Північно-Східній Азії повільно вщухли. Японський уряд видає щорічник — Біла книга — у якому аналізується міжнародна обстановка стосовно питань сфери безпеки. І оцінки японської Білої книги по обороні у постбіполярний період свідчать про зменшення загрози з боку Росії в поглядах японського політичного і військового керівництва.

Зменшення загрози з боку Росії для Японії у Північно-Східній Азії і в результаті послаблення російсько-японської військової напруженості у 1992–2007 рр. фактично почалося в останні роки існування СРСР. Проте незважаючи на вилучення фрази «потенційна радянська загроза» в Північно-Східній Азії у Білих книгах 1990 і 1991 рр., ці документи все ж продовжували розглядати далекосхідні збройні сили

СРСР в якості джерела посилення військової напруженості у Північно-Східній Азії. Те, що у Білих книгах 1992–95 рр. описано далекосхідні збройні сили РФ як «причину нестабільності» у Північно-Східній Азії у якості фактора «сприяння військової напруженості в регіоні», позначило лише незначне, хоча і важливе, пониження сприйняття Японією Росії як загрози [7].

Ще одним свідченням пониження сприйняття Японією Росії як загрози стала публікація Білої книги 1994 року, де саме «військові події на Корейському півострові» замінили російські збройні сили в якості основної проблемної сфери в японській оборонній політиці. Цьому посприяло підписання Токійської декларації у 1993 році (угода сприяла безпеці та військовим обмінам з метою вирішення проблеми Курильських островів та підписання мирного договору) та вихід Північної Кореї з ДНЯЗ у березні 1993 року [7].

Сприйняття серед японських політичних і військових керівників російських далекосхідних збройних сил як загрозу для Японія продовжувало знижуватись у період 1996–2000 рр.. Білі книги за цей п'ятирічний період надалі знижували роль російського Далекого Сходу в якості військової загрози. Зокрема, в Білих книгах 1996–2000 рр. вже не згадувалася присутність збройних сил Росії як «причина нестабільності» в Північно-Східній Азії [8].

В результаті таких тенденцій більш об'єктивний аналіз Японією військових потужностей на російському Далекому Сході завершився припиненням позначення Росії як загрози японській безпеці в Білій книзі 2001 року. Зокрема, в Білій книзі 2001 року Японія визначила малоймовірність повернення Росії до військової потуги, якою вона була під час холодної війни, з точки зору масштабів збройних сил та військових потужностей та її військової концепції. Несприятлива економічна ситуація в Росії, ослаблення напруженості в російсько-китайських і російсько-американських відносинах, і розширення російсько-японського діалогу з питань безпеки переконали японських керівників, що Росія не становить безпосередню загрозу для Японії. Особливе значення серед таких змін мало збільшення діалогу з питань безпеки між військовими лідерами та організаціями обох держав [8. с. 387–388].

Білі книги Японії по обороні з 2002 по 2008 рр. були дуже схожими та якихось значних зрушень у поглядах на Росію у оборонному аспекті не було, хоча Біла книга 2008 року вперше з часів розпаду СРСР і

зазначила про зростання кількості військових навчань на російському Далекому Сході [9; 5].

Біла книга оборони 2009 року відрізняється від попередніх версій документу (2006–2008 рр.) трьома моментами: набагто більше уваги приділено впливу економічного зростання РФ на військову поведінку Росії за кордоном; детально коментується те, що Росія збільшує свою «залежність» від ядерної зброї; аналізується роль Д. Медведєва у військо-оборонній сфері Росії [5].

Після візиту Президента Д. Медведєва на Курильські острови у 2010 році дещо зросла напруга у питаннях безпеки між російською та японською сторонами. Важливим є те, що Росія заявила про необхідність модернізації збройних сил на Далекому Сході, до того ж, окремі військові формування мають розміщуватись на Курильських островах, що не може не турбувати Японію. Це виражається у Білих книгах Японії по обороні 2010, 2011 та 2012 рр. [5], проте Японія не вважає Росію основною військовою загрозою у регіоні, оскільки вживаються заходи по врегулюванню проблемних питань, в тому числі під час офіційного візиту прем'єр-міністра Японії С. Абе у квітні 2013 року до Москви було зазначено про поглиблення відносин у сфері безпеки, а це сприяє зниженню рівня сприйняття сторонами одне одного як загрози власній безпеці.

Російське і японське сприйняття один одного як загроз мали істотний вплив на еволюцію російсько-японського військового співробітництва у постбіполярний період. Незважаючи на розпад Радянського Союзу, російські та японські підозри щодо один одного період холодної війни зберігалися і після 1991 року. Тобто російсько-японське військове співробітництво позначилось незначним, але важливим розширенням в цей період. Проте останніми роками обидві сторони поводять себе у регіоні таким чином, що це провокує оновлення побоювань щодо намірів один одного в Північно-Східній Азії.

Еволюція російсько-японської військової співпраці з кінця холодної війни була особливо складною. На початку 1990-х рр. Японське оборонне агенство дещо неохоче починало обміни і переговори зі своїми російськими колегами у зв'язку з відносною політичною нестабільністю молодого уряду Росії у той час. Непевність японського військового керівництва щодо співпраці з російським партнером спала в середині 1990-х рр., і за цим послідував більш широкий діалог з питань безпеки та обміни персоналом та взаємні візити. В результаті цього російсько-

японська військова співпраця досягла свого піку у період з вересня 2000 року по вересень 2005 року. У період з кінця 2005 року і до кінця 2007 року цей імпульс у російсько-японських військових відносинах дещо спав, і цей аспект їхніх відносин став дещо напруженим. Проте останні роки обидві сторони намагаються відновити поступальний розвток цієї сфери відносин, хоча і стикаються з певними труднощами у цьому напрямі.

Перша зустріч між російськими і японськими чиновниками оборонного сектору відбулася в середині липня 1992 року в рамках чергового засідання Японсько-російської робочої групи з укладення двостороннього мирного договору. Метою цієї зустрічі було продення переговорів і чітке сформулювання положень «угоди по запобіганню нещасних випадків на морі». Проте уряди обох країн уклали цю важливу угоду лише у жовтня 1993 року. Все ж таки остаточне затвердження цієї угоди поклало початок російсько-японським відносинам та військовому співробітництву. На додаток до Угоди про попередження нещасних випадків на морі Б. Єльцин і прем'єр-міністр Японії М. Хосокава підписали угоду, що мала на меті «подальший розвиток діалогу з питань безпеки, а також військових обмінів» між державами [8].

Незважаючи на появу поступальної і конструктивної траєкторії в російсько-японських військових зв'язках, японський уряд все ж зберігав обережний і поступовий підхід до співпраці з Росією в цій сфері. Японія називала в якості однієї з основних причин для продовження своєї політики «невеликих кроків» в цьому аспекті відносин з Росією відсутністю «взаємності» і «прозорості» з боку російського уряду і військового керівництва у повідомленні такої інформації, як основний склад і кількість військової потужності на російському Далекому Сході. Через стримане ставлення японської політичної та військової еліти по відношенню до розширення військово-технічного співробітництва з Росією запрошення російських воєначальників їхніх японським колегам здійснити «взаємні візити військових кораблів, повідомляти про військові навчання заздалегідь і проведення взаємних інспекцій військових навчань» були проігноровані в роки становлення російсько-японських відносин.

Після наради Козирєва-Хати в кінці березня 1994 року російська військові зв’язки з Японією почалася розвиватися досить активно. Зустрічі чиновників нижньої ланки протягом найближчих двох років заклали основу для першого в історії російсько-японських відносин офіційного

візиту японського воєначальника в Росію наприкінці квітня 1996 року. Триденний візит голови Японського оборонного агентсва Хідео Ушуї до Москви в цей час завершився підписанням угоди з міністром оборони Росії П. Грачовим стосовно розширення двостороннього військового співробітництва та участі у заходах зі зміцнення довіри в сфері безпеки. До кінця січня 1998 року російська військова загроза для Японії скоротився настільки, що Японське оборонне агенство скоротило присутність сухопутних військ Сил самооборони Японії (JSDGF) на Хоккайдо приблизно на 20% [8].

Зміна на президентському посту Б. Єльцина В. Путіним не призвела до якихось серйозних невдач у російсько-японському військовому співробітництві. Фактично двостороннє військове співробітництво та консультації у 2000–2004 рр. включали в себе участь у спільних морських рятувальних операцій, заходи у торговельні порти та на військово-морські бази одне одного російських і японських військово-морських суден, частіші візити молодих і молодших офіцерів від країни в іншу, і проведення російсько-японських семінарів і конференцій з питань щодо підтримки безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і Північно-Східній Азії [9].

Російсько-японська оборонна співпраця досягла найвищої точки в середині січня 2003 року, коли В. Путін і прем'єр-міністр Японії Дз. Коїдзумі підписали Російсько-японський план дій (JRAP). Цей план дій став комплексною угодою між двома урядами, яка обумовлювала та заохочувала активне співробітництво між Росією і Японією в різних сферах взаємодії таким чином, щоб розвивати довіру і впевненість між двома сторонами з метою вирішення територіальної проблеми та проблеми мирного договору. Одним з напрямків двосторонньої взаємодії, передбачених цим Планом дій 2003 року була оборона і безпека.

Російсько-японські військові відносини в період першого президентського терміну Путіна закінчилася на гарній ноті: Японія закрила свій повітряний і морський пост прослуховування часів холодної війни у найпівнічнішому місті — Вакканай — у середині лютого 2004 року. Таким чином, рішення Японії лютого 2004 року і надалі сприяло демілітаризації російсько-японського морського кордону, що свідчить про зростання довіри між сторонами. А Вакканай став важливим торговим портом, що з'єднує взаємопов’язані економіки Сахаліну і Хоккайдо. Офіційний візит делегації японських генералів до Хабаровська у листопаді 2004 року заклали основу для важливих подій 2005 року.

Поступові, але одночасні демілітаризація та комерціалізація морського прикордонного регіону Хоккайдо-Сахалін ознаменувала дуже позитивну динаміку у російсько-японських військових відносинах у період переходу від першого до другого терміну Путіна на посту президента Росії. Історично значущі події, які були характерні для двосторонніх військових відносин між Росією і Японією на початку другого президентського терміну Путіна, зокрема, в 2005 році, принесли вражаючі успіхи обом урядам і військовим відомствам.

Проте до кінця 2005 року дипломатична ейфорія у цій сфері знизилась. З початку 2006 року їй на зміну прийшли більш прагматичне сприйняття і очікування російсько-японських військових відносин, і в результаті темпи і масштаби співпраці у цій сфері значно сповільнилися. Тривала відсутність двостороннього мирного договору виключала будь-яку можливість істотного розширення російсько-японського військового співробітництва. Ще більше посилила зменшення прогресу в зв’язках між російськими і японськими оборонними відомствами швидкість, з якою Росія будувала аналогічні зв'язки з Народно-визвольною армією Китаю. Також посилились японські хвилювання щодо російсько-китайського зближення. Іншим зовнішнім фактором, який посприяв скороченню російсько-японського військового співробітництва після 2005 року стало різке охолодження відносин Росії з США [9].

Незважаючи на застій у розвитку даної сфери російсько-японських відносин у період з 2006 року, варто також зазначити про можливі перспективи розвитку сфери безпеки у контексті нещодавнього візиту прем’єр-міністра Японії С. Абе до Москви 29–30 квітня 2013 року. Так, у ході візиту були досягнуті домовленості, націлені на активізацію співпраці Росії і Японії у сфері безпеки. Росія і Японія вирішили запустити принципово новий для двосторонніх відносин діалоговий формат «2+2» — міністрів закордонних справ та міністрів оборони. Звертає на себе увагу той факт, що Росія стала третім партнером Японії по діалогу в подібному форматі, причому першими двома країнами є її стратегічні союзники — США і Австралія. Сторони дійшли згоди про те, щоб розширити зв'язки між оборонними відомствами обох країн, розпочати регулярні консультації між Міністерством закордонних справ Японії і секретаріатом Ради безпеки РФ, продовжити взаємодію в боротьбі з тероризмом і морським піратством [9].

Можна зробити висновок, що російсько-японські відносини у сфері безпеки є досить успішними та розгалуженими за умови існування територіальної суперечки та відсутності мирного договору, а також тривалої взаємної недовіри одне до одного та сприйняття сторонами одне одного як загрози. Аналіз документів зі сфери безпеки обох сторін демонструє, що сприйняття Японією та Росією один одного як загрози з початку 90-х рр. зменшується, і наразі сторони не сприймають один одного як загрозу власній безпеці, хоча тут і є певні складнощі. У контексті нещодавнього візиту прем'єр-міністра Японії С. Абе до Москви 29–30 квітня 2013 року. Важливо також відмітити те, що сторони у ході візиту узгодили свої позиції стосовно важливих міжнародних питань, у тому числі і подій, які відбуваються у регіоні Північно-Східної Азії. Більш того, навіть сама ця зустріч була зумовлена у тому числі і прагненням обох сторін до стабільності та безпеки у регіоні з огляду на загострення певних ситуацій у Північно-Східній Азії, і досягені домовленості, на нашу думку, будуть сприяти розвитку діалогу у сфері безпеки.

Список використаних джерел:

1. Арбатов А., Дворкин В. Большой стратегический треугольник. — М.: Московский центр Карнеги. — 2013. — 56 с.
2. Военная доктрина Российской Федерации 2000 г. [Електронний ресурс]. — 22.04.2000. — Режим доступу: http://www.ng.ru/politics/2000–04–22/5_doktrina.html
3. Военная доктрина Российской Федерации 2010 г. [Електронний ресурс]. — 05.02.2010. — Режим доступу: http://www.kremlin.ru/ref_notes/461
4. Стрельцов Д. Визит премьер-министра Японии в Москву — «эпохальное событие» [Електронний ресурс]. — Официальный сайт МГИМО. — 06.05.2013. — Режим доступу: http://www.mgimo.ru/news/experts/document238002.phtml
5. Arbatov Alexei. Russian military doctrine and strategic nuclear forces to the year 2000 and beyond [Електронний ресурс]. — Conference at the Naval Postgraduate School, Monterey, California. — March 26–27, 1997. — Режим доступу: http://www.fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/arbatov.htm

6. Defense of Japan (Annual White Paper) 2008–2012 [Електронний ресурс]. — Ministry of Defense, Japan. — Режим доступу: http://www.mod.go.jp
7. Japan's international relations: politics, economics and security/Glenn D. Hook, Julie Gilson, Christopher W. Hughes and Hugo Dobson. — Routledge, 2005. — 623 p.
8. Nakano Junzo. Japan's Security and the Russian Far East//Siberia and the Russian Far East in the 21st century/Ed. By Iwashita Akihiro. — Sapporo. Japan, 2005. — P. 40–43.
9. Richardson, Peter William. Russian relations with Japan from 2000–2010: enduring obstacles, limited opportunities. [Електронний ресурс]. — Northeastern University, 2010. — 505 p. — Режим доступу: http://hdl.handle.net/2047/d20000798
10. The Basic Provisions of the Military Doctrine of the Russian Federation [Електронний ресурс]. — 1993. — Режим доступу: http://www.fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/russia-mil-doc.html

Стаття надійшла до редакції 22.02.2013 р.

Олянич И. М. Российско-японские отношения в сфере безопасности в постбиполярной системе международных отношений

Рассматриваются и анализируются доктринальные принципы, проблемы и практические аспекты сферы безопасности российско-японских отношений с начала 90-х гг.
Ключевые слова: *Россия, Япония, российско-японские отношения, сфера безопасности, Военная доктрина Российской Федерации, Белая книга Японии по обороне.*

Olyanych I. M. Russian-Japanese security relations in post-bipolar system of international relations

The doctrinal principles, problems and practical aspects of the Russian-Japanese security relations since the early 90s are reviewed and analyzed.
Keywords: *Russia, Japan, the Russian-Japanese relations, security sphere, the Military Doctrine of the Russian Federation, Japan's White Paper on Defence.*

УДК 327 [(470+571): (510)]

Зуєв Є. В.

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗБЛИЖЕННЯ РОСІЇ ТА КИТАЮ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ВІЙСЬКОВо-ПОЛІТИЧНОГО, ЕКОНОМІЧНОГО І КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ

Надається опис зближення Росії та Китаю на міжнародній арені та співробітництва цих двох країн у різних сферах. Аналізується вплив цього співробітництва на глобальний стан міжнародних відносин.

Ключові слова: *зовнішня політика Росії, зовнішня політика Китаю, міжнародне співробітництво, глобальний рівень, Шанхайська організація співробітництва.*

Серед експертів, в російському політикумі, в політичних колах Китаю немає єдиної думки щодо необхідності та можливості російсько-китайського зближення. Частина, розуміючи значні стратегічні перспективи, які відкриваються перед державами в разі поглиблення співробітництва, підтримують формування нового об’єднаного центру сил РФ-КНР. Інші, на противагу, називають ряд проблем, які заважають стратегічному партнерству двох держав.

Політичне співробітництво. Політичне співробітництво КНР та РФ витікає зі спільних цілей, яких держави прагнуть досягти на міжнародній арені.

Обидві країни декларують прагнення до побудови багатополярного світу, що обов’язково викличе спротив з боку США. РФ та Китай прагнуть переглянути існуючий світовий порядок та гегемонію США в ньому.

© Зуєв Є. В., 2013

З огляду на це, Росія та Китай узгоджують свою позицію з ключових питань, що розглядають Радою Безпеки ООН. Так, останнім прикладом взаємодії було спільне вотування Резолюції РБ ООН по Сирії 2012 року [1].

На даний момент для здійснення успішної зовнішньої політики Китай повинен виконувати три головні завдання — забезпечувати внутрішню безпеку, створювати умов для експорту, забезпечувати контроль над буферними територіями — Внутрішня Монголія, Тибет, Сінцзян. Головною загрозою є легка можливість морської блокади Китаю з моря — через відсутність потужного флоту та географічні особливості узбережжя Китаю та прилягаючих морів. Саме для цього Китай хоче створити військові бази Пакистані, М'янмі, Бангладеш, на Шрі-Ланці. КНР має історично зумовлені важкі відносини з сусідами — Японія, Корея, Індія. Також існує конфлікт з країнами Південно-Східної Азії в процесі поступової інтеграції їх економік в китайську. Тут є інтерес військово-політичного блоку з РФ, для деблокування та пошуку надійних партнерів в регіоні [5].

Важливим є політичне співробітництво в рамках ШОС. Згідно з доповіддю СІПРІ (Стокгольмський інститут досліджень проблем миру), першочерговим завданням в рамках цієї організації є підтримка стабільності в прикордонних регіонах країн членів ШОС [2]. Обидві країни зацікавлені в недопущенні розширення зони нестабільності з Афганістану на територію країн Центральної Азії. Зокрема, Китаю це життєво важливо для убезпечення неханських територій. При тіснішій інтеграції РФ та регіону в рамках ЄврАзЕС та збалансування китайських та російських впливів в Центральній Азії у виграші будуть всі — РФ, Китай, центральноазіатські держави, які бояться поглинання регіону однією з великих держав [4]. Також в рамках ШОС в ході російсько-китайського співробітництва був розроблений проект Договору запобігання розміщення та застосування зброї в космосі. Цей документ викликав негативну реакцію у США [8].

Військове співробітництво. Військові питання — військовий бюджет Китаю на 2012 рік досяг 106 млрд. доларів, заради його збільшення було пожертвувано темпами росту ВВП. Важливим елементом є флот — зокрема Китай вже спустив на воду перший авіаносець. Самостійно Китай, незважаючи на свою могутність, не здатний ще довго протистояти США на морі. Тому чи не єдиним партнером в регіоні у військовій сфері може бути Росія.

По-перше, Росія володіє сучасною бойовою технікою, необхідною для Китаю. На даний момент здійснюється поставка зенітно-ракетних систем, комплексів ПВО, бойових та транспортних літаків і гелікоптерів, літаків-заправників, засобів наземної радіолокації і зв'язку, крилатих ракет, ракетних систем морського базування. Найслабшим місцем в ВПК Китаю залишається виробництво двигунів, в цій сфері Китай найбільше розраховує на Росію. Досвід військово-технічного співробітництва включає не тільки поставки готових зразків зброї, а і організацію ліцензійного виробництва зброї на території КНР.

По-друге, як зазначалось вище, Китай ставить за мету створити потужний морський флот, який зможе конкурувати з флотом США в Тихому та Індійському океанах. Чи не єдиним партнером в цій сфері є Росія. РФ постачає Китаю дизель-електричні торпедні підводні човни, есмінці, ескадрені міноносці.

По-третє, Китай зацікавлений в російських воєнних та військово-технічних знаннях. В російських спеціалізованих ВНЗ, а також Військовій академії Генштабу навчають більше 140 тисяч китайських військовослужбовців. Крім цього регулярно, на виконання відповідних контрактів, в російських навчальних центрах проходять підготовку екіпажі кораблів та підводних човнів, літаків, систем ПВО. Китайці активно освоюють російські інноваційні технології шляхом обміну спеціалістами з РФ [2].

З 2005 року в рамках ШОС здійснюються військові навчання «Мирна місія», в яких беруть участь збройні формування обох країн. Також регулярно з 2005 року відбувають російсько-китайські військово-морські навчання. В квітні 2012 року були проведені наступні, одною з головних цілей яких було відпрацювання захисту виняткових економічних зон. Таким чином передані теоретичні знання з військового мистецтва можуть бути закріплені на практиці [8].

Економічне співробітництво. За розрахунками експертів, при збереженні існуючих темпів росту Китай до 2020 року обжене США по обсягу ВВП [3].

Тому для Росії є надзвичайно вигідним посилення економічних зв'язків з державою, яка в недалекому майбутньому займе лідируючі позиції в світовій економіці. Співробітництво в економічній сфері між РФ та КНР здійснюється в рамках двосторонніх форумів. Проведено 6 Російсько-китайських економічних форумів, на яких здійснюється

обговорення ключових питань двосторонніх економічних відносин та відбувається підписання угод.

Керівник китайської делегації на останньому економічному форумі зауважив: «Ми маємо можливість і впевненість для підтримки сприятливої тенденції розвитку російсько-китайського економічного співробітництва, створення нових напрямів співпраці в сферах енергетичних ресурсів, високих технологій, інфраструктури, фінансів, туризму. В наших силах реалізувати мету в досягненні товарообігу в розмірі 100 млрд. доларів США до 2015 р., а до 2020 р.— 200 млрд. доларів США». В свою чергу, керівник російської делегації Жуков висловив особливу подяку Китаю за підтримку російської сторони у вступі до СОТ.

Росія і Китай починають здійснювати спроби для відкриття нових напрямків у двосторонньому економічному та торговому співробітництві. Жуков зазначив, що дві країни досліджують нові точки дотику в таких областях як інноваційні технології, енергетика, ядерна енергетика, космічна техніка і захист навколишнього середовища.

В рамках даного форуму було підписано 16 документів з економічного та торговельного співробітництва двох країн на суму 7 млрд. доларів США. Форум, що спонсорували Міністерство фінансів Китаю та Міністерство економічного розвитку Росії, відвідали понад 500 представників обох країн [7].

Китай відкрито і приховано включається в конкурентну боротьбу з США в сфері глобалізації. Одним з елементів є прагнення перетворити юань в світову валюту. РФ і Китай вже здійснюють розрахунки в юанях. Планується повний перехід у двосторонніх розрахунках на рублі та юані [6].

Одними з ключових в економічному діалозі є енергетичні питання. 27 вересня 2010 року була запущена китайська гілка «Сковородино — Мохе» російського нафтопроводу Східна Сибір — Тихий океан. Російські компанії «Роснефть» і «Транснефть» і китайська CNPC уклали договір на поставки нафти в обсязі 15 млн. т щорічно протягом 2011–2030 років, з можливістю збільшення обсягів до 30 млн. т щорічно [7]. РФ орієнтується на Китай в енергетичних питаннях, для того щоб вийти на ринок Азійсько-Тихоокеанського регіону. Зі свого боку, Китай зацікавлений в подальшій диверсифікації поставок нафти і газу. Основними поставниками нафти в Китай є Саудівська Аравія, Ангола, Іран, Оман та інші. З 2010 до них долучилась і Росія. Російські поставки нафти для Китаю є надійнішими, адже у випадку гіпотетичного конфлікту з США

Китай повністю втрачає для себе нафту з Африки та Перської затоки. В США найпотужніший у світі флот, тоді ж як китайських флот зараз лише на початковому етапі свого створення [5].

Важливим є перспективний проект в галузі суднобудування. В жовтні 2009 року була підписана угода про створення суперверфі у Владивостоці. Мова йде про спільні інвестиції з боку Росії та Китайської сінгапурської компанії. Загальний обсяг інвестицій в проект складе 200 млн. доларів США [7].

Співробітництво в культурній сфері. Основним рушійним механізмом співпраці між Росією і Китаєм в галузі освіти, культури, охорони здоров'я і спорту є Російсько-китайська Комісія з гуманітарної співпраці (в її складі 5 підкомісій і 3 робочі групи). Договірно-правову базу розвитку культурних зв'язків з Китаєм складає міжурядова Угода про культурне співробітництво, підписану 18 грудня 1992 р., міжурядові плани культурного співробітництва, а також робочі плани по співробітництву між окремими відомствами двох країн, розраховані на найближчі кілька років.

Ключові аспекти гуманітарної співпраці:

розширення програм обміну студентами, спільна підготовка бакалаврів;

популяризація вивчення російської мови в Китаї і, відповідно, китайської мови в Росії; (До числа досягнень в галузі освіти слід віднести організацію Центрів китайської мови в Москві, Санкт-Петербурзі і Владивостоку і російської мови в Пекіні, Шанхаї та Харбіні)

створення культурних центрів;

сприяння туристичному обміну, підвищення якості послуг туристичної індустрії;

активізація контактів між ЗМІ.

Конкретними заходами, що проводяться в рамках гуманітарного діалогу РФ-КНР є такі:

У 2009 році проведено Рік російської мови у Китаї, 2010 рік — Рік китайської мови в Росії;

Планується проведення Року російського туризму в Китаї в 2012 році і Року китайської туризму в Росії в 2013 році, що розширить обізнаність громадян обох країн про своїх КНР та РФ [7].

Гуманітарна співпраця є своєрідним «десертом», який РФ та Китай отримають у разі збереження успішних тенденцій у стратегічному партнерстві. Переваги для громадян обох країн є очевидними.

Отже, Китай і Росія будуть поступово формувати новий центр сили, рівномірно поглиблюючи рівень співробітництва у всіх сферах. Військово-політичний блок, про який часто ведуть мову прихильники російсько-китайського зближення є завданням стратегічної перспективи, адже на даний момент країни не хочуть серйозно псувати відносини зі США.

Список використаних джерел:

1. Взаимодействие России и Китая на международной арене. [Електронний ресурс]/ИТАР-ТАСС — Режим доступу до ресурсу: http://www.itar-tass.com/c109/164278.html
2. Военно-техническое сотрудничество РФ и КНР: реалии и перспективы. [Електронний ресурс]/Военное обозрение — Режим доступу до ресурсу: http://topwar.ru/8104-voenno-tehnicheskoe-sotrudnichestvo-rf-i-knr-realii-i-perspektivy.html
3. Китай обгонит США по объему ВВП. [Електронний ресурс]/Вести.ру — Режим доступу до ресурсу: http://www.vesti.ru/doc.html?id=448206
4. Китайская внешняя политика в глобальном и региональных измерениях. [Електронний ресурс] / Институт Дальнего Востока — Режим доступу до ресурсу: http://www.ifes-ras.ru/component/content/article/1/417-kitajskaya-vneshnyaya-politika-v-globalnom-t-regionalnyx-izmereniyax
5. Оценка китайской стратегии. [Електронний ресурс]/Джордж Фридман//ИноСМИ — Режим доступу до ресурсу: http://inosmi.ru/world/20120307/187711821.html
6. Российско-китайский центр торгово-экономического сотрудничества. [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу:
7. http://www.ruschina.com/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=32&Itemid=25
8. Россия и Китай подвели итоги сотрудничества в 2011 году (пресс-конференция Посла России в КНР С. С. Разова) [Електронний ресурс]/Посольство России в Китае — Режим доступу до ресурсу: http://www.russia.org.cn/rus/2854/31294432.html
9. Шанхайская организация сотрудничества [Електронний ресурс]/Википедия, свободная энциклопедия — Режим доступу

до ресурсу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Шанхайская_организация_сотрудничества.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013 р.

Зуев Е В. Сближение России и Китая в контексте формирования нового мирового военно-политического, экономического и культурного центра

Даётся описание сближения России и Китая на международной арене и сотрудничества этих двух стран в различных сферах. Анализируется влияние этого сотрудничества на глобальное положение международных отношений.
Ключевые слова: *внешняя политика России, внешняя политика Китая, международное сотрудничество, глобальный уровень, Шанхайская организация сотрудничества.*

Zuyev Y. V. Rapprochement of Russia and China in the context of formation of new global military, political, economic and cultural center.

The description of rapprochement of Russia and China on international level and cooperation between these two countries in different spheres. The article analyses the influence of cooperation on global international relations.
Keywords: *Russian foreign policy, foreign policy of China, international cooperation, global level, Shanghai Cooperation Organization.*

Світова політика

УДК 327 (510:73: (529.1))

Сабадан О. О.

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТАЙВАНЮ ЯК ВИКЛИК РЕГІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Надається опис внутрішньополітичного та зовнішньополітичного становища Тайваню та впливу останнього на перебіг Тайванської проблеми. Аналізуються основні виклики безпеці Тайваню за умови проголошення незалежності.

Ключові слова: *проголошення незалежності, регіональна безпека, регіональний порядок, безпекове середовище, конфронтація, проблема визнання, концепція «одного Китаю».*

У цьому дослідженні було поставлено за мету проаналізувати позицію Тайваню з тієї точки зору, що курс на відділення є невигідним. Дійсно, проголошення незалежності є порівняно простою юридичною дією, за якою стоїть проблема вирішення маси інших питань. Статус незалежної держави вимагає наявності системи відносин, які могли б забезпечувати позитивну динаміку незалежності. Це включає економічну, політичну, соціальну, військову, безпекову складову, участь у міжнародних організаціях. Усі ці напрями вимагатимуть від Тайваню такої кількості ресурсів, якими він не володіє. З іншого боку потенційні зміни в регіоні від реалізації цих напрямів

Проголошення незалежності Тайваню як внутрішньополітичний акт насправді має суттєвий зовнішньополітичний вимір. Припустимо у цьому дослідженні, що проголошення незалежності апріорі суперечить інтересам КНР. Проголошення незалежності — а саме зміна в Конституції -, яка за згоди населення та політиків може бути впроваджена в найкоротші строки. За нею стоїть нове зовнішньополітичне

© Сабадан О. О., 2013

середовище, у якому потрібно застосовувати абсолютно іншу стратегію.

Середовище стає новим не тільки через зіпсовані відносини з КНР [2, с.34]. Тайвань змушений видозмінювати відносини як з США, так і з сусідами. Проголошуючи незалежність, Тайвань ставить питання США: чи варто США визнавати Тайвань? В будь-якому разі підтримка незалежності це втрата позитивних моментів співпраці США та КНР та перехід конфлікту в більш активну фазу, яка є менш вигідною для США. Це ж стосується військового фактору. Вірогідність того, що Пентагон буде захищати незалежність острова зменшується порівняно з потенційною агресією за ситуації статусу кво [5, с.4].

Проголошення незалежності стане своєрідним знаком того, що Пекін та Вашингтон послабили свою рішучість у цьому питанні, або навпаки — Тайвань намагається звільнитися від їх опіки. В цьому разі варто очікувати активізації найближчих сусідів і невідомо чи така активізація буде не буде суперечитиі нтересам Тайваню.

У випадку Тайваню потенційний програш набагато переважає потенційний виграш. Якщо абстрагуватися і допустити той факт, що Тайвань проголосив незалежність, то виграти він може лише в тому, що зможе брати участь і міжнародному житті як самостійний його член, але з одним застереженням: якщо КНР не заблокує такі намагання. Проблему розширення торгівлі проголошення незалежності не вирішує, оскільки досвід показує, що відсутність дипломатичних зносин — не перепона для торгівлі. Якщо ж звернути увагу на те, що КНР навряд чи залишить цю ситуацію без військового втручання, то навіть блокада буде суттєвим ударом для тайванської економіки.

З іншого ж боку, перед Тайванем стоїть загроза зазнати руйнацій. І в будь-якому разі, Тайвань втрачає стратегічно партнера у торгівельному та економічному питаннях. Виникає раціональне запитання: навіщо ризикувати, якщо це на кону не такий великий виграш? Що стосується вірогідності успішності операції по захопленню Тайваню, то аналітичний центр RAND Corporation здійснює відповідні дослідження. У дослідженні 2000 року центр негативно розцінив можливості КНР із захоплення острова. У дослідженні 2009 року робиться висновок, що КНР має досить великі шанси на успіх [8, с. 6]. Але є декілька важливих деталей. Військово-морські сили КНР володіють таким потенціалом, що у першу хвилю десантування можуть спорядити 31 тис. бійців, що

є досить малою кількістю, щоб здійснити захоплення або забезпечити суттєвий плацдарм для подальших хвиль атаки.

Крім цього, тайванські та американські військові потужності, зокрема авіація та артилерія здатні знищити військово-морську групу, що буду намагатися висадити десант. Таким чином, КНР зможе забезпечити собі перевагу після широкомасштабного повітряного бою, де вона має перевагу у кількості та/або після ракетного обстрілу. Останній розвиток подій (до речі, найбільш ймовірний, оскільки дає найбільше шансів на реалізацію цієї місії) фактично означатиме повну руйнацію інфраструктури. Положення, у якому знаходиться Тайвань, можна охарактеризувати як «від КНР не позбавитися — краще співпрацювати, ніж ворогувати». Така формула прямо нагадує риторику Ма Інцзю, який заявив, що відносини з КНР можуть дати Тайваню як позитив, так і негатив, тому потрібно максимізувати позитивну частину і мінімізувати негативну.

Варто зазначити, що Тайвань не піде на такий важливий зовнішньополітичний крок як проголошення незалежності без підтримки США [7, с.6], з іншого боку, сили НВАК, які так і не досягли рівня Пентагону, все ж кожного року активно посилюються, при цьому відпрацьовуючи ведення війни проти більш сильного противника. В цій ситуації час грає не на користь тайванців. Для США проголошення незалежності також не є вигідним: у цьому разі конфлікт між сторонами, який до цього був непредметним, стане, навпаки, предметним. У разі проголошення треба робити вибір чи підтримувати Тайвань далі. Позитивна відповідь на це запитання фактично означатиме необхідність розриву будь-яких партнерських зносин з КНР. Що стосуєтьсяподальшої роботи після проголошення незалежності, то вона є навіть більш проблематичною, оскільки проблема юридичного оформлення незалежності нагадує верхівку айсберга, більша частина якого ховається під водою.

Тайвань бере участь у територіальних суперечках у Південно-Китайському морі, зокрема стосовно островів Спратлі, Парасельських островів та інших. Усі країни, що виходять до Південно-Китайського моря визнають принцип «одного Китаю», тому не можуть висувати вимоги до Тайваню, з огляду на відсутність у нього міжнародної правосуб'єктності. В разі проголошення незалежності Тайвань виступатиме повноцінною стороною у спорах, але це не видається позитивним варіантом розвитку подій.

Населення Тайваню є висококваліфікованою робочою силою, що має бажання якісно відтворювати власний потенціал. Це можливо у випадку розвитку прозорих економічних відносин з іншими державами. У цій системі координат КНР займає чільне місце (26% експорту Тайваню, 14% припадає на торгівлю з Гонконгом). Видається, що для налагодження співпраці з континентальним сусідом є більш вигідним, ніж економічна конфронтація. Це підтверджується на практиці: лише за 2011 рік підприємці з Тайваню інвестували в економіку КНР 11 млрд. дол., а також встановили обмеження на володіння континентальними китайцями підприємствами на території Тайваню на рівні 50% (порівняно з попередніми 10%, окрім стратегічних для економіки сфер, де існувала повна заборона) [6, с.3]. В разі конфронтації велика кількість активів виявляться під загрозою.

Основна частина економіки Тайваню припадає на виробництво високотехнологічної продукції. У цьому разі співробітництво з КНР надасть (точніше залишить) доступ до величезного внутрішнього ринку та можливості імпортувати ресурси. Важливо відмітити, що КНР наразі контролює близько 85–90% виробництва силіцію, що є життєво необхідним для виробництва мікроелектроніки.

Як було згадано, проголошення незалежності Тайваню розцінюється КНР як загроза його територіальної цілісності [1, с.12]. Але якщо абстрагуватися від військово-політичного тертя між сторонами, проголошення незалежності може розцінюватися сусідніми країнами в регіоні як знак того, що домінування КНР у цьому питанні закінчилося і настав момент, коли і собі чогось «вхопити». Так до Тайваню очевидно будуть адресовані територіальні претензії від сусідів по Південно-Китайському морі, а також претензії щодо регулювання мореплавства, тощо.

Аналогічним чином проблеми виникнуть з визнанням. Наразі Республіку Китай визнають лише 23 держави, жодна з яких не володіє значною зовнішньополітичною потугою. Це досить несприятлива ситуація, з огляду на те, що в разі проголошення незалежності Тайваню буде необхідно створювати союзницькі відносини.

Такою ж проблемою видається участь Тайваню в міжнародних організаціях. В разі блокування вступу до ООН з боку КНР, Тайвань не матиме можливості втупити ні до ООН, ні до спеціалізованих установ ООН, що цікавить їх більшим чином.

Ідея проголошення незалежності є цінною лише тоді, коли така незалежність дасть можливість здійснювати щось таке, що при статусі кво

не видається можливим. У зовнішній політиці це перш за все встановлення дипломатичних зносин (на базовому рівні) та формування союзів. Що стосується дипломатичного рівня, то усі держави мають дипломатичні відносини з КНР, а це означає, що визнають фундаментальний принцип «єдиного Китаю». Якщо розглядати питання союзів або участь Тайваню у певних інституційних проектах, то це означає, що формування безпекового середовища у Східній Азії не просто буде гальмуватися, відбуватиметься очевидна конфронтація [8, с. 3]. На це не підуть країни-сусіди, наприклад Японія, які вважають безпеку в Тайванській протоці важливою основою своєї безпеки. В цьому разі «просування» Тайваню в інституціях або укладення союзів прямо суперечитиме інтересам Японії.

Тайвань разом з проблемою двох Корей — ключові проблеми для розвитку безпекового середовища у Східній Азії. Якщо користуватися концепцією регіонального порядку, то можна розглядати дану ситуацію як таку, що корисна США. Але це не означає, що процес гальмування інституалізації суперечить національним інтересам КНР. Якби КНР забажала мирного врегулювання проблеми та дозволила розглядати проблему Тайваню на багатосторонньому рівні, то це автоматично.

Проголошення незалежності не дасть чіткої відповіді на питання участі Тайваню у міжнародних організаціях. На це є декілька причин. По-перше, через позицію КНР з цього приводу. По-друге, через те, що Тайвань при статусі кво брав та продовжує брати активну участь у декількох організаціях, тому навіть виникає питання чи відбудеться відносне покращення.

Тайвань бере активну участь у діяльності СОТ та АТЕС. Тайвань входить у двадцятку країн світу за ВВП та за рівнем торгівлі, тому СОТ зацікавлена у Тайвані такою ж мірою, як Тайвань у СОТ. Тайвань підтримує та бере безпосередню участь у ряді ініціатив та програм щодо покращення торгівлі у світі та допомоги слаборозвиненим країнам.

Це саме стосується АТЕС. Проблема в тому, що у зв’язку зі своїм спірним статусом, на засідання найвищого рівня не допускають президента Тайваню, лише його представника. Чи це є значним обмеженням участі Тайваню у діяльності цієї організації залишається спірним питанням.

Тайвань робив спроби вступити до інших організацій, передусім ООН. Заявки на вступ робилися під новою назвою держави — Республіка Тайвань, але зазнали невдачі. Найбільш близько Тайвань наблизився

до вступу у Всесвітню організацію охороно здоров'я (ВООЗ) у зв'язку з збільшенням кількості епідемій, передусім різних форм грипу, у регіоні Східної Азії. Така активність викликала реакцію Пекіна, який дав згоду позитивно сприяти вирішенню питання участі Тайваню у міжнародних організаціях, передусім Спеціалізованих установах ООН у тому форматі, який не ставить під загрозу суверенітет КНР, у випадку продовження мирного діалогу з питань відносин у протоці.

З наведеного вище можна зробити наступний висновок: Тайвань, у теперішній ситуації статусу кво бере участь в діяльності міжнародних організацій, проголошення незалежності навряд чи покращить ситуацію, оскільки автоматично викличе протест Пекіну взагалі та зокрема з тих питань, де був досягнутий прогрес, поставить під питання вже існуюче членство Тайваню в АТЕС. Будь-яка конфронтація ускладнюватиме ситуацію, тому що в такому разі проблема членства Тайбею в МО буде поставлена ребром, а це фактично означає негативну відповідь, оскільки навряд чи яка організація захоче іти у ва-банк та робити спроби підтримати тут когось крім КНР.

Було сказано, риторика стосовно проголошення незалежності є більшим чином внутрішньополітичною особливістю, ніж дієвим та та осмисленим політичним курсом [4, с.9]. Політичне середовище Тайваню можна вважати поділеним на два табори: пан-зелену та пан-блакитну коаліцію. Питання відносин у протоці є одним з фундаментальних проблем, що обумовлюють такий поділ. Для розуміння того, що риторика про незалежність є більшим чином передвиборча технологія, ніж реальна альтернатива важливо також відзначити, що в роки, коли при владі були «зелені» суттєвих дій у напрямі реалізації цього курсу прийнято не було, і навіть більше, в останні роки існує тенденція, що ДПП з метою отримання більшої кількості голосів відмовляється від ревізіоністських підходів у своїх платформах.

У політичному житті Тайваню присутній ще один актор — Пан-пурпурна коаліція. По суті її не відносять до політичних партій, вона являється громадською організацією, що об'єднує людей, які займають нижчі щаблі у соціальній структурі: інваліди, знедолені, літні люди, працівники, вчителі, тощо. Пан-пурпурна коаліція висловлює занепокоєність надмірною політизацією питання незалежності та об'єднання, а це означає, що дана організація може виступити потенційним противником курсу на відокремлення. Розмови стосовно покращення податкової системи та факт, що незаможні громадяни об'єднані однією інституцією

показує те, що громадяни занепокоєні економічним станом в країні. В цьому контексті спробу конфронтації з КНР можна розцінювати як жорстке випробування для економіки, а отже у світлі тенденцій — політично невиправданим курсом.

Висновки.

Тайванська проблема на сучасному етапі є досить стабільною та контрольованою проблемою. Головними акторами, що створюють фон, у ній виступають США та КНР. Такий її стан пояснюється тим, що дві держави, одна з яких захищає своє глобальне лідерство, а інша претендує на нього, не можуть не мати конфліктних ситуацій. Але реалії сучасних відносин вказують на те, що сторони не зацікавлені у прямому конфлікті, тому Тайвань як непредметний конфлікт залишено у тій фазі, де він приносить найменше клопоту. Сторони не намагаються робити рішучих кроків, як то мирного чи силового характеру, бо розуміють що це може порушити рівновагу.

Що стосується Тайваню, то в даній системі координат йому відведено спокійний простір для того, щоб відбувся природній розвиток його політичного середовища, щоб згодом це середовище озвучило свою позицію, відповідно до якої США та КНР будуть приймати подальші дії.

Цікавим фактом є те, що КНР та США на даному етапі фактично формують середовище, а рішення цілком приймає Тайвань. Така роль є природною для Тайваню, оскільки історично він провадив свій зовнішній курс, який в результаті корегувався чи обмежувався США, а не був повністю підконтрольним США. Таким чином розвиток цієї проблеми залежить від двох речей: від середовища, яке буде створено США та КНР, і від рішення Тайваню.

Ряд причин вказує на недоцільність такого курсу. Серед них: більш вірогідна загроза з боку КНР, ніж допомога з боку США, негативна динаміка економічного розвитку, потенційна політична криза та сумнівне покращення позиції в міжнародних організаціях. Як результат, на даному етапі, при даних умовах проголошення незалежності Тайваню по своїй природі не є вигідним кроком.

Список використаних джерел:

1. Китай в мировой и региональной политике: история и современность. — М., 2003.
2. Китай в мировой политике. — М., 2001.
3. Togzhan Kassenova. Global Non-Proliferation and the Taiwan Dilemma [Електронний ресурс]/Carnegie Endowment forInternationalPeace. —Режимдоступу:http://carnegieendowment.org/2012/03/22/global-non-proliferation-and-taiwan-dilemma/a5gh
4. Huoyan Shyu. Taiwan's Democratization and the Freezing of the Party System.— Institute of Political Science, Academia Sinica, Taiwan, 2009.
5. Wu-ueh Chang, Chien-min Chao. Managing Stability in the Taiwan Strait: Non-Military Policy towards Taiwan under Hu Jintao. — Journal of Current Chinese Affairs, Hamburg, 2009.
6. Dafydd Fell. Prospects for Taiwan and Cross-Strait Relations: 2010–2016. — School of Oriental and African Studies, University of London, 2011.
7. Roger Cliff. Anti-Access Measures in Chinese Defense Strategy. — RAND Corporations, 2011.
8. David A. Shlapak, David T. Orletsky, Toy I. Reid and others. A Question of Balance Political Context and Military Aspects of the China-Taiwan Dispute. — RAND Corporations, 2009.
9. Малевич Ю. И. Проблемы внешней политики Китайской Народной Республіки / Ю. И. Малевич. — Минск: Белорусский государственный университет, 1991.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2013 р.

Сабадан О. О. Провозглашение независимости Тайваня как вызов региональной безопасности.

Дается описание внутриполитического и внешнеполитической среды Тайваня та ее влияния на развитие Тайванской проблемы. Анализируются основные вызовы безопасности Тайваня в случае провозглашения независимости.

Ключевые слова: *провозглашение независимости, региональная безопасность, региональный порядок, конфронтация, проблема признания, концепция «одного Китая».*

Sabadan O. O. The declaration of independence of Taiwan as a challenge to regional security.

The description of the foreign and domestic political environment of Taiwan and its influence on the development of the Taiwan problem. Analyzes the main challenges to security of Taiwan in the event of the declaration of independence.
Keywords: *declaration of independence, regional security, regional order, confrontation, recognition problem, the concept of «one China».*

УДК 0613 (282.5)

Рой А. Т.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ САН-ФРАНЦИСЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1951 РОКУ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Досліджується Сан-Франциська мирна конференція 1951 як фактор сприяння перерозподілу світу на два полюси, зокрема у Східній Азіїї процес її підготовки та вплив результатів на ялтинсько-потсдамський світвоий порядок.

Ключові слова: *Сан-Франциська конференція, СРСР, США, Японія, Друга Світова Війна, мирний договір, ялтинсько-потсдамська система міжнародних відносин.*

Закінчення, такого визначного за своїм масштабом і страшним за своєю суттю явищем, що випало на історію людства, Другої Світової Війни, спричинило виникнення багатьох подій. Цей ряд подій фактично сформував повоєнний світ і встановив той міжнародний порядок, який ми маємо на сьогоднішний день. Безумовно, усі вони мали різне значення, різний масштаб, різні обставини, але їх усіх поєднував той міжнародний резонанс, який вони викликали у світі. Основними гравцями, на той момент, були СРСР та США, і щоб вже у світі не відбувалось, усе було зосереджено навколо цих двох «левів». Дві могутні ідеологічні та воєні сили усіма правдами та неправдами намагалися захопити пальму першості у тому чи іншому регіоні, або країні, задля реалізації своїх планів та цілей. Не став виключенням і Східно -Азійський регіон, який був у розквіті нестабільності та чудовою здобиччю для того, щоб впроваджувати там політику зацікавлених сторін. Питання вже стояло за іншим, яка сторона зможе зробити це ефективніше і хто зможе «піймати азійську рибу за хвіст».

© Рой А. Г., 2013

У 1951 році відбулася подія, яка належним чином відобразилася та вплинула на міжнародні відносини повоєнного світу в Азійському регіоні та й взагалом у світі. Це була конференція, яка мала місце у Сан-франциско та отримала назву Сан-франциська мирна конференція 1951 року. Слід відмітити, що Сан-Франциська конференція встановила, так званий Сан-Франциський світовий порядок, який висунув собою та переформував Ялтинський порядок створений у 1945 році. На цій конференції мало бути врегульовано питання Японії. Здавалося б, нічого вже не може принципово змінити обговорення, вже у той час «склавщої свої позиції», маленької в майже усіх на той час розуміннях, країни Японії. Але світ було змінено, позиції держав, які в ній приймали участь, а також тих які залишилися поза межами її проведення, стали ще більш категоричними, міжнародні відносини були вже принципово переформатовані у тому біполярному вимірі, який проіснував до самого розпаду Радянського Союзу. Хотілося б підкреслити, що міжнародні події кінця 1940-х та початку 1950-х років втягнули країни Східної Азії та басейну Тихого океану до системи біполярного протистояння, хоча й не настільки жорсткого у порівнянні з європейським. Отже, суть проблеми полягала у тому, що США, фактично стали програвати суто стратегічно СРСР. Китай, на який США робили свої ставки, після свого проголошення Китайською народною республікою 1 жовтня 1949 року, поступово виплив із під їх зони впливу і встановив вкрай дружні відносини із Радянським союзом. Перевіс на користь СРСР викликав виправдану занепокоєність Сполучених Штатів. Мало того, що вони втратили Китай, втрачали вплив в Азії, то ще й назрівав ризик втручання Радянського союзу у справи із Японією, тому США терміново були повинні приймати міри, щодо повернення ситуації під свій контроль. Чому Японія була б настільки важливим партнером для США? Тут був свій ряд причин, представники американського уряду вважали Японію беззаперечно тим стовпуром, що знаходився із північної сторони острівного периметру оборони США увздовж континентальної Азії, і втрачати таку опору, було б принаймні нерозумним. Також потрібно було встановлювати рівновагу у впливі в Азії, і Японія відігравала роль цих важелів для США тим більш, що вона могла увійти у зону впливу СРСР, і у Штатів би не залишилось гідного стратегічного партнера. Тим не менш, була ще одна завада на шляху США. Після ІІ Світової Війни ставлення до Японії з боку країн, які воювали було вкрай негативним та підозрілим. Не всі адекватно сприймали ідею Сполучених Штатів,

щодо заключення двостороннього мирного договору із Японією. Тому США вирішують розігрувати подвійну карту, водночас, готуючи базу та проекти співробітництва та партнерства із Токіо, підписати договори безпеки із Австралією, Новою Зеландією та Філіпінами. Ці договори мали скоріше номінальний характер і в жодному з них не зазначалося, що вони напрвлені проти Японії. Один з таких договорів був «АНЗЮС», підписаний 1.09.1951 США, Новою Зеландією та Австралією. У ньому не було прямої вказівки на те що Японія постає потенційою загрозою у регіоні, але для Австралії та Нової Зеландії він забезпечував впевненість у тому, що згідно з одним із положень договору, де зазначалося, що сторони зобов'язувалися діяти одностайно для протистояння спільній загрозі, як раз Японія єю і виступала. Таким чином для США, у цій ситуації при найменших втратах були досягнуті максимальні результати [1].

Конференція тривала 5 днів, із 4 по 8 вересня. Приймати участь у ній було запрошено 52 держави, але не було допущено ті країни які були безпосередньо зацікавлені у післявоєнному врегулювані відносин із Японією, а саме Китайську народну ресбуліку, Монгольскьку народну республіку, Корейську національну демократічну республіку та Демократичну республіку В'єтнам. Індія та Бірма вирішили не приймати учать у цій конференції, мотивуючи свої рішення тим, що на думку першої умови договору були занадто жорсткими і пригноблюють суверенітет та права Японії, а на думку другої вони були занадто м'якими. Підготовка до Сан-Франциської мирної конференції проходила бурхливіше та скандальніше аніж вже безпосередньо сама конференція. До проведення конференції, починаючи з вересня 1950 року, США провели ретельну роботу із європейськими, азійськими та американськими країнами, які мали приймати участь у конференції, для проговорення та узгодження статей та умов мирного договору із Японією, тому як планували, на самій конференціії вже переходити безпосередньо до його підписання. Джон Фостер Даллес, майбутній державний секретар, а на той момент політичний діяч від республіканської партії вирішив не використовувати традиційні правила запрошення тих країн, які були зацікавлені у заключенні мирного договору із Японією для обгворення проекту цього договору. Протягом майже року він особисто відвідував кожну державу, що належала до основних учасників конференції. Така примха була зумовлена небажанням США давати СРСР можливість вплинути на хід подій, а саме придушити будь-які спроби Москви внести які б то не було зміни до тексту договору вже під час

самого засідання, що у результаті їм і вдалося здійснити. Робота уряду США та американських дипломатів повинна бути відмічена як дійсно блискуча, у порівнянні із тим положенням у яке потрапив СРСР. Звісно не треба зкидати з важелів і те, що a priori США мали більшу підтримку у світі, і навіть заручившись підтримкою Китаю, як стратегічного партнера та союзника, СРСР системно та стратегічно програвав за сферами впливу США. Враховуючи той факт, що окрім усього іншого США вирішили не запрошувати КНР, що досить сильно зачепило та розлютило радянське керівництво. Радянський Союз опинився у повній ізоляції від прийнятяя будь-яких рішень, і думка радянської політичної еліти вже нікого не цікавила. Поразка СРСР з дипломатичної точки зору ще полягала й у тому, що факт приєднання Курильських островів та Південного Сахаліну не визнавали держави учасники конференції.

США розробили договір, проект якого предбачав чітке вирішення територіальних питань. Взагалі цей проект мав не одну версію, а дві, одна була розроблена у березні, інша у липні 1951 року. Суттєва різниця між цими двома проектами полягала у тому, що «березнева версія» передбачала передачу Курильських островів СРСР, а «липнева», та вже й потім і остаточна, передбачала лише відмову Японії від цих островів, не вирішуючи питання того, кому вони будуть належати. «Липневий проект» мирного договору із Японією США розробили за суміцництвом із Великобританією. Справа полягала у тому, що за Кримською угодою від 11 лютого 1945 року США та Великобританія погоджувались із вимогами СРСР передати у його власність Курильські о-ви і на початку, ще перед самим проведенням Сан-Франциської конференції США розглядали і не заперечували тим положенням, що передбачала Кримська угода, щодо передачі японських теріторій, на які претендував Радянскьий союз. На початку такий варіант задовольняв обидві сторони. Однак СРСР був невдоволений іншими умовами договору, зокрема тим, що США будуть зберігати свої війська на території Японії після підписання мирного договору, ігнорування появи держави КНР і невизнавання її суверенітету та недостатньо ефективні превентивні заходи стосовно запобігання відновленню японського мілітаризму також входили до ряду претензій з боку СРСР [3].

Проект мирного договору було розіслано усім бажаючим враховуючи СРСР, але договір не враховував інтереси Радянського союзу, а інтереси КНР взагалі були проігноровані, так як Штати не визнавали КНР. До вимог Радянського союзу входили визнання Японією сувере-

нітету СРСР над Південним Сахаліном та Курильскими островами та Китайської народної республіки над Маьчжурією, Тайванем та островами Пенхулєдао. Окрім того радянська делегація пропонувала вівести вси збройні сили союзних держав не пізніше ніж через 90 днів і заборонити розміщення іноземних військ та військових баз на території Японії. Щодо репараційних питань, то їх радянська делегація пропонувала розглянути на специальній конференції зацікавлених держав. На конференції А. Громико був офіційним представником від СРСР, проект який він представляв із ремарками та доповненнями, навіть не було розглянуто та поставлено на голосування. Японське питання про Північні території не було вирішено на користь СРСР. Взагалом часто зазначається, що поразка СРСР на Сан-франциській конференції сталася саме через неефективну дипломатичну роботу, яку провів А. Громико [2].

Згідно із Сан-Францискським мирним договором: припинявся стан війни та окупаційний режим, визнавався суверенітет Японії, за що в свою чергу остання визнавала суверенітет Кореї. Японія мала відмовитися від ряду теріторій, а саме, від острову Тайвань, який до японської інтервенції був у власності Китаю, від Південного Сахаліну, Курільських островів. Крім того до цього списку входили острова Пенхуледао, Спратлі, Парацельські острови та колишні підмандатні Японії території у Океанії. Острова Рюкю, із Окінавою в якості головного острову, та Бонін, а також ланцюг маленьких островів Розаріо, Волкано, Парес Вела, Маркус і Дайто передавалися під тимчасове управління США і Японія не заперечувала їх окупації. Збройні сили США могли залишатися на її території на невизначений термін. Зобов'язання Японії щодо репарацій визнавалися в принципі, їх розміри кожна з країн, що підписали Сан-Франциську мирну угоду, мала визначити в ході окремих двосторонніх переговорів з Японією. 8.09. 1951 року представники 48 країн підписали мирну угоду з Японією. Вона складалася із 27 статей, згрупованих у 7 глав. Договір не було підписано зі сторони СРСР, Польщі та Чехословаччини (це були дві єдині країни, які підтримали СРСР), так як вони ще раніше покинули конференцію, мотивуючи свої дії тим, що розглядали підписання угоди як результат змови Вашингтону з японським урядом [4].

У доповнення до Сан-Францисської угоди США і Японія підписали договір про безпеку, згідно за яким США набували права протягом необмеженого часу тримати на території Японії свої наземні, повитряні і морські війська та використовувати їх на власний розсуд. Японія

також забов'язувалася не надавати третім державам дозволу на створення військових баз на її території без згоди на те США. Зважаючи на положення своєї Конституції, прийнятої у 1947 року про заборону створення власних національних збройних сил, Японія практично делегувала США право захіщати її, тобто йшлося про м'який протекторат США над Японією. Цей договір фактично втілив у життя американсько-японський військовий союз 28 лютого 1952.

Таким чином Сан-Франциська мирна конференція 1951 стала ще одною подією, яка перерозподілила світ на два табори, головним чином у Східній Азії. Було встановлено Сан-Франциську систему, що зародилася на фоні результатів проведеної конференції. За її результатами США вийшли переможцями у цій своєрідній «дипломатичний війні», так як усі поставлені Штатами цілі були досягнуті. СРСР залишився в аут-сайдерах, тому що фактично не було створено стабільної юридичної нормалізації радянсько-японських відносин і Курильські острови та Південний Сахалін не було офіційно передано у його власність. Звичайно було б недоречним говорити про вірний чи невірний напрямок радянської дипломатії лише з огляду на питання про Північні території Японії. На сьогоднішній день у принципі постає питання чи вірно вчинив Радянський Союз не підписавши Сан-Франциський мирний договір. Завряд хтось міг уявити, що в майбутньому все складеться таким чином, що Японія стане однією з найрозвинутіших держав Азійського і Тихоокеансьокго регіону і що японці будуть вимагати поверненння своїх територій. Однак це не виправдовує вчинок СРСР лише з тієї позиції, що він проводив негнучку зовнішню політику і, що неможливо було передбачити майбутній хід подій. Тільки у 1956 році офіційно СРСР припинив стан війни із Японією, а мирний договір між цими двома країнами ще до сьогоднішнього дня не є підписаним. Доречі, якщо аналізувати недоліки Сан-Франциського мирного договору, то необхідно зазаначити, що відсутність на конференції КНР, по великому рахунку головної жертви японської агресії, призвела до того, що було забезпечене не загальне, а лише часткове врегулювання у Східній Азії. Хоча якщо зупинятися на цьому моменті, то є доволі прозорим для розуміння те, що для США це не грало особоливої ролі, так як вони переслідували перш за все свої власні цілі, і не мали меті «щиро» врегульовувати питання безпеки у регіоні, тільки якщо, це не стосувалося їх власних інтересів. Історія вчить нас, що як би ми не були впевнені у власних можливостяї та у своїх «союзниках», треба завжди прора-

ховувати будь-яку ситуацію на декілька кроків уперед, шукаючи різні підходи для вирішення проблеми у своїх інтересах, Сан-Франциська конференція 1951 року стала яскравим прикладом цього. Адже якщо б СРСР все ж таки підписав Сан-Франциський мирний договір і обрав би дещо інший напрямок проведення своєї дипломатії, то можливо на сьогоднішний день, термін Сан-Франциська система або Сан-Франциський порядок мав би зовсім інше значення, а мирне врегулювання із Японією носило б інший характер. В будь-якому разі Сан-Франциська конференція стала тією подією, яка серйозно вплинула на подальший розвиток міжнародних відносин у світі після Другої Світової Війни.

Список використаних джерел:

1. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л. В. Губерський та ін. — К.: Знання України, 2004.
2. Міжнародні відносини та світова політика: підручник/кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжоли. — К.: «Київський університет», 2010
3. Системная история международных отношений в двух томах/Под редакцией А. Д. Богатурова. Том второй. События 1945–2003 годов. М.: «Культурная революция», 2007.
4. История переговоров по государственным границам между Японией и Россией. — М., 2007.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2013 р.

Рой А. Т. Влияние Сан-Францисской мирной конференции 1951 на международные отношения послевоенного периода

Исследуется Сан-Францисская мирная конференция 1951 как фактор содействия делению мира на два полюса, в частности в Восточной Азии, процесс её подготовки и влияние результатов на ялтинско-потсдамский мировой порядок.

Ключевые слова: *Сан-Францисская конференция, СССР, США, Япония, Вторая Мировая Война, мирный договор, ялтинско-Потсдамской системы международных отношений.*

Roy A. T. The influence of the San Francisco Peace Conference of 1951 on the international relations of the postwar period

We investigate the San Francisco Peace Conference in 1951 as a contributing factor in a division of the world into two poles, particularly in East Asia, a process of its preparation and the impact of its results on the Yalta-Potsdam world order.
Keywords: *San Francisco Conference, the Soviet Union, the USA, Japan, World War II, the peace treaty, the Yalta-Potsdam system of international relations.*

Світова політика

УДК 327 (8):061.1 ЄС

Кравчук К. О.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМІВ СПІВПРАЦІ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Аналізуються механізми співпраці країн Латинської Америки та Європи, досліджується еволюція двосторонніх зв'язків.
Ключові слова: *Латинська Америка, Європейський Союз, двосторонні відносини, зона вільної торгівлі, саміт ЄС — ЛА.*

Актуальність теми полягає в тому, що в глобалізованому світі з'являються нові потужні гравці. Серед них і Латинська Америка, яка прагне до рівноправних відносин, особливо що стосується Європи. Тому дослідження механізмів співпраці між регіонами надасть розуміння актуальних процесів в системі міжнародних відносин. Дослідження є актуальним в тому числі і для України. Оскільки буде проаналізоване зацікавленість ЄС в нових партнерах, та механізми налагодження тісних зв'язків, що є актуальним і для України.

Важливим є питання механізмів співпраці Латиноамериканського регіону з Європою, оскільки регіони пов'язані спільним історичним, культурним та цивілізаційним минулим. Крім того, Європейський Союз є найбільшим інвестором в ЛА та другим торгівельним партнером. Латинська Америка посідає 7 місце у зовнішньо — економічних зв'язках ЄС і за значимістю в економічному сенсі для ЄС представляє середню ступінь. Тому нехтувати важливістю відносин між ними не варто [2].

Приблизно з середини 80-х років міжнародні відносини в регіоні докорінно змінилися, що пов'язано, насамперед, з приходом до влади демократичних сил. Посилилися інтеграційні процеси в самій Латинській Америці і оновилися історичні зв'язки з Європою і тут, звичайно,

© Кравчук К. О., 2013

окремо варто відзначити роль країн іберійського півострова Іспанії та Португалії, які прикладали і прикладають всі зусилля для поліпшення співробітництва держав Латинської Америки з Європейським Союзом. Важливим кроком стало підписання в грудні 1995 р. в Мадриді Рамкової міжрегіональної угоди «четвертого покоління» про співробітництво між ЄС і Меркосур, яке передбачало поступову лібералізацію зовнішньої торгівлі на шляху до створення міжконтинентальної ЗВТ між двома інтеграційними блокамим [3, с.90–96].

З економічної точки зору в середині 1980-х рр. відбувається «повернення Європи до Латинської Америки». Це було обумовлено прагненням розширити ринки збуту для своєї промисловості, використовувати величезні запаси сировинних ресурсів, порівняно дешеву робочу силу, перемістити в цей регіон застарілі, екологічно несприятливі виробництва. Однак, на початку 90-х років доля європейських інвестицій значно скоротилася через відому переорієнтацію ЄС на Східну Європу [6].

У жовтні 1995 року Єврокомісія розробила нові напрямки стратегічного партнерства ЄС з країнами ЛАК. Стратегія включала в себе такі аспекти: поглиблення політичного діалогу, розширення торгового взаємодії, підтримка регіональних інтеграційних процесів в ЛАК, технічне та фінансове співробітництво. Основною рисою прийнятої європейцями стратегії став диверсифікований підхід до країн Латинської Америки [4, с.4–14]. Пропонувалось, щоб ЄС буде вибудовувати відносини не з макрорегіонів, а окремо з кожним субрегіональним інтеграційним об’єднанням.

Як вже було згадано, з 90-х років ЄС намагався інтенсифікувати співробітництво із місцевими інтеграційними об’єднаннями. В якості практичних кроків можна назвати переговорний процес ЄС — МЕРКОСУР і ЄС — Андське співтовариство, про лібералізацію взаємної торгівлі. На динаміці переговорного процесу неминуче позначається гостра фінансово-економічна криза та торгівельний протекціонізм, неузгодженість позицій в середині об’єднань. Переговори з приводу угоди про вільну торгівлю між ЄС та МЕРКОСУР були відновлені в травні 2010 року, після того як протягом декількох років фактично були заморожені [9, с.29–33].

Для того, щоб з’ясувати, які механізми існують у співпраці країн Латинської Америки та Європи, необхідно спершу дослідити співпрацю двох регіонів у різних напрямках — енергетичний, політичний,

культурний, а також безпосередньо на різних рівнях — як двосторонніх відносин.

Спершу потрібно зупинитися на відносинах ЄС з Бразилією, яка як відомо претендує на роль лідера регіону. Історично Бразилія зберегла гарні стосунки з європейськими державами. Бразилія і ЄС встановили дипломатичні відносини в 1960 році, вони мають тісні історичні, культурні, економічні та політичні зв'язки. У відносинах з Бразилією дана тенденція закріплюється у Рамковій угоді про співпрацю ЄС та Бразилії 1992 року. В 2007 році було проведений перший саміт Бразилія — ЄС, коли і було встановлено стратегічне партнерство. Особливу увагу варто приділити енергетичній сфері, де було встановлено партнерські відносини в 2007 році, коли зачіпались такі питання як питання біопалива, відновлювальних джерел енергії, без вуглецеві технології. На другому саміті Бразилії — ЄС в Ріо — де — Жанейро 2008 року обговорювались регіональні та глобальні проблеми. 2009 року проведено перший ЄС — Бразилія круглий стіл з питань громадянського суспільства, де було розглянуто позиції сторін щодо соціальних умов, фінансових питань, криза та зміни клімату. ЄС виступив ініціатором створення зони вільної торгівлі з Меркосур. ЄС головний торгівельний партнер Бразилії. Бразилія експортує сировинні товари. Поставляються машини, транспортне обладнання і хімічні речовини [7, с.110–125].

Ми зупинимося на дослідженні механізмів співпраці та галузях, які викликають найбільший інтерес сторін.

Спершу виокремимо рівні співпраці:

1) міжпарламентський — міжпарламентські конференції;

2) регіональний — на рівні міністрів ЄС та групи Ріо;

3) субрегіональний — ЄС та інтеграційні об'єднання ЛА;

4) міжрегіональний — саміти ЄС — ЛА.

На перших трьох рівнях діалог ЄС — ЛА покликаний забезпечити прийняття спільних рішень з питань торговельно-економічного співробітництва, зовнішнього боргу, вирішення соціальних проблем, захисту прав людини тощо [12, с.53–55]. На міжрегіональному рівні переговорного процесу обговорюються питання європейського — латиноамериканського стратегічного партнерства в умовах нового глобального світо порядку.

Детальніше варто розглянути саме міжрегіональний рівень співпраці, а саме саміти ЄС — ЛА. Практика проведення таких самітів була започаткована 1999 році, останній відбувся в 2010 році. Саміти країн

Європейського Союзу, Латинської Америки та регіону Карибського моря проводяться через кожні два — три роки. Метою саміту є зміцнення взаємин між двома регіонами в таких сферах діяльності, як політика, культура, освіта, наука, економіка, соціальні питання та співпраця з розвитку. Отже, коротко охарактеризуємо суть та основні питання, які піднімались на самітах [11].

1) 1999 рік — Бразилія: — оголошення один одного стратегічними партнерами; визначено 3 напрями співпраці: політичний діалог, економіка, торгівля; піднято питання про фінансування програм; основна ціль саміту: формування міжрегіональної стратегічної асоціації; підписання договорів про створення зон вільної торгівлі між ЄС і Мексикою (2000 р.), ЄС і Чилі (2002 р.); прийняті перші документи співробітництва «Декларація Ріо-де-Жанейро» і «Пріоритети співпраці».

2) 2002 рік — Іспанія: увага питанню економічної кризи та міжнародного тероризму; обговорення подальших перспектив зон вільної торгівлі; в підсумковому документі зазначалось, що сторони проти протекціонізму та порушення норм торгівлі.

3) 2004 — Мексика: активізація латиноамериканської сторони у зв'язку з тиском США щодо створення міжамериканської зони вільної торгівлі; пошук ЛА шляхів диверсифікації зовнішньоекономічних зв'язків задля зменшення залежності від США; знов розгляд питання ЗВТ, проте без зрушень, оскільки ЄС неготовий спростити протекціоністські заходи по відношенню до Європейської аграрної продукції; освітня програма «Горизонт 2015».

4) 2006 — Австрія: закріплення міжрегіональної співпраці — нова програма допомоги Карибським державам.

5) 2008 — Перу: обговорено збільшення світових цін на продтовари та використання біопалива; піднято теми щодо охорони навколишнього середовища, клімату, екології.

6) 2010 — Іспанія: розвиток інформаційної економіки; боротьба з інформаційною нерівністю; розвиток регіональної інтеграції; регулювання міграційних потоків; досягнуто згоди щодо створення ЗВТ з Центральною Америкою (Сальвадор, Коста Ріка, Гватемала, Нікарагуа, Гондурас, Панама) та з учасниками Меркосур (Бразилія, Аргентина, Уругвай, Парагвай), але лише згода, а не створення.

7) 2013 — Чилі: новий етап торгово-економічних взаємозв'язків між двома регіонами; план дій 2013–2015 передбачає боротьбу за соціальну рівність, захист навколишнього середовища, протидію тероризму і про-

текціонізму; політика, спрямована на сприяння торгівлі та інвестиціям між країнами; програми, що стимулюють економічне зростання і створення нових робочих місць для молодих фахівців; проблемним питанням залишається націоналізація низкою країн Латинської Америки європейських підприємств нафтогазової промисловості, в результаті якої європейські акціонери зазнали значних втрат [10].

Серед інструментів співпраці, найбільш важливими є політичні та економічні. Вони полягають у Регіональній стратегічній програмі 2011–2013. Серед пріоритетних сфер співпраці в цій програмі такі:

— соціальна — стосується соціальних та територіальних суперечок, згуртованість та розвиток суспільних процесів, технічна співпраця, соціальне об'єднання, політичні реформи. Програми: URB — AL, EUROsocial

— людські ресурси — переважно освітні програми: ALFA, ERASMUS MUNDUS

— регіональна та економічна інтеграція — включає економічну співпрацю, розвиток середнього та малого бізнесу, альянс з питань інформаційного суспільства. Програми: AL — INVEST, ALIS

Що стосується саме економічної інтеграції, то варто приділити увагу програмі AL–INVEST, ініційована у 1994 році Єврокомісією, метою якої було збільшення європейських інвестицій в економіку латиноамериканських країн, а також закріплення ділових зв'язків між регіонами. Слід зазначити, що з моменту початку до сьогодні програма пройшла 4 етапи: 1995–1999, 1999–2004, 2004–2007, 2009–2012. Що стосується останнього діючого четвертого етапу, то в географічному плані регіон ЛА поділяється на 3 групи:

1) Центральна Америка, Мексика і Куба;

2) Болівія, Колумбія, Еквадор і Перу;

3) країни МЕРКОСУР, Чилі і Венесуела.

Програма AL–INVEST IV оцінюється в 50 млн. євро. Результати перших трьох етапів програми оцінюються таким чином: з 1994 по 2007 рр. було проведено понад 1000 заходів у більш ніж 25 галузях, в яких взяли участь більше 87 тис. малих і середніх підприємств. Особливістю програми є те, що вона орієнтується переважно на об'єднання підприємців [1].

Європейська асоціація торгово-промислових палат за підтримки Єврокомісії розробила і впровадила програму ATLAS. Метою даної програми було сприяння Торгово — промисловим палатам країн ЄС

та країн Латинської Америки в питаннях розширення представництва національних компаній і стимулювання економічного співробітництва між двома регіонами. Важливу роль у фінансуванні інвестиційних проектів в Латинській Америці грає Європейський інвестиційний банк. У сферу його діяльності входить кредитування проектів в рамках створення спільних підприємств з компаніями з країн Латинської Америки, які передбачають передачу технологій, екологічні інвестиційні програми (розвиток технологій поновлюваних джерел енергії, проведення захисних заходів проти викидів в атмосферу і т. д.), проекти, що сприяють розвитку співробітництва між країнами ЄС та ЛА за такими напрямами, як телекомунікації, транспорт, регіональна інтеграція. У рамках проекту «Азія і Латинська Америка» банк почав свою діяльність з 1993 року, наразі завершується четверта програма, що охоплює період з 2007 по 2013 рр.

Ще однією цікавою програмою є Європейська економічна програма «Міжнародний інвестиційний партнер». Цей механізм був розроблений і затверджений Єврокомісією з ціллю стимулювання програм спільної діяльності європейських компаній у різних регіонах світу. Програма здійснює підтримку від стадії оцінки і підготовки проекту і персоналу до виділення кредитів на інвестиційну програму і купівлю пакета акцій. У країнах Латинської Америки програма в першу чергу орієнтована на країни МЕРКОСУР. З точки зору галузевої структури, пріоритетними напрямками програми є телекомунікації, промислова кооперація, енергетика, захист навколишнього середовища, науково-технічне співробітництво. Програма також займається питаннями передачі з ЄС капіталів, технологій, активів, консультаційних послуг найбільш прибутковим і перспективним латиноамериканським компаніям [5].

Серед економічних умов, що висуваються ЄС на переговорах з регіональними інтеграційними блоками ЛА, часто робиться акцент на необхідності прийняття ними загальних зовнішніх митних тарифів для країн ЄС. Однак європейський підхід до проблеми виявив цілком виправдану боязнь ділових кіл країн ЛА перед можливими втратами, так як поки що не передбачені механізми компенсації. Крім того, деякі латиноамериканські держави воліють включатися у світову економіку не на регіональному, а на національному рівні (так, наприклад, Мексика та Чилі підписали з ЄС двосторонні угоди про створення зони вільної торгівлі — у 2000 і 2002 рр.) [8].

Отже, хоча політичний діалог у рамках самітів критикують через відсутність конкретних результатів, даний діалог важливий для обох регіонів в рамках політики диверсифікації економічних партнерів як для ЄС так і для ЛА. В співпраці між ЛА та ЄС використовуються елементи економічної та політичної співпраці та soft — power. Можна констатувати, що головною перешкодою на шляху до співпраці є Європейський Союз, який не поступається вимогам Латинської Америки в питаннях с/г субсидій, що гальмує процес створення зони вільної торгівлі. ЄС не зацікавлений допускати на свій ринок якісну сільськогосподарську продукцію з регіону ЛА, так як вона становить пряму конкуренцію агропромисловій продукції ЄС, які отримують субсидії із загального бюджету ЄС. З іншого боку, у лідерів ЄС викликає тривогу політична нестабільність в Латинській Америці. Наслідком конфліктних ситуацій є ослаблення внутрішньорегіональних зв'язків в регіоні. Крім того, просуванню діалогу заважає відсутність конкретних, практичних результатів, що можна побачити з достатньо загальних цілей та завдань самітів.

Проте все таки саміти ЄС — ЛА є спробою Європи зберегти свій вплив в даному регіоні, а наявність спільних інтересів дозволяє продовжувати співпрацю Європи і Латинської Америки. У перспективі розвиток міжрегіонального співробітництва між Європою і латиноамериканським регіоном стане визначатися процесами економічної та торговельної кооперації на американському континенті. За прогнозами європейських аналітиків, розвиток регіональної інтеграції в ЛКА буде будуватися за принципом моделі, схожою з НАФТА, тобто з пріоритетною орієнтацією на торговельну сфер. Проблеми можуть виникати через політичну та економічну ситуацію в деяких державах ЛА, які не відповідають регіональній стабільності, яку шукають європейські інвестори.

Список використаних джерел:

1. Al-Invest Regional Aid Programme // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/europeaid/where/latin-america/regional-cooperation/al-invest/index_en.htm.
2. Asia and Latin America//[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.eib.org/projects/regions/ala/index.htm.
3. Весела Н. М. угода про асоціацію та вільну торгівлю між Європейським Союзом та Меркосур в контексті проблем

міжнародної інтеграції/Н. М. Весела//Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. — Вип. 70, Ч. 2. — К.: ІМВ, 2007. — С. 90–96.

4. Давыдов В. М. На что рассчитывать региону в новом глобальном контексте? / В. М. Давидов // Латинская Америка. — 2008. — № 3. — С. 4–14.
5. Павлова Е. Б. Соотношение экономических и политических факторов во взаимоотношениях ЕС со странами Латинской Америки // [Електронний ресурс] Е. Б. Павлова. — Режим доступу: http://www.edc.spb.ru/conf2002/pavlova.htm#_ftn1
6. Климов С. В. Европейский капитал на рынках Латинской Америки // [Електронний ресурс] / С. В. Климов. — Режим доступу: www.ilaran.ru/?n=50.
7. Конева И. В. Трансатлантические отношения ЕС — Латинская Америка в конце XX — начале XXI вв. / И. В. Конева // Научный диалог. — 2013. — № 1 (13): История. Социология. Экономика. — С. 110–125.
8. Общий рынок ЕС и Латинской Америки: успіхи и проблемы // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.russian.rfi.fr/evropa/20100518-obshchii-rynok-esi-latinskoi-ameriki-uspekhi-i-problemy.
9. Тайар В. М. Евросоюз — Меркосур: стратегическое партнерство / В. М. Тайар // Латинская Америка. — 2007. — № 5. — с. 29–33.
10. Саммит ЕС — Латинская Америка 2013: итоги и перспективы евро — латиноамериканских отношений // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mir-politika.ru/3363-sammit-es-latinskaya-amerika-2013-itogi-i-perspektivy-evro-latinoamerikanskih-otnosheniy.html.
11. Щеблыкина Е. Латинская Америка — Европейский союз: проблемы взаимодествия//[Електронний ресурс] / Е. Щеблыкина // — Режим доступу: https://sites.google.com/site/latinoamerikanistika/arhiv-nomerov/2010–7/e-seblykina-latinskaa-amerika —-evropejskij-souz-problemy-vzaimodejstvia.
12. Щербакова А. Д. Аргентина: новые ориентиры внешней политики / А. Д. Щербакова // Латинская Америка. — 2007. — № 12. — С. 53–55.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2013 р.

Кравчук К. А. Исследование механизмов сотрудничества стран Латинской Америки и Европейского Союза

Анализируются механизмы сотрудничества стран Латинской Америки и Европы, исследуется эволюция двусторонних связей.
Ключевые слова: *Латинская Америка, Европейский Союз, двусторонние отношения, зона свободной торговли, саммит ЕС — ЛА.*

Kravchuk K. O. The research of cooperation mechanisms between countries of Latin America and the EU

Analyses the mechanisms of cooperation between Latin American and European countries, researches the evolution of bilateral relations.
Keywords: *Latin America, European Union, bilateral relations, free trade area, EU-LA summit.*

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 70

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 28. 03. 2013 р.

Формат 60х84 / 16. Ум. друк арк. 29. Тираж 300 прим. Зам. №

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: http: // vadex.com.ua /
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб’єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.